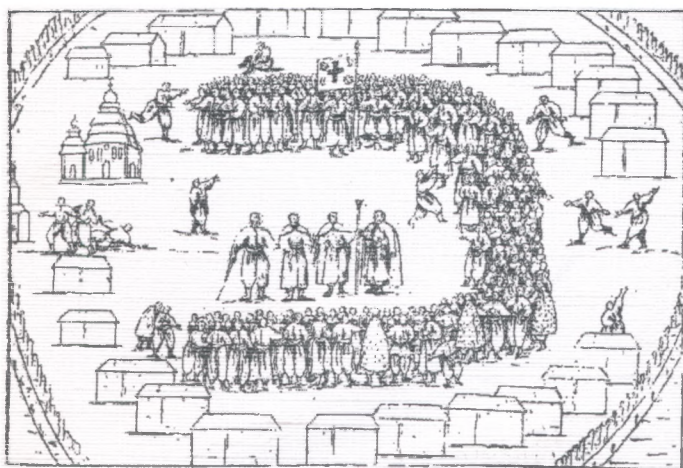

КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА

Випуск 3

2006

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
НІКОПОЛЬСЬКЕ І ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ РЕГІОНАЛЬНІ ВІДДІЛЕННЯ

№

Козацька спадщина

Альманах Нікопольського регіонального відділення
Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України
НАН України

Випуск 3

Дніпропетровськ
"Пороги"
2006

УДК 372.48

ББК 63

К 59

Упорядник: В. В. Грибовський

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, 5 жовтня, протокол № 11.

Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – 265 с.

Редакційна колегія: С.В.Абросимова, В.М.Андрєєв, О.А.Бачинська, С.А.Леп'явко, І.І.Лиман, В.І.Мільчев, В.А.Смолій (голова), Т.В.Чухліб (заступник голови), Г.К.Швидько

Головний редактор: В.В. Грибовський

Рецензент: А.В. Бойко

Друкується на виконання Програми підтримки наукових досліджень та популяризації знань щодо історико-культурної спадщини Нікопольського району XVI-XVIII століть на 2004-2007 роки, прийнятої рішенням сесії Нікопольської районної ради від 14 квітня 2004 р. №171-17/XXIV.

Видання здійснено за підтримки голови Нікопольської районної державної адміністрації В.О.Євтушенка.

У випуску вміщено матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Постать Петра Калнишевського та історична спадщина запорозького козацтва”. Нікополь, 11-12 жовтня 2006 року.

ЗМІСТ

Археографічні публікації

Грибовський В. В. “Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский”	
Д. І. Яворницького в історії вивчення постаті Петра Калнишевського	6
Анцишкін І. В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні	
Нікопольського державного краєзнавчого музею. Реєстр парф'ян 1800 року	16
Варивода Л. П., П'ятигорець С. О. До проблеми археографічного опрацювання	
епістолярної спадщини Павла Коппа	122
Мільчев В. І. Екстракт про козацькі війська Російської імперії. 1765 рік	135

Статті

Швидько Г. К. “Атакування Січі” у місцевому фольклорі (Теодор Гавриленко та його	
праця “Історична традиція на колишнім Запорозжі”)	140
Грибовський В. В. Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності	146
Андрєєва С. С. “Кримський вектор зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до	
біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756-1764 роки)	166
Посунько О. М. П. Калнишевський і боротьба Січі з гайдамаччиною	169
Іващенко О. В. Військова діяльність Петра Калнишевського	174
Швайба Н. І. Постать Петра Калнишевського в українській історіографії 1920 та	
1930-х років	176
Полторак В. Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність	182
Репан О. А. Полтавський полковник В. В. Кочубей у Російсько-турецькій війні	
1735-1739 рр.	186
Галь Б. О. “Рассуждая должность канцелярскую...”. До проблеми конфліктогенного	
потенціалу модернізаційних процесів	190
Дідик С. Взаємини Новослобідського козацького полку із запорозьким козацтвом	
(1753-1764 роки)	200
Жуковський М. П. Про плани перенесення Нової Січі до Микитиноного Перевозу	205
Синяк І. Л. Військовий писар на Запорозжі в добу Нової Січі (1734-1775)	207
Бачинська О. А. Перетворення українських козаків у Військових поселенців	
у першій половині ХІХ ст.	212
Чермошенцева Н. М. С. Я. Боровий про торгівельні відносини єврейських купців та	
запорозьких козаків	214
Недосекіна Т. В. Система освіти в Україні у ХVІ-ХVІІІ століттях	217

Повідомлення

Сокульський А. Л. Хортицька Січ за картографічними джерелами	224
Стороженко І. С. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ?	226
Панченко В. Організаційно-правові та наукові аспекти створення меморіального	
комплексу Петра Калнишевського в с. Пустовійтівці як складової частини історико-	
культурного заповідника “Посулля”	229
Ликова В. В. Козацька доба в експонатах Катеринославського обласного музею	
ім. О. Поля	231
Чоп В. М. Гайдамаки Гуляйполя	234
Куценко Ю. Ю. Образ українського козацтва в творчій спадщині	
Михайла Драгоманова	240
Кухарук О. В. Спроби поновлення козацтва на Правобережжі. Комплектування	
української козачої дивізії в війну 1812-1814 років	244
Молдавський Р. Л. Поштова служба на Півдні України після ліквідації	
Запорозької Січі	248
Журба А. С. Документи з архіву Коша Війська Запорозького Низового.	
Проїжджі листи, рапорти, атестати	250
Коцюбинська Л. В. Хрест Січової церкви у колекції Нікопольського державного	
краєзнавчого музею	254
Лиман І. І. Церковно-адміністративний поділ Південної України часів кошового отамана	
Петра Калнишевського	255
Закревський М. І. Всеукраїнська науково-практична конференція “Нікопольський регіон -	
центр Запорозького козацтва у ХVІІ-ХVІІІ століттях”	258
Ченцова Н. В. Маловідомий дослідник історії Запорозжя	260
Салюк А. С. Військо Запорозьке Низове (Козацьке товариство Нікопольського району):	
віхи недавньої історії	262
Наші автори	265

*Матеріали Всеукраїнської наукової
конференції "Постать
Петра Калнишевського
та історична спадщина
Запорозького козацтва"
Нікополь, 11-12 жовтня 2006 року.*

Археографічні публікації

“ПОСЛЕДНИЙ КОШЕВОЙ АТАМАН ПЕТР ИВАНОВИЧ КАЛНИШЕВСКИЙ” Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО В ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПОСТАТІ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Ім'я видатного українського історика Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940) посідає чільне місце в історіографії історії запорозького козацтва. Поруч з фундаментальними працями – “Історія запорозьких козаків”, “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу”, багатотомними публікаціями джерел, – він виступив з ґрунтовними розвідками про життя та діяльності провідних діячів історії козацтва: кошових отаманів Івана Сірка та Петра Калнишевського.

Постаті Сірка та Калнишевського протягом всього творчого шляху Дмитра Івановича залишалися в центрі його дослідницької уваги: перший – як виразне уособлення духу козащини часів розквіту могутності Запорозької Січі, другий – як втілення її яскравої й суперечливої завершальної стадії, – постать, котра взяла на себе хрест мученицького страждання в соловецькому ув'язненні.

У 1881-1882 роках Д. Яворницький підготував своє перше дослідження “Виникнення і устрій Запорозького Коша”, навічно пов'язавши свою наукову долю з проблематикою запорозького козацтва. Звинувачення в українському сепаратизмі та переслідування змусили його у 1885 р. залишити Харківський університет та переїхати до Санкт-Петербурга. Однак це не завадило йому продовжувати козакознавчі студії й інтенсивно публікувати результати своїх досліджень. Ще у 1883 року він почав працювати над створенням “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу”; в основі її задуму покладено ідею викладу результатів поїздки автора по місцях, пов'язаних із запорозьким козацтвом. До квітня 1887 р. головний корпус цієї книги вже був завершений [1, с. 8-11]. Однак сталася подія, що спонукала автора відкласти публікацію праці на один рік. Це – його поїздка на Соловецькі острови з метою вивчення перебування там в ув'язненні кошового отамана Петра Калнишевського. Про плани відвідування Соловків Яворницький повідомляв Я.П. Новицького ще у квітні 1886 року: “Сяду на машину (залізничний потяг. – В.Г.) і ген-ген ... аж до Білого моря, а по Білому морю на Соловецький острів, де хочу побачити могилу сердешного Петра Івановича Калниша, а звідтіля поверну у гнилий Петербург, обложусь парсунами та бамагами та й докінчаю своє “Запорожжя”” [2, с. 170].

Відкриття місця, де було ув'язнено Калнишевського, належить українському революціонеру-народникові Петру Саввичу Єфименку, котрий на початку 1860-х рр. перебував на засланні в Архангельській губернії. Відвідавши влітку 1862 р. село Ворзогори Архангельської губернії, що в 25 верстах від міста Онега і в 180 верстах від Соловецьких островів, Єфименко почув розповідь місцевого селянина Лукина, котрий колись був у Соловецькому монастирі на богомоллі і бачив козацького отамана; було записано й інші усні свідчення про кошового [4, с. 412]. П. Єфименко скористався доступом до архіву Архангельського губернського правління і оглянув “Описи не секретных дел” губернської канцелярії. До його рук потрапила справа під назвою “Дело по сообщению государственной военной коллегии конторы об отсылке, для содержания, в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнишевского. Июля 11-го дня 1776 г.” [4, с. 414]. Так він знайшов перше документальне підтвердження перебування останнього кошового на Соловецьких островах. Регламент заслання не дозволяв П. Єфименку поїхати на Соловки, тому він доручив своїм товаришам, членам Російського географічного товариства П.П. Чубинському та А.Г. Гоздаво-Тишинському розшукати документальні свідчення про Калнишевського в Соловецькому монастирі. Гоздаво-Тишинський знайшов кілька документів у монастирському архіві, які підтвердили звістки про ув'язнення кошового на Соловках, а Чубинський розшукав його могилу і речі (євангеліє і за престольний хрест), подаровані Калнишевським монастирю з нагоди свого звільнення у 1801 р., та занотував напис на могильній плиті кошового [4, с. 415-416].

Д.І. Яворницький зацікавився публікаціями П.С. Єфименка [3-5] і сам почав збирати відомості про соловецьке ув'язнення останнього кошового та готувати публікації. В залежності від отримання матеріалів з Соловків, він швидко змінював свої погляди. Так, у листі до видавця Ф.Г. Лебедінцева від 5 січня 1886 р. Яворницький писав: “Сделайте ещё добавку в мою статью “Архивные материалы”, всё по поводу того же Калнишевского. Исправьте прежде всего то, что тело Калнишевского погребено в ограде не главной церкви, как у меня сказано, а в ограде церкви св. митрополита Филиппа Колычева ... (это в самом конце статьи). Потом через пять строк выше от этого добавьте следующее: комната, где заключен был П.И. Калнишевский, находится в так называемой Карожей башне; расположение её представляется

в такому виді. Коли ввійдеш в башню, то здесь увидишь вокруг неї темний коридор, в самом центре её – комнату, высоты два аршина, ширины и длины полтора аршина. В комнату из темного коридора ведёт железная дверь, а на стене, что против двери, устроено миниатюрное окошко, выходящее в тот же темный коридор, отчего свет в комнату никогда не попадает. В такой комнате можно было стоять только согнувшись. Когда приводили сюда преступника, то его вводили в комнату, запирали за ним железную дверь тяжёлым замком, к замку прикладывали печать, и ключ отправляли в С. Петербург, в тайную экспедицию. И до сих пор комната П. Калнишевского покрыта затвердевшим калом на три вершка толщины” [2, с. 101-102].

Так Д.І. Яворницькому трапилося стати творцем історіографічного міфу, що міцно вкорінився у масових історичних уявленнях. Він і зараз широко представлений у засобах масової інформації. Однак Яворницький і першим же виступив на спростування створеного ним самим міфу. Його праця “Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский” стала результатом його подорожі на Великий Соловецький острів у травні 1887 року. На ґрунтовній документальній основі він з’ясував, що Калнишевський утримувався не в земляній ямі Корожньої башти, а в кельях Білої, Архангельської та Прядильної башт, отримуючи щодня по 1 рублю на свої потреби.

Д. Яворницький знайшов нові документи в монастирському архіві: “Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и содержащихся арестантах”, № 121, інші джерела. Він підтвердив наявність подарованих кошовим отаманом монастирю за престольного хреста і євангелія з коштовною оправою. Найголовнішим результатом подорожі Яворницького стала локалізація могили Калнишевського: “близь алтаря соборного храма св. Преображения, с южной стороны”, між могилами видатного російського публіциста початку XVII ст. Авраамія Паліцина та архімандрита Феодорита. Документи, знайдені в архіві Соловецького монастиря, Яворницький видав у 1888 р. в “Збірці матеріалів для історії запорозьких козаків” [8, с. 216-222], а про результати своєї соловецької експедиції сповістив у виданій у тому ж році книзі “Запорожжя в залишках старовини та переказах народу” [10, с. 155-169] і в нарисах “По следам запорожцев” [7, с. 173-184].

Нарис “Последний кошевой атаман Петр Ивонович Калнишевский” був виданий у 1887 р. в журналі “Дон” [6] і після першого видання не був републікований. Втім популярність цієї праці спричинила її поширення у відбитках (“оттисках”) з журнального видання. Однак вона давно вже стала виключним раритетом і потребує на докладне археографічне опрацювання.

У поданій нижче републікації збережені деякі орфографічні та стилістичні особливості видання 1887 року [6], хоча текст викладений з урахуванням сучасного російського правопису.

Висловлюємо щиру подяку науковому співробітникові Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України І.Л. Синяку за сприяння у підготовці даної публікації.

Література:

1. Абросимова С., Василенко Н. Перша монографія Д. Яворницького // *Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.* – Ч. I. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – С. 3-22.
2. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.
3. Ефименко П.С. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791– 1803 // *Русская старина.* – СПб, 1875. – Кн. XIV. Ноябрь.
4. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // *Русская старина.* – 1887. – Кн. 12.
5. Ефименко П. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // *Киевская старина.* – 1882. – Кн. 9. Сентябрь.
6. *Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский.* – Новочеркасск, 1887. – Відбиток із журналу “Дон”. – С. 1-15.
7. *Эварницкий Д.И. По следам запорожцев.* – СПб., 1898.
8. *Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков.* – СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
9. *Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.* – Ч. I. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 312 с.
10. *Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу.* – Ч. II. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.

ПОСЛЕДНИЙ КОШЕВОЙ АТАМАН ПЕТР ИВАНОВИЧ КАЛНИШЕВСКИЙ

Кто более или менее вращался в истории запорожских казаков, тот неминуемо наталкивался на такого рода вопрос: что за причина была того, что Запорожье, в свое время игравшее такую огромную роль и наполнявшее своим именем чуть ли не всю Европу, было разорено и уничтожено московским правительством. Говорят обыкновенно, что Запорожье изжило свой век, что оно сыграло свою роль, что оно оказалось лишним и т. п. Но все это, на наш взгляд, не более, как ничего не объясняющая фраза. Мы смотрим на это дело несколько иначе. Уничтожение Запорожья вытекало органически из самого хода русской истории. Объяснимся. Еще Иван Данилович Калита, прототип русских князей-собирателей, наметил себе две цели в политике: централизацию и единовластие. Великим московским князьям, а потом и московским царям на этом пути пришлось встретить массу различных препятствий; внутри России – со стороны целого сословия удельных князей, отдельных, сильных своим положением, личностей, со стороны сословия духовных людей, крымцев, ордынских татар; во вне России – со стороны литовцев, польских королей, турков. При всей в то время слабости нашего отечества, при всей разбросанности его частей, при всем натиске со стороны сильных соседей, русское государство все-таки достигло намеченного князем-собирателем пути – централизации и единовластия. Однако, почти параллельно с ходом этого развития русского государства, в нем развивалась неизвестная в других странах сила, казачество запорожское, малороссийское, донское, яицкое и др. Казачество в течение трех веков играло в России громадную, чуть ли не колоссальную роль, на которую, впрочем, наши историки еще довольно мало обращали и обращают внимание. Начавшись в конце XV века, оно в течение XVI уже совершенно сложилось в определенные формы и наметило себе совершенно определенные задачи, // (с.2) но такие именно формы и задачи, которые шли прямо в разрезе с централизацией и формами устройства русского государства. Это были два крайних полюса: южный и северный, никогда не сходявшиеся и никогда не могшие сойтись. Всего резче это выступило в царствование царицы Екатерины II, как и все ее предшественники, помимо новых идей века, стремилась к той же исконной цели, намеченной великим князем собирателем; она шла в этом случае, так сказать, вместе с самой историей – направлять свою деятельность от центра к окружности и не давать возможности выдвигаться областному самоуправлению. И что же видит она? Видит то, что у нее тут же около существует такого рода община, которая только по имени признает свою зависимость от русского правительства, на самом же деле и знать не желает никакой опеки над собой: самовольно выбирает себе старшину, самовольно воюет с соседями, самовольно казнит и милует преступников, самовольно принимает к себе искателей разных приключений и ко всему этому самовольно заводит у себя такие порядки, которые служат началом уже настоящего государства. Это – община запорожских казаков. Прежде бывало запорожцы знали только войну, а теперь они помимо войны занимаются земледелием, заводят школы, дают определения для всего войска, и все это на правах полного равенства между всеми членами. И в то время, когда в центральной России, при Екатерине II, крепостничество достигло своего максимального развития, в то время, когда в центральной России помимо власти императора не было другой власти, в это самое время в южной России, в Запорожье, господствует совершенное равенство и народоправление. Таким образом, выходило, что в русском монархическом государстве существовало другое государство чисто демократического характера. От этого в одной и той же России в одно и то же время происходили такие явления. Недоволен, положим, крестьянин в России каким-нибудь распоряжением правительства или ближайшего своего начальства. Ну, что же? Можно обойти это распоряжение. Стоит только добежать до Запорожья; там дадут и земли, и лугов, и скота, и плугов. Садись, ори, живи и, если ты способен, начальствуй в *паланке*, в курене, а не то и в сичи. Такие порядки, само собою разумеется, не согласовались с общим государственным // (с.3) строем и в этом-то состоит главная и существенная причина уничтожения Запорожья. Конечно, к этому следует прибавить еще и те проступки, как нападения на татар, донцев, как грабежи и разорения, которыми нередко проявляли себя запорожцы. Но все это в те времена никем и никогда серьезно не считалось

проступками, а скорее удальством и молодечеством. Сущность вовсе не в них. В этом отношении Екатерина II шла весьма последовательно. Первый шаг к уничтожению Запорожья был намечен уже в 1764 году, когда граф Кирилл Григорьевич Разумовский должен был сложить с себя звание гетмана Малороссии. С тех пор украинский сепаратизм перестал беспокоить правительство; но для того, чтобы устранить и тень опасения, нужно было разрушить самое гнездо запорожских казаков, Сичу. И вот в 1775 году, 4 июня, отдано было приказание уничтожить Сичу и занять русскими войсками главные места Запорожья. В “Манифесте о разрушенном войске запорожском”, изданном от имени Екатерины II, насчитывается шесть причин, за которые московское правительство находит нужным раз навсегда покончить с запорожцами. “Во первых, начали они, лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время, гораздо далеко простирать свою дерзость, присвояя и требуя, наконец, себе, как будто достояния их собственности, не только всех тех земель, которые нами через последнюю войну от Порты Оттоманской приобретены, но даже и занятых селениями Новороссийской губернии, предъявляя, будто им и те и другие издревле принадлежали... Во вторых, в следствие такого себе присвоения Новороссийской губернии земель, дерзнули они не токмо препятствовать указанному от нас обмежеванию оных, воспрещая посыланным для оного офицерам явною смертию; но заводили и строить на них самовластно собственные свои зимовники, а сверх того уводить еще из тамошних жителей и из поселенных полков, гусарского и пикинерского, мужеска и женска пола людей... В третьих, пограбили и разорили они, запорожцы, у одних обывателей Новороссийской губернии в двадцать лет, а именно с 1755 года, ценою на несколько сот тысяч рублей. В четвертых, не уstraшили еще самовластно захватить зимовниками своими приобретенные мирным трактатом новые земли между реками Днепром и Бугом, присвоить и подчинить себе новопоселяемых там жителей // (с.4) Молдавского гусарского полку... В пятых, как же они принимали к себе, не смотря на частые им правительства наших запрещения, не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семейнистых, через разные обольщения уговорили к побегу из Малороссии для того только, чтоб себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и предупредили... В шестых, наконец, те же запорожцы стали распространять своевольные присвоения и до земель, издревле принадлежащих нашему войску донскому..., делая и сим донским козакам запрещение пользоваться оными землями, которые уже долговременно в их обладании состоят. Всякий, здраво рассуждающий, может тут легко проникнуть как лукавое намерение запорожских Козаков, так и существенный от оного государству вред. Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основание зависимости их от престола нашего и помышляли, конечно, составить из себя, посреди отечества, область, совершенно независимую, под собственным своим неистовым управлением, в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет, при внутреннем изобилии, безпрестанно обновлять и умножать их число. И тако, по необходимому уважению на все вышеизображенное, сочли мы себя ныне обязанными пред Богом, пред империей нашей и пред самим вообще человечеством, разрушить Сечу запорожскую и имя козаков, от оной заимствованное. Вслед того, 4 июня, нашим генерал-поручиком Текелием, со вверенными от нас ему войсками, занята Сечь запорожская в совершенном порядке и тишине*. Возвещая нашим верным и любезным подданным все сии обстоятельства, можем мы в то же время им объявить, что нет теперь более Сечи запорожской в политическом ее уродстве, следовательно же и козаков сего имени. Место жилища и угодыа тамошние оставляем мы для постоянных и отечеству наравне с другими полезных жителей”***

Ясно, что все названные шесть причин можно свести только ко двум – присвоению и захвату чужой собственности и стремлению создать независимое управление. Из них важнейшая – вторая; первая же относится к таким причинам, без которой в сущности ни запорожское, ни другое какое-либо войско, жившее // (с.5) без определенного содержания, не существовало и не может существовать. Оттого русское правительство до Екатерины II никогда или почти никогда

* Сича на р. Пидпильне, теперь Екатеринославской губернии и уезда.

** Ригельман. Летопис[ное] повествов[ание] о Мал[ой] Рос[сии]. – М., 1847. – Ч.IV. – С.32-34.

не обращало внимание на набеги и грабежи запорожских казаков. “Татарина не убить, ляха не пограбить, так и не жить” – говорили запорожцы везде и всем. Самое слово “воевать” еще в недавнем прошлом значило жечь, палить и уничтожать. Запорожцы, жившие войной, не составляли в этом случае исключения. Екатерина II понимала это больше, чем кто другой, и если в манифесте указывалось на грабежи и набеги запорожцев, то такое указание более всего отвечало данному случаю.

И так, Запорожье перестало существовать. Что же случилось с массой войска запорожского и старшиною его? Что касается массы, то одна половина ее переселилась на Кубань, образовав там черноморское, ныне кубанское, войско; другая половина ушла в пределы Турции на Дунай и составила там дунайское войско запорожских козаков. Старшина же запорожская – войсковой писарь, Иван Яковлевич Глоба, войсковой судья, Павел Фролович Головатый и кошевой атаман, Петр Иванович Калнишевский отправлены в разные места в ссылку. Глоба был сослан в Сибирь, в город Туруханск, где скончался в местном монастыре около 1790 года. Головатый был отправлен в ту же Сибирь, в город Тобольск, где прожил в Знаменском монастыре 20 лет и скончался на 80 году от рождения. Во время заключения над ним учрежден был двойной надзор, – военный и монастырский. “В инструкции, данной архимандриту Илье, сказано между прочим, что Головатому запрещается не только посещать и принимать посторонних людей, но и ходить в церковь. Впоследствии времени, по его желанию, разрешено было ему посетить церковь в сопровождении часового солдата, неотлучно при нем находившегося, но с тем, чтобы Головатый стоял в церкви на особом от народа месте, не оглядывался назад и по сторонам и при входе ни с кем не разговаривал. На содержание его назначено было из казны в год по сто рублей ассигнаций, которые выдавались ему помесечно; в получении же их, по его безграмотству, расписывались другие*.

Что же касается главного начальника запорожской Сичи, кошевого атамана, Петра Калнишевского, то и он, так же, // (с.6) как и два названные, отправлен был в ссылку, но куда именно, до последнего времени не знал. Историк “Новой Сечи” А.А. Скальковскому место ссылки Калнишевского совсем не было известно, и он гадательно высказал предположение, что, после разорения Сичи, последний кошевой ее отправлен был кудато на Дон.

*“Ой полети, галко, та полети ти, чорна,
Та на Дін рибу їсти,
Та принеси ти, галко, та принеси ти, чорна,
От Калниша нам вісті”****

Но в 70-х годах текущего столетия П.С. Ефименку удалось отыскать след Калнишевского в Соловецком монастыре, о чем он и сообщил своевременно***. С тех пор стало известным, что последний кошевой атаман, после падения Сичи, с берегов Днепра отправлен был в краесветную обитель на Соловецком острове, где прожил в ссылке целых 27 лет: 25 лет в заключении и два года на свободе. Положении его изображено у П.С. Ефименка более, чем ужасно.

Крайне заинтересованный судьбою Петра Ивановича Калнишевского, я решился отправиться лично в Соловецкий монастырь весной 1887 года, с целью собрать о кошем сведения на самом месте его ссылки. Эта поездка доставила мне весьма интересные и, что самое главное, совершенно неожиданные для меня данные. Из бумаг, найденных и рассмотренных мной в архиве монастыря, видно, что хотя положение Калнишевского было не легко, но с тем вместе и не было так ужасно, как себе представлял раньше. Проработав несколько дней в архиве монастыря, я прежде всего нашел копию с “Указа” Екатерины II о ссылке Калнишевского в Соловецкий монастырь, помеченную 1776 годом, июня 10 дня, за № 1419*; а в след за этим нашел и несколько

* Киевская старина. 1887. – Июль. – С. 586.

** Из песен собственного собрания; записана в Александровском уезде, Екатеринославской губернии, в [деревне] Богодаре.

*** Русская старина. – 1875. – Ноябрь. – Т. XIV.

бумаг, проливающих свет на самое положение кошевого в ссылке.

Из этих бумаг я увидел первое всего то, что Калнишевский сидел не в остроге и не в яме башни Корожней, где содержались // (с.7) самые тяжкие преступники, а в монастырской келье, того самого дома, где жила и вся братия монастырская, начиная с архимандрита и кончая простыми трудниками; его кельями были попеременно то 15-я, то 14-я. Так, в “Описи(,) учиненной в ставропигиальном Соловецком монастыре оставшимся на зимнее пребывание господам начальствующим(,) братии, салдатам, штатным служителям, находящимся по пашпортам богомольцам, мастеровым(,) наемным плотникам и чернорабочим кто в какое кельи и службах находится и в каком послушании был(.) ниже сего ноября 13 дня 1788 года”, под № 50 стоит: “В 15 келье арестант Петр Иванов Колнишевской(;) при нем на карауле солдат”. В такой же “Описи(,) учиненной в ставропигиальном соловецком монастыре оставшимся на зимнее пребывание господам начальствующим(,) братии, салдатам, штатным служителям, находящимся по пашпортам богомольцам, мастеровым(,) наемным плотникам и чернорабочим кто в какой келье и службах находится; какое послушание и работы исправляет ноября дня 1789 года” по № 46 значится: “В 14 келье. Арестант Петр Колнишевской(;) караульные салдаты”. Всех келий “Опись” насчитывает 29. Из того, что Калнишевский занимал сперва 15-ю, а потом 14-ю келью и из того, что в следующих за его кельях жили разные монастырские чины, можно заключить, что помещение его было далеко не так ужасно. Впрочем, в других “описях”, называемых иначе “Именными списками”, против имени Калнишевского не значится, сидел ли он в келье или в другом каком-либо помещении. Так, в “Описании” 1787 года, месяца октября, под № 53 сказано: “Арестант Петр Калнишевской”; а в “Именном списке” 1788 года, февраля 15, по № 175 означено: “Петр Колнишевский”. Но оба эти списки написаны раньше двух приведенных и само собою дают повод спросить, не сидел ли Калнишевский до 1788 года, ноября 13, в каком-либо другом помещении? Это возможно; но каком же именно помещении?

Помещений для преступников в Соловецком монастыре было три: острог, отдельные камеры и земляные ямы. Но в остроге Калнишевский сидеть не мог, потому что он построен уже в 1798 году, как об этом свидетельствует “Летописец соловецкий”: “1615 года (построена) большая палата о двух ярусах, разделенная внутри продольною стеною на две половины: в верхнем // (с.8) помещении были иконописная и сапожная швальня, а в нижнем белецкая, больница и пономарская. Ныне здание сие, 1798 и 1830 года внутри переправленное новою постройкою чуланом, занимается содержащимися арестантами и военною командою”^{***}. Отдельные камеры устроены в стенных трех-ярусных башнях монастыря. Всех башен в монастыре восемь: Корожняя или Флащевая^{***}, Успенская или Оружейная, Прядиленная, Никольская, Квасоваренная, Кухонная, Архангельская и Белая. Из них в пяти башнях устроены отдельные камеры для преступников: в Корожней – одно помещение на нижнем этаже, в Прядиленной – одно помещение в среднем этаже, в Никольской – два помещения, в амбразуре нижнего этажа, в Архангельской – одно на втором этаже, в Белой – два во втором и третьем этажах. Все камеры башен в общем похожи одна на другую и разнятся лишь одним размером. Вот первая из них, в башне Прядиленной. Она устроена в стене среднего этажа башни, имеющей девять аршин толщины и обращенной воротами во двор монастыря. Если войти через широкие ворота в средний этаж этой башни, то тот же час налево можно увидеть небольшое отверстие; это и есть камера. Если же перешагнуть через порог камеры, то можно увидеть и самое устройство ее. Она имеет вид большой печи; сделана аркой; в длину занимает четыре с половиной аршина, в ширину – два с половиной, в высоту – с небольшим два, без печки и без окон, если не считать окном небольшой, сделанный в стене щели, имеющей высоты 5 вершков, а ширины 2 вершка. Камера запиралась двумя дверьми: внутренней железно и наружной деревянной, обитой войлоком замыкавшихся огромными двух-пудовыми замками. Если взять во внимание то, что стена башни, в которой сделана камера, выходит во двор, обнесенный кругом высокими стенами, если взять во внимание

* Не привожу этого “Указа”, потому что он целиком напечатан в статье П.С. Ефименка.

** Летописец Соловецкий. – М., 1833.

*** На ней выставляють флаг.

то, что против башни во дворе стоит старинное здание, почти совершенно заслоняющее собой всю стену ее, если принять во внимание то, что к самой стене башни приделан широкий коридор с очень наклонной над ним деревянной крышей, от которой падает темная тень на всю нижнюю половину стены, и если, наконец, принять в расчет и то, что стена, в которой устроена щель, имеет толщины почти два // (с.9) аршина, то можно положительно сказать, что в камеру за 400 лет ее существования никогда и ни один луч солнца не попадал. Не забудем еще и того, что всем Соловецком острову бывает не только целые дни, но и целые месяцы, когда “люди солнца праведного и в очи не видают”

Но были помещения еще хуже. Это – ямы, устроенные в подземелье башни Коротней. Подземные ямы только и были в этой башне. Она стоит в северо-западном углу стены монастырской на сравнительно возвышенном месте; оттого в ее подземелье не проникает вода, тогда как остальные башни стоят на относительно низменных местах, в которых подземелья были бы невозможны, так как здесь достаточно вырыть яму в пол-аршина, чтоб из нее показалась вода. От этого же даже на монастырском кладбище, занимающем возвышенную местность против южной стены монастыря, умерших монахов в летнее время хоронят в воду. Каково устройство подземных ям в башне Коротней, я не видал, так как в настоящее время вход в нее, как и все окна ее, заложены кирпичем. Сделано ли это в видах того, чтобы устранить возможность заглядывать туда людям праздного любопытства, устроено ли это с той целью, чтобы устранить побег арестантов из острога через окна нижнего этажа башни, достоверно неизвестно; во всяком случае, мне пришлось очень пожалеть, что я не мог видеть подземных помещений. По рассказам, эти ямы были поделены в земле, ниже фундамента башни; стены их выложены диким камнем; в них не было ни тепла, ни света; преступников спускали туда при помощи лестницы, сковав предварительно обе ноги вместе с левой рукой и оставив на свободе только одну правую руку. Опустив преступника в яму, захлопывали лядой, вытащив из нее раньше этого лестницу. В яме преступник коченел от холода и погибал без света, ноги его поражались страшными язвами, в кости проникал мучительный ревматизм, платье его превращалось в лохмотья, ногти делались когтями; там на преступника нападают целыми стаями крысы, и были примеры, что некоторым узникам крысы объедали нос, уши и пальцы левой руки; тогда монастырское начальство приказывало класть подле узника большую палку, чтобы он мог отгонять ею отвратительных животных. Но в такие ямы сажались только самые страшные злодеи: отцы, растлевавшие своих дочерей, братья, насиловавшие // (с.10) своих сестер, разбойники, промышлявшие кровавым промыслом и т. п.

Теперь является вопрос, где же находился кошевой Калнишевский до помещения его в келье? Мы не думаем, чтобы его бросили в яму башни Коротней, так как эта яма уже в 1742 году была замуравлена. Да и не было надобности содержать его в тех ужасных подземельях, где содержались страшные преступники. Он не был злодеем, не был извергом, не был и душегубцем, и потому не было надобности его и мучить; его нужно было только строго содержать, но не истязать, и потому всего естественнее было посадить его в камеру, а потом перевести в келью, однако под тем же бдительным караулом. Только при таком условии Калнишевский и мог прожить 25 лет; в подземных же ямах жизнь физически невозможна, и если там проживали люди, то уж никак не 25 лет. Мы не нашли показаний, в какой из камер сидел Калнишевский до 1788 года; однако предание гласит, что сперва он сидел в камере Архангельской башни, потом в камере башни Прядиленной. Но и то нужно сказать: если бы нам удалось найти все описи от 1776 г. до 1788 г. с полным обозначением, где, кто и в каком помещении был заключен, то, быть может, мы бы и совсем не помещали Калнишевского в камере.

Затем из бумаг, найденных в том же архиве, я увидел, что Калнишевский содержался много иначе, чем другие арестанты и колодники, сидевшие в соловецком заключении. Из “Прихода денгам 1776 года июля 29 по 1781 год июня 15” видно, что Калнишевскому выдавалось на содержание по одному рублю на каждый день или 365-366 рублей в год. Деньги получались из архангельского губернского казначейства, сперва на весь год сполна, а потом помесечно, причем всякий раз в получении их расписывался караульный солдат, бывший при заключенном. “1776 года, июля месяца 29. Принято 1 московского пехотного полку от секунд майора Александра

Пузыревского на производство присланному во оной в монастырь на вечное содержание бывшему кошевому Петру Колнишевскому триста тридцать рублей” “Месяца августа: 1777 года, 23. Принято от отставного капитана Михайла Барашкова, присланных при сообщении господина архангелогородского губернатора Головцина на произвождение содержащемуся вышеписанному бывшему кошевому Колнишевскому с 26 июня // (с. 11) сего года по 26 июня ж 1778 порционных денег по рублю на день(;) всего триста шестьдесят пять рублей” “Месяца октября 1778 года, 2. Принято от солдата Ильи Кашкина присланных по сообщению архангелогородской губернской канцелярии вышеписанному ж бывшему кошевому Колнишевскому порционных денег по рублю на день на годичное время сего года июня с 26 будущего 1779 года июня по 26 число триста шестьдесят пять рублей” Так обыкновенно писалось в “Приходе” монастыря, и тут же, в “Расходе” значилось: “1776 года августа месяца. По ордеру выдано солдату Василью Соханову на отдачу вышеписанному Колнишевскому минувшего июля с 30-го будущего сентября по 1 число(,) считая на день по рублю, итого тридцать два рубли(.) то число денег тридцать два рубли солдат Василий Соханов принял и росписался” “1776 года декабря месяца. По ордеру: выдано солдату Луке Зубкову на производство бывшему запорожской сечи кошевому Петру Колнишевскому за прошедшие сентябрь(,) октябрь и ноябрь месяцы(,) считая на каждый день по одному рублю(,) итого девяносто один рубль(.) солдат Лука Зубков принял и росписался””. С 1777 года идет выдача денег кошевому помесечно, но также точно по рублю на день: 31 рубль(,) 30 и 28 рублей, считая по числу дней месяца; только в июле каждого года выдавалось 25 рублей, за то в августе определялось 67 или 36 рублей. К сожалению, книга “Приходов” и “Расходов” монастыря прекращается на 1781 году: последние листы ее вырваны; тем не менее, это не дает никакого повода думать, чтобы означенный порядок выдачи денег нарушился впоследствии. Оставшиеся листы приходо-расходной книги скреплены и проверены архимандритом монастыря Досифеем. Если взять во внимание то, что при существовании запорожской Сичи кошевой атаман получал жалованья всего лишь 70 рублей в год, а вся сичевая старшина, кроме куренных атаманов, получала 165 р.; и если принять в соображение, что один рубль прошлого столетия стоил больше десяти настоящего, то отсюда можно понять, каким положением пользовался кошевой Калнишевский во время его ссылки.

Далее, из тех же бумаг, найденных мной в Соловецком архиве, видно, что Калнишевский не все время сидел безвыходно в одном заключении. Мы уже видели, что местом его сидения попеременно были то камера башни Архангельской, то камера // (с. 12) башни Прядиленной, то келья 14, то келья 15. Кроме того, из “Ведомости о колодниках бывших у исповеди и святого причастия”, ведшейся в Соловецком монастыре из года в год, видно, что Калнишевский выводился из тюрьмы на время великого, а иногда и успенского поста, чтобы говеть по обычаю всех православных христиан. Таких ведомостей хранится в монастырском архиве больше тридцати, начиная с 1777 года и кончая 1792 годом; в этих ведомостях против каждого из арестантов поставлена графа для обозначения его лет и для отметки, был ли говевший у исповеди и приобщался ли святых таин. В таких ведомостях против имени Калнишевского стоит обычная формула. “Бывший Сечи запорожской Петр Колнишевский. Был”, или короче: “Петр Иванов Колнишевской. Был”, или еще короче, “Петр Колнишевский. Был”. Лет нигде не обозначено. Просмотрев все ведомости, я увидел, что Калнишевский каждый год и каждый раз во время говения исповедывался и приобщался святых таин, оставляя на это время место своего заключения.

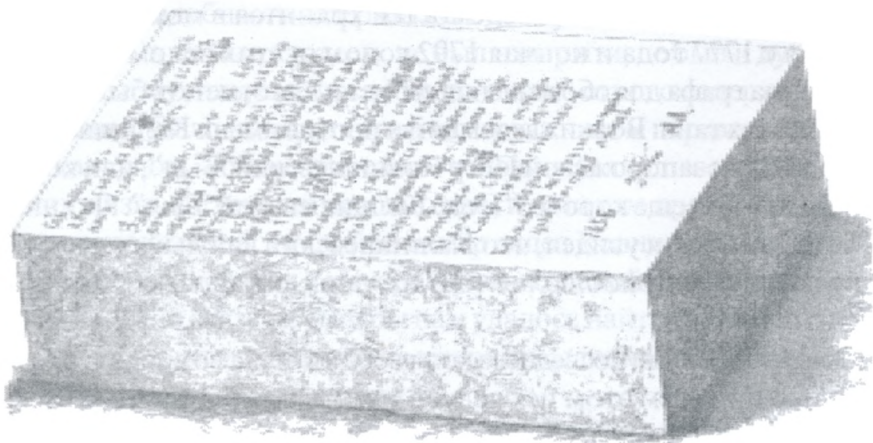
Таковы данные о положении последнего кошевого атамана во время его ссылки в Соловецком монастыре. Однако при всем этом не следует думать, чтобы Калнишевский пользовался в монастыре положением человека совершенно независимого. В том же архиве монастыря хранится несколько “Ведомостей о содержащихся в ставропигиальном Соловецком монастыре колодниках”, где против каждого из них выставлена причина ссылки преступника и предписание как с каждым из них обращаться. В “Ведомости” 1780 года, под № 14 против фамилии Калнишевского записано. “1776 года июля 29 дня по указу святейшего правительствующего

* Следует заметить, что караульные солдаты при кошевом – все великороссы.

синода воисполнение высочайшей ЕИВ на всеподданнейшем генерал аншефа Военной коллегии вице президента астраханской азовской и новороссийской губернии генерала губернатора и кавалера Григорья Олександровича Потемкина докладе конфирмации велено бывшего Сичи запорожской кошевого Петра Колнишевского содержать безвыпускно из монастыря и удалять не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения за неослабным караулом обретающихся в Соловецком монастыре солдат”. Это // (с.13) прописка, с некоторыми незначительными изменениями повторяется во всех “Ведомостях о содержащихся колодниках” из года в год.

В таком положении находился Калнишевский до 1801 года, когда на русский престол взошел император Александр I. Тогда “Манифест” императора повелевал “всех находящихся теперь и до сего самого дня под следствием и судом по разным местам чиновников и всякого звания людей, по делам, не заключающим в себе важных преступлений, как-то смертоубийства, разбоя и лихоимства, учинить от суда и следствия свободными”. Копия с этого “Манифеста” хранится в том же архиве. По этому “Манифесту” и Калнишевский получил свободу, так, как в “Записке о содержащихся по ведомству тайной экспедиции, под № 29” в числе освобожденных назван и “Петр Калнишевский, бывший запорожский кошевой атаман. В Соловецком монастыре.” В настоящее время циркулирует между монахами Соловецкого монастыря по поводу освобождения Калнишевского такой слух. Император Александр I во время своего посещения Соловецкого монастыря, увидел яму, в которой содержался Калнишевский, пришел от нее в ужас и потом, желая облагодетельствовать чем-нибудь невинного страдальца, спросил его, какой ему надо награды за все понесенные им бедствия. “Ничего мне, государь, не надо, кроме одного: вели построить острог для таких же страдальцев, как и я, чтобы они не томились в земляных ямах” И государь приказал построить острог. Но этот слух, как слух не оправдывается уже тем, что острог построен за три года до вступления Александра I на престол (1998 году). Ходит также слух, что когда Калнишевского освободили из тюрьмы, то оказалось, что он уже лишился зрения. Это возможно, но вопрос отчего: от темного ли помещения, или от старости, или от того и другого вместе? Не забудем, что в то время Калнишевский был уже в довольно преклонном возрасте. Так или иначе, но, получивши свободу, Калнишевский пожелал остаться в монастыре, сделался послушником и прожил два года на свободе, скончался.

Из вещественных памятников, оставшихся после Калнишевского в Соловецком монастыре, сохраняются в настоящее время следующие: запрестольный, четырех-конечный крест, стоящий в Преображенском соборе, у окна против престола, великолепно // (с.14) евангелие, хранящееся в монастырской ризнице, и каменная надгробная плита, положенная над прахом умершего во

дворе монастыря у южной стены того же собора, против алтаря, между могил Авраамия Палицына и архимандрита Феодорита. Крест имеет в вышину один аршин и девять дюймов, кроме ручки в тринадцать дюймов; он сделан из серебра чеканной работы: местами позлащен,

* Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и о содержащихся арестантах, № 121.

на нем вырезаны с лицевой стороны: плоть Спасителя, белая, литая, выше ее Господь Саваоф, по бокам Богоматерь и Иоанн Богослов, внизу два ангела с тростью и копьем, вокруг четыре венца и стразы, по концам сияние и херувимы; с обратной стороны страсти Господни, чеканной работы. Ко всему этому на рукоятке внизу подпись: “сей крест сделан вкладом Петром Ивановым Кошевым 1794 года, вес тринадцать фунтов (48) сорок восемь золотников”

Евангелие имеет 17 вершков длины и 10 ширины; напечатано в Москве, в 1759 году, в царствование императрицы Елизаветы Петровны; буквы на александрийском кресте, в j вершка величины; весит два пуда и двадцать фунтов, обложено серебром густо позлащенным, унизано стразами и отделано выпуклыми финифтевыми иконками. На лицевой доске изображены, по середине, от верху и до низу, моление о чаше, Троица, преображение, усение и тайная вечеря; с левой стороны евангелист Матвей, Мария Магдалина и в одну линию с ней преподобный Зосима, затем евангелист Марк; с правой стороны евангелист Лука, преподобный Савватий и в одну линию с ним воскресение, затем евангелист Иоанн. С обратной стороны, по середине, представлены распятие (два раза) и апостол Иаков; с левой стороны апостолы Андрей, Варфоломей и Филипп; с правой апостолы Павел, Фома и Симон. На серебряных позлащенных дощечках евангелия, приделанных сверху и снизу к корешку переплета с внутренней стороны, вырезана следующая надпись: “В славу божию устроися сие святое евангелие во обитель святого преображение (– ия) и преподобных отец Зосимы и Савватия Соловецких чудотворцев что на море окияня (– е) при архимандрите Ионе а радением и коштом бывшего запороцкой сечи кошевого Петра Ивановича Кольнишевского 1801 года а всего весу 34 фу[нта] 25 зо[лотников]* всеи суммы 2435”. К этой надписи на застежках евангелия прибавлено: “Старанием и трудами: Соловецкого // (с.15) маностира; наместником: иеромонахом: Вениамином: святое евангелие: зделана: московской третей гильдии купец: серебряных: дел мастер: Владимир: Андреевич” То обстоятельство, что Калнишевский уже через 19, а потом через 25 лет своего пребывания в монастыре сооружает на собственные деньги сперва крест, а потом евангелие, остается не без смысла: очевидно, евангелие сделано кошевым в память освобождения его из тюрьмы и вместе с этим же очевидно, что кошевой не был сравнен с обыкновенными преступниками, которых, при ссылке, лишали всех прав и состояния: лишенный только прав, Калнишевский однако сохранил при себе деньги, на которые купил для церкви крест и евангелие и, нужно сказать, самые великолепные во всей соловецкой ризнице, не смотря на огромнейшие богатства и великолепие ее.

Надгробный камень, положенный над прахом кошевого Калнишевского, имеет вид обыкновенной четырех-угольной плиты, длины два аршина и девять с половиной вершков, ширины один аршин и два вершка, вышины у подножья десять с половиной, у изголовья – двенадцать вершков. На плите сделана в 1856 году архимандритом Александром (А.А.), впоследствии полтавским епископом, следующая надпись. (См. прилагаемый рисунок).

В заключение настоящей статьи мы позволим себе спросить: точно ли Петр Иванович Калнишевский умер 112 лет от роду? Нам кажется приведенное показание сильно сомнительным в виду того, что в самых исповедных росписях против имени Калнишевского число лет его нигде не показано, тогда как число лет других арестантов везде точно определено. Очевидно отсюда, что и сам кошевой не знал числа своих лет. В противном случае монах, ведший исповедные росписи и обязанный выставять лета всех преступников, не преминул бы выставить и лета Калнишевского. Что касается до надгробной эпитафии, то она сочинена пятьдесят три года после смерти кошевого, и числовая дата в ней показана, нужно думать, по преданию. И в самом деле, трудно допустить, чтобы, при существовании Сичи, 85-летний старец управлял такою вольною ватагою, какую представляли из себя запорожские козаки.

Д.И. Эварницкий.

Качановка.

1887 года, 10 июня.

* Без бумаги, дерева и бархата, со всем же этим 2 п[уда] и 20 ф[унтов].

ДОКУМЕНТИ НІКОПОЛЬСЬКОЇ СВЯТО-ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЗБРАННІ НІКОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ*. РЕЄСТР ПАРАФІЯН 1800 РОКУ

Ця публікація є підсумком уведення до наукового обігу трьох документів з архіву Нікопольської козацької соборної церкви Пресвятої Покрови Богородиці, що представляють з себе сповідальні розписи за 1782, 1791 та 1800 роки. Ці три документи належать до великого масиву церковних матеріалів, що зберігаються у фондах Нікопольського державного краєзнавчого музею.

Історія їх надходження відображає етапи боротьби влади більшовиків із релігією. До 1934 року накопичена за майже півтора століття існування Свято-Покровської церкви архівна документація знаходилася там, де їй і належало бути – в приміщенні церкви. Але після того, як у 1934 р. Нікопольський райвиконком видав наказ про знищення храму, документи були перенесені до Спасо-Преображенського собору. Та у 1961 р., за часів нової антирелігійної кампанії, розгорнутої Хрущовим, і цей храм було зачинено. Його приміщення планували передати музею під створення експозиції атеїстичної пропаганди. Але згодом будівлю передали місцевому вузлу зв'язку. Іконостас із храму було перевезено до Дніпропетровського музею релігії та атеїзму, а от архів частково передано до Нікопольського державного краєзнавчого музею. Але в той час передані документи не були взяті на облік, а зберігалися на музейному подвір'ї у звичайному сараї, фактично на вулиці. В результаті незадовільних умов зберігання багато документів було пошкоджено. У деяких папір фактично перетворився на труху, з'явилися грибкові плями. Документи були нерозібрані, розброшуровані. Лише за часів "Перебудови", у 1986-1988 рр., церковні документи були поставлені на державний облік, зокрема розпис за 1800 рік було взято на облік у 1987 р. З 2002 року почалося систематичне переведення документів (поки що лише XVIII ст.) на електронні носії інформації, а також систематичне введення їх до наукового обігу публікаціями в альманаху "Козацька спадщина"

Перед тим, як перейти до аналізу інформативних можливостей розпису, потрібно окремо зупинитися на характеристиці розпису 1800 р. (опис перших двох подано у вступних статтях до публікації документів у першому і другому випусках "Козацької спадщини" за 2004 і 2005 роки).

То ж розпис 1800 р. написаний від руки на цупкому папері салатового кольору, що має водяні знаки у вигляді великих літер «ЯМВСЯ» та ведмеда на задніх лапах з сокиркою, вписаного у медальйон з короною. Чорнило – з великим домішком заліза, поруділе від часу. Обсяг документів – 60 аркушів, що прошиті нитками і вміщені до загальної збірки розписів з 1800 до 1805 року включно, під інвентарним номером НДКМ КН-25025, АРХ-8235. Збірка розписів має картонну палітурку та полотняний форзац. Увесь текст документу писаний одним почерком. Лише аркуші, де подаються відомості про селян Новопавлівської слободи, були заповнені іншим почерком. Кожен аркуш унизу, на чистому полі, підписаний священиками Снежевським, Кремянським та Дієвим. Край паперів документа досить пошкоджений, папери мають багато плям, але текст цілком доступний для прочитання. Археографічне опрацювання документа здійснено популярним способом, з використанням алфавіту сучасної російської мови. Твердий знак наприкінці слів опущено, літери "і" та "ятъ" передані як "и" та "е". Однак при цьому збережені деякі граматичні, орфографічні та стилістичні особливості документа, як, наприклад, у написанні імен Матфій – Матфій, Кіндрат – Кодрат і т. ін.

Співставляючи розпис 1800 року із раніше надрукованими розписами 1782 та 1791 років можна побачити значні соціально-демографічні зміни у межах приходу. Так, якщо у 1782 році до меж приходу входили: Нікополь, слободи поміщиків Подімова, Чернишова і державна слобода

* Продовження. Початок дивіться у Випусках 1 і 2 даного видання.

Новопавлівська; у 1791 році: Нікополь, слободи “Капиловка”, Олександрівка, казенна слобода Новопавлівська, також слободи Остроухова, Путиленова, Воротинцева; у 1800 році до складу приход включав в себе містечко Нікополь, слободи Неплюєва, Нечаєва, Аннівку та казенну слободу Новопавлівську. То ж за ці 20 років приміські села, що зараз мають назву Довгалівка, Лапинка і Сулицьке, змінювали своїх господарів, завдяки чому відбувався перерозподіл власності. При цьому жоден із власників не залишав по собі пам’яті. З усіх трьох розписів можна чітко атрибутувати лише географічне розташування “Капиловки” – с. Капулівка, слободи Чернишова – с. Червоногригорівка. Інші ж слободи, крім Новопавлівської, не залишили по собі документального сліду.

Цікавим є й той факт, що в розписі 1800 року вказані прізвища двох священиків - Снежевського і Крем’янського, які правили службу ще в старій Свято-Покровській церкві. Ці два священики мали безпосереднє відношення до запорозької козацької церкви, в період, коли нею опікувався кошовий отаман Петро Калнишевський. Вони вели службу ще у старому храмі. В розписі 1791 року їх прізвищ не зазначено. Дуже вірогідно, що вони знову з’явилися в нікопольській церкві у зв’язку з тим, що у 1796 р. запорозькі козаки, що масово оселялися в місті, власним коштом збудували нову Свято-Покровську соборну козацьку церкву в традиційному стилі українського бароко. Тож цілком можливо, що ктитори брати-козаки Шияни та інші фундатори запросили до нової церкви старих козацьких священиків, а Катеринославська єпархія ствердила цей вибір.

Уважний розгляд прізвищ прихожан, зазначених в усіх трьох розписах, дозволяє з’ясувати, що ктитори Іван та Яків Шияни не були прихожанами Свято-Покровської церкви. Це ставить питання про мотивацію їх допомоги в будівництві нікопольської церкви. Адже історична традиція Нікополя завжди пов’язувала Шиянів із побудовою соборної церкви у 1796 р. Підтвердженням цього факту є дзвін, виготовлений ними та портрети братів, розміщені у церкві, що згодом були вивезені до Одеського історичного музею. Втім відсутність їх прізвищ дає підставу поставити питання про те, чи не пов’язані брати Шияни лише з будівництвом дзвінниці і встановлення на ній дзвона у 1806 р. Тоді відсутність їх прізвищ у розписах стала б зрозумілою, адже вони могли приїхати до Нікополя пізніше. Звертаючись безпосередньо до тексту розпису, зразу зробимо обмовку. Для аналізу було узято не увесь розпис, а лише його частину, що стосується безпосередньо тих осіб, що власне мешкали у Нікополі. Усі слободи, різні за статусом та соціальною структурою їх населення, у більшості своїй, у трьох розписах до уваги не бралися. Тож кількість дворів, взятих до уваги, в них трохи різниться.

Порівняння розписів констатує зміни соціальної стратифікації населення міста Нікополя. Розписом 1800 р. Вже не зазначено серед парафіян таких прошарків, як канцеляристи (оскільки Нікополь став позаштатним містечком), зникла категорія військових (адже плани будівництва фортеці у містечку були скасовані). Зате з’явилися різночинці, міщани, купці. Переважна більшість родин запорозьких козаків та їх нащадків перейшли до стану державних селян; згодом саме з їх числа сформовано у Нікополі цех вільних матросів. Як згадка про те, що у місті, ще 20 років тому, мешкала козацька старшина у розписі зазначено прізвище полкового осавула Жидкова. Казенна слобода Новопавлівка все більше перетворювалася на місце помешкання відставних солдат, але навіть за часів Аракчєєва військовим поселенням воно так і не стало. Як видно з розпису більшість з відставних були вже переважно похилого віку. То ж з часом Новопавлівка перетворилася на звичайне приміське українське село.

Але головна цінність розписів – у їхніх даних про демографічну ситуацію та родинне життя мешканців Нікополя. Отже, у розписах 1782, 1791 та 1800 років записано відповідно 233, 74 та 331 двір, що входили до приходу Свято-Покровської церкви. Зменшення дворів у 1791 році свідчить про можливий відтік з Нікополя запорожців, багато яких фіксується в попередньому розписі. Втім збільшення кількості дворів і поява специфічно запорозьких прізвищ у 1800 р. можна пояснити про повернення козацтва до Нікополя. На це вказує і зменшення диспропорції між чоловіками та жінками. Так, у 1782 р. було 830 осіб чоловічої статі, 443 – жіночої; у 1791 р. відповідно 286 та 235; у 1800 р. – 1325 та 1241. Незважаючи на те, що чоловіче населення все ж таки переважало, але вже не в таких обсягах, як у 1782 р., у двох останніх розписах вже не фіксуються ті двори, де мешкали лише чоловіки, а таких у 1782 р. було 14 дворів. Тобто, поширена

в літературі теза про відтік з міста запорожців у 80-х роках XVIII ст. має своє фактичне підтвердження.

Однак, судячи з прізвищ, наведених у розписах, православне населення Нікополя залишалося в етнічному плані суто українським. І розписи дають можливість виявити деякі риси, притаманні родинному укладу життя тих часів. Так, чоловік майже завжди був старший за віком за свою дружину. У розписі за 1782 рік з 118 родин лише у двох випадках вік чоловіка та жінки був однаковим. У 1791 р. з 229 родин одна родина мала однаковий вік, а в другій – чоловік був молодшим на 6 років. У 1800 році з 542 родин у 22-х сім'ях дружина була старша або одного віку з чоловіком, при цьому, в одному випадку дружина була старша на 20 років. А найбільша різниця за віком між чоловіком та дружиною складала: у 1782 р. – 50, 40, 39, 37 і т. д. років; у 1791 р. – 30, 22, 21, 20 і т. д. років; у 1800 р. – 39, 35, 32, 23 і т. д. років. У середньому різниця у віці була така: 1782 р. – 13,7; 1791 р. – 8,7; 1800 р. – 8,6. Як бачимо, з плином часу потроху змінюється ставлення жінок до шлюбу із значно старшим чоловіком. Однією з причин вікова диспропорція подружжя було те, що після знищення Січі багато запорожців, котрі були у зрілому віці познаходили собі молодих дружин. До речі, виходячи із даних розписів шлюбний вік дівчини починався з 12 років. Багато з прихожанок у 13 років вже мали перших дітей.

З процесом міграції запорожців пов'язана і зміна кількості осіб, що мали вік більш ніж 60 років. Пам'ятаймо, що наприкінці XVIII ст. людина, якій було за 60 років вже вважалася старожилом. Так ось, у 1782 р. в Нікополі мешкало 29 чоловіків у віці, більшому за 60 років; найстарішому з них було 80 років і це складало 3,4% від загальної кількості чоловіків; що стосується жінок у подібному віці, то їх було всього 8 осіб (найстаршій з них виповнилось 70 років), і це складало 1,8%. У 1791 р. чоловіків похилого віку було 9 осіб (найстаршому з них – 79 років), що складало 3,1%; жінок було 2, найстарішій 63 роки і це складало 0,8%. А ось у 1800 році чоловіків у віці за 60 було вже 53, найстарішому з них 98 років і це складало 4% від загальної кількості чоловіків; жінок же 24, найстарішій з них 76 і це складало 1,9%. Тобто кількість довгожителів залежала не тільки від кількості дворів, а й від того, хто складав населення Нікополя.

Отже, підсумовуючи наведені факти і дані, можна стверджувати, що сповідальні розписи є одним з важливих актових документів, що дозволяє дослідити загальні тенденції в соціальному та демографічному житті Нікопольщини наприкінці XVIII ст. Також ці розписи дають можливість для мовного аналізу та вивчення родоводів місцевого населення.

1800 р. – Ресстр парафіян Свято-Покровської церкви м. Нікополя

РОСПИСЬ

Епархии уезда и протопопии Новороссийской местечка Никиполя Святопокровской церкви священников Василия Снежевского Григория Кремянского Григория Диева обретающихся при оной церкви в приходе ниже явленны людей мужеска и женска пола со изъявлением имен против каждого имени о бытий их во святую четире десятницу у исповеди и святых таин причастия и кто же не исповедался 1800-го года

дворов	Число		Духовные и их домашние	Показание действий				№ аркуш
	людей			Лета		кто был у исповеди и святых таин причастия	которые у исповеди не были	
	мужеска	женска		мужеска пола	женска пола			
1	1		Священник Василий Снежевский	48			Не были (ниже повторяясь)	1
		1	жена его Татьяна		32			
			дети их					
	2		Василий	10				
	3		Андрей	1				
		2	Екатерина		16			
		3	Варвара		12			
		4	Настасия		7			
	4		брат его Марко	39				
		5	жена его Васса		32			
			дети их					
	5		Василий	13				
	6		Феодор	10				
		6	Мария	2				
2	7		Священник Григорий Кремянский	32				
		7	жена его Мария		25			
			дети их					
	8		Александр	4				
		8	Мария		3			
		9	мать его Анна Кремянска		55			
		10	дочь ей Марфа		18			
3	9		Священник Григорий Диев	45				
		11	жена его Марфа		32			
		12	дочь их Александра		12			
		13	мать ей Анна		50			
	10		сын ей Симеон	19				
	11		диякон Иоанн Реков	37				
		14	жена его Анна		29			
		15	дочь их Мария		1			
	12		Стихарный дячок Андрей Белявский	34				
		16	жена его Анна		23			

	13		сын их Агафтопод	4				2
		17	мать ей Аагафия		45			
	14		служитель их Александр	15				
4			Указный понамарь Павел Дьяковский	44				
		18	жена его Елена		34			
		19	дочь ей Ефросиния		15			
	16		Указный понамарь Кирилл Синдерка вдов	29				
		20	дочь его Наталия		6			
	17		Приватной дьячок Иоаан Царинников	34				
		21	жена его Агафия		23			
	18		сын их Григорий	2				
			РАЗНОЧИНЦЫ И ИХ ДОМАШНИЕ					
	19		Секунд маиор Борис Нечаев вдов	53				
5	20		Титулярный советник Андрей Барсов	38				
		22	жена его Екатерина		32			
	21		Капитан Ияков Чимбар	62				
		23	жена его Марфа		45			
			дети их		16			
		24	Тетияна					
	22		Михаил	14				
	23		Фтома	11				
		25	Акилина		6			
6	24		Порутчик Антоний Шульга	51				
		26	жена его Ксения		32			
			дети их					
	25		Василий	19				
		27	Анастасия		17			
		28	Елена		15			
	26		Стефан	13				
		29	теща его Мария		68			
	27		служитель их Андрей Попович	18				
7	28		Порутчик Артемий Луговский	52				
		30	жена его Параскевия		42			
			дети их					
	29		Павел	14				3
		31	Феодосия		11			
	30		Михаил	8				
		32	Екатериына		7			
	31		Василий	3				
		33	Стефанида		2			
			служительки					
		34	Фтекла		14			
		35	Марфа		18			
8	32		Порутчик Иоанн Головка	56				
		36	жена его Евдокия		41			
			дети их					
	33		Стефан	18				
	34		Фтеодор	16				

		37	Анна		11			
		38	Мария		4			
	35		служитель их Иоанн	27				
9	36		Подпорутчик Трофим Колотиленко	45				
		39	жена его Любовь		31			
			дети их					
		40	Александра		13			
	37		Григорий	11				
	38		Георгий	7				
	39		Николай	4				
		41	Варвара		2			
10	40		Секунд майор Симеон Столица	42				
		42	жена его Ефросиния		33			
	41		сын их Николай	6				
	42		Полковой асаул Андрей Жидков	54				
		43	жена его Ефросиния		40			
			дети их					
	43		Григорий	14				
	44		Феодор	11				
		44	Евдокия		18			
		45	вдовствующая порутчица Феодосия Ситенька		34			
		46	вдовствующая порутчица Мария Лисова		42			4
			дочери ее					
		47	Александра		18			
		48	Екатерина		10			
			служители					
	45		Сильвестр	20				
	46		Федосий	17				
11	47		Дворянин Моктий Дегтярев	30				
		49	жена его Харитина		25			
			дети их					
	48		Мокий	17				
	49		Иоанн	12				
		50	Евдокия		3			
		51	Варвара		3			
		52	воспитанница их Ефросиния		14			
12	50		Дворянин Феодор Данилевский	69				
		53	жена его Анна		50			
		54	дочь их Мария		16			
	51		Дворянин Стефан Поджарий	50				
		55	жена его Тетяна		42			
			дети их					
	52		Тимофей	16				
	53		Павел	11				
		56	Домникия		15			
13	54		Дворянин Матфтей Кривенчинко	54				
		57	жена его Марина		32			
			дети их					
	55		Иоанн	8				
	56		Дамиян	7				
		58	Домникия		5			

14	57		Дворянин Климентий Маленовский	37				
		59	жена его Феодосия		27			
			дети их					
		60	Евдокия		2			
	58		Стефан	1				
15	59		Дворянин Петр Бурдим	60				
		61	жена его Марфа		39			
			дети их					
	60		Иоанн	15				
	61		Кодратий	14				
	62		Георгий	5				
	63		Губернской регистратоꝝ Илия Вишневецкой вдов	66				
		62	дочь его Евдокия		18			
			КУПЦЫ И ИХ ДОМАШНИЕ					
16	64		Фтома Вьюнов	45				5
		63	жена его Марина		25			
			дети их					
		64	Александра		9			
	65		Николай	4				
	66		Феодор	2				
		65	плименица его Мария		9			
	67		Тимофей Письменный	40				
		66	жена его Агрипина		29			
			дочери их					
		67	Анна		11			
		68	Улияна		5			
		69	Ефросиния		2			
	68		служител их Иоаким	13				
17	69		Алексей Молчанов	49				
		70	жена его Евдокия		37			
			дети их					
		71	Параскевия		17			
		72	Евдокия		15			
		73	Надежда		10			
	70		Петр	8				
		74	Варвара		6			
		75	Ольга		3			
			МЕЩАНЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
18	71		Иоанн Шмагайлов	31				
		76	жена его Евдокия		32			
		77	мать его Ефросиния		62			
			дети их					
	72		Симеон	20				
	73		Иосиф	18				
		78	Феодосия		15			
	74		зять их Василий Ребчинский	37				
		79	жена его Васса		26			
			дети их					
		80	Анна		5			
	75		Иоанн	3				
		81	Параскевия		2			

19	76		Кодрат Литвихов	32				
		82	жена его Настасия		25			
		83	дочь их Мария		13			
20	77		Афтанасий Отрашевский	40				6
		84	жена его Тетяна		19			
			служителя их					
		78	Иосиф	28				
		85	Параскевия		13			
21		86	вдовствующа Параскевия Куцоволка		44			
			дети ей					
	79		Кодрат	21				
	80		Тихон	14				
	81		Петр	14				
	82		Кирилл	12				
	83		Константин	7				
	84		Матфтей	5				
	85		Иосиф	2				
	86		зять ея Иоанн Жовтий	27				
	87		жена его Анна		16			
	87 (?)		служитель их Филипп	24				
22	88		Стефан Головка вдов	55				
			дочери его					
		88	Евдокия		15			
		89	Стефанида		10			
	89		Иоанн Кукла	47				
		90	жена его Дария		37			
		91	дочь их Евгения		2			
	90		Власий Бородавка	49				
		92	жена его Параскевия		38			
		93	дочь их Александра		8			
		94	воспитанница их Марфа		15			
	91		Дионисий Шульженко	28				
	92		брат его Леонтий		20			
23	93		Самуил Редька	68				
		95	жена его Наталия		60			
	94		Петр Рябчий	42				
		96	жена его Настасия		42			
			дети их					
	95		Максим	20				
		97	Устина		10			
		98	Марфа		7			
24	96		Григорий Вишник	50	33			
		99	жена его Анна					
		100	дочь их Анна		5			
	97		воспитанник их Андрей	12				7
	98		Иоанн Бабенко	43				
		101	жена его Евдокия		3			
			дети их					
	99		Феодор	7				
		102	Александра		6			
	100		Георгий	3				
	101		брат его Игнатий Бабенко	30				

25	102		Михаил Решетняк	55	48			
		103	жена его Евдокия					
	103		воспитанник их Самуил	13				
	104		Матфтей Шостаков	28				
			ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПОСЕЛЯНЕ					
			И ИХ ДОМАШНИЕ					
26	105		Косма Легкой	56				
		104	жена его Елена		31			
			дети их					
		105	Евгения		13			
	106		Стефан	8				
		106	Анна		6			
	107		Иоанн	3				
	108		служитель их Иоанн Пурасенко	27				
27	109		Стефан Долгий	70				
		107	жена его Екатерины		38			
	110		сын их Корнилий	19				
	111		Андрей Костомаренко	37				
		108	жена его Евдокия		44			
			дети их					
	112		Иоанн	13				
		109	Евдокия		10			
28	113		Петр Парасочка	28				
		110	жена его Наталия		31			
	114		сын их Ияков	16				
	115		Стефан Ткаленко	27				
		111	жена его Марина		20			
		112	дочь их Васса		2			
29	116		Василий Перебийнос	53				8
		113	жена его Агрипинна		37			
			дети их					
		114	Евдокия		9			
	117		Петр	5				
	118		Ияков	3				
	119		Алексей Гончар	50				
		115	жена его Мария		42			
			дети их					
	120		Еремей	16				
		116	Ефросиния		13			
		117	Мария		10			
	121		Григорий	6				
		118	Агрипина		3			
30	122		Василий Гончар	55				
		119	жена его Евдокия		43			
			дети их					
	123		Петр	17				
	124		Роман	15				
		120	Варвара		11			
		121	вдовствующа Татияна Загубиколиска		38			
			дети ее					
	125		Петр	15				

		122	Марфа		10			
		123	Гликерия		4			
		124	племянница ей Мария		18			
31	126		Иоанн Каплистый	49				
		125	жена его Ксения		37			
			дети их					
		126	Ефросиния		18			
	127		Даниил	9				
	128		Василий	6				
	129		Кирилл	3				
32	130		Иоанн Шестопап	40				
		127	жена его Марина		33			
			дети их					
	131		Стефан	1				
		128	Любовь		6			
33	132		Роман Брагарник	49				
		129	жена его Улияна		40			
	133		племянник ей Никита	15				
	134		Стефан Цимбал	37				9
		130	жена его Анна		29			
	135		сын их Михаил	1				
		131	Евдокия Панчиха		55			
		132	воспитанница ей Анна		8			
	136		Прокофий Канивец	84				
	137		Иосиф Чернявский	48				
34	138		Иоанн Шепель	59				
	139	133	жена его Марфа		24			
	140		сын их Константин	3				
			Пантилимон Сухий	64				
		134	жена его Ирина		54			
	141		Григорий Блоха					
		135	жена его Паарскевия	46				
35	142		Николай Слабий		43			
		136	жена его Фтекла		51			
			дети их					
	143		Стефан	36				
	144		Трофим	18				
	145		Феодор	12				
	146		Иосиф	2				
		137	Пелагия		13			
		138	Мария		7			
36	147		Иоанн Станбульский	40				
		139	жена его Екатерина		30			
	148		брат ей Иоанн	27				
		140	жена его Надежда		20			
		141	дочь их Любовь		1			
		142	воспитанница их Ефимия		13			
37	149		Стефан Кривусенко	39				
		143	жена его Ефимия		45			
		144	дочь их Улияния		8			
		145	Евдокия Сорочиха		48			
			дети ей					
		146	Ксения		16			

	150		Евтихий	11				
		147	Евдокия		8			
	151	148	Евдоким Иларионов	45				10
			жена его Мария		21			
		149	дочь их Анна		1			
38	152		Антоний Брагарник	46				
		150	жена его Марфа		42			
			дети их					
		151	Евдокия		15			
	153		Феодор	7				
		152	Ефимия		4			
	154		зять его Никита	30				
		153	жена его Тетияна		18			
	155		Онисим Живец	38				
		154	жена его Ирина		24			
			дети их					
	156		Григорий	7				
	157		Антоний	5				
		155	Марфа		2			
		156	мать ее Зеновия		48			
39	158		Иоанн Куценко	31				
		157	жена его Евдокия		22			
			сыны их					
	159		Андрей	1				
	160		Ефимий	1				
		158	Мария Мезенцова		34			
			дети ее					
		159	Варвара		14			
		160	Надежда		11			
	161		Иоанн	9				
		161	Евдокия		7			
40	162		Савва Николенко	42				
		162	жена его Ирина		32			
			дети их					
	163		Фтома	11				
		163	Ксения		5			
		164	Марфа		1			
41	164		Корнилий Ревенко	48				
		165	жена его Татияна		43			
			дети их					
	165		Василий	21				
		166	Наталия		18			
		167	Матрона		16			
42	166		Никита Омельченко	39				11
		168	жена его Анна		22			
			сыны их					
	167		Дмитрий	3				
	168		Константин	1				
	169		брат его Петр	19				
		169	вдовствующая Агафия Коса		44			
			дети ее					
		170	Наталия		20			
		171	Ксения		17			

		172	Марфа		10			
	170		Иоанн	8				
	171		Киллиник	4				
43	172		Петр Чернявский	45				
		173	жена его Евдокия		26			
			дети их					
		174	Тетияна		4			
	173		Стефан	1				
	174		Никифор Гусаренко	27				
		175	жена его Евдокия		20			
		176	дочь их Улияна		1			
		177	мать его Домникия		67			
44	175		Стефан Храпаль	53				
		178	жена его Марина		30			
			дети их					
	176		Иоаникий	10				
	177		Гавриил	1				
		179	Агрипина		5			
		180	Евдокия		5			
	178		Никифор Рогоженко	23				
		181	жена его Марфа		20			
			сыны их					
	179		Петр	4				
	180		Исидор	2				
45	181		Трофим Авраменко	49				
		182	жена его Ефросиния		44			
	182		зять их Кирилл	35				
		183	жена его Тетияна		24			
	183		Иоанн Науменко	47				
		184	жена его Анна		43			
			дети их					
	184		Артемий	15				
	185		Григорий	13				
	186		Александр	11				12
	187		Иоанн	5				
	188		зять их Алексей Кривой	32				
		185	жена его Пелагия		18			
46	189		Петр Рогожа	59				
		186	жена его Агафия		53			
			дети их					
	190		Филип	13				
	191	187	Мария		11			
			Алексей Рогоженко	23				
		188	жена его Екатерина		23			
			дочеры их					
		189	Пелагия		4			
		190	Марфа		1			
47	192		Терентий Кузьменко	40				
		191	жена его Тетияна		31			
			дети их					
		192	Екатерина		12			
		193	Параскевия		6			
	193		Ияков	1				

48	194		Гавриил Гринько	45				
		194	жена его Агрипина		36			
			дети их					
	195		Максим	17				
		195	Агафия		10			
	196		Иларион	4				
49	197		Пантелимон Коваль	41				
		196	жена его Евдокия			34		
			дети их					
		197	Феодосия			17		
	198		Ефим	6				
		198	Агафия		1			
	199		Михаил Суховеенко	39				
		199	жена его Агрипина		30			
		200	соседка их Ирина		42			
		201	дочь ее Анастасия		2			
50	200		Симеон Демяненко	34				
		202	жена его Анастасия		30			
		203	дочь их Матрона		6			
	201		Михаил Кунтенейченко	26				
	202		Алексей Михайлюченко	37				13
51	203		Роман Гуленко	38				
		204	жена его Параскевия		32			
			дети их					
	204		Алексей	13				
	205		Иоанн	8				
		205	Марфа		14			
		206	Анна		7			
		207	Параскевия		4			
		208	Анна		1			
		209	удова Марина Даладанка		42			
			дети ее					
	206		Антоний	15				
	207		Матфтей	13				
	208		Василий	11				
		210	Улияния		10			
		211	Елена		4			
	209		служитель их Иоанн Нос	52				
52	210		Стефан Драдан	48				
		212	жена его Агрипина		24			
			дети их					
	211		Григорий	4				
		213	Тетияна		2			
53	212		Тимофей Кальмусов	30				
		214	жена его Феодосия		28			
	213		сын их Ияков	6				
	214		брат его Корнилий	25				
		215	жена его Пелагия		25			
			дети их					
		216	Варвара		7			
		217	Ксения		5			
	215		Стефан	3				
		218	мать их Екатерина		68			

	216		сын ей Иоанн	18				
		219	вдова Стефанида Куценчиха		44			
	217		сын ее Тимофей	20				
		220	жена его Пелагия		19			
54	218		Петр Саламаский	53				
		221	жена его Дария		40			
		222	дочь их Анна		15			
	219		Стефан Фещенко вдов	51				14
	220		дети его					
			Феодор	17				
	221		Трофим	15				
	222		Никифор	12				
55	223		Михаил Дергаенко	32				
		223	жена его Матрона		20			
	224		сын их Андрей	4				
		224	мать ей Екатерина		50			
	225		сын ей Кирилл	10				
	226		зять ей Сидор Черныш	49				
		225	жена его Евдокия		30			
			дети их					
	227		Макарий	9				
		226	Домникия		4			
56	228		Кирилл Меньский	39				
		227	жена его Параскевия		29			
		228	дочь их Марфа		9			
	229		Павел Ведмедовский	98				
		229	жена его Евдокия		68			
57	230		Давид Черный	48				
		230	жена его Евдокия		39			
			дети их					
	231		Стефан	13				
		231	Ирина		8			
	232		Лука	7				
		232	Агафия		2			
		233	Харитина Белиха		29			
			дети ее					
	233		Иоанн	11				
	234		Максим	3				
	235		брат ей Роман	26				
		234	жена его Домникия		16			
58	236		Феодор Дегтяренко	21				
		235	жена его Тетяна		19			
	237		Тарасий Брагарник	40				
		236	жена его Анна					
			дочери их		38			
		237	Улияния		4			
		238	Мелания		1			
59	238		Климентий Чуб	55				
		239	жена его Параскевия		34			
			дети их					
	239		Симеон	9				15
		240	Ксения		11			
		241	София		2			

60	240		Лаврентий Бойко	40				
		242	жена его Евдокия		27			
			сыны их					
	241		Андрей	8				
	242		Василий	1				
	243		Ияков Зозуля	51				
		243	жена его Матрона		44			
			дети их					
		244	Наталия		19			
		245	Пелагия		14			
	244		Алексей	9				
	245		Стефан	6				
	246		Иоанн	1				
61	247		Феодор Малишевский	36				
		246	жена его Улиания		27			
			дети их					
		247	Мавра		8			
		248	Акилина		6			
		249	Пелагия		4			
	248		Трофим Таран	48				
		250	жена его Устина		38			
62	249		Григорий Усенко	52				
		251	жена его Улияния		37			
			дети их					
	250		Иоанн	18				
		252	Мария		5			
		253	Мавра		3			
	251		Иосиф Марченко	70				
		254	жена его Параскевия		50			
	252		сын их Андрей	29				
		255	жена его Тетяна		18			
	253		зять их Василий	34				
		256	жена его Мария		20			
63		257	Мария Певниха		58			
			дети ей					
	254		Дамиян	20				
	255		Григорий	16				
	256		Касиян	12				
	257		Потапий	27				
		258	жена его Александра		23			16
64	258		Павел Туркотя	33				
		259	жена его Мария		34			
			дети их					
		260	Матрона		12			
	259		Иоанн	6				
	260		Матфтей Черной	50				
		261	жена его Марфа		38			
			дети их					
	261		Павел	15				
	262		Дамиян	13				
	263		Емилиян	7				
	264		Стефан	2				
		262	сестра ей София		16			

65	265		Мирон Кривой	38				
		263	жена его Варвара		30			
			дети их					
	266		Иоанн	10				
	267		Димитрий	7				
		264	Любовь		4			
		265	мать его Домникия		50			
66	268		Петр Мелниченко	36				
		266	жена его Марина		32			
			дети их					
		269	Андрей	12				
		267	Параскевия		9			
		268	Мария		3			
		269	Екатерина		3			
67	270		Иоанн Чуб	70				
	271		сосед его Никита	48				
		270	жена его Анна		32			
	272		сын их Стефан	5				
	273		Иосиф Ульянич	34				
		271	жена его Пелагия		27			
			сыны их					
	274		Иоанн	5				
	275		Роман	4				
	276		Феодор	1				
68	277		Кодрат Незнаев	54				
		272	жена его Настасия		42			
	278		сын их Захарий	19				
	279		Марко Ведемедь	62				17
		273	жена его Агафия		59			
	280		сын их Стефан		22			
69	281		Кирилл Рашпиленко	62				
		274	жена его Екатерина		59			
			дети их					
		275	Параскевия		15			
	282		Илия	12				
		276	Анна		1			
	283		Георгий Пугаченко	34				
		277	жена его Елена		24			
		278	дочь их Анна		1			
70	284		Василий Великий	40				
		279	жена его Евдокия		37			
			дети их					
		280	Матрона		16			
		281	Ксения		13			
	285		Иоанн	12				
	286		Тарасий	9				
	287		Ияков	6				
		282	Февронья		3			
71	288		Емилиян Мамрак	67				
		283	жена его Матрона		48			
			дети их					
	289		Игнатий	18				
		284	Домникия		12			

	290		Павел	10				
72	291		Моиссей Распутный	34				
		285	жена его Евдокия		27			
			дочери их					
		286	Улияния		6			
		287	Елена		2			
	292		Даниил Половий	44				
		288	жена его Марина		26			
			дети их					
		289	Любовь		7			
		290	Анна		6			
		291	Евдокия		1			
	293		Лев	3				
73	294		Никита Молчан	62				
		292	жена его Зеновия		42			
			дети их					
	295		Прокофий	9				
		293	Параскевия		6			
74	296		Петр Нос вдов	42				18
			дети его					
		294	Акилина		13			
	297		Василий	8				
	298		Иоанн	3				
	299		Андрей Авраменко	34				
		295	жена его Еелена		23			
			дети их					
	300		Петр	4				
		296	Мария		1			
75	301		Дамиан Похил	66				
		297	жена его Елена		43			
			дети их					
	302		Игнатий	17				
		298	Анна		15			
		299	Матрона		10			
		300	Евдокия		6			
		301	Феодосия		4			
		302	Ефросиния		2			
	303		Макарий Резник	39				
		303	жена его Агрипина		20			
			дети их					
	304		Герасим	10				
		304	Елена		3			
76	305		Моисей Романовский	26				
		305	жена его Матрона		20			
		306	дочь их Марфа		1			
		307	мать его Мария		48			
	306		Григорий Пляшенко	34				
		308	жена его Ксения		33			
			дети их					
'	307		Иоанн	16				
	308		Григорий	13				
		309	Евдокия		9			
	309		Пигасий	8				

	310		Савва	8				
		310	Мария		6			
		311	Акилина		3			
77	311		Игнатий Кот	70				
		312	жена его Марина		57			
		313	дочь их Ефросиния		24			
			дети ее					
		314	Параскевия		13			19
		315	Евдокия		6			
		316	племянница их Аагафия		16			
78	312		Никифор Половий	50				
		317	жена его Анна		44			
			дети их					
	313		Игнатий	19				
	314		Антоний	17				
		318	Тетияна		7			
	315		Харитон	4				
	316		Стефан	2				
79	317		Антоний Серацький	48				
		319	жена его Мария		39			
			дети их					
		320	Ефросиния		17			
		321	Ирина		14			
	318		Ефим	12				
	319		Феодор	10				
	320		Тимофей	7				
		322	Матрона		3			
	321		Феодот	1				
		323	мать их Агафия		63			
80	322		Даниил Фершал	88				
		324	жена его Дария		49			
			дочери и					
		325	Агафия		16			
		326	Параскевия		10			
	323		Феодор Лисовченко	38				
		327	жена его Агпфия		28			
			дети их					
		328	Акилина		8			
	324		Иоанн	4				
		329	Евдокия		1			
		330	мать их Марфа		48			
81	325		Моисей Плашенко	31				
		331	жена его Анна		24			
		332	дочь их Параскевия		2			
	326		Нестор Дорошенко	38				20
		333	жена его Екатеріна		34			
			дочеры их					
		334	Елисавета		7			
		335	Екатери́на		3			
82	327		Авраамий Черний	54				
		336	жена его Васса		38			
			дети их					
	328		Стефан	17				

	329		Киприан	12				
	330		Григорий	7				
		337	Соломонида		2			
83	331		Петр Бухинник	47				
		338	жена его Анна		42			
			дети их					
	332		Конон	18				
		339	Параскевия		16			
	333		Емилиян	7				
	334		Кодрат	4				
	335		Сергей Швец	56				
		340	жена его Мария		48			
			дети их					
	336		Максим	19				
		341	Ефросиния		11			
84	337		Емилиян Река	48				
		342	жена его Екатерина		39			
			дети их					
	338		Марко	19				
	339		Иоанн	17				
	340		Филипп	9				
		343	Елисавета		7			
		344	Стефанида		5			
		345	Матрона		3			
85	341		Андрей Горкунов	38				
		346	жена его Матрона		32			
			дети их					
	342		Иоанн	11				
		347	Евдокия		9			
		348	Мария		7			21
		349	Елисавета		5			
	343		Михаил	3				
	344		Алексей	1				
	345		брат его Карп	29				
	346		зять их Зеновий Костенко	32				
		350	жена его Анна		34			
	347		сын их Кирилл	13				
86	348		Карп Бакланенко	29				
		351	жена его Улияна		22			
	349		сын их Иоанн	2				
	350		отец его Стефан	90				
87	351		Феодор Чайка	80				
		352	жена его Параскевия		54			
			дети их					
		353	Евдокия		18			
	352		Иоанн	22				
		354	жена его Ирина		20			
	353		сын их Стефан	2				
88	354		Елиферий Резник	68				
		355	жена его Мария		49			
			дочери их					
		356	Агафия		18			
		357	Параскевия		15			

89	355		Михаил Усатой	49				
		358	жена его Евдокия		34			
			дети их					
	356		Даниил	10				
		359	Ксения		8			
	357		Антоний	6				
	358		Афтанасий	4				
	359		Иоанн	1				
			служители их					
	360		Григорий	22				
	361		Максим Таран	40				
90	362		Никифор Александров	44				
		360	жена его Васса		44			
	363		Игнатий Носенко	45				
		361	жена его Анна		31			
			сыны их					
	364		Симеон	8				22
	365		Матфтей	2				
	366		отец ей Дионисий	63				
		362	жена его Екатерины		37			
	367		сын их Михаил	20				
		363	племянница их Евдокия		16			
91	368		Григорий Верменченко	54				
			дети его					
		364	Марфа		12			
	369		Иоанн	22				
		365	жена его Улияна		22			
			дети их					
		366	Феодора	3				
	370		Стефан	2				
92	371		Феодор Горкуша	41				
		367	жена его Ксения		34			
			сыны их					
	372		Захарий	12				
	373		Лаврентий	2				
93		368	Тетияна Режновска		40			
			дети ее					
	374		Димитрий	12				
		369	Евдокия		10			
	375		Пантилимон	6				
	376		служитель ей Герасим	18				
94	377		Ияков Сторчовий	39				
		370	жена его Улияния		30			
			дети их					
	378		Никита	11				
		371	Лукия		6			
	379		Киприян	3				
95	380		Григорий Науменко	45				
		372	жена его Евдокия		29			
		373	дочь их Екатерина		10			
	381		Емелиян Куян	59				
		374	жена его Анна		66			
	382		воспитанник их Иоанн	7				

	383		Феодор Ход	39				
		375	жена его Пелагия		27			
			дети их					
		376	Гликерия		4			23
	384		Ияков	1				
96	385		Иоанн Махновский	34				
		377	жена его Наталия		28			
			дети их					
	386		Давид	5				
		378	Елисавета		3			
	387		отец ей Василий Хижняк	60				
		379	дочь его Феодосия		17			
97	388		Василий Тарандушка	37				
		380	жена его Марфа		24			
	389		сых их Феодор	4				
	390		брат ей Евсевий	21				
	391		Димитрий Малий	32				
		381	жена его Марфа		22			
98	392		Терентий Ярошенко	32				
		382	жена его Параскевия		25			
	393		сын их Тихон	1				
	394		Иоанн Половий	42				
		383	жена его Матрона		24			
	395		сын их Василий	1				
99	396		Константин Головко	44				
		384	жена его Анна		34			
			дети их					
		385	Ксения		17			
	397		Стефан	13				
	398		Иоанн	11				
	399		Василий		6			
		386	Евдокия		4			
	400		Григорий	3				
	401		Петр	1				
100	402		Петр Беликов	34				
		387	жена его Наталия		19			
	403		Захарий Сухиня	47				
		388	жена его Дария		36			
			дети их					
	404		Иоанн	17				
	405		Ияков	9				24
	406		Василий	7				
	407		Диомид	3				
101	408		Кирилл Варченко	34				
		389	жена его Анна		22			
	409		сын их Лука	1				
		390	мать их Екатерина		72			
	410		служитель их Стефан	27				
102	411		Феодор Кисиль	50				
		391	жена его Евдокия		45			
			дочеры их					
		392	Акилина		14			
		393	Матрона		9			

	412		служитель их Петр Козачок	22				
	413		Зеновий Литвин	50				
		394	жена его Устина		38			
			дети их					
		395	Пелагия		15			
	414		Корнилий	10				
		396	Марфа		6			
	415		Симеон	2				
103	416		Иоанн Харченко	39				
		397	жена его Параскевия		34			
			дети их					
	417		Стефан	11				
		398	Елена		8			
	418		Иоанн	5				
104	419		Андрей Чорний	50				
		399	жена его Ксения		40			
			дети их					
	420		Симеон	13				
		400	Анна		8			
105	421		Андрей Шаманов	36				
		401	жена его Феодора		34			
			дети их					
		402	Евдокия		10			
		403	Марфа		5			
	422		Иоанн	1				
106	423		Ефим Майбородин	40				25
		404	жена его Ефросиния		33			
			дети их					
		405	Мария		6			
	424		григорий	5				
	425		Петр	1				
	426		отей ей Иоан	70				
107	427		Иосиф Антоненко	47				
		406	жена его Ксения		38			
			дети их					
	428		Савва	18				
	429		Власий	16				
		407	Марина		12			
		408	Мария		7			
	430		Кирик	2				
	431		Корнилий Куличенко	34				
		409	жена его Параскевия		28			

108	432		Иоанн Колотько	40				
		410	жена его Милания		30			
	433		Петр Дроботенко	38				
		411	жена его Ефросиния		30			
	434		брат его Иоанн Могилевский	50				
		412	жена его Агафия		42			
			дети их					
	435		Иосиф	19				
	436		Власий	8				
		413	Мария		6			
	437		Стратоник	2				
		414	Евдокия		1			
109	438		Константин Волошин	53				
		415	жена его Евгения		44			
			дети их					
		416	Наталия		18			
	439		Авдий	16				
		417	София		13			
		418	Евдокия		10			
	440		Василий	3				
110	441		Савва Мунтяненко	34				
		419	жена его Матрона		30			
			дети их					
	442		Андрей	4				
		420	Евдокия		7			
	443		Иван Мунтян	76				26
		421	жена его Анна		66			
111	444		сын их Филип	37				
		422	жена его Евгения					
			сыны их					
	445		Даниил	11				
	446		Артемий	8				
	447		Авраамий	5				
	448		Исаакий	2				
112	449		Иоанн Петренко	43				
		423	жена его Зеновия		20			
			сыны их					
	450		Павел	10				
	451		Андрей	7				
113	452		Феодор Раздайбеда	52				

		424	жена его Агрипина		33			
			дети их					
	453		Симсон	11				
	454		Иоанн	5				
		425	Ирина		1			
	455		Матфтей Меньковский	40				
		426	жена его Параскевия		29			
			дети их					
		427	Акилина		6			
	456			2				
114	457		Павел Ващенко	48				
		428	жена его Любовь		33			
			дети их					
		429	Ирина		14			
	458		Василий	8				
		430	Мария		6			
	459		Стефан	4				
	460		Константин	1				
115	461		Кирилл Литвин	42				
		431	жена его Феврония		36			
			сыны их					
	462		Корнилий	14				
	463		Никифор	8				
	464		Власий	6				
116	465		Савва Батуренко	40				
		432	жена его Улияния		35			
	466		Мойсей Шульга	48				27
		433	жена его Екатерина		42			
		434	дочь их Анна		15			
	467		Кирилл Кожемяка	70				
		435	жена его Феодосия		50			
		436	дочь их Параскевия		8			
117	468		Трофим Кожемяка	62				
		437	жена его Мария		30			
			дети их					
		438	Марина		10			
	469		Кодрат	4				
	470		Даниил Волк	52				
		439	жена его Зеновия		49			
			дети их					

	471		Андрей	17				
118	472		Алексей Волченко	24				
		440	жена его Марфа		20			
			сыны их					
	473		Симсон	4				
	474		Гавриил	1				
	475		Давид Немченко	33				
		441	жена его Ирина		20			
	476		сын их Феодор	1				
119	477		Иоанн Волянский	41				
		442	жена его Екатерина		45			
			дети ей					
		443	Тетияна		19			
		444	Мария		21			
		445	Марина		7			
	478		Андрей	1				
	479		Никифор Смолинский	43				
		446	жена его Агафия		27			
			дети их					
		447	Наталия		7			
		448	Феодосия		4			
	480		Дионисий	1				
120	481		Феодор Безредный	48				
		449	жена его Ефросиния		36			
			дети их					
	482		Онуфрий	17				
		450	Агафия		14			28
		451	Мария		11			
		452	Евдокия		5			
121	483	453	Михаил Волошин	45				
			жена его Мария		40			
			дети их					
		454	Акилина		15			
	484		Тарасий	13				
	485		Карп	10				
		455	Матрона		8			
		456	Тетияна		7			
		457	Евдокия		5			
	486		Прокофий	2				
122	487		Потапий Борисенко	38				

		458	жена его Тетияна		29			
			дети их					
	488		Стефан	9				
		459	Мария		6			
		460	Ирина		3			
	489		Ияков					
		461	племеница их Анна		12			
	490		Иоанн Клименченко	29				
		462	жена его Анна		22			
			сыны их					
	491		Иоанн	3				
	492		Савва	2				
123	493		Лазор Гончар	33				
		463	жена его Анна		22			
	494		сын их Терентий	1				
	495		Дамиян Белий	39				
		464	жена его Анна		33			
			дети их					
	496		Лаврентий	13				
	497		Иоанн	11				
	498		Иоанн	8				
	499		Феодор	5				
		465	Евдокия		2			
		466	мать их Настасия		62			
124	500		Косма Дон	48				29
		467	жена его Пелагия		39			
			дети их					
	501		Прокофий	15				
	502		Даниил	12				
		468	Тетияна		9			
		469	Ефросиния		6			
		470	Агрипина		2			
125	503		Иоанн Рябошапка	42				
		471	жена его Пелагия		33			
			дети их					
		472	Настасия		13			
	504		Каллиник	10				
		473	Анна		6			
	505		Матфтей	3				
	506		Никифор	2				

126	507		Кирилл Рябошапка	48				
		474	жена его Пелагия		36			
			дети их					
		475	Ирина		10			
	508		Петр	9				
		476	Матрона		4			
	509		Иеремей	1				
		477	Анна Козарлючиха		49			
			сыны ей					
	510		Исаакий	19				
	511		Даниил	13				
127	512		Иоанн Кучер	59				
		478	жена его Пелагия		56			
	513		сын их Феодосий	22				
128	514		Матфей Белий	44				
		479	жена его Улияния		36			
			дети их					
	515		Арсений	19				
	516		Тимофей	11				
		480	Параскевия		6			
129	517		Феодор Ведмедь	78				30
		481	жена его Елена		57			
			дети их					
	518		Иоанн	25				
	519		Агесий	22				
	520		Антоний	18				
	521		Прокофий	15				
	522		Иосиф	12				
		482	Пелагия		10			
130	523		Илия Бондарь	57				
		483	жена его Мария		48			
			дети их					
	524		Феодор	17				
		484	Ефимия		10			
	525		Ефим Ведмедь	48				
		485	жена его Евдокия		42			
		486	дочь их Параскевия		17			
131	526		Самуил Терновский	46				
		487	жена его Матрона		40			
			дочери их					

		488	Варвара		17			
		489	Марфа		10			
		490	Феодосия		5			
	527		Самсон Орленко	38				
		491	жена его Пелагия		29			
	528		сын их Лев	1				
	529		брат его Григорий	40				
		492	жена его Елена		33			
			дочери их					
		493	Пелагия		11			
		494	Анна		8			
		495	Марфа		5			
		496	Агафия		3			
132	530		Савва Гончаренко	45				
		497	жена его Елисавета		37			
			дети их					
	531		Лаврентий	15				
	532		Петр	13				31
		498	Пелагия		12			
		499	Анна		10			
533			Максим	2				
133	534		Мартин Деденченко	29				
		500	жена его Акилина		2222 2			
			дети их					
	535		Власий	1				
		501	Ирина		2			
	536		Ияков Горобец	40				
		502	жена его Ефросиния		37			
			дети их					
		503	Марфа		9			
	537		Никита	1				
134	538		Никифор Грудницкий	46				
		504	жена его Христина		32			
			дочери их					
		505	Улияния		8			
		506	Фотина		3			
	539		Андрей Швец	44				
		507	жена его Марфа		30			
			дети их					

	540		Василий	11				
		508	Настасия		8			
		509	Ирина		5			
135	541		Игнатий Фастовец	45				
		510	жена его Мария		32			
			дети их					
	542		Евтихий	15				
		511	Мария		3			
		512	служителька их Зеновия		17			
	543		Кисиян Головко	49				
	544		брат его Григорий	52				
136	545		Иоанн Шарлаенко	24				
		513	жена его Ирина		19			
		514	дочь их Пелагия		2			
		515	мать их Тетияна		63			
	546		Сергей Бык	50				32
		516	жена его Мария		40			
			дети их					
		517	Марфа		17			
		518	Марфа		15			
		519	Евдокия		10			
	547		Стефан	8				
	548		Кирилл Сторож	40				
		520	жена его Марина		60			
137	549		Софрон Реков	30				
		521	жена его Матрона		29			
			дети их					
	550		Клименти	6				
		522	Параскевия		1			
	551		Михаил Тимошенко	30				
		523	жена его Настасия		30			
			дети их					
	552		Иоанн	10				
		524	Гликерия		5			
		525	Мария		3			
		526	Марфа		1			
138	553		Григорий Полоз	47				
		527	жена его Екатерина		42			
			сыны их					
	554		Савва	14				

	555		Даниил	23				
		528	жена его Мария		20			
		529	дочь их Феодосия		1			
	556		Иоанн Дедик	32				
		530	жена его Мария		23			
	557		сын их Корнилий	1				
139	558		Андрей Брус	55				
		531	жена его Анастасия		42			
			дети их					
	559		Иоанн	18				
		532	Ефимия		15			
	560		Тимофей	13				
	561		Ефим	8				
140	562		Иоанн Сторчоус	60				
		533	жена его Стефанида		32			
	563		Иоаникий Таран	36				33
		534	жена его Мария		30			
			дети их					
		535	Агафия		7			
	564		Иоанн	4				
		536	Евдокия		2			
141	565		Феодор Саница	52				
		537	жена его Мелания		36			
		538	дочь их Ефросиния		11			
	566		Терентий Бурбак	63				
		539	жена его Тетяна		53			
	567		сын их Григорий	23				
		540	жена его Настасия		20			
		541	дочь их Дария		1			
142	568		Иоанн Клименко	44				
		542	жена его Милания		32			
			дети их					
		543	Марфа		15			
	569		Павел	13				
	570		Тарас	9				
		544	Анна		6			
	571		Евдоким	1				
		545	Евдокия		1			
143	572		Павел Погорелой	50				
		546	жена его Агрипина		40			

			дочери их					
		547	Васса		17			
		548	Феодосия		13			
		549	Дария Речиха		63			
			дети ей					
	573		Андрей	21				
		550	Акилина		15			
	574		Никита Реченко	24				
		551	жена его Марина		22			
		552	дочь их Марфа		1			
	575		Иоанн Зема	40				
		553	жена его Евдокия		30			
144	576		Ияков Железний	40				
		554	жена его Акилина		40			
		555	дочь их Анна		11			
	577		Павел Рогоженко	32				34
		556	жена его Евдокия		27			
			дети их					
	578		Иоанн	8				
		557	Мария		4			
	579		Артемий Кияница	45				
		558	жена его Агафия		44			
		559	дочь их Ефросиния		15			
145	580		Павел Панченко	45				
		560	жена его Параскевия		41			
			дети их					
	581		Димитрий	20				
		561	Агафия		15			
		562	Евдокия Рудька		41			
		563	дочь ей Анна		15			
	582		Иоанн Брус	50				
		564	жена его Мария		33			
	583		сын их Феодор	1				
146	584		Дионисий Шаповаленко	43				
		565	жена его Ирина		25			
			дети их					
		566	Агрипин		15			
		567	Евфимия		10			
		568	Ефросиния		5			
		569	Елена		1			

	585		Григорий Шендрик	48				
		570	жена его Анастасия		43			
			сыны их					
	586		Феодор	15				
	587		Пахомий	5				
147	588		Феодор Загребелной	31				
		571	жена его Параскевия		30			
	589		сын их Григорий	2				
	590		брат его Михаил	20				
148	591		Кирилл Варун вдов	47				
	592		сын его Алексей	26				
		572	жена его Мария		22			
	593		сын их Игнатий	3				
149	594		Пахомий Семененко	34				
		573	жена его Ирина		32			
			дети их					
	595		Алексей	7				
	596		Онисим	6				
	597		Кирилл	1				
	598		Иоанн Охиза	53				
		574	жена его Ефросиния		40			
			дочери их					
		575	Агафия		12			
		576	Мария		9			
	599		Самуил Пищик	55				35
		577	жена его Ксения		45			
		578	дочь их Анна		5			
	600		зять их Иоанн	25				
		579	жена его Матрона		18			
150	601		Алексей Назаренко	47				
		580	жена его Евдокия		40			
	602		Петр Рыбка	41				
		581	жена его Пелагия		36			
			дети их					
	603		Пантелимо	5				
		582	Параскевия		8			
	604		Феодор	3				
151	605		Павел Дубиненко	28				
		583	жена его Агрипина		24			
			сыны их					

	606		Тимофей	6				
	607		Афтанасий	2				
152	608		Стефан Загребелной	60				
		584	жена его Матрона		50			
			дети их					
	609		Мойсей	19				
		585	Анна		7			
		586	Параскевия		5			
	610		зять их Иоанн Науменков	28				
		587	жена его Ефимия		17			
	611		Артем Головченко	29				
		588	жена его Тетияна		21			
	612		сын их Симеон	2				
153	613		Никита Далавур	36				36
		589	жена его Тетияна		28			
			дочери их					
		590	Тетияна		15			
		591	Наталия		3			
		592	Матрона		2			
	614		Сидор Загребелной	28				
		593	жена его Параскевия		28			
			сыны их					
	615		Иоанн	6				
	616		Кирилл	1				
154	617		Никита Рудой	50				
		594	жена его Домникия		31			
		595	дочь их Александра		3			
	618		Феодор Овдеенко	60				
	619		Марко Ситниченко	45				
		596	жена его Матрона		45			
	620		сын их Трифон	16				
155	621		Тарасий Корпан	60				
		597	жена его Евдокия		37			
			дети их					
		598	Тетияна		14			
	622		Лука	12				
	623		Андрей	8				
		599	Елена		5			
	624		Андрей Жавада	47				

		600	жена его Параскевия		33			
			дети их					
		601	Анна		14			
		602	Параскевия		12			
		603	Екатерины		9			
		604	Елена		1			
	625		Иоанн Хоруженко	29				
		605	жена его Мария		22			
156	626		Иоанн Литвин	43				
		606	жена его Марина		40			
			дети их					
		607	Улияния		14			
	627		Иоанн	9				37
		608	Акилина		6			
		609	Агрипина		1			
157	628		Григорий Начиняйло	71				
		610	дена его Пелагия		50			
			дети их					
	629		Иеремей	21				
	630		Максим	199				
	631		Аврамий	13				
	632		Герасим Щербина	47				
	633		Петр Малий	42				
158	634		Стефан Ситниченко	54				
		611	жена его София		28			
			дети их					
	635		Савва	16				
		612	Ефросиния		14			
	636		Онуфрий	8				
		613	Домникия		2			
159	637		Семен Кривошия	47				
		614	жена его Мария		44			
			дети их					
		615	Мария		20			
		616	Анна		7			
	638		Иоанн	4				
	639		зять их Евтихий	26				
		617	жена его Настасия		24			
160	640		Никита Долгий	67				
		618	жена его Мария		40			

			дети их					
		619	Евдокия		13			
		620	Феодосия		7			
	641		Сидор	1				
161	642		Иоанн Шевченко	43				
		621	жена его Ефимия		31			
			дети их					
	643		Василий	13				
	644		Карп	8				
	645		Савва	6				38
	646		Симеон	3				
		622	Фтекла		1			
162	647		Кузьма Волк	43				
		623	жена его Агафия		40			
			дети их					
		624	Агафия		18			
	648		Василий	13				
	649		Мойсей	10				
	650		Ияков	8				
		625	Улияния		6			
		626	Параскевия		4			
163	651		Иоанн Сеян	53				
		627	жена его Ирина		44			
			дети их					
	652		Иосиф	17				
		632	жена его Агрипина		37			
			дети их					
	659		Иоанн	18				
	660		Илия	14				
		633	Параскевия		12			
	661		Прокофий	8				
165	662		Антоний Семиняга	79				
			сыны его					
	663		Андрей	21				
	664		Иоаким	26				
		634	жена его Феодосия		19			
			дети их					
		635	Ефросиния		2			39
	665		Иоанн	1				
166	666		Петр Гребинник	54				

			дети его					
	667		Григорий	17				
	668		Стефан	15				
	669		Каллиник	20				
		636	Анна		14			
167	670		Давид Швец	29				
		637	жена его Мария		22			
	671		сын их Даниил	1				
	672		Василий Средняк	42				
		638	жена его Варвара		32			
			дети их					
		639	Парскевия		11			
		640	Ирина		9			
		641	Параскевия		6			
	673		Стефан	3				
	674		зять его Исаакий	29				
		642	жена его Параскевия		27			
168	675		Максим Белоус	54				
		643	жена его Агрипина		46			
		644	дочь их Дария		11			
	676		Евмений Орленко	50				
		645	жена его Феврония		44			
	677		сын их Феодор	26				
	678		зять его Даниил	53				
		646	жена его Ирина		21			
		647	дочь их Лукия		2			
169	679		Иоанн Белий	44				
		648	жена его Тетяна		37			
			дети их					
	680		Ияков	17				
		649	Параскевия		14			
170	681		Алексей Пшиченко	34				
		650	жена его Екаторына		22			
			дети их					
		651	Ирина		3			
	682		Тит	1				
171	683		Иоанн Завидовский	77				40
		652	жена его Агафия		47			
			дети их					

	684		Симеон	15				
	685		Григорий	14				
		653	Устина		3			
		654	Матрона Сероштаньчиха		48			
	686		сын ей Кирилл	15				
	687		Павел Швец	50				
		655	жена его Варвара		44			
			дети их					
		656	Феоктиста		8			
	688		Трофим	5				
	689		Марко	3				
172	690		Терентий Антоненко	39				
		657	жена его Евгения		35			
			дочери их					
		658	Ирина		13			
		659	Пелагия		8			
		660	Ирина		6			
	691		брат его Даниил Антоненко	53				
		661	жена его Евдокия		43			
173	692		Филип Резник	55				
		662	жена его Зеновия		50			
			дочери их					
		663	Агрипина		14			
		664	Ксения		9			
	693		Герасим Белий	38				
		665	жена его Феодора		29			
			дети их					
		666	Тетияна		9			
	694		Иоанн	7				
174	695		Архип Швец	47				
		667	жена его Мария		37			
			дети их					
	696		Ефим	16				
	697		Дорофей	11				
	698		Андрей	8				
		668	Екатерины		5			
	699		Трофим	2				
175	700		Андрей Щербина	40				41
		669	жена его Мария		37			
			дети их					

		670	Христина		14			
		671	Тетияна		12			
	701		Авраамий	11				
	702		Климент	10				
	703		Тарасий	6				
	704		Вукола	2				
		672	Марфа Пшенична		43			
			дети ей					
		673	Улияния		13			
	705		Тимофей	10				
		674	София		8			
		675	Анна		1			
176	706		Алексей Кулик	50				
		676	жена его Ксения		34			
			дети их					
	707		Иоанн	17				
		677	Ефимия		14			
		678	Агафия		7			
	708		Иларион	1				
177	709		Петр Ведмеденко	38				
		679	жена его Мария		27			
			дети их					
	710		Назарий	8				
		680	Матрона		4			
	711		Алексей Гончар	44				
		681	жена его Мария		43			
	712		сын их Петр	16				
178	713		Никита Копиленко	32				
		682	жена его Тетияна		22			
		683	дочь их Евдокия		2			
	714		Иоанн Горбань	25				
		684	жена его Параскевия		22			
	715		сын их Феодор	2				
179	716		Моисей Топаленко	48				
		685	жена его Агафия		22			
			дети их					
	717		Даниил	14				42
		686	Ксения		10			
		687	Пелагия		8			
		688	Елена		4			

	718		Терентий	2				
	719		Феодор Токовий	45				
		689	жена его Параскевия		40			
			дети их					
		690	Гликерия		11			
	720		Емилиян	7				
180	721		Афтанасий Кривой	51				
		691	жена его Ефросиния		42			
			дети их					
	722		Игнат	10				
		692	Ксения		5			
	723		Антоний Скоропадский	52				
		693	жена его Тетияна		34			
			дети их					
	724		Павел	9				
		694	Параскевия		6			
181	725		Кирилл Пранник	42				
		695	жена его Мария		41			
			дети их					
	726		Косма	18				
	727		Андрей	16				
	728		Артемий	14				
		696	Тетияна		11			
		697	Екатерина		9			
		698	Матрона		6			
		699	Христина		3			
182	729		Кузма Лещенко	43				
		700	жена его Мария		42			
			дети их					
	730		Феодор	13				
	731		Илия	10				
	732		Захарий	6				
	733		Григорий	3				
183	734		Ияков Лещенко	47				
		701	жена его Наталия		44			
			дети их					
		702	Варвара		18			43
		703	Марфа		15			
	735		Петр	13				
		704	Улияна		9			

	736		Власий	7				
	737		Максим	4				
	738		Дионисий	2				
184	739		Харитон Елтушенко	31				
		705	жена его Улияния		26			
			дети их					
		706	Параскевия		6			
	740		Феодор	2				
185	741		Захарий Чернявский	43				
		707	жена его Ксения		34			
			сыны их					
	742		Феодор	10				
	743		Трофим	8				
	744		Кирилл	4				
	745		Исидор	2				
		708	воспитанница их Васса		16			
186	746		Стефан Швец	55				
		709	жена его Варвара		43			
	747		сын их Андрей	23				
		710	жена его Наталия		19			
187	748		Иоанн Литвин	42				
		711	жена его Параскевия		32			
			дети их					
	749		Сымеон	17				
	750		Корнилий	10				
	751		Григорий	7				
		712	Евдокия		5			
		713	Стефанида		2			
188	752		Феодор Певень	42				
		714	жена его Настасия		41			
			дети их					
		715	Стефанида		16			
		716	Тетяна		8			
		717	Евдокия		4			
		718	Гликерия		1			
	753		Стефан Омеляненко	34				44
		719	жена его Харитина		22			
			дети их					
	754		Андрей	3				
		720	Ефимиз		1			

189	755		Роман Шерстюк	49				
		721	жена его Екатерины		43			
			дети их					
		722	Евдокия		15			
		723	Васса		9			
	756		Иоаким	8				
	757		Алексей	7				
		724	Пелагия		4			
	758		Григорий	1				
	759		Павел	1				
190	760		Григорий Тябло	48				
		725	жена его Анна		41			
			дети их					
	761		Иоанн	14				
		726	Надежда		10			
		727	Параскевия		7			
	762		зять их Мойсей	33				
		728	жена его Пелагия		19			
	763		сын их Димитрий	1				
	764		Феодор Белой	52				
		729	жена его Ксения		41			
191	765		Петр Коломиец	45				
		730	жена его Настасия	32				
			дети их					
		731	Матрена		14			
	766		Феодор	10				
		732	Мария		7			
	767		Тимофей	5				
	768		Авраамий	3				
192	769		Феодор Лось	70				
		733	жена его Анна		60			
	770		сын их Иоанн	25				
		734	жена его Наталия		20			
193	771		Стефан Лосенко	37				45
		735	жена его Анна		27			
			дети их					
	772		Андрей	9				
		736	Евдокия		6			
		737	Марина		1			
	773		Савва Лосенко	45				

		738	жена его Матрона		34			
			сыны их					
	774		Алексей	9				
	775		Андрян	7				
194	776		Михаил Руденко	44				
		739	жена его Вера		38			
			сыны их					
	777		Иоанн	15				
	778		Иоаким	8				
		740	Мать их Агафия		62			
	779		Прокофий Кравец	43				
		741	жена его Любовь		37			
			дети их					
	780		Климентий	13				
		742	Евдокия		8			
	781		Прокофий	6				
195	782		Симон Чапаленко	25				
		743	жена его Марына		24			
		744	дочь их Агафия		4			
		745	мать его Ксения		64			
	783		зять ей Прокофей Деревенко	29				
		746	жена его Стефанида		22			
		747	Тетьяна Гриньчиха		35			
			дети ее					
	784		Андрей	12				
	785		Никон	10				
	786		Евфим	8				
		748	Наталия		6			
	787		Трофим	3				
196	788		Тимофей Ульянич	66				
		749	жена его Зеновия		63			
			дети их					
		750	Мавра		18			
197	789		Конон Миргородченко	42				46
			дети его					
		751	Марфа		15			
		752	Милания		12			
	790		Конон	20				
	791		Евстафий	11				
198	792		Павел Фещенко	56				

		753	жена его Екатерина	52				
			дети их					
		754	Елена		21			
	793		Трофим	20				
		755	Улияния		14			
	794		Петр	11				
		756	Агрипина		4			
	795		Иоанн	30				
		757	жена его Любовь		23			
199	796		Игнатий Ворущиленко	39				
		758	жена его Агафия		30			
			дети их					
	797		Савва	6				
		759	Евфимия	3				
	798		брат его Стефан	26				
	799		Прокофий Терновский	52				
		760	жена его Анна		34			
			дети их					
	800		Михаил	11				
		761	Евфимия		5			
	801		Григорий	4				
200	802		Матфтей Педрез	51				
		762	жена его Евдокия		46			
			дети их					
	803		Стефан	19				
	804		Иоанн	13				
		763	Тетияна		8			
	805		Николай	21				
		764	жена его Евдокия		16			
201	806		Максим Воловик	42				
		765	жена его Анастасия		37			47
			дети их					
	807		Ияков	17				
		766	Ефросиния		14			
	808		Петр	9				
		767	Ксения		6			
	809		Евстафий	3				
202	810		Тимофей Белой	41				
		768	жена его Стефанида		33			
			дети их					

	811		Михаил	12				
		769	Матрона		6			
	812		Григорий	4				
	813		отец их Антоний	62				
203	814		Феодор Великий	38				
		770	жена его Ирина		28			
		771	сестра ей Параскевия		11			
	815		Афтанасий Мищенко	41				
		772	жена его Анна		35			
			дети их					
	816		Даниил	14				
	817		Антоний	11				
	818		Авраамий	8				
		773	Агрипина		5			
		774	Дария		1			
204	819		Гавриил Нагаец	50				
		775	жена его Евдокия		34			
			дети их					
	820		Иоанн	10				
		776	Параскевия		7			
	821		Афтанасий	2				
205	822		Иоанн Кирпа	44				
		777	жена его Марфа		43			
	823		Григорий Дера	33				48
		778	жена его Тетияна		24			
206	824		Павел Зенченко	53				
		779	жена его Васса		49			
			дети их					
	825		Власий	14				
	826		Иоанн	12				
		780	Ирина		11			
		781	Евдокия		3			
	827		Григорий	2				
	828		брат его Димитрий	29				
207	829		Климент Трокочинский	62				
		782	жена Мария		60			
			дети их					
	830		Ияков	18				
	831		Василий	34				
		783	жена его Ирина		16			

208	832		Иоанн Крикун	39				
		784	жена его Тетияна		32			
			дети их					
	833		Тимофей	15				
		785	Анна		14			
	834		Кирилл	12				
	835		Дамиян	7				
		786	Параскевия Рубанка		49			
			дети ее					
		787	Матрона		14			
		788	Васса		12			
	836		Андрей	6				
	837		Филипп	3				
209	838		Стефан Рубаненко	29				
		789	жена его Ксения		26			
	839		сын их Стефан	4				
		790	Агафия Алексиха		54			49
			дети ей					
	840		Иоанн	22				
	841		Михаил	17				
		791	Тетияна		15			
	842		Корнилий	13				
	843		Иоанн		6			
210		792	Екатери́на Чернявска		?			
			дети ей					
	844		Симеон	9				
		793	Мария		6			
		794	Елена		2			
	845		Андрей Кот	32				
		795	жена его Ефросиния		23			
			дочери их					
		796	Анна		5			
		797	Марфа		2			
211	846		Иоанн Клименко	50				
		798	жена его Ефросиния		47			
	847		Василий Моченко	32				
		799	жена его Васса		32			
			дети их					
		800	Марфа		14			
		801	Мария		11			

		802	Ирина Наумиха		45			
			дети ей					
	848		Даниил	18				
		803	Ефросиния		14			
		804	Евдокия		12			
		805	Наталия		7			
		806	Едисавета		5			
	849		Матфтей Черненко	36				
		807	жена его Марина		30			
			дочери их					
		808	Дария		4			
		809	Евдокия		2			
212	850		Прокофий Семиняга	34				
		810	жена его София		23			
		811	дочь его Мария		2			
	851		Василий Рибка	62				
		812	жена его Пелагия		32			
	852		зять их Афтанасий	32				50
		813	жена его Агафия		24			
			дети их					
		814	Елена		3			
	853		Трофим	2				
213	854		Прокофий Кулик	41				
		815	жена его Улияния		29			
			сыны их					
	855		Андрей	7				
	856		Димитрий	4				
		816	мать их Ефросиния		62			
214	857		Петр Корховий	37				
		817	жена его Наталия		22			
	858		Карп Швайка	57				
		818	жена его Феодосия		52			
			дети их					
	859		Иоанн	22				
	860		Власий		17			
		819	Евдокия		12			
215	861		Тимофей Редька	52				
		820	жена его Матрона		44			
			дети их					
	862		Корнилий	14				

	863		Петр	11				
	864		Емилиян	7				
	865		Стефан	4				
	866		Устим Швец	42				
216	867		Симеон Белий	42				
		821	жена его Матрона		27			
			дочери их					
		822	Марфа		5			
		823	Ксения		2			
		824	сестра ей Христина		16			
217	868		Симеон Омельницкий	55				
		825	жена его Матрона		46			
			дети их					
	869		Власий	22				
	870		Иоанн	19				
		826	Параскевия		15			
		827	Параскевия		12			
	871		Гавриил	9				
218	872		Роман Кониченко	28				51
		828	жена его Милания		24			
			сыны их					
	873		Филимон	6				
	874		Власий	3				
	875		Сидор	1				
		829	сестра его Зеновия		9			
219		830	Пелагия Малиха		52			
			дети ей					
	876		Максим	14				
		831	Настасия		10			
	877		Пантелимон	23				
		832	жена его Феодосия		24			
			сыны их					
	878		Евфим	5				
	879		Феодор	2				
220	880		Иван Матвееenko		25			
		833	жена его Екатерины		22			
	881		Евфстафий Поночовний	34				
		834	жена его Агафия		27			
	882		сын их Пахомий	2				
	883		Трофим Кулик	36				

		835	жена его Агафия		19			
	884		сын их Мойсей	1				
221	885		Алексей Панченко	32				
		836	жена его Варвара		26			
			дети их					
		837	Евдокия		6			
	886		брат его Сила	16				
	887		Тимофей Маслов	40				
		838	жена его Анна		35			
		839	дочь их Евдокия		2			
222	888		Иоанн Хмара	45				
		840	жена его Ефимия		30			
			дети их					
		841	Мария		13			
	889		Даниил	8				
		842	Евдокия		6			
	890		Евтихий Дорошенко	52				52
			дети его					
	891		Андрей	10				
	892		Никита	7				
		843	Евдокия		17			
		844	Матрона		12			
	893		Игнатий	4				
223	894		Иоанн Занудька	38				
		845	жена его Варвара		26			
			сыны их					
	895		Иоанн	7				
	896		Михаил	4				
	897		Вакинфт	2				
224	898		Антоний Козарко	54				
		846	жена его Анна		46			
			дети их					
		847	Агафия		14			
		848	Евдокия		5			
	899		зять их Прокофий	25				
		849	жена его Милания		17			
225	900		Афтанасий Шаповаленко	42				
		850	жена его Марфа		37			
			сыны их					
	901		Дионисий	15				

	902		Илия	13				
	903		Стефан	10				
	904		Евфим	8				
	905		Ияков	5				
	906		Сила	1				
	907		служитель их Максим	24				
226	908		Иоанн Козарко	43				
		851	жена его Ирина		41			
			дети их					
	909		Прокофий	13				
		852	Анна		12			
		853	Милания		9			
	910		Алексей	7				
227	911		Иоанн Черный	49				53
		854	жена его Анна		48			
			дети их					
	912		Никита	15				
	913		Иоанн	10				
		855	Анна		12			
		856	Ирина		7			
	914		зять их Симеон	24				
		857	жена его Параскевия		21			
228	915		Димитрий Литвин	?				
		858	жена его Ефросиния					
			дети их					
	916		Гавриил	5				
		859	Параскевия		2			
	917		Павел Кирпа	41				
		860	жена его Агафия		23			
			дети их					
	918		Александр	12				
		861	Параскевия		7			
	919		Захарий	3				
229	920		Петр Поночовний	42				
		862	жена его Марина		42			
			дети их					
		863	Елена		11			
	921		Харитон	9				
		864	Анна		6			
	922		Иоанн Маковенко	32				

		865	жена его Улияния		27			
230	923		Андрей Белий	46				
		866	жена его Евдокия		26			
		867	дочь их Мария		1			
	924		Игнатий Ягоденко	29				
		868	жена его Агафия		22			
		869	дочь их Мария		2			
231	925		Прокофий Головченко	27				
		870	жена его Наталия		25			
	926		сын их Мартин	1				
232	927		Афтанасий Береза	44				54
		871	жена его Евдокия		41			
		872	дочь их Серафима		16			
	928		воспитанник их Тимофей	11				
233	929		Кирилл Горб	54				
		873	жена его Анна		36			
			дети их					
		874	Варвара		13			
		875	Марфа					
	930		Кодрат	6				
	931		Филипп	4				
		876	Евдокия		1			
	932		отец ей Евфимий	90				
	933		служитель их Никита	18				
234	934		Феодор Губа	46				
		877	жена его Дария		41			
	935		служитель в них Гавриил Чорний	54				
	936		Алексей Бухинник	27				
		878	жена его Агафия		22			
		879	дочь их Анна		2			
	937		отец их Иоанн	62				
	938		служитель их Василий	14				
235	939		Симеон Ткач	47				
		880	жена его Ефросиния		34			
			сыны их					
	940		Моисей	8				
	941		Марко	3				
	942		Косма Одношевний	46				
		881	жена его Агрипина		45			
			дети их					

		882	Евдокия		6			
		883	Ирина		2			
	943		Иоанн	9				
236	944		Иоанн Чухрай	52				
		895	жена его Мария		45			
	953		работник их Алексей Шляхтенко	39				
	954		Кузма Кот	41				
		896	жена его Мария		32			
			дети их					
	955		Никита	18				
		897	Евфимия		14			
	956		Симеон	13				
		898	Ефросиния		11			
		899	Анастасия		5			
	957		Андрей	1				
239	958		Семен Щибров	52				
		900	жена его Тетияна		42			
		901	дочь их Иустина		12			
240	959		Дамиян Шкурено	38				56
		902	жена его Фтекла		20			
	960		сын их Фтеодор	2				
	961		Гордей Гунька	49				
		903	жена его Екатырына		29			
			сыны их					
	962		Игнатий	6				
	963		Антоний	1				
241	964		Димитрий Емец	52				
		904	жена его Пелагия		44			
			дети их					
		905	Мария		13			
	965		Ермолай	11				
	966		Иоанн	8				
	967		зять их Даниил Бальвенко	33				
		906	жена его Иустина		20			
	968		сын их Герасим	2				
242	969		Прокофий Шулга	68				
		907	жена его Анастасия		48			
			дети их					
	970		Василий	18				
	971		Григорий	16				

* Нумерацію порушено з № 944 по 953.

		908	Мавра		13			
	972		Иоанн		11			
		909	Мария		7			
		910	Феодосия		2			
243	973		Максим Межуев	40				
		911	жена его Пелагия		39			
			дети их					
		912	Матрона		10			
		913	Мария		4			
	974		Косма Шпановский	30				
		914	жена его Дария		36			
244	975		Антоний Белой	46				
		915	жена его Христина		45			
			дети их					
	976		Феодор	17				
		916	Марина		15			
	977		Симеон Буланий	56				57
		917	жена его Ксения		46			
			дети их					
	978		Феодор	11				
		918	Евдокия		8			
	979		Алексей	6				
	980		Климент	4				
245	981		Петр Орличенко	42				
		919	жена его Ефросиния		26			
	982		зять их Василий Максименко	27				
		920	жена его Мария		20			
	983		служитель Никита Полуда	40				
246	984		Роман Марусенко	42				
		921	жена его Ефросиния		39			
			дети их					
		922	Марина		11			
	985		Михаил	8				
		923	Агафия		5			
	986		Ияков	3				
	987		Кодрат Полской	46				
		924	жена его Агрипина		40			
	988		сын их Лука	12				
947	989		Никифор Синько	36				
		925	жена его Евдокия		29			

			дети их					
		926	Матрона		4			
	990		Владемер	2				
	991		Иоанн	1				
948	992		Иосиф Калининко	44				
		927	жена его Марфа		36			
			дети их					
	993		Иоаким	12				
	994		Дамиян	5				
	995		Логин	1				
	996		зять его Марко	32				
		928	жена его Мария		27			
			дети их					
		929	Милания		3			58
		930	Улиния		1			
249	997		Григорий Коник	24				
		931	жена его Наталия		20			
		932	дочь их Евдокия		2			
	998		Иоан Лисой	40				
		933	жена его Варвара		37			
			дети их					
		934	Ефросиния		15			
	999		Леонтий	14				
		935	Евдокия		12			
		936	Анастасия		8			
	1000		Максим	4				
	1001		Савва	1				
250	1002		Михаил Музыка	44				
		937	жена его Ефросиния		38			
			дети их					
		938	Маирина		12			
	1003		Феодор	6				
	1004		Дамиян	3				
251	1005		Никита Шутько	44				
		939	жена его Матрона		49			
			дети их					
		940	Марфа		8			
		941	Екатерины		4			
		942	Анна		3			
	1006		Мокий Стовбун	51				

		943	жена его Агафия		47			
			сыны их					
	1007		Потапий	24				
	1008		Петр	21				
252	1009		Калиник Свириденко	30				
		944	жена его Ефросиния		25			
		945	дочь их Агафия		2			
	1010		Никита Мацапон	38				
		946	жена его Зеновия		35			
			дети их					
	1011		Герасим	7				
		947	Евдокия		5			59
	1012		Дементий	2				
253	1013		Савва Куменко	49				
		948	жена его Екатерина		39			
			дети их					
		949	Анна		16			
		950	Параскевия		12			
	1014		Григорий	10				
	1015		Роман	8				
		951	Мария		6			
	1016		Иоанн	3				
		952	Мария	1				
254	1017		Диомид Коваль	36				
		953	жена его Милания		31			
			дети их					
		954	Евфимия		13			
	1018		Михаил	12				
	1019		Уласий	9				
	1020		зять их Феодор	23				
		955	жена его Марына		16			
255	1021		Андрей Матвеевко	42				
		956	жена его Феодосия		32			
			дочери их					
		957	Ксения		4			
		958	Евдокия		2			
	1022		Тимофей Дейнека	24				
		959	жена его Параскевия		20			
	1023		сын их Иоанн	3				
	1024		Иоанн Пишоха	58				

		960	соседка его Анна		32			
	1025		сыны ей Иоанн	11				
	1026		Константин	2				
256	1027		Стефан Хижка	53				
		961	жена его Мария		44			
			дети их					
	1028		Мартин	17				
		962	Евдокия		10			
257	1029		Андрей Кириченко	28				60
		963	жена его Анна		21			
	1030		сын их Василий	2				
258	1031		Стефан Перепадя	29				
		964	жена его Марина		26			
			сыны их					
	1032		Конон	7				
	1033		Даниил	5				
	1034		Стефан	2				
	1035		брат его Михаил	24				
		965	жена его Мария		20			
		966	дочь их Харитина		2			
		967	мать их Мария		69			
259	1036		Кирик Перепадя	39				
		968	жена его Екатерины		29			
			дети их					
	1037		Григорий	8				
		969	Евдокия		10			
	1038		Андрей	4				
	1039		Емилиян	2				
260	1040		Кирилл Малой	32				
		970	жена его Матрона		25			
			дети их					
	1041		Василий	4				
		971	Васса		2			
	1042		Феодор	1				
	1043		Петр Емец	28				
		972	жена его Марфа		21			
			дочери их					
		973	Мария		3			
		974	Улияния		1			
261	1044		Евфим Бойко	69				

		875	жена его Матрона		64			
	1045		сын их Стефан	26				
		976	жена его Тетияна		20			
	1046		сын их Павел	3				
	1047		Назарий Перепада	48				
		977	жена его Мария		42			
			дети их					
	1048		Иоанн	15				61
		978	Анна		12			
		979	Екатериына		9			
		980	Ксения		3			
262	1049		Симеон Стрижибик	40				
		981	жена его Мария		38			
			дети их					
	1050		Иоаникий	19				
		982	Матрона		12			
		983	Милания		3			
	1051		Иоаким	1				
		984	удова Домникия Рудяжиха		49			
			дети ей					
		985	Тетияна		19			
		986	Феодосия		18			
		987	Вера		9			
	1052		Павел	9				
	1053		Василий	8				
	1054		Григорий	6				
263	1055		Григорий Перепада	46				
		988	жена его Улияния		38			
			дети их					
	1056		Никита	16				
	1057		Евтихий	10				
		989	Марфа		5			
		990	Евдокия		2			
264	1058		Ияков Манжула	44				
		991	жена его Пелагия		38			
			дети их					
		992	Ефросиния		11			
	1059		Никита	9				
	1060		Трифон	2				
265	1061		Андрей Чечель	62				

		993	жена его Мария		60			
	1062		зять их Михаил	28				
		994	жена его Феодосия		21			
	1063		сын их Григорий	2				
266	1064		Григорий Чечель	40				
		995	жена его Параскевия		38			
			дети их					
	1065		Иоанн	16				62
	1066		Иосиф	14				
		996	Екатери́на		9			
	1067		Моисей Скородеденко	48				
		997	жена его Анна		33			
			дети их					
		998	Евдокия		4			
		999	Александра		1			
267	1068		Трофим Неторенко	45				
		1000	жена его Улияния		34			
		1001	воспитанница их Ирина		9			
	1069		Николай Бойко	53				
		1002	жена его Тетяна		41			
	1070		Григорий Толмачов	42				
		1003	жена его Агафия		39			
			дети их					
	1071		Сымеон	18				
		1004	Мария		19			
		1005	Пелагия		1			
268	1072		Мартин Савенко	38				
		1006	жена его Соломонида		36			
			дети их					
	1073		Иоанн	19				
	1074		Иоанн	13				
	1075		Феодор	8				
		1007	Милания		4			
269	1076		Авраамий Барабашенко вдов	46				
			дети его					
		1008	Евдокия		7			
		1009	Татяна		4			
	1077		брат его Филимон	14				
	1078		Иоанн Гажура	38				
		1010	жена его Матрона		26			

			дети их					
	1079		Филипп	8				
	1080		Григорий	6				
		1011	Елена		3			
270	1081		Петр Назаренко	53				
		1012	жена его Дария		32			
			дети их					
	1082		Никифор	5				
	1083		Диомид	3				
	1084		Сидор	2				63
271	1085		Василий Коваленко	34				
		1013	жена его Ксения		32			
		1014	дочь их Агрипина		1			
	1086		Косма Плохий	41				
		1015	жена его Евдокия		31			
			сыны их					
	1087		Мартин	14				
	1088		Трофим	12				
272	1089		Кодрат Шпаченко	36				
		1016	жена его Марфа		31			
			сыны их					
	1090		Тимофей	8				
	1091		Гавриил	4				
	1092		сосед их Роман Чабан	40				
		1017	жена его Наталия		24			
		1018	дочь их Параскевия		2			
273	1093		Корнилий Лабченко	38				
		1019	жена его Татяна		27			
			дети их					
		1020	Марфа		5			
	1094		Лаврентий	3				
	1095		Григорий Копейка	44				
		1021	жена его Ксения		38			
			дети их					
	1096		Афанасий	15				
	1097		Василий	11				
		1022	Елисавета	7				
		1023	Стефанида		5			
274	1099		Евфим Тищенко	43				
		1024	жена его Ирина		38			

			дети их					
		1025	Параскевия		9			
		1026	Параскевия		6			
	1100		Иосиф	4				
275	1101		Герасим Сухой	47				
		1027	жена его Ефросиния		42			
	1102		сын их Фтеодор	19				
		1028	жена его Евдокия		18			
	1103		Ияков Стеценко	41				64
		1029	жена его Акилина		34			
			дети их					
		1030	Феодосия		7			
	1104		Тимофей	2				
276	1105		Василий Головка	40				
		1031	жена его Параскевия		35			
			дети их					
		1032	Феодосия		11			
	1106		Антоний	7				
		1033	Агафия		6			
	1107		Харитон	1				
277	1108		Григорий Халипа	30				
		1034	жена его Улияния		27			
	1109		Феодор Рецкой	38				
		1035	жена его Евдокия		36			
			дети их					
	1110		Симеон	17				
	1111		Феодор	8				
	1112		Тарасий	6				
	1113		Иоанн	4				
		1036	Мавра		4			
	1114		Евстафий	2				
278	1115		Максим Романенко	32				
		1037	жена его Анна		27			
	1116		брат его Власий	24				
		1038	жена его Анастасия		18			
		1039	мать их Ефросиния		54			
	1117		сын ей Иоанн	16				
279	1118		Тимофей Дядиченко	21				
		1040	жена его Тетияна		18			
		1041	мать его Анастасия		62			

		1042	дочь ей Анна		32			
			дети ее					
		1043	Анастасия		9			
		1044	Стефанида		6			
	1119		Иоанн	2				
280	1120		Трофим Дядик	34				
		1045	жена его Параскевия		29			
			дети их					
		1046	Наталия		4			65
	1121		Иоанн	2				
	1122		отец ей Каллиник	80				
		1047	жена его Тетяна		54			
	1123		служитель их Герасим	41				
281	1124		Иосиф Стасенко	41				
		1048	жена его Мария		40			
		1049	дочери их Ксения		18			
		1050	Варвара		16			
		1051	Агрипина		5			
	1125		дядя их Алексей	34				
		1052	жена его Агрипина		30			
	1126		дети их Матвей	5				
		1053	Ефросиния		2			
282	1127		Тимофей Курило	39				
		1054	жена его Феодосия		42			
			дети их					
	1128		Трофим	18				
	1129		Иосиф	17				
		1055	Евдокия		13			
	1130		Иоанн	11				
	1131		Гавриил	8				
	1132		Назарий	24				
		1056	жена его Варвара		18			
283	1133		Стефан Круглий	40				
		1057	жена его Васса		28			
			дети их					
		1058	Ксения		5			
		1059	Евдокия		3			
	1134		Мойсей Бульба	51				
		1060	жена его Параскевия		42			
		1061	дети их Феодосия		19			

	1135		Петр	10				
	1136		Михаил	8				
	1137		Василий	2				
284	1138		Зеновий Москаленко	38				
		1062	жена его Варвара		27			66
	1139		дети их Герасим	5				
		1063	Анна		6			
		1064	Параскевия		2			
285	1140		Роман Бульба	42				
		1065	жена его Агафия		35			
		1066	дети их Мария		10			
	1141		Илия	7				
	1142		Стефан	2				
	1143		Кодрат Рябий	49				
		1067	жена его Ефросиния		39			
		1068	дети их Евдокия		17			
	1144		Дионисий	10				
286	1145		Иоанн Гандаренко	45				
		1069	жена его Феодосия		39			
			дети их					
	1146		Григорий	15				
		1070	Ефросиния		13			
		1071	Екатериына		10			
	1147		Петр Будаква вдов	46				
	1148		сын его Савва	9				
287	1149		Константин Череп	50				
		1072	жена его Ефросиния		40			
	1150		Андрей Клещ	58				
		1073	жена его Наталия		52			
	1151		сыны их Григорий	18				
	1152		Стефан	24				
		1074	жена его Анна		20			
288	1153		Афтанасий Клещенко	26				
		1079	жена его Тетияна		22			
	1154		сын их Павел	2				
	1155		Стефан Руденко	48				
		1076 ?	жена его Анна		34			
	1156		сын их Дамиян	13				
289	1157		Феодор Недавенко	41				
		1077	жена его Ефимия		23			

	1158		сын их Димитрий	4				
290	1159		Феодор Булка	42				67
		1078	жена его Милания		39			
	1160		дети их Стефан	16				
	1161		Михаил	13				
		1079	Улияния		10			
		1080	Варвара		3			
	1162		Григорий Руденко	34				
		1081	жена его Параскевия		29			
	1163		дети их Никифор	8				
		1082	Мария		5			
	1164		Григорий	2				
291	1165		Никита Черной	45				
		1083	жена его Дария		24			
		1084	дочь их Матрона		4			
		1085	мать их Мария		44			
	1066		сын ей Михаил	11				
	1067		Симеон Клец	41				
		1086	жена его Агафия		38			
		1087	дети их Евдокия		16			
		1088	Акилина		11			
	1168		Андрей	10				
292	1169		Даниил Кузменко	34				
		1089	жена его Вера		25			
	1170		сыны их Трофим	4				
	1171		Тимофей	2				
	1172		Дорофей Хилобок	54				
		1090	жена его Феодосия		52			
		1091	дети их Евгения		14			
	1173		Даниил	24				
		1092	жена его Пелагия		20			
293	1174		Иоанн Шавайло	35				
		1093	жена его Улияния		32			
		1094	дети их Улияния		14			
		1095	Анна		7			
		1096	Христина		6			
294	1175		Петр Василенко	34				68
		1097	жена его Вера		28			
	1176		Назар Ивашуренко	28				
		1098	жена его Пелагия		23			

	1177		сын их Стефан	3				
295	1178		Феодор Дядик	42				
		1099	жена его Улияния		40			
	1179		дети их Афтанасий	12				
	1180		Косма	10				
	1181		Владимир	8				
		1100	Евдокия		6			
	1182		зять их Андрей	24				
		1101	жена его Ефросиния		20			
296	1183		Тимофей Соколов	62				
	1184		сын его Максим	19				
		1102	жена его Феодосия		22			
	1185		Максим Сарана	48				
		1103	жена его Тетияна		44			
	1186		дети их Иоанн	15				
	1187		Трофим	13				
	1188		Мирон	11				
	1189		Кирилл	8				
		1104	Анна		4			
	1190		Пантелимон	21				
		1105	жена его Домникия		19			
297	1191		Стефан Руденко	26				
		1106	жена его Тетияна		21			
			дочери их					
		1107	Марияна		4			
		1108	Ксения		2			
	1192		брат его Мойсей	22				
		1109	жена его Ксения		21			
		1110	дочь их Домникия		3			
298	1193		Евфим Папуша	39				
		1111	жена его Тетияна		24			
			дети их					
		1112	Ксения		16			69
		1113	Пелагия		6			
	1194		Иоанн	3				
299	1195		Самуил Клещ	27				
		1114	жена его Варвара		26			
	1196		сын их Герасим	3				
	1197		Карп Дороган	4 ^г				
		1115	жена его Стефанида		43			

			дети их					
	1198		Пахомий	16				
	1199		Петр	9				
		1116	Евдокия		6			
300	1200		Никита Шавайло	47				
		1117	жена его Домникия		33			
	1201		дети их Петр	12				
		1118	Тетияна		8			
		1119	Евфимия		5			
	1202		Игнатий	3				
	1203		Димитрий Жеребец	34				
		1120	жена его Параскевия		24			
301	1204		Захарий Таран	46				
		1121	жена его Марина		32			
		1122	дети их Мария		15			
		1123	Дария		12			
		1124	Агафия		7			
	1205		Иларион	5				
	1206		Гордий	2				
302	1207		Симеон Горобец	56				
		1125	жена его Милания		44			
		1126	дети их Улияния		19			
	1208		Кирилл	12				
	1209		Андрей	11				
	1210		Пахомий	10				
		1127	Мария		7			
	1211		Димитрий	5				
	1212		Феодор	2				70
303	1213		Иосиф Сарана	31				
		1128	жена его Анна		43			
	1214		дети их Василий	14				
		1129	Улияния		7			
	1215		зять их Иоанн	37				
		1130	жена его Параскевия		25			
304	1216		Димитрий Таран	43				
		1131	жена его Феодосия		28			
	1217		Иоанн Череп	68				
		1132	жена его Пелагия		57			
			дети их					
	1218		Иоанн	17				

	1219		Тимофей	7				
		1133	Елена		2			
305	1220		Андрей Павленко	63				
		1134	жена его Настасия		62			
			дети их					
	1221		Николай	19				
		1135	жена его Агафия		16			
	1222		Симеон	15				
	1223		Герасим	11				
	1224		Андрей	34				
		1136	жена его Евдокия		30			
		1137	дети их Стефанида		9			
	1225		Иоаким	5				
306	1226		Авраамий Школа	29				
		1138	жена его Феодосия		25			
	1227		сын их Тимофей	4				
	1228		служитель их Тарасий	32				
307	1229		Матфтей Маленовский	68				
		1139	жена его Устина		46			
		1140	дети их Ефросиния		19			
		1141	Мария		13			
		1142	Харитина		6			
	1230		Андрей	24				71
		1143	жена его Ярина		18			
		1144	Ксения Железнячка		44			
	1231		сын ей Артемий	8				
308	1232		Григорий Мерочник	43				
		1145	жена его Параскевия		33			
	1233		дети их Емилиян	18				
	1234		Евфстафий	15				
		1146	Домникия		5			
		1147	Аагафия		2			
309	1235		Мирон Бузенко	39				
		1148	жена его Тетяна		28			
	1236		дети их Косма	16				
	1237		Евфим	8				
		1149	Васса		3			
	1238		тесть его Димитрий	62				
		1150	жена его Марфа		57			
	1239		сын их Петр	12				

310	1240		Игнатий Бученко	30				
		1151	жена его Мария		34			
		1152	дочери их Тетяна		6			
		1153	Анна		3			
		1154	мать их Екатерины		56			
	1241		сын ей Константин	24				
		1155	жена его Ефросиния		22			
	1242		сын их Стефан	2				
	1243		Трофим Колтун	52				
		1156	жена его Улияния		43			
	1244		дети их Карп	21				
	1245		Никита	19				
		1157	Ефросиния		9			
	1246		Емилиян	6				
311	1247		Феодор Дикий	39				
		1158	жена его Агрипина		33			
		1159	дочь их Тетяна		15			72
		1160	сестра его Варвара		51			
	1248		сын их Евфим	24				
312	1249		Тарасий Марусенко	38				
		1161	жена его Любов		37			
	1250		сыны их Гавриил	12				
	1251		Тимофей	9				
		1162	Евдокия		2			
		1163	Стефанида Сандулка		44			
		1164	дети ей Улияния		16			
	1252		Тарасий	15				
	1253		Антоний	13				
		1165	Анна		5			
313	1254		Монтий Штацкий	41				
		1166	жена его Улияния		28			
			дети их					
		1167	Ксения		5			
		1168	Мария		2			
	1255		Михаил	2				
314		1169	Мария Нескоромна		65			
	1256		дети ей Игнатий	20				
	1257		Григорий	17				
	1258		Григорий	19				
	1259		Иоанн	27				
		1170	жена его Христина		23			

	1260		сын их Павел	2				
315	1261		Пантелимон Маленовский	42				
		1171	жена его Агрипина		37			
		1172	дети их Стефанида		15			
	1262		Антоний	6				
	1263		Феодор	2				
316	1264		Василий Черный	41				
		1173	жена его Аагафия		29			
		1174	дети их Улияния		8			
	1265		Кирилл	6				
		1175	Феодосия		2			
			сестры ее					
		1176	Милания		14			73
		1177	Агафия		10			
		1178	баба их Ирина		76			
317	1266		Иоанн Жученко	34				
		1179	жена его Евдокия		31			
	1267		сыны их Харитон	5				
	1268		Симеон	2				
		1180	служителька их Ксения		14			
318	1269		Матфтей Лига	50				
		1181	жена его Варвара		31			
		1182	Агафия Велика		56			
			дети ей					
	1270		Григорий	31				
		1183	Анна		20			
	1271		Иоаким	18				
	1272		Косма	14				
319	1273		Данаил Визир	64				
		1184	жена его Ефросиния		47			
		1185	дети их Марфа		12			
	1274		Игнатий	12				
		1186	Христина		9			
	1275		Никита Озеран	42				
		1187	жена его Анна		36			
	1276		дети их Трофим	16				
		1188	Васса		13			
		1189	Анна		6			
		1190	Мария		3			
		1191	Анна Василиха		39			

		1192	дети ей Мария		18			
		1193	Ирина		15			
	1277		Косма	11				
	1278		Марко	8				
		1194	Евдокия		3			
320	1279		Гавриил Кожушко	47				74
		1195	жена его Милания		41			
		1196	дети их Домникия		15			
	1280		Григорий	13				
		1197	Елисавета		7			
		1198	мать их Аагафия		62			
	1281		Михаил Драдан	42				
		1199	жена его Агрипина		39			
	1282		сын их Григорий	7				
		1200	воспитанница их Домникия		14			
321	1283		Зеновий Величко	62				
		1201	жена его Любовь		50			
	1284		сыны их Антоний	27				
	1285		Димитрий	15				
	1286		Харитон Шаманенко	24				
		1202	жена его Ксения		22			
		1203	мать его Ксения		60			
	1287		сын ей Петр	18				
322	1288		Андрей Величенко	39				
		1204	жена его Марына		34			
	1289		дети их Василий	9				
		1205	Иустина		6			
		1206	Харитина		3			
	1290		брат его Савва	27				
	1291		Антоний Саввич	32				
		1207	жена его Матрона		32			
			дети их					
		1208	Евдокия		8			
	1292		Дамиян	6				
323	1293		Филипп Малий	33				
		1209	жена его Агафия		27			
		1210	мать их Домникия		52			
		1211	дочь ей Улияния		17			
	1294		Тихон Каллиниченко	37				
		1212	жена его Агрипина		32			75

			дети их					
	1295		Каллиник	8				
	1296		Павел	6				
		1213	Софья		3			
324	1297		Григорий Динисько	46				
		1214	жена его Настасия		42			
			сыны их					
	1298		Иоанн	12				
	1299		Алексей	9				
	1300		Иоанн	3				
325	1301		Самуил Сущенко	26				
		1215	жена его Пелагия		22			
		1216	дочь их Наталия		4			
	1302		Симеон Кириченко	38				
		1217	дочь его Матрона		9			
	1303		Никифор Журавель	42				
		1218	жена его Евгения		36			
		1219	дети их Евдокия		14			
	1304		Михаил	13				
		1220	Ксения		11			
326	1305		Максим Чуприна	42				
		1221	жена его Улияния		32			
	1306		дети их Стефан	11				
	1307		Харитон	9				
		1222	Мария		6			
		1223	Агрипина		1			
327	1308		Ияков Каракуша	39				
		1224	жена его Анна		34			
			дети их					
	1309		Иоанн	7				
	1310		Андрей	5				
	1311		Афтанасий Бабляло	32				
		1225	жена его Домникия		23			
328	1312		Иоанн Третяк	60				76
		1226	жена его Пелагия		30			
			дети их					
		1227	Параскевия		12			
	1313		Петр	3				
	1314		Василий	1				
	1315		Кодрат Сорокопуд	32				

		1228	жена его Параскевия		20			
329	1316		Алексей Ковниренко	40				
		1229	жена его Наталия		35			
	1317		Василий Куц	45				
		1230	жена его Наталия		38			
			дети их					
		1231	Мария		11			
		1232	Матрона		5			
	1318		Григорий	1				
	1319		Григорий Кулик	40				
		1233	жена его Агрипина		26			
	1320		сын их Игнатий	3				
		1234	сестра ей Агафия		7			
330	1321		Никифор Скляренко	32				
		1235	жена его Стефанида		35			
			дети их					
		1236	Настасия		4			
		1237	Анна		2			
	1322		Григорий Пластун	30				
	1323		Максим Плахота	42				
		1238	жена его Матрона					
			дети их					
		1239	Наталия		7			
		1240	Домникия		1			
331	1324		Иоанн Таранец	40				
		1241	жена его Мария		32			
	1325		сын их Димитрий	10				
			ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛОБОДА НОВОПАВЛОВСКАЯ ОТСТАВНЫЕ ПОСЕЛЕННЫЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
	1326		прапорщик Иван Тимофеев	50				77
		1242	жена его Анна		48			
			дети их					
		1243	Пелагея		10			
		1244	Мария		7			
	1327		Иосиф	25				
		1245	жена его Василиса		22			
332	1328		вахмистр Артемей Веретенин	64				
		1246	жена его Параскева		60			
	1329		сын их Григорей	32				

		1247	жена его Евдокия		28			
			дети их					
		1248	Аграфена		9			
	1330		Григорей	6				
	1331		Семен Куликов	50				
		1249	жена его Ефросиния		46			
			дети их					
		1250	Ксения		16			
		1251	Марина		8			
333	1332		Петр Ганясов	57				
		1252	жена его Евдокия		55			
	1333		сын их Игнатей	25				
	1334		Анисим Иселев	70				
		1253	жена его Анна		35			
			дети их					
		1254	Евдокия		11			
	1335		Афонасей Деков	75				
		1255	жена Екатерина		40			
334	1336		Клементей Костылев	50				78
		1256	жена его Варвара		30			
			дети их					
		1257	Мария		8			
		1258	Феодора		5			
	1337		Алексей Лобода	60				
		1259	жена его Марфа		63			
	1338		у него сын Михаил	30				
		1260	жена его Мария		25			
	1339		Стефан Коренев вдов	70				
		1261	у него дочь Евдокия		9			
335	1340		Ульян Федоров	60				
		1262	жена его Настасия		24			
	1341		у него сын Иоанн	3				
	1342		Федот Апарин	60				
		1263	жена его Евдокия		45			
			дети их					
	1343		Христофор	15				
	1344		Тит	10				
	1345		Трофим	7				
336	1346		Григорей Иванов	65				
		1264	жена его Параскева		45			

			дети их					
	1347		Никита	15				
		1265	Мария		10			
	1348		Корней	7				
		1266	Параскева		6			
337		1267	вдова Екатерина Пичиха		55			
			дети ее					
	1349		Малафей	26				
	1350		Иоанн	10				
	1351		Герасим Лосев	80				
		1268	жена его Марина		65			
338	1352		Емельян Воробьев вдов	70				79
			у него дети					
	1353		Иоанн	10				
	1354		Мартын	7				
		1269	вдова Агафия Шариха		45			
339	1355		Алексей Семенов	56				
		1270	жена его Анна		40			
			дети их					
	1356		Тихон	16				
	1357		Иоанн	5				
	1358		Павел Осипов	67				
		1271	жена его Анна		60			
	1359		у него сын Емельян	25				
		1272	жена его Пелагея		24			
	1360		у него сын Матвей	2				
340	1361		Гордей Степаненко	45				
		1273	жена его Аграфена		40			
	1362		Дементей Федоров	70				
		1274	жена его Стефанида		65			
	1363		Игнатей Ляпин	70				
		1275	жена его Феодисия		62			
341	1364		Иван Зуев	30				
		1276	жена его Евдокия		26			
			дети их					
	1365		Ермолай	10				
	1366		Петр	7				
	1367		Антон Варыпаев	62				
		1277	жена его Евдокия		56			
			дети их					

		1278	Евдокия		12			
		1279	Домникия		6			
342	1368		Захарий Варыпаев	23				
		1280	жена его Анна		25			
			дети их					
	1369		Борис	3				
	1370		Елистрат	1				
	1371		Михей Лысанов	50				80
		1281	жена его Пелагия		40			
		1282	воспитанница ево Аграфена		17			
343	1372		Стефан Кучерявой	58				
		1283	жена его Евфимия		40			
		1284	дочка их Фекла		13			
	1373		Федор Лыкин	65				
		1285	жена его Акилина		40			
	1374		Василей Савельев	66				
		1286	жена его Матрона		60			
	1375		зять ево Аким Масалов	25				
		1287	жена его Мария		18			
344	1375		Феодор Иванов	70				
		1288	жена его Мария		60			
	1377		Петр Козлов	26				
		1289	жена его Матрона		25			
			дети их					
		1290	Ефросиния		5			
	1378		Иван	1				
	1379		Иван Астахов	30				
		1291	жена его Параскева		28			
		1292	у них дочь Анна		8			
345	1380		Андрей Стрелников вдов	60				
			у него дети					
	1381		Иоанн	10				
	1382		Ларион	6				
	1383		Абрам Ершов вдов	60				
346	1384		Тихон Сакалов	40				
		1293	жена его Настасия		40			
	1385		Федор Тихонов	58				
	1386		Меркул Кургузой	60				
		1294	жена его Наталия		58			
		1295	вдова Парасковей Сакалиха		71			81

	1387		воспитанник ее Артамон Вяткин	25				
		1296	жена его Екатерина		22			
347	1388		Михаил Кононов	65				
		1297	жена его Анна		39			
	1389		у них сын Савва	17				
	1390		Гавриил Климов	58				
		1298	жена его Агафия		30			
		1299	у них дочь Анна		17			
	1391		Афонасий Егоров вдов	55				
348	1392		Фрол Максимов	60				
		1300	жена его Евдокия		50			
			дети их					
		1301	Матрона		14			
	1393		Петр	22				
		1302	жена его Акилина		23			
	1394		Иван Сергеевской	70				
		1303	жена его Акилина		60			
	1395		у них сын Максим	30				
349	1396		Парфен Иванов	55				
		1304	жена его Екатерина		40			
		1305	у них дочь Матрона		13			
	1397		воспитанник ево Кирило	20				
		1306	жена его Улияна		19			
		1307	вдова Агафия Куначиха		60			
	1398		зять ее Тимофей Румяний	20				
		1308	жена его Евфимия		18			
		1309	вдова Федосия Танчиха		36			
			у нее дети					
		1310	Елена		10			
		1311	Минодора		8			
	1399		Алексей Князев	64				82
		1312	жена его Евдокия		46			
	1400		ево сын Спиридон	16				
350	1401		Максим Агафонов	60				
		1313	жена его Екатерина		35			
			дети их					
	1402		Иван	9				
		1314	Параскева	5				
		1315	вдова Татьяна Усова		23			
	1403		у нее сын Василей	2				

351	1404		Кондратей Коршунов	70				
		1316	жена его Акилина		60			
		1317	вдова Мария Замоталка		70			
	1405		зять ее Степан Мешков	22				
		1318	жена его Дария		27			
	1406		у них сын Иван	7				
	1407		Феодор Киселев	25				
		1319	жена его Мария		20			
	1408		брат его Назор	18				
352	1409		Кирил Иванов	30				
		1320	жена его Елена		30			
	1410		у них сын Фома		5			
	1411		брат его Андрей	22				
353	1412		Семион Биреков	40				
		1321	жена его Гликерия		20			
	1413		Роман Шафранов вдов	70				
		1322	у него дочь София		12			
	1414		Василей Белоусов	69				
		1323	жена его Матрона		50			
		1324	у них дочка София		14			
	1415		Никита Федоров	36				83
		1325	жена его Мария		25			
354	1416		Антон Фомин	66				
		1326	жена его Василиса		57			
			дети их					
	1417		Иван	18				
	1418		Артамон	11				
	1419		Иван Улетин	30				
		1327	жена его Мелания		26			
	1420		у него сын Аким	8				
	1421		брат его Моисей	10				
355	1422		Терентей Паутов вдов	60				
	1423		Евдоким Киселев	64				
356	1424		Семен Прозоров	30				
		1328	жена его Федосия		32			
	1425		у них сын Степан	10				
	1426		Матвей Островской	66				
		1329	жена его Марина		62			
	1427		Спиридон Буркин вдов	56				
	1428		Василей Курицын	43				

357	1429		Павел Усачов	59				
		1330	жена его Евдокия		37			
			дети их					
		1331	Марфа		12			
		1332	Мария		9			
		1333	Мария ж		6			
358	1430		Архип Туманов вдов	70				
	1431		у него сын Иван	30				
		1334	вдова Евдокия Мартыниха		64			
	1432		зять ее Степан Пичугин	29				
		1335	жена его Дария		26			
		1336	дочь ево Марфа		9			
	1433		Андрей Карякин	62				84
	1434		Никифор Ермаков	60				
	1435		Клементей Еремин	22				
		1337	жена его Евгения		20			
359	1436		Михайло Доброходной	50				
		1338	жена его Наталия		40			
			дети их					
	1437		Аким	10				
	1438		Харитон	6				
		1339	вдова Матрона Лукашиха		50			
			ее дети					
	1439		Степан	16				
		1340	Евдокия		12			
	1440		Егор	24				
		1341	жена его Василиса		20			
360	1441		Григорей Ирхин	32				
		1342	жена его Ирина		29			
			дети их					
		1343	Пелагея		10			
		1344	Ирина		7			
	1442		Яков	3				
			братья ево					
	1443		Андрей	18				
	1444		Василей	10				
361	1445		Афонасей Щуренков вдов	80				
	1446		Семен Самоянов	50				
		1345	жена его Ульяна		40			
	1447		сын их Иван	10				

362	1448		Василей Клеменов	66				
		1346	жена его Фекла		40			
			дети их					
		1347	Наталия		10			
		1348	Анна		5			
	1449		Василей	3				
		1349	вдова Екатерина Дорофеиха		65			85
363	1450		Евдоким Быков	60				
		1350	жена его Евдокия		58			
			дети их					
	1451		Дмитрей	18				
	1452		Дмитрей же	10				
	1453		Деонисий	8				
	1454		Кирил	4				
	1455		Матвей Какин	60				
		1351	жена его Марина		30			
			дети их					
		1352	Марфа		6			
		1353	Мелания		3			
364	1456		Родион Борисов	64				
		1354	жена его Гликерия		46			
			дети их					
		1355	Параскева		17			
		1356	Марияна		13			
	1457		Терентей	12				
	1458		Андрей Васильев	57				
		1357	жена его Варвара		53			
		1358	у них дочь Марфа		12			
	1459		зять его Николай Ротов	25				
		1359	жена его Гликерия		22			
365	1460		Иван Савельев	50				
		1360	жена его Параскева		48			
	1461		Петр Тихонов	70				
366	1462		Гавриил Шевяков	60				
		1361	жена его Евдокия		36			
			дети их					
	1463		Иван	13				
	1464		Иван же	10				
	1465		Иосиф	7				
	1466		Яков	5				

	1467		Павел Иванов	70				86
		1362	жена его Марина		35			
			дети их					
		1363	Татьяна		14			
		1364	Анна		9			
367	1468		Степан Гончаков	72				
		1365	жена его Марфа		36			
	1469		у них сын Яков	3				
	1470		Вавило Маслов	55				
		1366	жена его Евдокия		36			
			дети их					
		1367	Гликерия		13			
	1471		Василей	10				
		1368	Татьяна		6			
		1369	вдова Мавра Аверьянова		54			
368	1472		Андрей Воробьев вдов	60				
	1473		у него сын Сидор	18				
	1474		Ульян Румянкин	30				
		1370	жена его Федосия		30			
			дети их					
	1475		Тимофей	8				
		1371	Марфа		10			
		1372	Анна		5			
369	1476		Семен Кудимов	50				
		1373	жена его Матрона		53			
			дети их					
	1477		Никифор	16				
		1374	Анна		11			
	1478		Марк	9				
		1375	вдова Мария Кузмиха		59			87
			дети ее					
		1376	София		16			
	1479		Марк	10				
370	1480		Григорей Кочедыков	70				
		1377	жена его Пелагия		59			
	1481		Сергей Иванов вдов	68				
			дети ево					
	1482		Николай	9				
		1378	Ульяна		6			
	1483		Тимофей Яковлев	70				

		1379	жена его Матрона		60			
			дети их					
		1380	Евдокия		15			
		1381	Феврония		10			
371	1484		Пимон	30				
		1382	жена его Ксения		37			
			дети их					
		1383	Евдокия		6			
	1485		Дмитрей	9				
		1384	Харитина		5			
	1486		Максим	4				
	1487		Петр Костерин	54				
		1385	жена его Наталия		50			
			дети их					
		1386	Ирина		15			
	1488		Терентей	25				
		1387	жена его Евдокия		24			
372	1489		Иван Федоров	60				
		1388	жена его мелания		57			
	1490		сын их Мирон	9				
		1389	вдова Василиса Пенчиха		50			88
	1491		у нее сын Максим	18				
373	1492		Феодор Кулагин	66				
		1390	жена его Матрона		30			
			дети их					
		1391	Мария		10			
	1493		Василей	8				
		1392	Матрона		5			
		1393	вдова Аграфена Храмиха		58			
			дети ее					
	1494		Иван	18				
	1495		Феодор	13				
	1496		зять ее Афанасей Петров	50				
		1394	жена его Наталия		23			
374	1497		Тит Копылов	56				
		1395	жена его Евдокия		50			
			дети их					
		1396	Фекла		20			
	1498		Яков	18				
	1499		Артемей	10				

		1397	Параскева		6			
375	1500		Малафей Тихонов	64				
		1398	жена его Мария		50			
	1501		Стефан	16				
		1399	Марина		10			
		1400	Ульяна		6			
	1502		Абрам Ульянов	28				
		1401	жена его Анна		26			
		1402	вдова Марфа Поцалуиха		56			89
			у нее дети					
		1403	Дарья		8			
	1503		Егор	20				
		1404	жена его Мария		18			
376	1504		Игнатей Шаповаленко	58				
		1405	жена его Евдокия		42			
	1505		Акинфей Подлесов	60				
		1406	жена его Матрона		35			
	1506		Петр Абызов	58				
		1407	жена его Матрона		40			
	1507		воспитанник ево Семион	7				
		1408	вдова Матрона Купрящиха		60			
377	1508		Василей Семенов	50				
		1409	жена его Аграфена		42			
			дети их					
		1410	Аграфена		16			
		1411	Мария		9			
	1509		Савва	7				
		1412	Парасковья		5			
		1413	Василиса		3			
	1510		Яков Коровин	66				
		1414	жена его Акулина		41			
			дети их					
		1415	Федосия		12			
	1511		Андрей	7				
		1416	Аграфена		5			
		1417	Параскева		2			
378	1512		Кузма Наумов	63				
		1418	жена его Анна		48			
			дети их					
		1419	Ксения		16			

		1420	Мария		11			
	1513		Спиридон	9				
		1421	Варвара		5			
		1422	Екатерина		4			
	1514		Матвей Бабушкин	68				
		1423	жена его Ирина		66			
			дети их					
		1424	Агафия		18			
	1515		Семион	30				
		1425	жена его Устинья		28			
	1516		у них сын Феодор	8				
379	1517		Тимофей Четвериков	66				
		1426	жена его Анна		49			
			дети их					
	1518		Григорей	14				
		1427	Марина		7			
	1519		Варфаламей	22				
		1428	жена его Ирина		21			
380	1520		Иван Высоцкой	32				
		1429	жена его Матрона		38			
	1521		Афанасей Кивименов	59				
		1430	жена его Мелания		44			
		1431	дочь их Пелагия		13			
	1522		Василей Адамов	36				
		1432	жена его Ксения		25			
		1433	дочь их Агафия		1			
381	1523		Илья Киргизенко	38				
		1434	жена его Екатерина		28			
			дети их					
	1524		Яков	6				
	1525		Никита	4				
	1526		Самойло Коваль	45				90
		1435	жена егъ Фекла		43			
382	1527		Демьян Полтарака	40				
		1436	жена его Настасия		31			
			дети их					
	1528		Никифор	8				
		1437	Евдокия		7			
		1438	мать его Екатерина Николаева		60			
	1529		Михаил Лукашенко	31				

383	1530		Матвей Крутинь	45				
		1439	жена его Мария		35			
			дети их					
		1440	Наталия		12			
	1531		Карп	7				
	1532		Григорей	4				
		1441	Ксения		1			
			СЛОБОДА ГЕНЕРАЛА НЕПЛЮЕВА ПОДДАННЫЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
	1533		в господском лворе поверенной Димитрий Бархатов	54				91
	1534		прикажчик Иоанн Шпаков вдов	38				
			дочери его					
		1442	Анна		8			
		1443	Наталия		5			
			ДВОРОВЫЕ СЛУЖИТЕЛЕ					
	1535		Ияков Гречкосей	23				
		1444	жена его Домникия		20			
	1536		Кирилл Липаев	25				
		1445	жена его Дария		22			
	1537		сын их Василий	3				
	1538		Иоанн Коновал	37				
		1446	жена его Елена		32			
	1539		дети их Андрей	14				
		1447	Феодосия		3			
	1540		Михаил Соболев	42				
	1541		Иоанн Сурков	50				
		1448	Матрона Сребна		64			
		1449	дети ей Ирина		20			
	1542		Феодор	29				
		1450	жена его Екатерына		21			
	1543		сын их Василий	1				
	1544		Иоанн Сребненко	22				
		1451	жена его Параскевия		20			
	1545		Димитрий Науменко	27				
		1452	жена его Ксения		26			
	1546		брат его Григорий	24				
	1547		Григорий Таран	54				
		1453	жена его Пелагия		52			
		1454	дочери их Мария		17			

		1420	Мария		11			
	1513		Спиридон	9				
		1421	Варвара		5			
		1422	Екатерина		4			
	1514		Матвей Бабушкин	68				
		1423	жена его Ирина		66			
			дети их					
		1424	Агафия		18			
	1515		Семион	30				
		1425	жена его Устинья		28			
	1516		у них сын Феодор	8				
379	1517		Тимофей Четвериков	66				
		1426	жена его Анна		49			
			дети их					
	1518		Григорей	14				
		1427	Марина		7			
	1519		Варфаламей	22				
		1428	жена его Ирина		21			
380	1520		Иван Высоцкой	32				
		1429	жена его Матрона		38			
	1521		Афанасей Кивименов	59				
		1430	жена его Мелания		44			
		1431	дочь их Пелагия		13			
	1522		Василей Адамов	36				
		1432	жена его Ксения		25			
		1433	дочь их Агафия		1			
381	1523		Илья Киргизенко	38				
		1434	жена его Екатерина		28			
			дети их					
	1524		Яков	6				
	1525		Никита	4				
	1526		Самойло Коваль	45				
		1435	жена его Фекла		43			
382	1527		Демьян Полтарака	40				
		1436	жена его Настасия		31			
			дети их					
	1528		Никифор	8				
		1437	Евдокия		7			
		1438	мать его Екатерина Николаева		60			
	1529		Михаил Лукашенко	31				

		1455	Анна		15			
		1456	Анна		13			
	1548		Алексей Левченко	38				92
		1457	жена его Феодосия		29			
		1458	дочери их Марина		9			
		1459	Мария		7			
	1449		брат его Павел	32				
	1550		Григорий Балаба	40				
		1460	жена его Евдокия		38			
		1461	дети их Параскевия		19			
		1462	Евдокия		7			
	1551		Савва	2				
	1552		зять их Филипп	25				
		1463	жена его Марфа		19			
	1553		Артемий Хмара	45				
		1464	жена его Агафия		43			
	1554		дети их Василий	19				
		1465	Марина		9			
	1555		Стефан	2				
	1556		Корнилий Момот	54				
		1466	жена его Домникия		52			
	1557		дети их Димитрий	12				
	1558		Евтихий	10				
	1559		Андрей	4				
		1467	Пелагия		2			
	1560		Игнат Легкоступ	31				
		1468	жена его Марфа		26			
		1469	дети их Ефимия		5			
	1561		Иоанн	2				
	1562		Максим Луканенко	45				
		1470	жена его София		38			
	1563		дети их Павел	16				
		1471	Дария		6			
	1564		зять их Иеремей	29				
		1472	жена его Стефанида		20			
	1565		Григорий Уткин	28				93
		1473	братова его Ефросиния		34			
		1474	дети ей Елисавета		7			
	1566		Варфтоломей	3				
		1475	Татьяна		1			

	1567		Димитрий Персидский	33				
		1476	жена его Мария		33			
	1568		сын их Макарий	8				
			братья его					
	1569		Симеон	26				
	1570		Петр	23				
	1571		Петр Ясленский	47				
		1477	жена его Акилина		42			
			дети их					
	1572		Авксентий	21				
	1573		Иоанн	19				
	1574		Иосиф	16				
	1575		Андрей	9				
		1478	Евдокия		8			
		1479	Екатерины		6			
	1576		Феодор Чепурный	36				
		1480	жена его Тетяна		29			
		1481	дочь их Марфа		6			
	1577		Лука Бондаренко	30				
		1482	жена его Пелагия		24			
	1578		сын их Феодосий	5				
		1483	Ирина Кривеньчиха		44			
		1484	дети ей Настасия		19			
	1579		Фтеодор	17				
	1580		Дионисий	3				
	1581		Василий Афтанасенко	28				
		1485	жена его Иустина		23			
	1582		сын их Ияков	4				
	1583		брат его Харитон	21				
		1486	жена его Мария		20			
			дети их					
	1584		Харитон	3				94
		1487	Матрона		1			
	1585		Власий Лях	40				
		1488	жена его Агафия		34			
			дочери их					
		1489	Евдокия		11			
		1490	Евгения		7			
	1586		Леонтий Буран	35				
		1491	жена его Акилина		32			

			дети их					
		1492	Анна		15			
		1493	Марфа		12			
		1494	Евдокия		6			
	1587		Тимофей Байбарак вдов	49				
			дочери его					
		1495	Елена		18			
		1496	Ксения		12			
		1497	Екатери́на		9			
		1498	Агафия		23			
	1588		сыны ей Кодрат	5				
	1589		Симеон	2				
	1590		Трофим Заводний	44				
			дети его					
	1591		Самуил	24				
	1592		Симеон	19				
		1499	Параскевия		17			
	1593		Иоанн	16				
		1500	Евдокия		11			
	1594		Иоанн	9				95
		1501	Феврония		6			
		1502	Параскевия		3			
	1595		Тарасий Горовий	41				
		1503	жена его Зеновия		40			
	1596		дети их Кирилл	16				
	1597		Наум	12				
		1504	Феодосия		8			
	1598		Трофим	6				
		1505	Домникия		2			
	1599		Артемий Орищенко	40				
		1506	жена его Варвара		30			
	1600		сын их Стефан	8				
	1601		Максим Кияненко	41				
		1507	жена его Евдокия		38			
	1602		сыны их Симеон	17				
	1603		Давид	12				
	1604		Антоний	8				
	1605		Тихон Рысь	36				
		1508	жена его Матрона		32			
	1606		дети их Павел	13				

	1607		Трофим	11				
	1608		Пантелимон	3				
	1609		Марко Кривенченко	38				
		1509	жена его Дария		38			
		1510	дети их Милания		16			
	1610		Сергей	11				
		1511	Марина		9			
	1611		брат его Матфтей	31				
	1612		Андрей Тупота	43				
		1512	жена его Агафия		33			
	1613		дети их Григорий	11				
		1513	Евдокия		6			
	1614		Тимофей Середа	32				
		1514	жена его Агрипина		2			
		1515	дочери их Ефросиния		7			
		1516	Марфа		4			
	1615		Кодрат Коваль	45				
		1517	жена его Устина		42			
	1616		дети их Гавриил	13				
		1518	Евдокия		15			
	1617		Иоанн	4				
	1618		Тимофей Бондарь	47				
		1519	жена его Ксения		42			
	1619		сыны их Григорий	15				
	1620		Емилиян	6				
	1621		Иоанн Серпокрыл	33				
		1520	жена его Анна		44			
		1521	дети их Ирина		16			
	1622		Кодрат	3				
		1522	Феодосия		9			
		1523	Агафия Белая		30			
		1524	дочери их Тетияна		15			
		1525	Улияния		8			
		1526	Ефросиния		6			
		1527	Матрона Красунка		54			
		1528	дети ее Анна		14			
	1623		Авраамий	13				
	1624		зять ей Гавриил	35				
	1625		Михаил Лукащенко	29				
		1529	жена его Параскевия		23			

	1530	дочь их Ксения		2			
1626		Власий Горобец	46				
	1531	жена его Ирина		36			
	1532	дети их Анна		18			
1627		Стефан	16				
	1533	Параскевия		10			
	1534	Агафия Шулячка		34			
1628		сыны ей Павел	15				
1629		Иоан	14				
1630		Григорий	8				97
1631		Иоанн	6				
1632		Климентий Андрушенко	45				
	1535	жена его Агафия		35			
	1536	дети их Варвара		15			
1633		Феодор	13				
1634		Даниил	8				
	1537	Анна		7			
1635		Иоанн	6				
1636		Симеон Бугаенко	50				
	1538	жена его Евдокия		44			
	1539	дети их Ксения		19			
1637		Савва	14				
1638		Алексей	11				
1639		Зеновий	5				
1640		Андрей	27				
	1540	жена его Елена		24			
1641		сын их Василий	3				
1642		Иоанн Харченко	56				
	1541	жена его Анна		26			
1643		дети их Павел	16				
1644		Евфстафий	9				
1645		Григорий	8				
	1542	Ксения		7			
	1543	Анна		6			
	1544	Марфа		3			
1646		Трофим Харченков	28				
	1545	жена его Татьяна		20			
	1546	дочь их София		1			
1647		Андрей Бугаенко	42				
	1547	жена его Ксения		35			96

			дети их					
		1548	Елена		13			
	1648		Ирмолай	9				98
		1549	Феврония		5			
	1649		Сымеон	3				
	1650		Емилиян Скобла	53				
		1550	дети его Ефросиния		14			
		1551	Харитина		11			
		1552	Макрина		6			
	1651		Феодор Шулька	44				
		1553	жена его Тетияна		42			
		1554	дети их Марфа		14			
		1555	Мария		10			
	1652		Никифор	3				
	1653		зять их Лаврентий	32				
		1556	жена его Евдокия		21			
		1557	дочь их Марина		7			
	1654		Симеон Бугаенко	47				
	1655		дети его Косма	14				
	1656		Иеремей	9				
	1657		Пантелимон Борисов	40				
	1658		дети его Петр	18				
	1659		Иоанн	15				
		1558	Анна		9			
		1559	Агафия		7			
	1660		Иоанн	4				
	1661		Стефан Балаба	27				
		1560	жена его Тетияна		24			
	1662		Трофим Мерочник	40				
		1561	жена его Сольмонида		44			
		1562	дети их Агафия		17			
	1663		Иоанн	14				
	1664		Феодор Демченко	24				
		1563	жена его Елена		24			99
		1564	дочь их Параскевия		2			
	1665		брат его Роман	23				
	1666		сосед их Иосиф	62				
	1667		сыны его Григорий	20				
	1668		Алексей	16				
	1669		Лука	8				

	1670		Иоанн Романюк	35				
		1565	жена его Пелагия		26			
	1671		дети их Саввастиян	10				
	1672		Фтома	1				
	1673		Марко Чабан	60				
		1566	жена его Настасия		32			
		1567	дети их Елена		13			
	1674		Пантелимон	8				
		1568	Милания		7			
	1675		Трофим Яковенко	68				
		1569	жена его Улияния		49			
	1676		дети их Роман	17				
		1570	Ксения		14			
	1677		Николай	27				
		1571	жена его Матрона		22			
		1572	дочь их Харитина		3			
	1678		Фтома Ищенко	53				
		1573	жена его Анна		46			
		1574	дети их Марфа		18			
		1575	Феодосия		11			
	1679		Стефан	27				
		1576	жена его Анна		22			
	1680		зять их Ияков Лега	34				
		1577	жена его Евфимия		27			
	1681		сын их Никита	1				
	1682		Кодрат Приймак	46				100
		1578	жена его Стефанида		45			
	1683		сыны их Андрей	18				
	1684		Иоанн	16				
	1685		Потатий Картенко	50				
		1579	жена его Евдокия		46			
	1686		сыны их Даниил	20				
	1687		Максим	11				
	1688		Вакула	24				
		1580	жена его Тетияна		17			
	1689		сын их Емилиян	3				
	1690		Иоанн Бабиренок	42				
		1581	жена его Ирина		32			
		1582	дочери их Татияна		14			
		1583	Пелагия		2			

	1691		Гавриил Борисенков зять	32				
		1584	жена его Настасия		20			
		1585	дочь их Феодосия		2			
	1692		Евтихий Борисенко	29				
		1586	жена его Милания		28			
		1587	дети их Евдокия		7			
	1693		Иоанн	3				
	1694		проживающий у них Никифор	41				
	1695		Григорий Некритий	35				
		1588	жена его Марфа		26			
	1696		сын их Стефан	2				
	1697		сосед их Самуил	42				
		1589	жена его Тетияна		38			
			дочери их					
		1590	Анна		12			
		1591	Фотина		8			
		1592	Анастасия Дезюниха		42			
	1698		дети ей Иосиф	26				
	1699		Симеон	16				101
	1700		Гавриил	9				
		1593	Ефросиния		12			
		1594	Агафия		6			
	1701		Иоанн Рисев	27				
		1595	жена его Матрона		22			
	1702		сын их Терентий	1				
		1596	Ирина Снегирчиха		64			
	1703		дети ей Павел	17				
		1597	Наталия		15			
	1704		Матфтей	22				
		1598	жена его Евдокия		19			
	1705		Тимофей Марченко	46				
		1599	жена его Марфа		42			
	1706		дети их Игнатий	19				
		1600	Домникия		16			
	1707		Петр	8				
	1708		Иосиф	7				
		1601	Ксения		2			
		1602	Евдокия Чередничка		47			
	1709		дети ей Михаил	21				
	1710		Фтома	18				

		1603	Анна		15			
	1711		Тимофей	10				
	1712		Григорий Ахрамовский	43				
		1604	дети его Евфимия		14			
		1605	Парскевия		8			
		1606	Акилина		6			
	1713		Симеон Шевченко	40				
		1607	жена его Анна		31			
	1714		дети их Андрей	7				
		1608	Марфа		10			
		1609	Милания		6			
		1610	Акилина		2			
	1715		Сергей Присоха	37				102
		1611	жена его Мария		18			
		1612	дети их Ксения		5			
		1613	Милания		4			
	1716		Никита Лагус	34				
		1614	жена его Евдокия		29			
	1717		Петр Безкоровайний	29				
		1615	жена его Агафия		26			
	1718		сыны их Иоан	6				
	1719		Емелиян	3				
	1720		Иоанн Губенко	36				
		1616	жена его Параскевия		30			
	1721		сыны их Алексей	5				
	1722		Макарий	4				
	1723		Савва Межибезкий	49				
		1617	жена его Параскевия		43			
	1724		дети их Сергей	19				
		1618	Тетяна		12			
		1619	Евдокия		6			
	1725		Марко	22				
		1620	жена его Варвара		21			
		1621	дочь их Ксения		2			
	1726		Евстафий Павличенко	55				
	1727		дети его Кирилл	19				
		1622	Агрипина		17			
	1728		Алексей	13				
	1729		Кодрат	9				
		1623	Мария		5			

	1730		Самуил Залетко	30				
		1624	жена его Мария		25			
	1731		диты их Лука	2				
		1625	Анна		5			
		1626	мать его Наталия		50			
	1732		сын ей Илия	13				
	1733		Евфим Осадчий	36				103
		1627	жена его Анна		32			
	1734		дети их Лука	17				
	1735		Ияков	13				
	1736		Евтихий	8				
	1737		Сымеон	24				
		1628	жена его Мария		22			
		1629	дочь их Дария		1			
	1738		Спиридон Келипченко	53				
		1630	жена его Наталия		45			
	1739		сын их Василий	23				
	1740		брат его Созонт	35				
	1741		Тимофей Терновский	30				
		1631	жена его Евдокия		23			
			дети их					
		1632	Варвара		6			
		1633	Ефросиния		4			
		1634	Матрона		1			
		1635	мать его Евдокия		58			
	1742		Моисей Доруда	43				
		1636	жена его Ксения		38			
	1743		дети их Стефан	18				
		1637	Тетияна		13			
	1744		Роман	8				
		1638	Параскевия		7			
	1745		Марко	4				
	1746		Пантелимон Кахненко	33				
		1639	жена его Ксения		32			
	1747		дети их Иоанн	11				
	1748		Ияков	10				
	1749		Григорий	7				
		1640	Анна		5			
		1641	Иустина		3			

	1750		Емилиян Кохненко	38				
		1642	жена его Домникия		32			
	1751		сын их Савва	2				
	1752		брат его Иоанн	22				104
	1753		Иоанн Мажара	63				
		1643	жена его Иулияния		58			
	1754		дети их Иоанн	22				
	1755		Мартин	14				
	1756		Петр	12				
		1644	Ксения		11			
	1757		Симон	24				
		1645	жена его Анна		22			
	1758		Иоанн Вербовий	34				
		1646	жена его Варвара		31			
			дочери их					
		1647	Марфа		8			
		1648	Мария		4			
		1649	Ефросиния		2			
	1759		Андрей Гайворонский	49				
		1650	жена его Стефанида		46			
	1760		зять их Евсевий	34				
		1651	жена его Настасия		28			
		1652	дети их Васса		5			
	1761		Фтеодор	2				
	1762		Иоанн Марченко	34				
		1653	жена его Екатерины		24			
	1763		дети их Иоанн	6				
		1654	Ксения		4			
		1655	мать их Анна		62			
	1764		Вукол Некритой	39				
		1656	жена его Матрона		32			
	1765		сын их Андрей	2				
		1657	мать их Анна		54			
	1766		служитель их Касиян	17				
	1767		Григорий Ананченко	32				
		1658	жена его Наталия		24			
	1768		сын их Трофим	6				
	1769		Григорий Макайда	42				105
		1659	жена его Мария		29			

	1770		сын их Илия	10				
	1771		Игнатий Кирпа	52				
		1660	жена его Мария		49			
	1772		Григорий Коноваленко	42				
		1661	жена его Матрона		39			
			дети их					
		1662	Анна		12			
		1663	Гликерия		10			
	1773		Василий Кривий	52				
		1664	жена его Агафия		34			
	1774		дети их Василий	9				
		1665	Ефросиния		6			
	1775		Тимофей	3				
†		1666	Елена Усатиха		62			
	1776		дети ей Феодор	22				
	1777		Емилиян	14				
		1667	Гликерия		12			
	1778		Кирилл	24				
		1668	жена его Параскевия		22			
	1779		зять их Феодор	28				
		1669	жена его Евдокия		24			
	1780		сын их Иоанн	2				
	1781		Ияков Коноваленко	32				
		1670	жена его Агафия		29			
		1671	дочь их Вера		5			
	1782		Власий Малацай	54				
		1672	жена его Мария		52			
	1783		сын их Савва	24				
		1673	жена его Агафия		20			106
		1674	дочь их Анна		1			
	1784		Роман	22				
		1675	жена его Мария		18			
	1785		Никифор	16				
	1786		брат ей Максим	8				
	1787		Фтома	4				
	1788		Мирон Скоблиблин	32				
		1676	жена его Фтеодосия		27			
	1789		дети их Кодрат	6				
		1677	Ефросиния		3			
	1790		Феодор Ткач	32				

		1678	жена его Феодосия		28			
	1791		воспитанник их Харитон	7				
	1792		Андрей Репаний	46				
		1679	жена его Феодосия		44			
	1793		дети их Марко	10				
	1794		Иоанн	8				
		1680	Милания		7			
	1795		Филипп	6				
	1796		Симеон Черевков зять	28				
		1681	жена его Тетияна		18			
		1682	дочь их Мария		3			
		1683	Васса Коновалка		52			
	1797		Димитрий Новаков	62				
	1798		сын его Борис	29				
		1684	жена его Фекла		27			
	1799		дети их Захарий	5				
		1685	Агафия		3			
	1800		Тимофей Таран	42				
		1686	жена его Феодосия		32			
			дети их					
	1801		Андрей	9				107
	1802		Михаил	7				
		1687	Гликери		6			
	1803		Самуил	4				
	1804		Тимофей Пасечник	52				
		1688	жена его Тетияна		49			
	1805		сыны их Антоний	18				
	1806		Марко	14				
	1807		Павел Стадниченко	47				
		1689	жена его Параскевия		42			
		1690	дети их Агафия		20			
		1691	Матрона		15			
		1692	Параскевия		10			
	1808		Иоанн	8				
	1809		брат его Ияков Стадниченко	30				
	1810		Терентий Опиторенко	58				
		1693	жена его Анна		39			
	1811		сын их Феодор	13				
	1812		служитель их Ияков	24				
	1813		Ирмолай Снегиренко	40				

		1694	жена его Матрона		32			
		1695	дочере их Евгения		3			
		1696	Настасия		1			
	1814		Антоний Галайденко	27				
		1697	жена его Параскевия		22			
	1815		брат его Иерофей	24				
	1816		сосед их Стефан	42				
	1817		сын его Иосиф	18				
	1818		Феодор Галайденко	37				
		1698	жена его Агафия		32			
		1699	дети их Ирина		14			
	1819		Петр	12				
	1820		Иоанн	10				
		1700	Мария		5			
	1821		Василий Черный	42				
		1701	жена его Агафия		39			108
	1822		дети их Василий	11				
		1702	Ирина		9			
	1823		Михаил	3				
456	1824		Прокофей Пилипенко	29				
		1703	жена его Анна		28			
	1825		дети их Андрей	4				
		1704	Анна		6			
	1826		Афанасий Бондаренко	44				
		1705	жена его Параскевия		40			
	1827		брат ей Никита	18				
457	1828		Артемий Кочерга	62				
		1706	жена его Мария		60			
	1829		зять их Петр	32				
		1707	жена его Марина		24			
		1708	дети их Мария		5			
	1830		Григорий	4				
	1831		Иоанн Рухайло	34				
		1709	жена его София		32			
		1710	дочере их Евдокия		5			
		1711	Устина		3			
		1712	Варвара		1			
458	1832		Игнатий Балковий	42				
		1713	жена его Пелагия		36			
			дочере их					

		1714	Марина		10			
		1715	Акилина		6			
	1833		Никифор Рядков	32				
		1716	жена его Зеновия		29			
	1834		отец их Радион	59				
	1835		сын его Гордий	9				
459	1836		Иоанн Балковий	34				
		1717	жена его Устина		32			
		1718	дочь их Пелагия		5			
	1837		Феодор Шинкаренко	57				109
		1719	жена его Агафия		48			
	1838		сыны их Павел	21				
	1839		Власий	18				
460	1840		Иоанн	16				
	1841		Иоанн	10				
	1842		Иоанн	9				
	1843		Петр Балковий	28				
		1720	жена его Матрона		22			
	1844		сын их Димитрий	1				
461	1845		Иосиф Кучеренко	52				
		1721	жена его Елена		44			
			дети их					
	1846		Никон	19				
	1847		Евтихий	15				
		1722	Ефросиния		13			
	1848		Михаил	24				
		1723	жена его Марина		20			
			СЛОБОДА АННОВКА ГОСПОДИНА МАИРА БОРИСА НЕЧАЕВА КРЕСТЬЯНЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
462	1849		Лука Тимофеев	27				
		1724	жена его Евдокия		24			
			дети их					
	1850		Михаил	6				
	1851		Андрей	3				
			дворовие служители					
	1852		Григорий	24				
		1725	жена его Фекла		17			
	1853		Аверкий	19				
463	1854		Даниил Кравченко	37				

		1726	жена его Мария		40			
	1855		Радион Стефанов	30				110
		1727	жена его Елисавета		18			
		1728	Анастасия Петровна		50			
			дочери ей					
		1729	Ирина		19			
		1730	Анна		1			
		1731	Милания		12			
464		1732	Матрона Пасечничка		60			
	1856		дети ей Климент	37				
		1733	Параскевия		18			
	1857		Иоан	15				
	1858		Матфей	12				
		1734	Всебла		8			
	1859		Савва Стадник	32				
		1735	жена его Марфа		26			
	1860		сын их Авксентий	3				
465	1861		Авраамий Фарапонов	38				
		1736	жена его Дария		37			
	1862		дети их Игнатий	14				
	1863		Самсон	11				
	1864		Прокофий	9				
		1737	Евдокия		4			
466	1865		Михаил Фирсов	43				
		1738	жена его Параскевия		24			
			дети их					
	1866		Дионисий	8				
		1739	Улияния		6			
		1740	Евдокия		3			
		1741	Мария		1			
	1867		Трифон Романов	43				
		1742	жена его Мария		32			
		1743	дети их Настасия		12			
		1744	Ефросния		10			
		1745	Дария		8			
		1746	Мавра		2			
467	1868		Игнатий Лебедев	46				
		1747	жена его Тетяна		33			
	1869		дети их Андрей	17				
	1870		Илия	15				

468	1871		Фаддей Козачков	49				111
		1748	жена его Анисия		45			
	1872		дети их Прокофей	17				
	1873		Леонтий	9				
		1749	Матрона		6			
	1874		Евфимий Яковлев	48				
		1750	жена его Елена		34			
	1875		сыны их Матфей	5				
	1876		Стефан	3				
469	1877		Симеон Малий	38				
		1751	жена его Анна		30			
		1752	дети их Ефросиния		10			
	1878		Назарий	7				
	1879		Илия	6				
		1753	Агафeya		3			
470	1880		Симеон Тараненко	27				
		1754	жена его Екатерины		21			
	1881		брат его Сымеон	20				
	1882		Ияков Козачков	28				
		1755	жена его Параскевия		29			
	1883		дети их Михаил	7				
		1756	Ксения		5			
	1884		Кирилл	3				
471	1885		Андрей Чошенко	39				
		1757	жена его Васса		32			
	1886		дети их Онисим	8				
	1887		Лукиян	5				
	1888		Евфстафий	7				
		1758	Евдокия		4			
472	1889		Иоанн Ищенко	30				
		1759	жена его Евфимия		23			
	1890		сын их Стефан	3				
		1760	мать их Мария		54			
		1761	Устина Чубата		49			
			дочере ей					
		1762	Матрона		14			
		1763	Ефросиния		10			
	1891		Димитрий Рогачиньский	39				112
		1764	жена его Анна		24			

		1765	дочь их Матрона		6			
473	1892		Дамиян Третьяк	43				
		1766	жена его Матрона		34			
		1767	дети их Анисия		10			
	1893		Корнилий	7				
		1768	Марфа		2			
	1894		Артемий Куренной	44				
		1769	жена его Агрипина		34			
	1895		дети их Тимофей	10				
		1770	Домникия		6			
	1896		Димитрий	4				
		1771	сестра его Феодосия		42			
	1897		дети ее Димитрий	15				
		1772	Васса		12			
474	1898		Петр Черноиваненко	25				
		1773	жена его Агафия		17			
		1774	Ирина Голубиха		48			
	1899		дети ей Никита	19				
	1900		Евтихий	23				
		1775	жена его Параскевия		19			
475	1901		Димитрий Соловьев	23				
		1776	жена его Агафия		18			
		1777	Параскевия Троньчиха		40			
	1902		дети ей Климентий	8				
		1778	Анна		6			
476	1903		Иоанн Третьяк вдов	66				
	1904		сын его Василий	38				
		1779	жена его Мария		35			
			дети их					
	1905		Исидор	9				
	1906		Матфей	6				
		1780	Матрона		4			
			СЛОБОДА АННОВКА ТИТУЛЯРНОГО СОВЕТНИКА АЛЕКСЕЯ БАРСОВА КРЕСТЬЯНЕ И ИХ ДОМАШНИЕ					
			в господском дворе служителе					
	1907		Артемий Кравченков	21				113
		1781	жена его Ефросиния		18			
	1908		брат его Антоний	18				
477	1909		Карп Кравченко	32				

		1782	жена его Евдокия		24			
	1910		сын их Мирон	1				
	1911		Василий Ткач	53				
		1783	жена его Агафия		39			
	1912		дети их Терентий	9				
		1784	Ирина		4			
478	1913		Григорий Михайленко	40				
		1785	жена его Евдокия		30			
	1914		дети их Павел	13				
		1786	Настасия		3			
	1915		Давид Станенко	37				
		1787	жена его Феодосия		26			
		1788	дочере их Мария		7			
		1789	Евфимия		5			
479	1916		Ияков Палей	44				
		1790	жена его Дария		42			
	1917		дети их Кодрат	11				
		1791	Матрона		9			
		1792	Елена		1			
	1918		Мефтодий Гуртовенко	42				
		1793	жена его Дария		36			
	1919		дети их Нестор	12				
	1920		Иоанн	7				
		1794	Миланья		5			
		1795	Евдокия		1			
480	1921		Захарий Гуртовенко	41				
		1796	жена его Агафия		39			
			дети их					
		1797	Домникия		11			114
		1798	Анна		8			
	1922		Савва	3				
	1923		брат его Ияков	30				
		1799	жена его Агафия		26			
481	1924		Афанасий Горкушенко	52				
		1800	жена его Агафия		42			
			дети их					
	1925		Антоний	12				
	1926		Андрей	10				
		1801	Тетьяна		8			
	1927		Тарасий	2				

482	1928		Василий Плахотя	54				
		1802	жена его Агафия		54			
		1803	дети их Марфа		18			
	1929		Симеон Плахотниченко	27				
		1804	жена его Елисавета		22			
	1930		сын их Венедикт	2				
	1931		Ияков Палеенко	32				
		1805	жена его Настасия		24			
	1932		сын их Афиноген	12				
		1806	мать их Ксения		52			
483	1933		Павел Безкоровайный	44				
		1807	жена его Параскевия		37			
			дети их					
	1934		Кодрат	10				
	1935		Стефан	6				
	1936		Иоанн	3				
484	1937		Андрей Кравец	50				
		1808	жена его Татьяна		40			
		1809	дети их Пелагия		9			
	1938		Михаил	3				
485	1939		Никита Голосов	47				
		1810	жена его Ксения		41			
		1811	дети их Анна		16			
	1940		Афанасий	13				
	1941		Исидор	4				
		1812	Харитина		19			
486	1942		Димитрий Топчий	47				115
		1813	жена его Матрона		43			
	1943		сыны их Максим	23				
	1944		Феодор	18				
	1945		Иоанн	16				
	1946		Иван Топчий	46				
		1814	жена его Анастасия		42			
	1947		дети их Сергей	13				
		1815	Евдокия		12			
487	1948		Карп Паламаренко	42				
		1816	жена его Евфимия		39			
	1949		дети их Иоанн	15				
	1950		Филипп	9				
		1817	Агафия		6			

	1951		Матфей	3				
488	1952		Феодор Степура	31				
		1818	жена его Ирина		20			
489	1953		Сергей Ескименко	45				
		1819	жена его Матрона		39			
			сыны их					
	1954		Михали	16				
	1955		Константин	13				
	1956		Игнатий	11				
	1957		Артемий	9				
	1958		Кирилл	6				
	1959		Ияков	4				
490	1960		Павел Дорошенко	44				
		1820	жена его Анастасия		39			
	1961		дети их Григорий	17				
		1821	Акилина		9			
	1962		Стефан Пасечник	33				
		1822	жена его Феодосия		26			
		1823	дочь их Улияния		6			
	1963		Макарий Сухий	41				
		1824	жена его Матрона		31			
		1825	дети их Миланья		6			
		1826	Марина		4			
491	1964		Павел Чергичка	48				
		1827	жена его Агрипина		33			
			дети их					
	1965		Моисей	14				
		1828	Анна		11			
	1966		Пантелимон	9				116
		1829	Марина		8			
	1967		Тимофей	5				
	1968		Филипп	3				
492	1969		Василий Чергичка	48				
		1830	жена его Марина		37			
			дети их					
	1970		Иоанн	14				
		1831	Агрипина		11			
493	1971		Лаврентий Паламаренко	44				
		1832	жена его Ефросиния		39			
		1833	дети их Ксения		11			

	1972		Николай	21				
		1834	жена его Милания		18			
	1973		сын их Афанасий	1				
	1974		Сымеон Калинович	34				
		1835	жена его Марфа		32			
		1836	дети их Мария		11			
		1837	Дария		5			
	1975		Василий	1				
		1838	Мария		8			
494	1976		Авраамий Стронец	46				
		1839	жена его Матрона		32			
			дочере их					
		1840	Надежда		8			
		1841	Дария		2			
	1977		Павел Семиорка	53				
		1842	жена его Ефросиния		51			
			дети их					
	1978		Феодор	17				
	1979		Лаврентий	7				
		1843	Евдокия		11			
495	1980		Петр Винник	43				
		1844	жена его Параскевия		39			
			сыны их					
	1981		Роман	10				
	1982		Ияков	2				
		1845	Феодосия Невенчана		39			
	1983		Григорий Гуртовенко	32				
		1846	жена его Екатерина		27			
		1847	дочь их Евдокия		7			

Сверх вышеписанного в том нашем никиполском покровском приходе прописных и утаенных никаких вдоров кроме вышеписанных тутошних жителей и пришедших никакого чина возраста людей под укрывательством не обретается и противящих ся Святой Церкви расколников не имеется и которые в сей росписи показани испо ведавшимися те все подлинно исповедлаись и святых таин причастились не исповедавшихся ж и не причастившихся ни за какими винословиямы кроме малолетних не было, буди же изнага нашего показания явится хотя мало что ложно или какая утайка и прикрития зато подвергаем себя неослабному истязанию и штрафу

К сему заключению подписались
Священник Василий Снежевский
Священник Григорий Кремянский
Священник Григорий Диев

Л.П. Варивода, С.О. П'ятигорець

**ДО ПРОБЛЕМИ АРХЕОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ
ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ПАВЛА КОППА**

Історію Нікопольщини ще не написано. Це справа майбутнього. Втім значним внеском у цю справу є спогади старожила м. Нікополя, одного з найосвіченіших представників місцевої культурної еліти кінця XIX – початку XX ст. П.В. Коппа (1894-1990), котрий залишив після себе близько 800 сторінок власних спогадів про давній Нікополь у збірці “Записки Бойцового Петуха”. Зі сторінок цього мемуарного комплексу перед нами постає Нікополь минулого століття. Феноменальна ретроспективна пам'ять мемуариста із документальною точністю зафіксувала великі та зовсім незначні події, що відбувались в Нікополі на рубежі двох століть, вихопила із небутия імена нікопольських обивателів. Хоча сам Павло Володимирович писав, що “серед них не було нікого, хто просився б у безсмертя”, історія Нікополя та його громадян сторічної давнини виявиться вельми цікавою для нас, мешканців Нікополя XX століття. Ці люди давно вже пішли в небуття. І цілком можливо, не збереглися б навіть їхні скромні імена, якби не пам'ять та великий патріотизм Павла Коппа.

Павло Володимирович Копп народився в Нікополі у 1894 р. в родині місцевого лікаря. Його батько, Володимир Мойсейович, після закінчення медичного факультету Московського університету оселився в Нікополі і працював тут до самої смерті, залишивши по собі добру згадку як про гарного фахівця і чудову людину. В Нікополі минуло дитинство Павла Коппа. І цей період залишив особливий карб у його пам'яті. Закінчивши навчання в місцевій школі, П. Копп поїхав здобувати освіту до Катеринослава. Зацікавившись історією, він часто відвідував історичний музей, де познайомився і заприятелював з його директором – відомим дослідником запорозького козацтва Д.І. Яворницьким, який став для нього не тільки вчителем історії, а й духовним наставником, котрий вплинув на світогляд юнака. Кілька разів Дмитро Іванович приїздив до Нікополя, і його завжди супроводжував Павло Копп. У Нікополі вони відвідали оселю місцевого самодіяльного композитора – Полякова, котра була справжнім культурним осередком, де збиралася місцева інтелігенція і куди в різні часи приїздили видатні діячі культури – Іван Бунін, Марко Кропивницький, Ілля Рєпін, Валентин Серов, Сергєєв-Ценський, брат Петра Чайковського Іполіт та інші.

Не раз у крилатих солом'яних капелюхах і з торбами за плечима блукали вони з Дмитром Івановичем степовими шляхами Нікопольщини із села в село, з хутора на хутір. У 1909 р. відвідали вони і давнє село Покровське, де мешкала стара нянька Павлуші – Гапка Журавель, яка була далекою родичкою останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського. У роки свого спілкування з Д.І. Яворницьким Павло Копп брав участь у Катеринославському марксистському гуртку П.П. Карпова. Там він вивчав праці класиків марксизму, а також виконував деякі практичні доручення.

З багатьма відомими людьми зустрічався Павло Володимирович на перехрестях свого цікавого життя: А. Луначарським, О. Глазуновим, В. Стасовим, К. Станіславським, Н. Обуховою, О. Толстим, П. Панчем, І. Еренбургом та іншими. “Все они дали мне много, но никто так не обогатил меня духовно, никто не отсыпал мне столько щедрот ума и сердца, как Дмитрий Иванович”, – писав у своїх спогадах П. Копп.

Після закінчення Катеринославської гімназії Павло Володимирович вступив до Одеського університету на медичний факультет. Згодом, отримавши диплом лікаря, він практикував у рідному Нікополі разом з батьком – досвіченим фахівцем. Та після його смерті у 1930 р. родина Павла Коппа залишила Нікополь і виїхала до Одеси. Для Павла Володимировича розпочався новий етап життя. Однак, відірваний від Нікополя, він ніколи не втрачав зв'язків з ріднокраєм: “Там мое сердце, там мои радости и трудности,” – зазначав він у спогадах. У роки Великої Вітчизняної війни Павло Копп був військовим лікарем і врятував життя багатьом пораненим. Як лікар користувався великим авторитетом, бо як і батько, був добрим лікарем і перейняв від нього повагу та співчуття до хворих.

Багато років Павло Копп листувався з кількома поколіннями працівників Нікопольського краєзнавчого музею: Н.О. Плетнєвою, Н.М. Жаріною, С.О. П'ятигорець, Л.П. Вариводою, П.К. Ганжею, М.П. Жуковським, а також із мешканцями Нікополя А.І. Петренко, М.М. Калдаєвою, С.М. Скубієм. Він щиро ділився з ними власними спогадами про старий Нікополь, цікавився долею його іменитих мешканців, а також науковими і краєзнавчими розвідками, що писалися про історію міста, з приводу чого висловлював свої зауваження. Так, переглянувши альбом про Нікополь, що йому надіслали земляки, він зауважив таке: “Где отыскиали авторы альбома о Никополе, что в старом Никополе было свыше 70 пивнушек, когда в городке не было и 70 кварталов. Откуда авторы альбома взяли отставного военного фельдшера, когда в 1897 году в городе было уже 4 врача, 8 фельдшеров, 2 акушера, земская больница и

© Варивода Л. П., П'ятигорець С. А.

4 аптеки”.

Листи з Нікополя були єдиним ланцюжком, що пов’язував Павла Володимировича з його рідним містом. Особливо його увагу привернули листи нікопольського краєзнавця, колишнього директора Нікопольського державного краєзнавчого музею П.К. Ганжі. В одному з листів до нього П. Копп писав: „Дорогой Петр Касьянович! Вы единственный человек, учитывая даже ближайших моих родственников, кто разгадал мою неугасимую любовь к старому Никополю, который уже отошел в века”. Під час численних відряджень до Одеси, співробітники краєзнавчого музею відвідували свого земляка, слухали та записували його спогади, а також виконали його заповітне бажання – привезли грудку землі з рідного батьківського подвір’я. „Эта земля меня волнует, приводит в трепет”, – писав Павло Володимирович.

То ж Павло Володимирович не тільки любив Нікополь палкою неугасимою любов’ю, а й уболював всією душею за збереження його історичної спадщини. “Все, что осталось от прошлого, надо сохранять, и я возмущен тем, что могилы на кладбищах не сохраняются”, – писав він, маючи на увазі знищення могили свого батька Володимира Мойсейовича. Та особливо нашого земляка непокоїла невітшна доля, що спіткала старовинну будівлю міського краєзнавчого музею (колишній будинок купця Гусєва). Він запам’ятав її як одну з найкращих архітектурних споруд старого Нікополя. Дізнавшись з листів земляків про її жахливий стан, він написав обуреного листа до тодішнього голови Нікопольського міськвиконкому О.Є. Стовбченка, в якому акцентував увагу на важливих історичних подіях, що відбувалися в цьому будинку, згадуючи славетних людей, яких пам’ятали стіни цієї оселі: “Как можно было дом, на котором, по сути, и следовало бы установить мемориальную доску, обречь на смерть? Никогда не поверю, чтобы при наличии современной могучей техники, дающей возможность не только поднимать из руин целые города, но и передвигать с места на место здания, нельзя было спасти от разрушения один единственный дом! Мне, сыну Никополя, больно было узнать о принятом решении без боя отдать славное здание, и поэтому не мог не написать Вам. Спасите дом, Анатолий Егорович! Он памятник, подлежащий охране. Для этой цели я с радостью готов внести свои сбережения – 500 рублей”

На жаль, ім’я нікопольського патріота ще не поціновано так, як він на те заслуговує. Тож віддаючи дециму поваги та подяки, на які заслуговує наш земляк і враховуючи непересічну краєзнавчу цінність його листів, ми вирішили опублікувати частину його епістолярної спадщини, що зберігається у фондах Нікопольського державного краєзнавчого музею і відклалася в окремий комплекс у результаті тривалого листування з ним співробітників музею.

Додатки. З епістолярної спадщини П.В. Коппа:

№ 1.

1982 р., січня 9. Лист П.В. Коппа до П.К. Ганжі

Дорогой Петр Касьянович!

Много в моей жизни было пережито, и многое осталось заветным. Кусочку заветного и я посвящу пару страничек своего письма.

По моему возрасту (вот-вот исполнится 95 лет) судить, так, пожалуй, пора готовиться к концу жизненного пути, но давным-давно, еще в детстве, цыганка на ярмарке за пятак нагадала мне такую судьбу, что я перешагну 100 лет. После 80 лет я стал задумываться о своей судьбе, и во всяком случае поверил больше в цыганское гаданье, чем заключениям медиков.

А еще о моем долгожительстве когда-то побеспокоилась дорогая моя нянечка, заставляя меня на крещение (6 января) купаться в Днепре и не бояться, бегать голышом (?), никакого мороза.

Свою мамочку любил не меньше родительской семьи. В 1908 году, приехав на летние каникулы из Екатеринослава, где учился в гимназии, я перецеловал всех и стал оглядываться: – а где-же нянечка? – в тревоге спросил я маму.

– Няни у нас уже нет. Она стала старенькая и уехала в с. Покровское доживать свой век у дочери, – сказала мне мама.

Это было для меня страшным ударом, и на другое утро я рысью махнул в Покровское. Это было мое первое свидание с Покровским, а всего я был в нем 6 раз – 2 раза с Д.И. Яворницким и 4 раза сам.

В этот первый раз я с трудом нашел нянину хатенку с крошечными оконцами, прогнившей соломенной крышей, на земляных полах, всю уставленную потемневшими старинными образами. С людьми в этой хатенке коротали дни и ночи парочка телят.

Хата вся пропахла стариной, была родиной всех Журавлей, а значит и моя нянечка Агафья Журавель (по уличному Гапка Журавка) родились в этой старинной хате.

В давние времена в этой хате бражничал последний кошевой последней Запорожской Сечи Калнышевский, из этой хаты перецеловал поголовно всю набившуюся в хату толпу и приложившись к образам, отправился Калнышевский в горькую свою ссылку на Соловки.

Когда русское войско во главе с генералом Текелием, выполнив повеление царицы Екатерины II, приближалось к Покровскому, чтобы разрушить Запорожскую Сечь, к Журавлям прискакал казак, посадил на коня одну из дочерей Панаса Журавля, и умчался с нею за Дунай. Там, выполняя завет божий они плодились и множились, выпустив для жития кучу Журавликов, между которыми одна была названа Гашей. С тех пор имя Агафья не переводилось, и не было поколения Журавлей, в котором не было бы нескольких Агафий.

Но в роду Журавлей после моей няни Агафьи больше Агафий не было.

Когда я приехал в Покровское в 6-й раз, будучи седоватым стариком, не было там уже и помину с Журавлей. Старинную хатенку, как ветром сдуло, и никто из покровчан не помнил мою нянечку. Даже могилы моей няньки не нашел. Старинное запорожское кладбище было снесено, как сносят повсюду последний приют человеческий люди-варвары, люди-дикари. На память от нянечки осталась от времени почерневшая иконка, цветастый головной платок да 8 спиц для вязания. Эти реликвии для меня дороже всех сокровищ мира, и я прошу положить их в гроб, когда пробьет мой час и настанет время отправиться в лучший мир.

Старший внук няни жил и работал в Никополе в пряничном заведении Ганина. Отсюда был забрит в армию, определен в 122-й драгунский Астраханский полк, и как был в земном почете и с желтыми выпушками, встретил Октябрьскую революцию, будучи в Петербурге. Здесь он стоял на часах перед дверью кабинета Ленина. Сбросил драгунскую форму, воевал с Юденичем, командуя полувзводом известным тем, что состоял этот полувзвод исключительно из одних покровчан.

Прошлое держится в памяти неистребимо.

Я помню, как, войдя в нянину хатенку и увидев старушку, сидевшую под образом Девы Марии, я бросился к нянечке, обнял ее колени и прижался к ним, целовал сморщенные нянечкины руки, а она, глядя меня по волосам, тихо плакала, и ее теплые слезинки капали мне на голову и на мою гимназистскую куртку.

И еще помню, как с Д.И. Яворницким мы пробеседовали всю ночь до утра, сидя на колоде, какой-то доброй душой брошенный у придорожного колодца на краю Покровского. Потом няня напоила нас душистым чаем и, прощаясь, благословила меня на долгую и счастливую жизнь.

В последний раз в жизни я видел тогда няню и долго оглядывался на дорожную старушку, подметавшую землю у порога хатенки.

Шли годы, и течение жизни постепенно отодвигало нянин образ в непостижимо далекое прошлое. Но не изгладило из памяти, и теперь мне кажется, что мы с няней расстались только вчера. Впрочем, я понимаю, что это только самообман.

Петр Касьянович! Если Вы ознакомите с этим письмом Л.П. Вариводу, Вы избавили меня от труда дублировать письмо для музея.

НДКМ, КН-29530, арх.-10242

№ 2.

1985 р., березня 31. Фрагмент з листа П.В. Коппа до С.О. П'ятигорець

... Такие вот штрихи, то в конце концов образ Владимира Моисеевича предстанет перед Вами довольно полно.

А И.А. Любанский – это тот самый Любанский, который некоторое время назад заведовал отделом редакции журнала “Красная новь” Теперь после тяжелой болезни, он уже не работает.

Когда Д.И. Яворницкий бывал в Никополе, он дважды посетил нас, и познакомившись с моим отцом, был очарован его светлой личностью, его светлым взглядом на жизнь, любовью к людям и неустанной деятельностью людям на пользу.

В 1974 г. Никопольский краеведческий музей на машинке или на гектографе напечатал брошюру “О пребывании на Никопольщине выдающихся людей”. О некоторых из них я написал в своих “Записках” В брошюре музея все верно, но не говорится о большинстве из названных в брошюре людей где же, в

каких домах бывали в Никополе эти выдающиеся люди. Я же знаю дом, где Репин, Бунин, Серов Кропивницкий были по крайней мере один раз. А приходили они к художнику, учителю рисования Терлецкому, жившему в доме Полякова на Крымской улице, второй дом от угла Херсонской.

Терлецкого я знал, и водил к нему Д.И. Яворницкого, он знал по имени Терлецкого и вообще о домике Полякова и о его хозяине, композиторе старике Полякове, о его жильцах, о происшествиях, случившихся в этом домике Никополя, к которым проказливая детвора имела прямое отношение, я написал в “Записках” довольно подробно. Все это забыто, все быльем заросло все бросил на пройденном пути мчащийся вперед мир. И жителей этого тихого уголка давно уже нет на свете, а вот такой обломок, осколок прошлого, как я, еще брементит землю, и одна только память еще держит здесь, на Земле, то, что с моей смертью, тоже уйдет в небытие. Вы представляете себе, сколько бывальщины унесла с собой в могилу М.Ф. Шестопал? И Все это навеки пропало, никем не зафиксированное, а потому сегодняшним людям незнаемое.

Историю человечества творят не только крупные ее события – иногда характерные мелочи, в особенности если они обильны, являются теми кирпичиками, из которых создается дворец Истории. Краеведение же в основном собирает и копит мелкие факты и характерные краски жизни, предметы труда и быта – без них нет и знания жизни края. Мои “Записки” как прожектором освещают ушедшую во тьму времени жизнь тихого уголка на Крымской улице, и с этой точки зрения они обогатили бы музей. Так если “Записки” увидят свет, первый же попавший мне...

НДКМ, КП – 25856, арх. – 8633

№ 3

1985 р., грудня 19. Фрагмент з листа П.В. Коппа до П.К. Ганжи

...Я понимаю, что в моих письмах в музей Вы не могли почувствовать моей любви к Никополю, моей маленькой родине. А ведь того Никополя, который я люблю, на свете уже нет; время и бульдозеры снесли с лица земли маленькие никопольские домишки и тихо в них живших людей. Ганжа – фамилия явно запорожская, и в Вашем лице я приветствую дальнего потомка славных вольнолюбивых запорожцев. Был такой – Максим Ганжа. Он жил на хуторе близ Никополя, и у него я был вместе с Д.И. Яворницким и видел старинное оружие его прадеда-запорожца, вышитые рушники и домотканые рядна, дожившие до 1909 года с XVII века. В 1912 г. Все это перекочевало в Екатеринославский музей к Яворницкому.

Как продолжение моей переписки с Пятигорец и Вариводой (працівники Нікопольського державного краєзнавчого музею. – *Ред.*), у меня лежат заготовленные еще три больших письма, небезынтересных для далеких внуков.

Однако их не отправляю и не отправлю, пока не получу машинописных копий с прежде отправленных (часть копий уже получил, а часть – ожидаю).

“Записки Бойцового Петуха” – труд немалый – в нем 745 листов машинописи. Это моя лебединая песня, последняя пробежка пера, в которую я вложил всю душу.

И все равно даже в этих “Записках” я не смог до конца отразить мою великую любовь к моей исчезнувшей маленькой старенькой родине, к отцу гнезду и к тем людям, с кем в детстве и в молодости дышал одним воздухом под одним и тем же небом.

Любовь Павловна Варивода привезла мне мешочек земли, взятой ею по моей просьбе из отцова двора, – эта земля меня волнует, приводит в трепет.

В память людскую о Коппах верю плохо.

Ведь даже могилу моего отца не спасли, когда, сносили кладбище. А этот человек 47 лет своей врачебной жизни жил для других и видел свое счастье в том, чтобы других делать счастливыми. Время грызет все, в том числе и память о людях, даже о прекрасных людях.

Ваше письмо, написанное из добрых побуждений, светит и греет, но сейчас я поражен горем, и вернусь к этому письму лишь тогда, когда осилю скорбь и смятение души. Пока это мне трудно дается.

НДКМ, КП – 29523, арх. – 10144

№ 4

Без дати. Фрагмент з листа П.В. Коппа до С.О. П’ятигорець

...[На] улицах лежал толстый слой пыли, в котором утопала нога. Дожди эту пыль смывали, но потом

все начиналось сначала. Тогда еще не было у нас железной дороги; ж[елезно] д[орожное] движение началось только в 1903 году. В Екатеринослав ездили на бричках и в фургонах, запряженных парой лошадей. За рупь-целковый однажды съездил в Екатеринослав и я. Было это в 1905 году, когда поезда не ходили из-за забастовки на железных дорогах.

Дед моей жены Семен Кушниренко чумаковал и возил на подводе в Таврию рыбу. Лошади так привыкли к дороге, что сами останавливались возле каждого шинка. Если возвращались в Никополь ночью, то упрутся дышлом в ворота и так стоят до утра, а дед Семен спит себе на возу. Теперь на том месте стоят ворота(,) в которые вы заходили, когда посещали Марию Николаевну. Тогда, как я помню, только-только начали плетни заменять заборами. Земля целого массива, ограниченного улицами Преображенской, Почтовой, Крымской и Купеческой, в 1894 году принадлежала еще одному владельцу (Шашко). Он продавал ее частями, и купившие возводили свои домики. В 1895 году земли купил и мой отец; здесь и построился тот дом, какой и ныне там стоит, и который простоит еще не одну сотню лет, если рука человека его не снесет – в старое время строили прочно, на века. В этом доме отец прожил до самой смерти в 1930 году. Хотя я родился и не в этом доме – его еще не было, – но детство свое провел здесь и отсюда ходил со своими сверстниками в походы брать в плен персидских красавиц и совершать кругосветные путешествия по Днепру по следам Васко да Гамы. Отсюда, повзрослев, пошел в большую жизнь, и этот дом для меня незабвенен. Мое сокровенное (понимаю, что невыполнимое) желание быть похороненным во дворе этого дома. Когда-то Д.И. Яворницкий мне говорил, что хотел бы быть похороненным у стен музея. Там он и лежит сейчас, как хотел, и жизнь пролетает уже не с ним, а над ним. Вся его эпоха уже ушла, страница жизни в необъятно-толстой книге жизни уже перевернулась и напластовалась на неисчислимую массу предыдущих страниц. Уже страница жизни и моего поколения поднялась до отказа и готова вот-вот перевернуться. Музеи же хранят лишь жалкие следы былой жизни. В моих “Записках” Вы прочтете кое-что о Дмитрие Ивановиче и о жизни его детища, екатеринославского музея, возвращенного Дмитрием Ивановичем из крошечного музейчика Поля. В “Записках” об этом убогие мои строки; только и того, что когда их писал, то все бывшее пережил вторично. А это – замечательное благо.

НДКМ, КН – 25-863, арх. – 8640

№ 5

1986 р., січня 12. Лист П.В. Коппа до П.К. Ганжи

Дорогой Петр Касьянович!

Ваши добрые ко мне пожелания несбыточны: чтобы моя рана зарубцевалась, нужны годы и годы, у меня же в резерве их нет, осталось мне жить, полагаю с гулькин нос.

Пока что убит горем, ни к какому труду не способен – к физическому по старческой немощи, с пером в руке за письменным столом из-за овладевшей мною душевной подавленности. Поэтому и письмо это будет кратким. Но так или иначе Вашим письмам рад и буду рад, ни одно не оставлю без ответа. Отвечаю обычно людям тотчас же, по получении от них писем, так же буду отвечать и Вам.

Вот лежат передо мною отпечатанные на машинке и сброшюрованные в цветной обложке 20 листов Вашей работы из истории возникновения и дореволюционного развития г. Никополя. Именно об этой брошюре я Вам и писал, а не о труде Шапошникова (с этим трудом я даже не знаком).

Яворницкого (кстати, его звали не Иван Дмитриевич, как вы писали, а Дмитрий Иванович), действительно, я знал близко. Как близко? А вот как: звал он меня по имени или по прозвищу (Бойцовый Петух). Знал я его с 1905 года, но работал с ним в музее с 1908 по 1913 г. О работе с Дмитрием Ивановичем и о поездках с ним довольно подробно я написал в своих “Записках Бойцового Петуха”. Судьба этих “Записок” мне еще не ясна. Мне рекомендуют предложить их для издания в издательстве “Промінь” в Днепропетровске или в “Политиздат Украины” в Киеве. Дело в том, что в те же годы, когда работал в музее, я участвовал в марксистском кружке Карпова (основан Бабушкиным) и в “Записках” я рассказываю о деятельности этого кружка, выданного предательницей и разгромленного охранкой в 1913 году. Судьба кружка была драматичной.

Боюсь, что размеры “Записок” (745 листов машинописи) отпугнут всякое книжное издательство; в этом случае я отдал рукопись в Никопольский музей.

Хотя “Записки” по объему велики, но все-равно всего, что мы бы хотели вместить, не вместили. Мои

письма в музей определенно дополняют “Записки” в тех их частях, где в “Записках” я рассказываю о жизни в Никополе.

Мое душевное состояние сейчас отодвинуло обращение в книжные издательства – абсолютно все сейчас представляется мне никчемной суетой сует; я во власти горя.

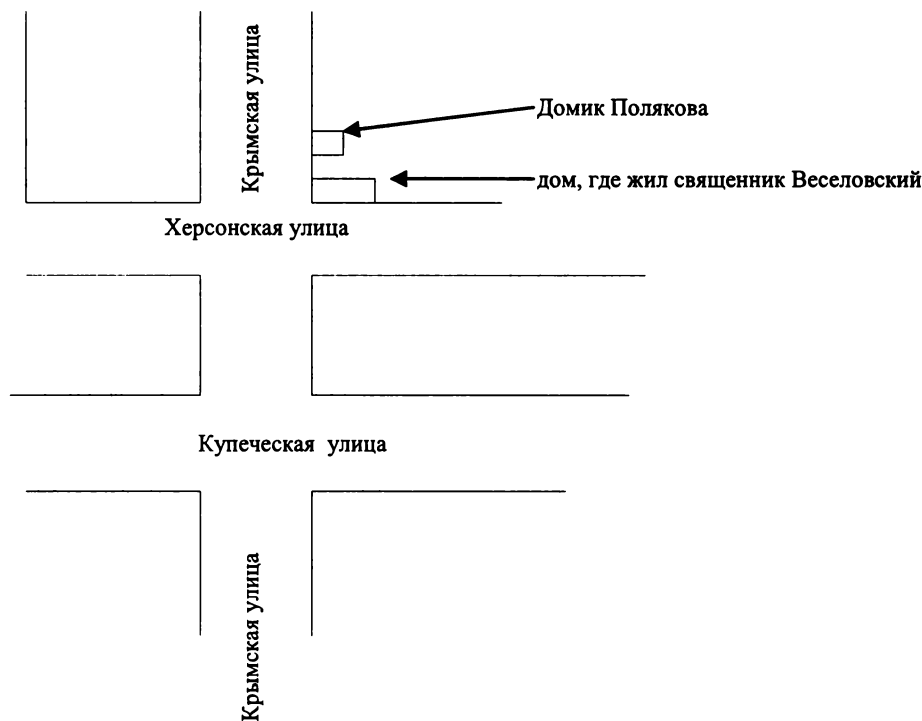
Книга Шаповала “В пошуках скарбів” у меня есть.

Все, что написано в этой книге, и вообще все написанное о Яворницком, – это кирпичики для нерукотворного ему памятника. В годы 1905-1913, да и еще десятки лет Дмитрий Иванович писался не Яворницкий, а Эварницкий.

О никопольском педтехникуме ничего не знаю, хотя в 1929 и 1930 г. читал там лекции по гигиене.

И не помню ничего, кроме того, что директором техникума, помещавшегося по Екатерининской улице против базара, был человек по имени Аполлон (или по отчеству Аполлонович). Туда примчались с известием, что мой отец умирает, и я сорвался с лекции и помчался домой. Отца в живых уже не застал. Не ручаюсь, но может статься, о педтехникуме что-нибудь знает старая учительница Мария Николаевна Калдаева.

О домике Полякова.

Существует ли сейчас этот домик, не знаю. Он – историческая достопримечательность, и о нем я рассказал в “Записках”. Боюсь, что ни с чем не посчитавшись, домик Полякова снесли, а вместе с домиком и память о тех, кто там жил, и кто бывал.

Музейные работники ценят в моих письмах сведения о прошлой жизни, Вы же увидели в этих письмах не увиденное музейными работниками – любовь к моей маленькой старенькой родине. И потому что увидели эту любовь, Вы мне сразу стали близки.

Мобильность по немощи своей я потерял; Никополь никогда уже не увижу, да старого Никополя почти уже и нет – хозяин жизни Время работает. Но бывшие дни и ночи в тенях и смутных образах постоянно присутствуют у меня в комнате. Моя умершая жена пока еще не превратилась в тень; на ее месте образовалась страшная пустота, вызывающая непереносимое чувство тоски. Мужаться как-то не получается. Но Ваши письма меня отвлекают от скорбной отрешенности, и за них Вам спасибо.

НДКМ, КН – 29525, арх. – 10143

Дорогой Петр Касьянович!

Убедительно прошу мне сообщить, получили ли Вы давным-давно посланный мною рассказ о Никопольском старом часовщике Баркане.

И второе: перебирал свой архив и, наводя в нем порядок, я наткнулся на Ваше письмо от 30.12.1985 г., на честь которого с нашим желанием из первых рук узнать о Дмитрие Ивановиче Яворницком отвечаю только сегодня.

Некоторые разделы моих “Записок”, находящиеся в Никопольском краеведческом музее содержат описание жизни и личности Дмитрия Ивановича, незабвенного моего учителя, в далекие 1908-1913 годы водившего меня по широким просторам Истории и примером своей прекрасной жизни, зовом светлого ума, голосом горячего сердца выпестовавшего во мне неугасимую любовь к родной земле и к ее людям.

В те годы, путешествуя по морям истории я плывал простым пассажиром на корабле, где капитаном был Дмитрий Иванович, и это время мне бесконечно дорого, как только может быть дорогим воспоминание о былом счастье.

Я очень стар годами, и первое знакомство с Дмитрием Ивановичем в 1905 году и прощание с ним в 1940 году неистребимо никаким временем хранятся в моей старицкой памяти – как выход и заход солнца в течении одного дня из моего долгого бытия.

Вместе с близящимся концом моей жизни близится к концу и моя переписка с никопольским музеем, и все, что пишу Вам здесь, я написал в Никопольский музей и в музей днепропетровский.

В числе моих писем в Никопольский музей там хранятся два, зарегистрированных 20.09.1985 под № 502. Эти письма продолжают разделы “Записок”, содержащие материалы из жизни и деятельности Дмитрия Ивановича. Наконец, в Москве в литературном музее “Никитинские субботники” (если этот музей еще существует), быть может, хранится мое давнишнее письмо основательнице музея Евдокии Никитиной, содержащее подробный рассказ об одной из моих поездок с Дмитрием Ивановичем на Днепровские пороги. Со множеством людей (а со сколькими, уже и не упомяну) я делился воспоминаниями о Дмитрие Ивановиче. Эх, собрать бы все написанное воедино-то был бы нерукотворный памятник Яворницкому!

Летом 1909 года он побывал у нас в доме за вечерним чаем, Дмитрий Иванович и мой отец быстро нашли общий язык. Никого не удивило, что Дмитрий Иванович проявил интерес к чисто медицинской сфере, а отец проявил живейшую симпатию к последнему кошевому последней Сечи Калнышевскому.

Больше всего сблизил Яворницкого и моего отца одинаковый склад натуры: оба жили не для себя, а для других, и видели свое счастье в том, чтобы делать других счастливыми.

Должен Вам сказать, Петр Касьянович, что таких людей альтруистов в своей жизни из многих-многих тысяч мне знакомых я встретил всего только двух: Это были каменский земской врач Иван Николаевич Кушниренко и врач кишиневской железнодорожной больницы Иосиф Ильич Юдкович. Ближе к ним был своей прекрасной личностью и фельдшер больницы княжеского марганцевого рудника Северин, которого я пометил на страницах своих “Записок”. Вот этих-то людей я и держу в памяти сердца в печали, что никого из них на свете уже нет.

Время движется неостановимо. Так же неостановимо меняется и содержание жизни. Уже нет Дмитрия Ивановича, ни Днепровских порогов, ни степных хуторов, где когда-то мы бывали с Дмитрием Ивановичем. Новая жизнь с новым старым содержанием, продолжая отжитые, властно пробивает себе дорогу вперед, и только в музеях застыли следы когда-то живших людей и их деятельность. И в этом спасение от окончательного уничтожения зубом времени и исчезновения былого.

По содержанию жизни и человеческой деятельности время 1905-1913 годов положительно было ближе к эпохе скифов, чем к нашим сегодняшним дням, однако такие люди, как Дмитрий Иванович, освещавшие прошлое, несомненно работали и на будущие поколения, потому что знания прошлого помогает строить будущее. Вот почему я знаю и чувствую, что Дмитрий Иванович и сегодня с нами.

В бессонные ночи он мой дорогой и всегда желанный гость. При свете ночника порой мне кажется, что он стоит в моей комнатухе вместе с множеством других людей, встречавшихся мне на перекрестках

дорог жизни. И то, что он появляется у меня в толпе других, полностью соответствует его натуре – одиночества Дмитрий Иванович не выносил и не мыслил себя вне общества других людей. От академика до простого лодочника из Лоцманской Каменки, от Репина и Гиляровского до сельского дьячка, чей далекий предок был таким же дьячком еще во времена Тараса Бульбы.

НДКМ, КН – 29520, арх. – 10147

№ 7

1988 р., листопада 16. Фрагмент з листа П.В. Коппа до А.І. Петренко

...[В ту] пору года меня здесь не было – я учился в гимназии в Екатеринославе. Там я сблизился с литературоведами, историками и археологами, и интерес к представляемым ими наукам остался у меня на всю жизнь.

Самое печальное – это то, что ни единого учителя и ни одного соученика не осталось в живых от того времени. Днепропетровск (Екатеринослав) так же искромсан и переделан, как и Никополь.

В Каменских плавнях на бугре, усыпанном желтыми осенними листьями, не заливаемом весенним паводком, мы открыли человеческое погребение. Предположили запорожское. Привезли сюда школьного учителя Киранова, занимавшегося археологией, и он подтвердил наше предположение. На другой день мы перехоронили останки запорожца, перевезли на кладбище и опустили в могилу возле старинного запорожского надмогильного креста. При погребении присутствовало много никопольчан. Из них мне запомнился фельдшер Штамбург и владелец гастрономического магазина Железняков. Мне показалось [что был] и Ваш дядя Володя, но в правильности этого я не уверен. Я лично снял на карточку сначала открытую, потом закрытую могилу и обе карточки отдал в Екатеринославе Д.И. Яворницкому.

У запорожца оказался проломленный череп, но от чьих рук запорожец пал, осталось неизвестным. Но точно известно, что Железняков был отдаленной жертвой революции и непосредственной – войны с фашизмом. После революции магазин его забрали, и он уехал в Петроград, где работал продавцом в каком-то магазине. Когда Ленинград стал голодающим городом, голодал и Железняков. Карета скорой помощи его подобрала и отвезла в больницу, где Железняков вскоре умер. Когда его обмывали и переодевали, на нем нашли пояс. Битком набитый золотыми монетами. И вот за все свое богатство Железняков не мог купить корку хлеба.

Это письмо следует дать прочесть М.П. Жуковскому.

И в особенности Л.П. Вариводе. Сделайте это Азалия Ивановна.

НДКМ, КП – 26910, арх – 9138

№ 8

1988 р., вересня 5. Лист П.В. Коппа до Л.П. Вариводи

Дорогой друг! Память моя изо дня в день все больше ослабевает, и у меня такое впечатление, что ослабевает она довольно быстрыми темпами. Так, я совершенно не помню, писал ли я Вам о живущем когда то в Никополе священнике Карелине, большом любителе и знатоке краеведения. По моему знанию о Карелине всего имеющегося в литературе, кое-что о Карелине я знаю и такое, чего нигде не прочтете.

Сименем Карелина у меня связывается представление о человеке строгом и принципиальном. Только такой человек, как только вышла заминка с ответом на его письма, статьи и заметки в “Журнале Одесского Археологического Общества”, мог написать: “Тот, кто не отвечает на письма или затягивает ответ на них, в первую голову рискует быть обвиненным в некультурности”

9-летним мальчуганом я знал в Никополе дальнюю родственницу Карелина (кажется фамилия ее была Усова). Все комнате с низким потолком и крошечными окошками я видел письменный стол Карелина и на нем чернильницу и ручку, которыми пользовался Карелин. На столе стояла большая старинная шкатулка, наполненная письмами к Карелину. Между ними были письма и от Л.Н. Толстого. Ни в одном издании писем Толстого этих писем нет. Повидимому, если письма никому не попались на глаза, а черновики, вероятно, попросту не существовали.

Бывал я у этой родственницы Карелина не часто. Ничто меня туда не привлекало, и единственное, что мне в этой комнате нравилось, это сама родственница Карелина, спокойная, светлоглазая, гладко причесанная старушка, угощавшая меня вергунами с тыквой.

Однажды, когда, нарвав в нашем саду картуз груш, я пришел к старушке, ее уже там не оказалось – она выехала из Никополя. А уезжая, старушка забрала с собой все вещи вплоть до старого веника; комната была гола и пуста.

Не знаю жил ли когда-то в этом домике, стоявшем на Крымской улице близ ее пересечения с Днепровской, сам Карелин – я об этом не спрашивал. Ни Карелин ни его вещи тогда меня не интересовали. Интересовали меня тогда гульба с такими же сорванцами, каким был и я сам, плавни Орлова острова, езда на лодке под парусом и тени громадных сомов в Днепре за водяными мельницами.

Жившие во флигельке люди сказали мне, что бабуся выехала в Мелитополь. Все номера “Журнала Одесского Археологического Общества” с материалами Карелина впоследствии я читал и неоднократно и каждый раз мыслями переносился в домик на Крымской улице, так как уже строил догадки о жизни в том домике священника Карелина.

Если Крымскую улицу за последние годы оголили от всех ее домишек и вместо них понатыкали громадные каменные коробки, то убрали с лица земли и домик, где я бывал у родственницы Карелина, и где, возможно, когда-то жил сам Карелин.

Я не знаю жив ли доселе на этой улице домик Полякова, определенно имеющий историческую ценность, описанный мною в “Записках Бойцового Петуха”

Разорять, сносить, уничтожать мы мастера, и те, кто это проделывают, к судьбе старого Никополя равнодушны – чешут затылок досадуя только краеведы да несколько старожилов, еще пощаженных всепожирающим временем.

А между тем было бы справедливо не сносить и уничтожать, а наоборот отмечать мемориальными досками жилища когда-то в них живших замечательных людей. Возня с мемориальными досками и затылка с их установкой не имеют оправдания, и не удивительно, что многие называют их позорными.

Ток довольно уже долго тянется дело установки мемориальной доски на дом, где около 40 лет жил и лечил людей мой отец. И это несмотря на то, что хлопочут о мемориальной доске на этот дом столь энергичные и преданные своему делу люди как Павел Богуш и М.П. Жуковский. Мне представляется, что краеведы музея могли бы помочь Богушу и Жуковскому всем своим авторитетом.

По-настоящему изысканиями о Карелине не занимался никто, а между тем этот замечательный человек – по времени первый никопольский краевед – заслужил иного к себе отношения, и долг работников Никопольского краеведческого музея был бы об этом подумать.

Полный комплект “Журнала Одесского Археологического Общества” с карелинскими страницами имеется в Одесской публичной библиотеке на ул. Пастера. Никого не занимающий, он пылится там на полках, отсюда ничья рука его не снимает. Не только краеведом, но и просветителем можно назвать Карелина, а это налагает огромную ответственность за отношение к его памяти.

Будь я помоложе, я сказал бы что изыскания о Карелине – это мой хлеб, но старость приковала меня к месту и лишила работоспособности. Вот почему я подумал о Вас, Любовь Павловна, и был бы рад, если бы Никопольский краеведческий музей взял на себя задачу найти и соединить воедино все о Карелине.

НДКМ, КН – 25853, арх. – 8630

№ 9

1988 р., грудня 17. Лист П.В. Коппа до Л.П. Вариводи

Любовь Павловна, дорогая Вы моя!

В с. Покровском я был 6 раз – 2 раза с Дмитрием Ивановичем Яворницким и 4 раза сам.

Самой старой женщиной в Покровском, перешагнувшей 99 лет, была Агафья Журавлёва (по уличному Гапка Журавка).

Когда-то (с 1899 по 1908 г.) она была няней в нашей семье. От нее я много слышал о старине. В ее старинной хатёнке с крошечными окошками, под соломенной крышей и на земляных полах когда-то бражничал последний кошевой Запорожской Сечи Калнышевский с товарищами, и по боковой линии Агафья Журавлева была его дальней родственницей. Когда по приказу Екатерины II войска под начальством ген[ерала] Текеля приближались к Покровскому с целью разорить Сечь, один из соратников Калнышевского примчался в Сечь, посадил на коня одну из дочерей Панаса Журавля и умчался с нею за Дунай. Там у них родилось несколько детей, одну из девочек называли Гашей и с тех пор в роду Журавлей не переводилось имя Агафья. Но почему-то мне кажется, что моя няня Агафья Журавель была последней Агафьей в роду Журавлей. Я проследил их род до 3-го поколения, знал внуков моей няни, но между ними Агафьи не было. А после революции все Журавли как-то разъехались во все стороны и в Покровском их не осталось;

Когда в последний раз посетил Покровское (1922 г.), няниной старенькой хатки уже не было, и об

Агафье Журавель я уже ни от кого не слышал. Только та самая колода лежала на краю села, на которой когда-то в беседе мы с Д.И. Яворницким просидели всю ночь, да ни одного русского слова за день марта 1922 г. в селе я не услышал – слышался только украинский говор, как и в 1908 году.

Село одряхлело и сельсовет постепенно всю сельскую деятельность забирал в свои руки.

Обо всем виденном я написал Дмитрию Ивановичу. С тех пор Покровское выросло, похорошело, но, к сожаленью, как мне написал сельский учитель, Журавлей никто не помнит. Могила моей дорогой няни не сохранилась. Увы, это так. Но помню, как я обнимал няню, а она плакала и теплые нянины слезинки скатывались мне на голову и на пиджак.

Моя память – сокровище. Много она хранит нянинных рассказов, и сама няня, как живая, дни и ночи пребывает предо мной.

В Покровском мне уже не бывать. Даже и в Никополе не бывать – жизненные мои силы на исходе. Но если судьба захочет и позволит, немало нянинных рассказов напишу для Никопольского краеведческого музея. В голове их полно, но как беру перо в руки, почему-то рука плохо меня слушается. Агафья Журавель витает предо мной во всей своей прекрасной старости, и, в бессонные ночи, я положительно ощущаю ее присутствие возле себя.

Это письмо написано не менее чем полгода назад, но оно куда-то подевалось, а теперь попало к глазам. Посылаю его Вам – не пропадать же добру.

НДКМ, КН – 262206, арх. – 8795

№ 10

Без дати. Лист П.В. Коппа до Л.П. Вариводи

Дорогая Любовь Павловна! Желая и дальше быть полезным музею, посылаю Вам выдержку из своего письма далеко живущей от меня сестре. Быть может, посетителям музея будет интересно прочесть о жизни давно ушедших из нее людей.

“Многое в моей жизни было пережито, и многое осталось заветным. Кусочку заветного я посвящу пару страничек этого своего письма.

По моему возрасту судить (вот-вот исполнится 95 лет), так, пожалуй, пора готовиться к концу жизненного пути, но давным-давно, еще в детстве, цыганка на ярмарке за пяточок нагадала мне такую судьбу – что я перешагну через 100 лет. После 80 лет я стал задумываться об этом предсказании цыганки, и во всяком случае поверил больше этому предсказанию цыганки, чем лечащим меня высокочудным медикам. С этой верой живу и сегодня.

А еще о моем долгожительстве побеспокоилась дорогая моя нянечка, заставляя меня на крещение (6-го января) окунаться в Днепре, где в польные святили воду, и учила не бояться бегать гольшом у нас по двору в любой мороз.

Свою нянечку я любил не меньше родительской семьи. В 1908 году, приехав на летние каникулы из Екатеринославской гимназии и перецеловав всех, я стал оглядываться.

– А где же нянечка? – в тревоге спросил я маму.

– Няни у нас уже нет. Она стала старенькой и уехала доживать свой век у дочери в селе Покровском, – сказала мне мама.

Это явилось для меня страшным ударом, и на другое утро, кликнув с собой приятеля Шуру Лазарева, я пешком зашагал в Покровское. 20-25 верст дались мне легко, я просто мчался, горя от нетерпения обнять дорогую старушку. Это была моя первая ходка в Покровское, а всего я был в нем 6 раз – два раза с Д.И. Яворницким и четыре раза сам.

В эту первую ходку я с трудом нашел нянину хатенку с крошечными оконцами, с прогнившей соломенной крышей, на земляных полах, всю уставленную потемневшими старинными образами. С людьми в этой хатенке коротали дни и ночи теленок да парочка квочек.

Хата вся пропахла стариной, была родиной всех Журавлей, а значит и моя нянечка Агафья Журавель родилась в этой старинной хате. В Покровском няня была известна как Гапка Журавка.

Хата уцелела со времен Запорожского Казачества. В давние времена в этой хате бражничал со своими молодцами последней кошевой последний Запорожской Сечи Калнышевский, и отсюда царицей Екатериной II был по этапу отправлен в свою горькую ссылку на Соловки. Здесь в смраде каменной ямы он безвыходно просидел 25 лет, а когда после смерти Екатерины был освобожден, то не пожелал уже покидать Соловецкий монастырь, и здесь умер в возрасте 112 лет.

Журавли же оставались в своей родной хате.

Когда русское войско во главе с генералом Текелия, выполняя повеление царицы Екатерины II, приближалось к Покровскому, чтобы разрушить Запорожскую Сечь, к Журавлям прискакал казак, посадил на коня одну из дочерей Панаса Журавля и умчался с нею за Дунай. Там, выполняя завет божий, они плодились и множились, выпустив для жития кучу Журавликов, между которыми старшее дитя было названо Гашей. С тех пор имя Агафья не переводилось среди Журавлей, и не было поколения Журавлей, в котором не имелось несколько Агафий. Но после моей няни Агафьи Журавель в роду Журавлей, кажется Агафий больше не было. Няня была последней.

Когда я, будучи уже пожилым человеком, приехал в Покровское, навещая дорогие мне и памятные места на Никопольщине, не было уже и помину о Журавлях. Старинную хатку, как ветром, сдуло, и никто из покровчан не помнил мою нянечку. Даже могилы няниной я не нашел. Старинное запорожское кладбище было снесено на потребу живущим, как с легким сердцем и с большой готовностью сносят у нас повсюду последний человеческий приют люди-варвары, люди-дикари, люди без стыда и совести. На память от нянечки мне остались почерневшие от времени иконка, цветастый головной платок, да б спиц для вязания.

Эти реликвии для меня дороже всех сокровищ мира, и я прошу положить их в гроб, когда [придет] мой час и настанет для меня время отправляться в лучший мир и присоединиться к безыманным миллиардам, за миллионы лет легшим в землю.

Старший внук няни жил в Никополе и работал в пряничном заведении Дмитрия Игнатьевича Гинина. Отсюда был забрит в армию, определен в 122-й драгунский Астраханский полк, и как бы в зеленом колете и с желтыми выпушками, встретил Октябрьскую революцию в Петербурге. Сбросив драгунскую форму и одев красноармейскую, стоял здесь на часах перед дверью кабинета Ленина, воевал с Юденичем, командуя полувзводом, известным тем, что состоял полувзвод исключительно из одних покровчан да никопольчан.

Прошлое держится в памяти неистребимо, и вспоминая его, я вновь все пережитое переживаю десятки раз.

Я помню, как войдя в нянину хатенку и увидев старушку сидевшую под образом Девы Марии, я бросился к нянечке, всплеснувшей при виде меня руками, обнял ее колени и прижался к ним, целовал сморщенные натруженные нянечкины руки, а она, глядя меня по волосам, тихо плакала, и теплые слезинки капали мне на голову и на гимназическую курточку.

И еще помню, как с Д.И. Яворницким мы пробеседовали всю ночь до утра, сидя на колоде, какой-то доброй душой брошенный у придорожного колодца на краю Покровского. Потом няня напоила нас душистым чаем и, прощаясь, благословила меня на долгую и счастливую жизнь. А Федор, нянин зять, при прощании подарил Д.И. Яворницкому сняв со стены написанную в темных тонах картину в старой раме. На картине был намалеван запорожский казак, голый до пояса, сидящий скрестив ноги и держа в руках сорочку. На картине надпись: "Як козаку нічого робити, так він хоч воші б'є!" Думаю, что эта картина и сейчас обретается в Днепропетровском историческом музее.

В последний раз в жизни видел я тогда няню и долго оглядывался на дорожную старушку, подметавшую веником землю у порога хатенки.

Шли годы, и кипение жизни постепенно отодвигало нянин образ в непостижимо далекое прошлое. Но не изгладило из памяти, и теперь мне кажется, что мы с няней расстались только вчера. Впрочем, я понимаю, что это только самообман, не больше чем иллюзия.

Но если это лишь иллюзия, то неужели же иллюзией является и то, что в бессонные ночи вокруг моей постели толпятся старинные мои земляки-никопольчане? В немой темноте я их ясно вижу, но когда протягиваю руки, то дорогих земляков не оказывается – они куда-то исчезают. И только голоса их некоторое время продолжают звучать, донося до меня знакомую речь.

Самым дорогим из ночных гостей для меня является бесценная наша нянечка. И хотя от нянечки давно ничего не осталось, я ей благодарен за то, что она была, и за то, что не забыла ее тень ко мне дорогу. В иллюзиях тоже может быть святым и тоже могут проявляться самые лучшие, самые чистые и светлые человеческие чувства».

Если этот кусочек письма для музея не представит интереса, Вы мне его вернете, Любовь Павловна, с ближайшим же письмом. Если предоставит интерес, благословляю к перепечатке на машинке – за всех.

НДКМ, КП – 25866, арх. – 8643

Без дати. Фрагмент листа П.В. Коппа до невідомого адресата

...Как широко смотрел на вещи Дмитрий Иванович и как далеко за пределы выплескивалась его светлая мысль, каждый непредубежденный человек может видеть из многих его высказываний, которые Дмитрий Иванович то золотой россыпью бросал на ходу, то в концентрированном виде насыщал свои беседы. Недаром все с ним работавшие, как зачарованные, ловили каждое слово, и недаром мой отец, сам бывший образованнейшим и эрудированным человеком, вступив в контакт с Дмитрием Ивановичем один лишь только раз, восхищался им как интереснейшим человеком.

Дмитрий Иванович выращивал человеческое в людях; как ваятель глину, он мял в своих руках мою еще бесформенную душу, чтобы вылепить ее человеческой, и вкладывал в меня, как и во всех окружавших его людей, знания и мысли. В этом заключалось одно из дел его жизни. И то, что Вы читаете в моих письмах, мои знания, мысли и чувства часто являются лишь эхом знаний, мыслей и чувств моих учителей, в их числе и Дмитрия Ивановича.

Многое слышанное из уст замечательного человека запечатлено мною навеки. В памяти, в тетрадках, в воспоминаниях оно живет, оно не умирает, оно меня переполняет, и оно толкает меня на то, чтобы я напоминал людям о человеке, уже 45 лет не находящемся с нами, покоящемся у стен дорогого ему музея, его детища и его необъятного царства. Он там лежит, и, следовательно, по жестокому закону природы кандидат на забвение.

А я говорю: удержать, во что бы то ни стало удержать в памяти людей! Не дать погаснуть светлой и благодарной памяти о Дмитрие Ивановиче, и то, из его уст слышанное, что здесь я напишу, пусть ляжет кирпичиком в нерукотворный памятник этому человечнейшему человеку. Если жизнь моя продлится, то это не последний кирпичик.

Судите же сами: разве сказанное Дмитрием Ивановичем в наше сегодняшнее время звучит уже неподходяще, устарело и людям не нужно?

Оглядываясь на пройденный путь, я полностью оцениваю правильность и мудрость старой сентенции: с кем поведешься, того и наберешься. И я благодарен Дмитрию Ивановичу, а равно и другим моим учителям, что набрался у них светлых мыслей и таких же светлых чувств.

Уже 45 лет без Дмитрия Ивановича, я держу в сердце его образ непотускневшим.

НДКМ, КН – 25863, арх. – 8640

1989 р., лютого 20. Лист П.В. Коппа до Л.П. Вариводи

Дорогая Любовь Павловна!

Я бережно храню Ваши письма, и письмо от 14.02.1989 присоединю к прежде полученным за время нашей переписки.

Но письмо от 14.02 исключительное по его теплу, по его искренности и задушевности. Вы себя охарактеризовали, как человека необщительного и малоразговорчивого. Если бы Вы были такой, так не смогли бы написать такое чудесное письмо, как это от 14.02. И хочу надеяться, что последующие Ваши письма будут такими же и так же будут трогать меня за самую душу.

Чем больше разрушают и сносят с лица земли мой старый Никополь, вместо старых домиков натывая повсюду многоэтажные каменные коробки, тем крепче вливается в меня ужасная тоска, и тем больше ненавижу я творящих зло.

Я и тех ненавижу, которые создают новый Екатеринослав (Днепропетровск), хотя, как и старый Никополь, им не вытравить, не изгладить из памяти тот Екатеринослав, каким я его знал в годы 1905-1913.

Но из всех мною ненавидимых больше всего я ненавижу разрушителей кладбищ, считая этих людей варварами, дикарями, людьми без стыда и совести.

Во время войны я с армией был в Австрии, Венгрии, Румынии и видел хорошо ухоженные кладбища и бережно хранимые могилы, которым в то время было уже по 300 лет.

Попытки наших солдат устраивать на могилах пикники и гульбища, к чести нашего командования, им пресекались. Непослушные арестовывались. И как только мы попали на Родину, как картина совершенно изменилась – исчезло уважение к умершим и похороненным людям.

В самом Никополе было два запорожских кладбища. Самое старое (остатки кладбища) находилось прямо на улице, названной по кладбищу Запорожской, и занимало место от спуска к Днепру Херсонской улицей и до базара.

С детских лет я помню обветшавшие и почти поваленные на землю кресты, старинную часовню на берегу Днепра и запорожский курень во дворе Ющенко.

Исчезновение этого кладбища находится на совести городского магистрата и должно быть отнесено к 1901-1902 годам. Моя няня водила меня к месту, где когда-то была часовня, и там отмаливала свои грехи.

Второе запорожское кладбище было лишь уголком кладбища, куда теперь ведет ул. Файнштейна (раньше называлась Кладбищенская). Здесь я сфотографировал запорожский крест и снимок отдал в Екатеринославе Яворницкому (тогда он еще именовался не Яворницким, а Эворницким).

Время и люди согласованно ведут совместную разрушительную работу, и моя тоска от этого все больше увеличивается.

Городской голова Филиппов и городской голова Ветчинкин много сделали, чтобы кладбище сохранить, но его снесли вместе с могилами Ветчинкина и Филиппова.

Снесли и старые склепы с погребенными в них никопольчанами. Замечательный был склеп Подгурских. В нем покоились умершие в гробах, начиная с 1825 года. С этим не посчитались и склеп разнесли по камешку, а гробы увезли, в степи свалили в кучу и сверху насыпали горб земли. А теперь, вероятно, и этого не сыщешь.

Ничто: ни уважение людей, ни любовь к ним – не спасали. Могилу моего отца, такого уважаемого, любимого, чтимого людьми, бесстыдно уничтожили, и этого я простить не могу.

Купален у Ерлашова не было – ему принадлежала спасательная будка с лодочной пристанью. Содержали купальни (рядом) Макаренко и Фербер.

Снимки спасательной будки и купален у меня имеются.

Но должен Вам сказать, чтобы не усиливать тоску, я уже давно не заглядываю в свои фотоальбомы, и это же посоветовал далеко от Одессы живущей моей родной сестре, тоже тоскующей по своей бывшей жизни и по старенькому Никополю. Три остальные мои сестры уже умерли и похоронены в родной земле, а одна в Ленинграде, а две в Москве. На их могилах мне уже не побывать. Бессонными ночами вместе с толпящимися у моей постели старыми никопольчанами приходят ко мне и эти сестры, родители и мой сынок, умерший от рака печени в 1980 г. в возрасте 66 лет в Ленинграде. Никопольчане по кладбищам всей страны. Даты их смерти занесены в мои записные книжки, и я неуклонно ежегодно поминаю каждого.

Я знаю только одну никопольчанку, ежегодно поминающую в церкви всех своих покойников.

Вот и пришло мое письмо к концу. Не радостно, а грустно его содержание, но не всегда же мои письма будут грустны. Лишь бы Вы отвечали на мои письма – это лучше всяких лекарств для меня.

Обнимаю. Будьте здоровы!

НДКМ, КП – 25865, арх. – 8642

ЭКСТРАКТ ПРО КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. 1765 РІК.

Даною археографічною публікацією ми продовжуємо ознайомлення широких кіл наукової громадськості та поціновувачів козацької старовини із першоджерелами, що зберігаються в архівосховищах Російської Федерації. Цього разу їхній увазі пропонується екстрактна записка, складена Військовою колегією на вимогу Правлячого Сенату Російської імперії. Документ зберігається у Російському державному архіві давніх актів, у фонді № 248 – “*Сенат и его учреждения*”, за описом № 113 – “*Секретная экспедиция*”

Час її створення – 1765 р., – наводить на думку про те, що, можливо, поява цього документу прямо пов’язана з підготовкою до діяльності Законодавчої (*Уложенной*) комісії (1766–1767 рр.). Оскільки козацтво було значущою силою на прикордонні країни, виникала потреба в ознайомленні з його становищем. Відповідно існувала потреба й у створенні відповідних зразків документації. “Екстракт”, що публікується є нічим іншим, як однією з форм екстрактів, що склалися перед черговим засіданням тієї чи іншої з сенатських експедицій (у нашому випадку – Секретної). Його створення мало за мету у найкращий спосіб ознайомити сенаторів із проблемою. У скороченому вигляді тут викладається історія козацьких спільнот на території імперії, їх тогочасний стан (чисельність, землі, привілеї та ін.).

Відсутність у “Екстракті” відомостей про українське (запорізьке, гетьманське та слобідське) козацтва пояснюється, тим, що саме того (1765) року відбулася насильницька урядова реформа з наведення у гусари, пікінери та карабінери козаків слобідських та гетьманських (малоросійських) полків; Військо Запорозьке Низове, як відомо, Військовій колегії ніколи й не підпорядковувалося.

Публікацію здійснено популярним способом, зі збереженням граматичних та орфографічних особливостей документу.

№ 1

1765 р. – Екстракт про іррегулярні козацькі війська Російської імперії, із зазначенням розміру їх жалування та привілеїв

Экстракт о нерегулярных войсках
какое им жалованье и какие волности по каким указам

(1е) О донских казаках.

В 1725м году июня 8 дня по резолюции Сенатской велено на дачу Войску Донскому окладного денежного жалованья на зимовые и легкие станицы на знамена и медикаменты отпустить 17142 р. да хлеба 7000 четвертей и вина 500 ведер безденежно. Да из артиллерии порошу 230 и свинцу 150 пуд по чему и поныне отпускается.

В 744м году по Указу из Сената велено Военной Коллегии подать в Сенат известие, какие Войску Донскому на волности им прежние грамоты даны, но как в той коллегии по делам о том ни какого известия не отыскано, и для того от войска донского требовано присылки с грамот копей, на что от оногo войска ответствовано отпискою, что и у них прежних на волности их грамот не сыскалось и были ль напред сего без присылке не известно, а ведомо что то войско издревле состояло под указами коллегии иностранных дел, а потом Сената и военной коллегии, и без повеления собою никогда ни чего не чинили, а исполняли в интересах по рабской должности.

В 747м отпискою от войска донского объявлено, что то войско по удовольствию своему имеет пашенных земель, сенных покосов в близости от станиц довольно число. //

В 1751м году по указу Сенатскому велено тому войску довольствоваться по силе указов манутскою и прочею тамошнею солею, толко промежду собою, не вывозя из их казачьих городков и не чиня продажи как волским казакам так и великороссийским людям.

По присланной же ведомости от того войска сего 1765 года в июне мсце, показано всех чинов 19433 человека.

О волских.

По имянному 733 года Указу поселено на Волге из донских казаков 1057 семей а службу велено им служить, кроме линии вместо донских при Саратове, в Астрахани и в других местах.

В 734м году по данной из Военной коллегии оным казакам жалованной грамоте велено:

1е. Поселить их по Волге, где прежде сего была слобода Дубовка и на речке [Балаклее], так же и в других по Волге между Царицына и Камышенки удобных к поселению местам, а по реке Иловле от владения донских городков до владения при городке Дмитриевска и для довольства отвести земли и угоды сколько надлежит.

2е. Суд иметь им между собою по донскому казачью обыкновению, а каких дел в кругах решить будет не можно, о тех // предлагать царицынскому коменданту, а о важных доносить военной коллегии.

3е. Во всех их казацких поселениях казачьим кабакам не быть, а содержать им для себя и между собою на продажу вино и пиво, токмо же и свободной торг иметь как и в донских городках, токмо без отвозу вина водок и табаку на Царицын и в другие города и руския поселения и где [будут] великороссийския служилые люди под штрафом не отвозить, а у кого какие будут в отвоз товары, или в покупку в российских местах для отвозу в свои жилища, те являть в таможенных и платить пошлину по уставу.

4е. Где они поселены и угоды им отведены будут, там в реках, в речках и озерах рыбу ловить им безоборочно и никаким у них откупам не быть, так как и в донских казачьих городках.

5е. За Волгу на калмыцкую сторону по соль до Указу им не ходить, а довольствоваться солею откуда и протчия донския казачьи городки довольствуются.

да по Указам Сенатским велено

по 1е. в 758 годе положенную Волскому войску на станицы сумм, яко точно окладную отпускать по всегодно, а имянно на зимовую на жалованье и прогоны по 403 р. а на легкия две станицы на каждую по 160 р. //

по 2е. Того ж году апреля 31 дня волского войска казакам соли давать по 3 пуда на семью Эльтонскою из Дмитриевских магазейнов безденежно.

(3е) О Яицких и ведомства оных сакмарских и илецких.

В штате о Яицком войску учиненном в Военной коллегии в 753м году по представлению действительнаго тайнаго советника Неплюева показано, что войско Яицкое сначала каким образом и в коликом числе на Яик реку пришли и поселились, и сперва каие промыслы и волности имели, о том подлиннаго известия и грамот не сыскано, но все в бывшой пожар погорели, но толко по оставшим писменным делам и по разговорам с войсковым атаманом оказалось, что когда с самого начала несколько человек из русских донския казаки и других городов жители и из татар крымцы и кубанцы собрався в степь, поселилися по реке Яику, и просили гсдря царя и великаго князя Михайлу Федоровича о принятии в подданство, то по тому их прошению дана им была на реку Яик с сущими при ней реки и протоки и со всякими угодии от вершины той реки до устья его великаго гсдря жалованная грамота, что им на той реке жить и владеть и набираться // на житье волными людьми, токмо де и та грамота в давних годах в пожар сгорела, равно же и Яицкому городку когда он на нынешнем месте застроен подлиннаго известия у них нет.

По переписи в 723м. году числялось служащих старшин и казаков 3139 человек.

Им окладного жалованья положено и отпускается понине денежнаго 1500 р., хлеба по осмине на человека 1598 четвертей.

Сверх того каждому старшине и казаку позволено внутрь городка и [...] торговать, и какие кто может промыслы иметь.

Да по особливым Сенатским же указам отпускается в то войско на каждый год с симбирских казенных заводов вина по 100 ведер, да на содержание в Гурьеве городке ста человек казаков по 2000 р.

В 747 м году доношением от войска Яицкаго объявлено, что они санными покосами и скотским выпуском довольствуются вверх и в низ по Яику реки верст по сту и более, а вместо пашен оное войско пропитание и все содержание имеет от продажи уловленной в Яике реке рыбы, чрез что и хлеб себе получает.

Когда ж из оного войска командируются на службу вдаль, то в силу указа 756 года // производится на то время жалованье провиант и фураж, противу донских казаков окладов.

Солью же довольствуются они как в доношении их показано с Индерскаго озера без всякаго в казну платежа.

Сверх того в 752м году отданы тому войску по Указу Сенатскому при Гурьеве городке учуги с рыбными ловлями, таможенной и кабацкой тамо же зборы в содержание из платежа в казну за учуги и рыбные ловли в год по 4692 р. 69 S, а за таможенной и кабацкой зборы по 754 р. по 10 коп.

(4е.) О сакмарских и илецких.

В том же учиненном в военной коллегии штате сим станицам жалованья денежного не положено, а велено быть и ординарную службу отправлять им во всем, на своем коште, довольствуясь сим, что подушного окладу не платят, и при жителствах своих к хлебопашеству и к разным промыслам имеют немалое против яицких казаков излишние способы. В случае же неблизкого от жилищ их наряду производится жалованье и провинат // во всем противу крещенных калмыков, а комплект им содержать положено в обоих местах 720 человек, атаманам же есаулам и писарям давать определено жалованья первым по 24 р. а есаулам и писарям по 12 р. в год.

(5е.) Об Оренбургских.

Сих казаков по Указу Сенатскому положено содержать в Оренбурге и в принадлежащих к оному крепостях 4493 в том числе жалованных 1413 человек, на них сумму 13264 р.

Протчие же оставлены без жалованья для того что служба их состоит в содержании городских караулов и [...исних] разъездах, в починке крепостного строения и в заготовлении на оныя лесу, в отправлении ординарной почты и в гонбе подвод за прогоны от места до места, что все есть домашнее, а сверх того имея пашни и довольство угодей и без того содержать им себя не невозможно.

В 758м году по сенатскому же Указу велено тем казакам как безжалованным жалованье, провиант и фураж давать, так и мало жалованным додачу производить против донских // и яицких казаков толко в то время когда они от домов своих командированы будут не ближе ста верст, а в ближняя командировки того жалованья не давать, но довольствоваться от земель и промыслов своих по прежнему.

(6е.) О Гребенском и Терском семейном войске.

В 724м. году по имянному указу, определено из донских казаков на Аграхань и на Гребени по 500 семей перевести [...] и на подем выдать по 4 р. на семью.

После того в 733м году по Указу Сенатскому тем казакам жалованья давать велено по 12 р. человеку.

В 747м. году в доношении от астраханского губернатора Брылкина объявлено, что гребенского и тескаго войск войсковый атаманы, старшины и казаки, пашенными землями, виноградными садами и сенными покосами владеют близ городков по обе стороны реки Терка, а на сторение лесом и дровами довольствуются на кумыцкой стороне, //

по Указам Сенатским

В 759м году велено отпускать из Камор коллегии вина гребенскому по 70, а терскому семейному войскам по 50 ведер на каждой год.

В том же году гребенским и терским казакам рыбу ловить в их водах для себя и на продажу.

Того ж году тому войску садов их виноградное вино в Астрахане, в Кизляре и в протчих местах повальною ценою продавать и рыбную ловлю безошлинно иметь позволено.

(7е.) О Хоперских.

В 714м и в 716м годах по письмам воронежского губернатора графа Апраксина к бывшему вице губернатору Кальчову велено в пустых местах по реке Хопру зделать крепость и на вечное жилье призвать черкас и посацких, и отмежевать им из раззоренных трех городков Пристанского, Григорьевского, Беляевского все земли со всеми угодьи. //

В 721м году по определению Воронежской губернской канцелярии велено новохоперским казакам вместо денежного и хлебного жалованья отдать в округе той крепости из пустых казачьих юртов Пристанской юрт со всеми угодьи, которым они до того и владели.

В 728м. году по определению Военной коллегии велено в означенных юртах сенные покосы и рыбные ловли кои изстари были казацкия вместо жалованья отдать оным хоперским казакам и для поселения Архангелогородского драгунского полку которые все и отданы.

В 731м. году по Указу Сенатскому оным казакам велено жалованья давать денежного по 4 р. каждому служащему на год.

После того в 735м году по имянному Указу велено того жалованья давать им с прибавкою а имянно по 6 р. в год, а хлебного не давать, понеже они поселены от гранцы в отдалении и имея пашню и сенные покосы довольствуются без нужды.

(8е.) Об Астраханском конном казацком полку.

В 749 году по Указу Сенатскому // велено в Астрахане содержать конной казацкой полк в числе рядовых 500 кроме старшин, сотников, хорунжих и капралов, и жалованья на них положено 8081 р. 82

коп. да за хлеб давать за муку по рублю, а за овес по 50 коп. на человека, и сверх того под поселение отвести состоящая в Астрахани в двух верстах в 450 саженах, тем бы для пазбы лошадей и выгону скота стрелецкие выгонные места, особливо же на пропитание, чтоб они всегда в исправности находились могли, дать им требуемые полковником рыбные ловли.

(9е.) Команды генерала майора князя Черкасского о терских и окоченских казаках.

В 734м. году по Указу Сенатскому дворянам новокрещенным, окочениям и терским казакам, переведенным с Терку в крепость Святого Креста, велено производить жалованье неравное, на которое отпускать велено 3000 р. в год, кроме хлебного, которым напоследок содержать положено не более 300 человек. //

В 747м году генерал-лейтенант Девиц репортовал, что Терскаго войска как генералу майору князю Черкасскому, так и протчим чинам пашенныя земли и сенныя покосы и протчия угоды напред сего отведены были без меры, и сколко десятин означено не было, да и хозяева тех земель о мерах не знают, к тому ж иные захвата и самоволно болшими частями владеют, а другие тех угодей и не имеют, почему все те угоды кто по сколку владеет, описаны, и та опись отослана в Астраханскую губернскую канцелярию, с требованием резолюции, по равной ли части и по сколку пашенной земли тамошним жителям отводить или по рангам, токмо резолюции на оное не получено.

(10е.) О Азовском конном казацком полку.

В 1696м году по взятии Азова набран по имянному Указу Азовской конной казацкой полк и состоял кмплектом при полковнике и в нем протчих чинов в пяти ротах рядовых казаков в 1000 да калмыков в 1000 человекам. Из коих рядовым казакам производить велено денежнаго жалованья кроме хлебнаго по 12 р. в год // и того полку служителей в [ремонт], так же и в возку подводами, кроме обыкновенной их казачей службы не употреблять, а в случающихся посылках для интересной надобности давать им прогонныя денги, особливо же где казаки луга и сенные покосы для выгону скота и сенокосу напред сего имели, оные и ныне иметь им по прежнему, и в казачьих жилищах кроме необходимой нужды постов не ставить.

По тому в 747м году по Указу Сенатскому велено содержать тот полк в числе 365 человек.

(11е.) О Чугуевском казацком полку.

В 712м году по Указу генерал-адмирала графа Апраксина велено Чугуевским казакам и калмыкам быть указному числу 200м. человекам, с прописанным в том Указе жалованьем.

В 747м. году по Указу Сенатскому велено той Чугуевской команде быть по прежнему и производить денежное и хлебное жалованье по мнению Военной Коллегии для того что пашенных земель, рыбных ловель и лесных угодьев не имеют.

В том же году Чугуевская воеводская канцелярия репортовала, что той команды // служащим даны в Чугуеве на посад земли, да под огороды и сенные покосы в степи, атаману на 100, есаулу на 70, знаменику на 60, рядовым по 50 копенец человеку.

Сверх вышеписаннаго находящиеся в Сибирской губернии казаки и ставропольские крещенныя калмыки довольствуются денежным и хлебным жалованьем по особливим штатам.

*РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 501, лл. 8-8 об., 9-9 об., 10-10 об.,
11-11 об., 12-12 об., 13-13 об., 14-14 об.*

Статті

**Калнишевський
Художник В. О. Ерліх
Полотно, олія 1991 рік**

**Зберігається в Нікопольському
державному краєзнавчому музеї**

- A - Церква Покрови Божої Матері
- B - Паланка або внутрішній Кіш
- C - Передмістя або Гассан-баша
- CC - ворота до Гассан-баші
- D - городок
- E - Новосіченський ретраншемент
- F - уступ або затока
- G - сучасне село Покровське
- H - старий цвинтар
- I - могила кошового отамана
Стефана Гладкого
- K - пушкарня
- L - фортечні мури
- M - запорозькі курені

“АТАКУВАННЯ СІЧІ” У МІСЦЕВОМУ ФОЛЬКЛОРІ (ТЕОДОР ГАВРИЛЕНКО ТА ЙОГО ПРАЦЯ “ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ НА КОЛИШНІМ ЗАПОРОЖЖІ”)

Запорозьке козацтво як суспільне явище та Запорозька Січ як організація державного типу залишили дуже помітний слід в духовній культурі українського народу. У контексті теми Міжнародної наукової конференції „Постать Петра Калнишевського і історична спадщина запорозького козацтва” цікавими є призабуті нині етнографічні праці Т.М.Гавриленка і, зокрема, його стаття „Історична традиція на колишнім Запорозжжі”, яка дійшла до нас лише у рукописному вигляді.

Ім'я Т.М. Гавриленка у виданнях 20- – початку 30-х років ХХ століття часто можна було бачити на сторінках різних академічних видань. А потім це ім'я на тривалий час зникло з історіографічного поля. Перші відомості після довгої перерви знаходимо у виданні української еміграції – в „Записках Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка” у 1962 р. в довідковій статті про репресованих українських істориків [1, 75]. З кінця 90-х років постать Гавриленка привернула увагу дослідниці історії української історичної науки О.Юркової, в публікаціях якої раз по раз знаходимо й його ім'я. Вона ж є автором статті про Т.М.Гавриленка в бібліографічному довіднику „Українські історики ХХ століття” [2, с.89-90]. Деякими біографічними даними з цієї статті ми й скористаємося.

Теодор Матвійович Гавриленко народився 8 червня 1899 року в с.Новопавлівці нинішнього Баштанського району Миколаївської області. У 1924-1928 рр. він навчався в Київському Інституті Народної Освіти (КІНО). Очевидно, це була талановита і енергійна людина, бо в біографічних відомостях його різні громадські і наукові справи датуються ще часом його студентського життя. Наприклад, організація ним у 1925 р. гуртка Культури української мови, перебування в статусі „кандидата в аспіранти” у 1925-1928 рр. і співробітника Культурно-історичної комісії ВУАН у 1925-1930 рр., створення в КІНО етнографічної секції Культурно-історичної комісії ВУАН у 1926-1930 рр., щорічна участь у Дніпрельстанівській експедиції, починаючи з 1927 року.

По закінченні КІНО Т.М. Гавриленко став аспірантом академіка М.С. Грушевського, продовжуючи розпочаті ще в студентські роки етнографічні дослідження, особливо стосовно Великого Лугу. Він був не тільки учнем М.С. Грушевського, але і його помічником. Про тяжкі часи в історії ВУАН, особливо після політичного процесу СВУ, написано чимало праць, тому тут зауважимо тільки, що у 1936-1937 рр. Т.М. Гавриленко вже не працював у академічних установах, а зміг влаштуватися шкільним вчителем історії, що не врятувало його від репресій. У 1937 році він був заарештований і відправлений на заслання в далекий Магадан, там він і помер 23 березня 1939 р., не доживши до свого 40-ліття всього кілька місяців. Т.М.Гавриленко був реабілітований у 1964 р. На даний момент більше нічого про нього не можемо сказати, окрім того, що пов'язано з його публікацією в збірнику „Полуднева Україна”

Теодор Матвійович Гавриленко належав до численної когорти українських вчених, які у 20-ті роки минулого століття з ентузіазмом, ніби прагнучи заповнити історіографічну прогалину попередніх часів, взялися досліджувати українську історію і культуру. Він був науковим співробітником Комісії Полудневої України Всеукраїнської Академії Наук., брав активну участь у вивченні зони затоплення у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. Т.М.Гавриленко переважно вивчав етнографію України та, зокрема, Великого Лугу.

Історія пропонованої тут читачеві статті Гавриленка наступна. Кожна комісія ВУАН по мірі накопичення наукового матеріалу видавала свої збірники (див.: „Київ та його околиці”, „Чернігів і Північне Лівобережжя” тощо). Подібний збірник підготувала й Комісія Полудневої України. У видавничих планах ВУАН збірник „Полуднева Україна” зазначений вже у 1925 р. Але шлях до остаточного вирішення питання був досить довгим – 6 років, протягом яких змінювався склад авторів збірника, його змістовна структура. У справах „Комісії дослідження Полудневої України” Інституту рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАНУ зберігаються варіанти змісту збірника „Полуднева Україна” за різні роки, які дають можливість простежити ці зміни [4]. На нашу думку, всі вони пов'язані з політичними репресіями, котрі призводили до плінності кадрів у ВУАН.

Останній варіант „Полудневої України” був підготовлений у 1930 році. На цей час внаслідок гучних політичних процесів з наукових обривів зникло вже багато істориків, у тому числі й ті, що займалися вивченням Півдня України. Редактором збірника був М.С.Грушевський, а секретарем – Т.М.Гавриленко. В архівних теках збереглося листування авторів з Т.Гавриленком, яке свідчить про затримку з публікацією збірника, про заміну авторами статей тощо. Що стосується останнього варіанта змісту „Полудневої

України”, то серед його авторів бачимо академіка П.Тутковського, дослідників Сергія Дложевського, Миколу Макаренка, Бориса Варнеке, Володимира Пархоменка, Євгена Загоровського, Ф.Петруся, Івана Крип'якевича, Дмитра Кравцова, Олександра Рябініна-Скляревського та інших відомих дослідників того часу.

До числа авторів збірника належав і Теодор Гавриленко. Вступна програмна стаття до збірника під назвою „Степ і море в історії України” була написана академіком Михайлом Грушевським [3, с. 54-69]. Відновити структуру збірника дозволяє в тому числі й вступна стаття редактора, бо в ній він, крім важливих теоретичних міркувань на задану заголовком статті тему, зробив огляд всіх включених до збірника статей. Наведемо із вступної статті М.Грушевського ту її частину, яка торкається публікації Т.Гавриленка. М.Грушевський пише: „Нарешті, остання серія статей присвячена переходові від пережитків старого побуту до нового соціалістичного будівництва. Стаття Я.П.Новицького, ветерана етнографічного та історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, запопадливо вибируючи останки старої традиції, і Т.М.Гавриленка, що дав підсумки екскурсійних обслідувань Великого Лугу, що проводилися заходами Комісії Полудневої України, Культурно-Історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенності, Кабінету Примітивної Культури в рр. 1925 – 1930, ув'язавши їх з старою фольклорною й історичною літературою, малюють пережитки старого ухорництва в оточенні новішого побуту, місцеві традиції про старе запорозьке життя і пізніші „новоросійські” навестування на нім.

Технічна редакція збірника проводилася науковим співробітником Комісії Полудневої України Т.М.Гавриленком” [3, с. 67-68]. Редакторська стаття підписана і датована груднем 1930 р. Проте резолюція: „Перечитано, можна здавати до друку” не дала ходу збірнику до цього самого друку. Збірник „Полуднева Україна” потрапив до числа „репресованих” видань, котрі були підготовлені, але не вийшли в світ. Більше того, зібрані в ньому статті були розпорошені і в такому вигляді, під окремими шифрами зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАНУ. Частина статей з цього „репресованого” збірника нами вже надрукована (в тому числі стаття М.Грушевського „Степ і море в історії України”).

Тепер пропонуємо читачеві статтю Т.М.Гавриленка, яка має шифр Х.15289. Повна назва статті: „Історична традиція на колишнім Запоріжжі (Запис фольклорних пісень з коментарями)”. Це машинопис обсягом 8 сторінок, проте це не є обсяг самої статті, бо в ній немає початку, а визначити обсяг втраченого неможливо. Більше того, перший аркуш починається з середини речення, з назви статті одеського дослідника і архівіста Олександра Рябініна-Скляревського „Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.”, яка також вміщувалася в „Полудневій Україні”. Можливо, це є лише чернетка втраченої статті. На цю думку скеровує нас те, що в тексті переплутаний основний матеріал і посилання, навіть, нумерація останніх не є послідовною. Машинопис не має правки, тобто, помилки могла зробити й друкарка.

Література:

1. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Париж – Чикаго, 1962. – Т.173.
2. Українські історики XX століття. Бібліографічний довідник. – К., 2004. – Вип.2. – Ч. 2. – С.89-90.
3. Швидько Галина. М.С.Грушевський і репресований збірник „Полуднева Україна” // Український історик. – 1991-1992. – № 3 – 4. – С.54 – 69.
4. Інститут рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАНУ. – Ф. Х. – „Комісія дослідження Полудневої України”

ДОДАТОК

Гавриленко Т. Історична традиція на колишнім Запоріжжі
(запис фольклорних пісень з коментарями)

... [У статті] „Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.”, в якій він використовував нові матеріали з Архіву Запорозького Коша, подає дані про те, що Лях був сином одного з Палієвих сподвижників. Про сепаратистські настрої на Запоріжжі, зокрема, серед старшини, є багато згадок в цій статті (Див. розділ „Кримська легенда”).

1. Ustomp, Senka, s togo swa.ta,
Prosiat tebi z liudy,
Paday nogam do czarizy,
Po staremu bude

Лазаревський слово „Senka” читав як „Сенька” і догадувався, хто б се міг бути. Зенка, на нашу думку, те саме, що і в інших варіантах – Зенче.

Да встань, Зенче, з того світа, просять тебе люди,

Упади цариці в ноги, а ось по-старому буде

(Рігельман. Летоп. повеств. Ч.IV, с.35). Отже, мова йде про Зіновія Хмельницького. Пригадаймо собі ті турботи про його універсал, що так гризли старшину за якихось 20 літ перед скасуванням Січі.

2. Нові українські пісні про громадянські справи, с. 25, 27-28.

3. Політичні пісні українського народу, ч.1, розд.1, № VII.

4. Самарській Екатеринославской епархії Пустынно-Николаевській монастирь. //

Запис від учителя Осінського пісні, а той чув від місцевого діда:

Гей, ішли наші славні запорожці

Над Ривуном рікою –

Гей, широкою та глибокою,

Гей, та понад лиманом,

Гей, чогось наші славні запорожці

Та невеселі стали:

Гей, облягли їх, облягли вороги,

Гей усіма сторонами,

Гей, облягли вороги.

Гей, усіма сторонами.

Гей, кругом церкви, церкви Січевої

Та караули стали,

Гей, та священику отцю Миколаю,

Гей, та служити не дали.

Гей та священику отцю Миколаю,

Гей та служити не дали.

Гей, летить бомба з московського поля

Та серед Січі впала,

Гей, хоч пропали славні запорожці,

Та не пропала їх слава.

Гей, хоч пропали славні запорожці,

Та не пропала їх слава.

Запис М.Б.Коросташа, №28:

Світ великий, край просторий, та й піде прожити.

Славне, славне Військо Запорозьке хотять погубити.

Катерина загадала, а Грицько нараїв,

Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.

Вже на річці Базавлуці та москалі стали,

Славні хлопці запорожці пили та гуляли.

Васюринський козарлюга не п'є, не гуляє

Та вже свого отамана вранці пробуджає.

„Ой встань, батьку, ой встань, Петре, кличуть тебе люди,

Ой як станеш ти на башті, москаля не буде.

Москаль стане лагерьями, а ми курінями,

Москаль стане із штиками, а ми з кулаками.

Дозволь, батьку-отамане, нам на башті стати,

Не одному генералу з плеч голову зняти”

„Не дозволю, пани-брати, вам на башті стати,

Однаково християнство грішно вирубати”

(У с. Капулівці, від Мих. Забутнього. 94 р.)

№27 із записів Коростиша:

Ой, Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,

Розорили Запорозжя, колись буде треба.

(Текст такий, як і у Я.Новицького, тільки співак додав кінець:

Ой як підем, Катерина, та до тебе жити,

То будеш ти, Катерина, усім лоби брити).

(с. Капулівка, від Ф.Забутнього)//

Із-за гори з-за лиману вітер повіває,

Бусурманський козаченько по Січі гуляє,

А він свого кошового покірно благає:

„Позволь мені, отамане, погуляти,

А не дозволиш погуляти, так позволь воювати.

Не дозволиш тесаками. Так позволь кулаками,

Нехай наша слава буде поміж козаками.

Текла річка невеличка, з-під білої кручі,

Заплакали Запорожці з-під Січі ідучи.

Текла річка невеличка та в синє море впала,

Хоч пропали Запорожці, так не пропала їх слава.

(Записала З.Н.Сергійчукова в с. Городищі Нікопольського району, Криворізької округи від баби).

Співачка додала до пісні: „У мене свекор був чоловік багатий, водку пив, по шинках ходив, пісень багато знав, я у нього й навчилася”

Запис Ю.Т.Сербула від діда Сидоренка, 82 р., з того ж села Городища, що оповів йому про скасування Січі:

„Тики батько наш говорять. Вони /запорожці/ були волшебники великі, а вже як Катерина прислала чотири дивізії, і отам з гори як почали бити, а у їх оружя мало було, чи льохке. А вони ж з такою оружєю прийшли, що верст 25 біла, а тут од гори верст 10. Так отаман, чи що, запитав: „Так що ж, будим сражача чи здаваця?” Так вони кажуть: „Що ж, з нашою оружєю будем здаваця” Так він пішов, отаман той, з хлібом,— так мені один читав, що вже його в крепость забрали. Так, у книжці, як він читав, сказано, що 20 літ сидів у крепості і його наші війська одбили, то випустили з крепості, то він ще год 10 жив після того. Є ж і пісня така:

Позволь, пане-отамане.

Позволь нам погулять.

А ни дозволиш погулять,

То позволь воювать.

То солдат стане з тисаками,

А ми з кулаками.

Нехай піде слава,

Що були ми козаками.

Так летіла турецька бомба

Та серед Січі впала.

А хоч пропали Запорожці,

Так не пропала їх слава. //

1759 року проводиться реєстрація запорозьких земель; це запекла боротьба за кожну п'ядь землі. Списування меж і земель іде 1763 і 1766 рр. В році 1763 військова рада постановила вигнати пересельців, що перейшли межі Запорожжя. Старшина посилається в своїх домаганнях на універсали Хмельницького, але 1756 р. дістає відмову, що у Москві універсали.

(1. У Я.Новицького (од №39 до №49) у його збірнику історичних пісень та №1 в “Малорусских народных преданиях и рассказах”, с.210; 6 номерів у академіка Д.Яворницького (№710, 711, 712, 714, 717, 718) та 2 номери у „Запорожье в остатках старины и преданиях народа”, ч. 2, розд. IV, сс. ; 2 номери у С. Чернявскої, 2 – у Манжури; 1 – у Міллера; із рукописного матеріалу архіву Кабінета Примітивної Культури 6 записів Ю.Т.Сербула; 1 – із записів З.Н.Сергійчукової. 4 уривки нових записів будуть подані далі. 2 уривки маємо у академіка Яворницького „По следам Запорожцев”, с.321; і в оповіданнях Розсолоди – „Запорожье в остатках старины...”, ч.2, розд. I; один уривок у Надхина “Пам'ять о Запорожье”, 1877, Москва, розд. II.

2. Про відбирання запорізьких земель і заходи Коша в справі збереження старих границь див. найновіший огляд цього питання у Василенкової-Полонської „З історії останніх часів Запоріжжя, розд.

III, „Записки Истор.-Філол. Відділу ВУАН”, кн.. IX, 1926).

Дещо з цих матеріалів вже опубліковано, дещо буде подано тут, в цій статті, частина ж матеріалів має вийти в світ на сторінках “Первісного Громадянства”

(1. Звідомлення про екскурсії в „Україні”, 1927, кн..5, сс. ; „Україна”, 1928, кн..6, сс. ; „Україна”, 1929, вересень. – З експедиційних занять Кабінету Примітивної Культури, сс. 169-170. Підсумок всієї проробленої екскурсійної праці історичних установ ВУАН на території Полудневої України і, зокрема, Дніпрельстану, в моїй хронікальній замітці: “З нових етнографічних обслідувань в Полудневій Україні” – “Україна”, 1929, грудень, сс. //

2. На потребу дослідити його тут звертає увагу Сумцов у згаданій статті – „Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии”

3. Запорожець Данило Не сват (З матеріалів, зібраних на Дніпрельстані екскурсіями Історичної секції ВУАН). Подав Т.Гавриленко. – “Україна”, 1929, липень – серпень, с. 81-82).

Але саме ця зміна політичних, соціальних і економічних обставин сприяла збереженню і консервуванню традицій Запоріжжя. В їх консервуванні були зацікавлені різні верстви і групи колишнього Запорожжя. З одного боку, це була керуюча старшинська верства, що лишилася здебільшого на своїх зимовниках, одержала чини і земельні надання. У збереженні і плеканні своєї слави як пограничної військової сторожі вони бачили засіб для здобуття дальших милостей од уряду, що довго відчував потребу в місцевих людях, обізнаних з воєнною справою, з огляду на постійні напружені відносини з Туреччиною. А з часу утворення Задунайської Січі урядові довелося швидко запобігати перед тим, щоб втримати запорожців од переходу на бік Туреччини. І старшинська верства веде досить успішну боротьбу з погляду її станових економічних і суспільних інтересів; спираючись на військові традиції Запорожжя, починає незабаром добиватися відновлення козацької організації (у змінених формах, з обмеженням впливу простого козацтва, чого вона властиво добивалася уже з кінця 40-х років XVIII ст.)

З другого боку, це були маси простого козацтва, сіроми і тих суспільних груп, що стояли близько них. Нові порядки, що прийшли по руїні Січі, – панщина, що поволі заводилася, довга і тяжка солдатська служба, казньні роботи в державних селах і збільшення податкового тягара – все це викликало соціальні протести по лінії збереження тих відносин, які існували до скасування Січі. Це сприяло прищепленню традицій Запорожжя і новим поселенцям, що шукали ідеологічного виправдання в своїх змаганнях проти заведення нових порядків. Для двох поколінь до 40-х рр. XIX ст., як побачимо далі, традиції Запорожжя стають формою ідеологічної боротьби проти крпацького режиму, що чим раз дужче затягає петлю на шиї селянина. // Існування Задунайської Січі і втечі туди всякий раз одсвіжували спогади про обставини недавніх часів і робили їх реальними і близькими.

Це до певної міри зумовило і характер традиції. Ідеалізація Запорожжя виступає в ній надзвичайно яскраво, так що навіть такий глибокий аналітик, як Драгоманов, не зумів визволитися з-під її впливів і побачити поза нею відбиток класової боротьби, що точилася на Запорожжі.

Запис Ю.Т.Сербула від селянина М.Шлома, 80 р., у с. Городищі Никопільського району: „Це Запорожців цариця Катерина висилала, на Кубань видворила їх, воно є несправедливо, а загнали. Як Катерина зігнала запорожців:

Ой у тисяча сімсот сорок дев'ятому

У третьому году

Ой вийшли укази од нашої цариці

З Питирбурха із города.

Ой нумо, хлопці, наш пан Головатий,

Нумо коники сідлати,

Бо вже ж це не жарти:

Преточний царь пише:

Нумо скорій убіраця.

Виряжає на Кубань на річку,

На вольнії житія.

Ой підем на Кубань, на річку,

Та матимем добрую годину.

Ой поздоров, Боже, царя Петровича

Й судариню Катирину*,

Що нас наділили і нас наградили

Та своєю землею:

Що степу багато,
Дуже плавнів много,
Ми будем довільні од його.
Як підемо на Кубань, на річку,
То там будем рибоньку ловити.
А того черкеса так як того зайця
Будем по кручах гонити**.
Ой прощавай, річко,
Ти річко мутная***,
А ми підем чисту Кубань пити.
Прощайте, куріні любезні,
Вам без нас повалиця.
(* Вона там їм землю наділила. – Співачка.

** Бо там так і є. – Співачка.

*** А до того ж вони жили у Городищі, у курінях, а це куріні покидали. – Співачка). //

Перегляд пісенного матеріалу показує, що в цій формі історичної традиції відбилися всі важливіші моменти історії Запорозжя з 40-х до 90-х рр. XVIII віку, а не лише руїна Січі, як характеризували досі дослідники цей цикл пісень. При ближчому аналізі в піснях виявляється також різниця в громадській і політичній ідеології різних груп і верств запорозького суспільства: неоднакова оцінка історичних подій. Ще ясніше виступає це, коли проаналізуємо прозові перекази [1].

1. Тут дозволимо собі навести уривки пісень, записаних під час недавніх екскурсій на Дніпрельстан, що зберігаються нині в архіві Кабінету Примітивної Культури:

I. Запис Б. Франківського у Старому Кодакі Дніпропетровської округи від Гараська Журавля, 78 р., влітку 1927 р.:

„Увесь народ нашої слободи рахує себе запорожцями; цим ми гордимось: наших 50 чоловік можуть вибити все селення, усі ми народ здоровий, грубий і крепкий”. Ще пригадав:

Позволь нам, Савку,
Позволь палашами,
А не дозволиш палашами,
Так позволь штиками.
А не дозволиш штиками,
Так позволь кулаками.
Летіла пуга та: „пугу” та „пугу”,
Та посеред Січі впала.
Ой пропало славне Запорозжя,
Та не пропала слава.

Два записи Ю.Т.Сербула від Ф.Забутнього, 92 р., у с. Капулівці, Никопольського району Криворізької округи (на місці Чортомлицької Січі) влітку 1927 р.:

II. *Ой щось же то, милі братці,*

У хмарі гуде,
Ой що ж нам
За пригодонька буде.
Ой летіла, ох, із неба бомба,
Серед Січі впала.
Розорили, ох, і Запоріжжя –
Не пропала слава.

III. „Васюрине” /озеро/, то був козак Васюра, він там з сторожою сидів од турка, там границя близько була. Про його пісня є:

Васюринський козарлюга
Не думає і не гадає,
Мед-вино кружляє.

IV. Його ж запис од С.Васильова, чумака. 80 р., в с. Очеретьковому Томаківського району: // “Співали /чумаки/ запорозьких пісень:

А тисяча сімсот сорок дев'ятого року
Та получили указ од своєї судачині Катерини,
Вона отам, на Ковбані, дала їм земельки, то співали:
Буде там нам добре жити,
У річці в Ковбані будем рибу ловити.
А того черкеса, як того зайця,
Будем по кручах гонити...”

В.В. Грибовський

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: У ВИМІРІ ПОЛІТИКИ ТА ПОВСЯКДЕННОСТІ

Висвітлення постаті останнього кошового отамана має окрему історіографічну традицію, представлену спеціальними дослідженнями П.С. Єфименка [49-51], Д.І. Яворницького [82], В.О. Біднова [30], Г.Г. Фруменкова [75-77], О.М. Апанович [28], документально-художніми нарисами Д.І. Кулиняка [57-58], а також розглядом у контексті загальних студій з історії Південної України А.О. Скальковського [70], Н. Полонської-Василенко [69], В.О. Голобуцького [38-40]. Прикметою перших було висвітлення переважно соловецького ув'язнення Калнишевського; коло завдань інших, що охоплювало період його діяльності на Запорозькій Січі, не включало в себе персоналістичний аспект нашої проблеми, котра розглядалася на тлі макроконтекстів. У окремих публікаціях нам вже доводилося здійснити спробу поєднання дослідження “запорозького” і “соловецького” періодів життя Калнишевського [42-44]. Втім, теперішній стан дослідження проблеми та наявна джерельна база ще не дозволяють вдатися до переконливих узагальнень.

Нікопольщина, як історичний центр формування запорозького козацтва, де протягом XVI-XVIII ст. розташовувалися Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька (Стара) та Нова Січі, була краєм, де пройшов найбільш яскравий і діяльний час життя П.І. Калнишевського, – той креативний проміжок його різнобарвної діяльності, що найбільшою мірою характеризує його як непересічну постать української історії. Цим нарисом ми спробуємо звузити дискурс до розгляду рівнів мікроконтексту, вдавшись до реконструкції структур повсякденності, особистісних мотивацій його діяльності як політика, військового старшини і кошового отамана Війська Запорозького.

За джерелами простежуються витoki родовету Петра Івановича Калнишевського у с. Пустовітківці, що за часів Гетьманщини перебувала у складі Роменської сотні Лубенського полку (тепер с. Пустовітівка у складі Роменського району Сумської області, розташована за 10 км від м. Ромни). Відомість про місце народження Калнишевського ввів до наукового обігу в 1892 р. роменський краєзнавець Ф. Ніколайчик¹, котрий натрапив на статтю В. Бучневича в “Полтавських губернських відомостях” (1890, № 3-6) зі звісткою про батьківщину Калнишевського в с. Пустовітівка. Пошуки документального підтвердження спонукали Ніколайчика оглянути залишки архіву Роменського Святодухівського собору та дослідити метричні книги. Знайдений документ від 25 травня 1773 р., що посвідчував намір П. Калнишевського спорудити церкву Святої Трійці у с. Пустовітівка, “в котром он г-н кошевой родился”, не залишив сумнівів щодо достовірності такого висновку. Пізніший документ, датований 7 травня 1780 р., зазначає його “села Пустовойтовки уроженцем” [66, с. 272, 275].

В усній традиції Роменщини згадується про оселю кошового в селах Пустовітівка і Оксютинці. Роменський краєзнавець І.П. Голюн у 1930-х роках записав спомини пустовітівських старожилів, Анастаса Левонтовича Печенина, 58 років: “Кошовий Калнишевський жив у Пустовітівці на “Могилі”,

¹Місце Нової Запорозької Січі (1734-1775), розташованої на р. Підпільній, у 1950-х роках затоплене Каховським водосховищем. Від її торговельно-ремісничого передмістя походить сучасне с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області.

²Прізвище цього автора заховане за ініціалами Ф.Н. Лист, адресований ним до Д.І. Яворницького, не залишає сумнівів щодо прізвища, що належало Федору Даниловичу Ніколайчику, автору праць з історії козацтва, Гетьманщини та Лівобережної України [45, с. 373-374, 822]. Д.І. Кулиняк без належних пояснень зазначає його як Ф. Новицького [57, с. 11].

коло церкви, а в сусідніх Оксютинцях жила якась Оксеня: то була його полубовниця. Тоді там ще села не було, а був хутір... Так от, через ту Оксюту і село прозвали Оксютині.х.”; від Парфентія Петровича Пипи, 80 років: “Чув я від старих людей, що жив той Кальнишевський в Оксютинцях Кальнишевський був не тутешній. Потім він перейшов ув Оксютині, там оселився. Семейства в його було шість душ: жінка, він, два сини, дві дочки. Куди він звідси подався – не звісно” [47, с. 141]. Пізніший знавець роменської старовини, Ф.І. Сахно встановив, що брат Петра Калнишевського, Семен Іванович, у 1771 р. був священником Миколаївської церкви в містечку Смілому, що за 15 км північніше Пустовійтівки. Ще один ймовірний родич, слобідський козак Панас Калнишевський вказується у реєстрах тієї ж смілянської сотні [58, с. 10]. Д.І. Кулиняк наводить численні згадки про родичів Калнишевського різних ліній спорідненості, які мешкали у сотенних містечках Ромни і Сміле та їх околицях: Пустовійтівці, Процівці, Плавнищах, Оксютинцях і Хоружівці. Серед них фіксується козацький старшина з Хоружівки Ничипор Ющенко, брат (двоюродний?) Петра Калнишевського, далекими нащадками котрого можливо вважати письменника Олексу Ющенка та Президента України Віктора Ющенка [57, с. 10-12].

Коло близьких родичів Петра Івановича посвідчується написом на Євангелії, подарованому ним у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві в с. Пустовійтівка, яким згадуються “умершие Иоанн, Агафия, Зеновия” та “еще в живых Андрей, Параскавья, Симеон, Андрей и Иосиф” [66, с. 270]. У приватному листуванні кошового зазначені брат Андрій, племінники Григорій Швець Ульченко, Сава Бутенко, Стефан Чемерис, племінниці Ульяна Лук’янович, Тетяна Підгайнівна Сердюченко [34, с. 12]. Найбільш близьким серед племінників був Йосип Підгайний-Калнишевський, котрого Петро Калнишевський, вже будучи кошовим отаманом, призначив полковником Кодацької паланки. Йосип мав спадкові володіння, зокрема “луг”, “состоящий под селом Оксютинцями у конці Сиволаповського огорода... Объявленою луг ему Йосифу наслѣдствен і нікогда іс-под владѣнія предков его не отходил, но всегда найдовался і нині найдується в єдиному роді, [про що] как оксютинськіє, так і пустовойтовськіє жители знають” [34, с. 15]. Чоловік сестри Петра Івановича, Стефан Лук’янович у грудні 1768 р. повідомляв Петра Івановича про заручини своєї доньки, його племінниці, з сином покійного лубенського полкового хорунжого Стефана Воротеляка. Нащадки цього подружжя – Вертильки або Вертильяки наприкінці ХІХ ст. володіли маєтком на місці колишньої Кам’янської Січі, поблизу урочища на Миловому яру [70, с. 387]. Д. Яворницький зазначив одного з представників цієї родини – М.І. Вертильяка [86, с. 138].

Крім Ромен та Пустовійтівки, приватні зв’язки Калнишевського тяжіли до сотенних містечок Лохвиця і Сміле Лубенського полку. У 1763 р. до Калнишевського звернулася лохвицька громада з проханням допомогти побудувати нову церкву на місці тієї, що згоріла у 1748 р. Листування з приводу будівництва церкви та інших прохань мешканців Лохвиці тривало по 1771 рік, листи накопичилися в Архіві Коша в окрему справу обсягом у 230 аркушів. З цього листування довідуємося про тісні зв’язки Калнишевського з лубенською полковою старшиною та зі значними козаками Лохвицької сотні Олексою Маркевичем, Корнієм Кривецьким, Петром Шкляревським, лубенським полковим хорунжим Йосипом Борисенком, значковим товаришем Іваном Стефановичем, сотником Василем Негловським. Дехто з них був у близьких стосунках з Калнишевським. Мешканець Лохвиці і кум Калнишевського Максим Яновський сповістив кошового про смерть його племінника Йосипа Калнишевського. Розрахунки з майстрами, що будували церкву в Лохвицях у 1763-1767 роках засвідчують діяльну участь кошового в її будівництві і докладне опікування справами лохвицької громади [23, с. 75]. Калнишевський, будучи вже кошовим отаманом, неодноразово відвідував Лохвицю. Зокрема, у 1766 р. він гостював у лохвицького протопопа Корнія (Корнелія) Кривецького, а два роки згодом вдова цього священника попрохала кошового допомогти відремонтувати дзвіницю села Западинці Лохвицької сотні [33, с. 57]. Кошовий мав спільні справи з лохвицьким сотником Василем Жолтовським, у Лохвиці мешкав і його кум Максим Яновський, котрий опікувався справами місцевої церкви [34, с. 15]. Смілянський сотник Василь Громека, до відомства якого належала Пустовійтівка, був товаришем Калнишевського; його син Іван Громека служив під командою кошового. У Миколаївській церкві містечка Смілого правив службу рідний брат Петра – Семен Іванович [57, с. 10].

Слід відмовитися від думки про соціальне походження Калнишевського як “подольського / польського шляхтича”. Д.І. Яворницький вдався до прикрої помилки [85, с. 166], хибно передавши текст маніфесту Олександра І, розміщений у “Полном собрании законов Российской империи”; ця хиба була некритично скопійована у Яворницького Ф. Ніколайчиком [66, с. 254]. Однак у маніфесті від 1801 р. йшлося про звільнення Петра Калнишевського, зазначеного як “бывший запорожский кошевой атаман”, поруч із даруванням свободи польському шляхтичеві Єленському [68, с. 586-587]. Втім, ще немає підстав остаточно відкинути версію про ймовірне походження Калнишевського з Правобережної України, Поділля чи то пак “польської” України, як зазначено в документах ХVІІІ ст., що була володінням Речі Посполитої [42,

с. 26]. Той же Ф. Ніколайчик звернув увагу на те, що жоден з родичів, зазначених Калнишевським у дарчому написі в Євангелії не згадується в метричних книгах Пустовійтівки і задався питанням: чи не мав батько Калнишевського якогось іншого прізвища? Адже в метричних книгах “нигде не зустрілося фамилии Калнышевского или Калныша. Книги же обнимали время от 1723 до 1768 и 1780 до 1804 годов” [66, с. 267, 272-276]. Втім, більш вірогідно, що батько Петра Івановича все ж таки йменувався Калнишем або Калнишевським, принаймні цим пояснюється наявність таких прізвищ у рідного брата Петра Івановича – Семена Калнишевського, небожа Йосипа Калнишевського, а також старших родичів запорожців Андрія та Давида Калнишів. Прикметно, що в усній традиції Роменщини фіксується, що “Кальнишевський був не тутешній” [47, с. 141]. Місцевою уродженкою могла бути мати Агафія, з якою пов’язані чимало родичів по боковій лінії, давніх тутешніх мешканців (як от Юценки та Підгайні). То ж цілком можливо, що батько Іван міг бути серед переселенців з Правобережної України, котрі в останній третині XVII ст. масово мігрували до Гетьманщини. Не виключено, що він походив з полкового міста Кальник, що на Поділлі; звідси – прізвище: Калниш, “Кальнишевський”

Викликає сумнів поширений у літературі погляд про датування народження останнього кошового 1690 або 1691 роком. Ця дата була умовно взята дослідниками, основуючись на написі намогильної плити, встановленої 53 роки згодом після смерті Калнишевського. У епітафії зазначено, що він помер у 1803 р. у віці 112 років. На момент звільнення, у 1801 р. російські урядовці умовно визначили його вік 110 роками, зваживши на надзвичайно старечий вигляд цього в’язня [3]. Ще Дмитро Яворницький сумнівався в точності цих даних, вважаючи малоімовірним, щоб “85-летний старец управлял вольною ватагою запорожских козаков”; крім того, в сповідальних книгах Соловецького монастиря, де проти імені кожного з в’язнів чітко фіксувалася кількість років, вік Калнишевського взагалі не позначався [85, с. 168]. Отже, визначення віку Петра Калнишевського 112-ма роками має соловецьке походження і не перевіряється жодними іншими документами. Зате більше певності маємо щодо дня народження, якщо ув’язати його з днем Св. Петра, що відзначається в останній декаді червня. З “тезоіменитством” кошового поздоровляли за життя, зокрема ієромонах Самарського монастиря Феодорит 20 червня 1768 р. надіслав йому поздоровлення [33, с. 57].

Таким чином, Калнишевський був тісно пов’язаний з старшиною Роменської, Смілянської і Лохвицької сотень Лубенського полку, дружні стосунки з якою він підтримував у часи свого кошівства на Січі. Вірогідно, що він належав до кола сотенної старшини перед тим, як прийти на Запорожжя. А. Скальковський, дещо перебільшуючи, вважав, що Калнишевський “походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку” [70, с. 387]. Цей же автор стверджував, що Калнишевський, як і всі запорожці шляхетного походження, приховував своє ім’я і рід до того часу, як не став кошовим. Звісно, про дворянське звання для сотенної старшини говорити зарано: статус дворянина гетьманська старшина змогла отримувати в останній третині XVIII ст. На момент звільнення у 1801 р. ім’я Калнишевського помістили у реєстрі в’язнів “По ведомству Тайной канцелярии без отнятия чинов и дворянского достоинства разных чиновников” [68, с. 585-586]. Тобто ранг колишнього кошового отамана на той час автоматично прирівнювався до дворянського. Однак у бутність його на Запорозькій Січі, дворянського статусу він не мав, так само, як і решта кошових отаманів і старшини. Принаймні Калнишевському російські урядовці закидали “мужиче” походження [57, с. 10], що жодним чином не слід розуміти як належність до стану селянства чи поспільства.

Перша докладна звістка про перебування П.І. Калнишевського на Запорожжі датована 1754 роком, коли він посідав посаду військового осавула. Д.І. Кулиняк наводить легенду, записану в 1970 р. у с. Пустовійтівка, за якою Калнишевський, син козацької вдови Агафії, потрапив на Січ восьмирічним хлопцем і пройшов шляхом від козацького джури до запорозького старшини [58, с. 10-11]. Якщо справа складалась саме так, то Калнишевський мав бути разом із козаками на Кам’янській та Олешківській Січі, брати участь в російсько-турецькій війні 1735-1739 років, що жодним джерелом не підтверджується. Отже, є більше підстав триматися думки про те, що Калнишевський, будучи сотенним старшиною Лубенського полку (Роменської, Смілянської чи Лохвицької сотень?) потрапив на Січ після 1739 р., по закінченню російсько-турецької війни. З джерел відомо, що його старші родичі Андрій і Давид (брати батька?) були козаками Кушівського куреня за кошівства Івана Малашевича, тобто під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. [34, с. 16]. Крім того, був ще один старший родич Петра – Зиновій, отаман Ведмедьківського куреня, був у складі запорозької депутації до Петербурга у 1742 р. Д.І. Кулиняк вважає цю постать ключовою у появі Калнишевського на Запорожжі [57, с. 11], хоча й не подає належних аргументів. На наш погляд, на приїзд Петра Івановича до Січі вплинули Андрій і Давид, принаймні до авторитетної пам’яті про них апелював старий козак Кушівського куреня Семен Чорний (бувший з ними “в прожити”), прохаючи Калнишевського про допомогу [34, с. 16]. Д. Яворницький розшукав поблизу

гирла р. Базавлука старий запорозький цвинтар і могили з написом на хресті “Калниш козак куреня Кушовського”, котрий помер 5 жовтня 1749 р. Можливо, що вона належала Андрію чи Давиду Калнишам. Прикметно, що біля могили розташоване пасмо Калнишиха, назва якого, напевне, походила від зимівника козака Калниша [84, с. 233-234]*

Не завжди на Січ приходили навмання, не маючи там ані родичів, ані родинної підтримки. Устаткувавши зимівник, запорожець зазвичай запрошував зі своєї батьківщини родичів та односельців для допомоги по господарству, часто – молодих племінників (оскільки сам зазвичай був неодружений). У разі успішного ведення господарства зимівник розростався до рівня хутора і села, як наприклад с. Шолохове, засноване у 1740 р. (Нікопольський район). Взаємодопомога по лінії кривної спорідненості та земляцтва помітно впливала на структуру соціальних зв'язків і визначала склад запорозьких куренів. У запорозькому товаристві (цьому егалітарному суспільстві, позбавленому стійких соціальних рангів та усталеної стратифікації) важливим чинником соціалізації виступала належність до певних мікроколективів, створених на основі земляцтва. Вірогідно, на ґрунті земляцтва виникли Уманський, Канівський, Менський, Батуринський, Корсунський, Донський та інші курені. У складі Кушівського куреня було багато вихідців з Роменщини та взагалі з Лубенського полку. То ж, вірогідно, що Петро Іванович потрапив на Січ на запрошення старших родичів – Андрія та Давида Калнишів, котрі протегували йому своїм авторитетом.

Життя на Запорожжі часів Нової Січі помітно відрізнялося від попередніх січей. Після укладення російсько-турецького мирного договору в Білграді 1739 р. на степовому порубіжжі державні кордони піддано чіткій демаркації, розгалужилася система підтримання їхньої безпеки і зросли обсяги державної регламентації життя прикордонного населення: запорожців, ногайців, кримських татар та ін. За влучним висловом М. Слабченка, тоді “і містечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вешталися запорожці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші”. Убезпечення порубіжжя від масштабних набігів кочовиків приваблювало на степові терени хліборобську та торговельну людність. Козаки та міщани Гетьманщини, особливо Лубенського та Полтавського полків активно залучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через Запорожжя. Зокрема, полтавські купці та запорожці створювали комерційні товариства, що спеціалізувалися на кримській торгівлі, яка транзитом проходила через Січ [74, с. 98-102]. Генеральна, полкова і сотенна старшина Гетьманщини завзято споряджала купецькі каравани й чумацькі валки у південному напрямку. Деякі з них, як наприклад гетьманський старшина Онисим Кривицький, мали власні зимівники на Запорожжі [8, *арк.* 108]. Розвиток торговельних операцій і господарських зв'язків потребував створення на Запорожжі належної інфраструктури під протегуванням кошового отамана. За цих обставин посади кошового і кошової старшини набули ключового значення; на процедуру обрання керівників Коша дедалі більше починають впливати представники торговельно-господарських верств Запорожжя, пов'язані з городовим козацтвом і гетьманською старшиною. Означена тенденція цілком пояснює, яким чином міг опинитися на Запорожжі вже немолодий представник сотенної старшини з Гетьманщини і швидко зайняти керівні посади на Січі.

На Січі його записали під іменем Петра Калниша до Кушівського куреня, до якого належали його старші родичі Андрій і Давид. У реєстрі Кушівського куреня за 1755 р., що налічував 460 козаків, його подано 10-м номером; не випадково, що кушівським курінним отаманом був земляк Калнишів – Григорій Чорний, полковник Самарської паланки [6, *арк.* 28, 35 зв., 128]. Розгалужена родина Чорних посідала помітне місце на Запорожжі. До неї належали осавул Парфен Чорний, перевізький полковник Тарас Чорний, отаман Мишастівського куреня Мойсей Чорний, полковник Микола Чорний, писар Герасим Чорний. Прикметно, що їхні прізвища були вирізьблені на дверях церкви Покрови Богоматері в Ромнах як її фундаторів, що звісно пов'язує їх походження з Роменщиною [66, с. 257]. Семен Чорний, козак Кушівського куреня був побратимом Андрія і Давида Калнишів, [34, с. 16].

Перша документальна звітка про нього датована 1754 роком, коли він займав у Коші посаду військового осавула. 23 лютого 1754 р. ім'я військового осавула Петра Калниша згадується в примітках на полях у листі кошового отамана Данила Гладкого з приводу розслідування зловживань кодацького отамана, котрий недбало збирав податки на користь січової скарбниці [21, с. 115]. Стягненням податків з старосамарських мешканців Калнишевський займався влітку 1757 р., встановивши караули, взявши

*Д. Яворницький локалізував у тій місцевості Базавлуцьку Січ. Тепер вона затоплена Каховським водосховищем. Населення старих козацьких сіл Грушівки і Грушівського Кута, розташованих поблизу, було переселено до сіл Мар'янського і Ленінського (Апостолівський район Дніпропетровської області).

заручників і не допускаючи міщан до господарських занять, доки вони не сплатять Війську належні податки. Гетьман К. Розумовський окремих ордером розпорядився зняти ці караули [21, с. 310, 314-315].

Та головним напрямком діяльності його на посаді військового осавула стала боротьба з гайдамаками. У травні 1754 р. він вирушив до Бугогардівської паланки для застереження козаків, котрі займались гайдамацтвом. Хоча ті мало на це зважили й ледве не застрелили військового довбиша та писара, а “самого асаула довольно ругалы и явно говорили, что от воровства ... пока славы не учиняют, не перестанут” [21, с. 657]. Того ж року Калнишевський з великою командою козаків переслідував гайдамаків, котрі запекло оборонялися у рясно вкритому очеретом розі невеличкої річки поблизу П. Бугу і, заваливши проходи засіками, застосовували гармати [70, с. 316-317]. В результаті роз’їзду у червні 1754 р. “асаул войсковой Петр Калнишевский” схопив гайдамаків Павла Шерстка, Василя Табанця та Остапа Кожуха [спр20, арк. 71]. Тоді також не обійшлося без кривавої сутички: на р. Ташлик, що поблизу Гарда, між гайдамаками та командою осавула зайнялася перестрілка, під час якої троє гайдамаків були вбиті, ще троє поранені, решта гайдамаків перебралась на інший бік річки, звідки вела обстріл команди осавула, поранивши одного козака [21, с. 673]. Полонених гайдамаків Кіш відрядив під конвоєм до Генеральної військової канцелярії, аби “неослабно поступлено било с ними”, включаючи й страту [10, арк. 78-87]. 4 вересня 1754 р. кошовий отаман Яким Ігнатович видав докладну інструкцію військовому осавулові Петру Калнишевському, передавши йому широке коло повноважень для знищення “недобрих синов злодеев.. оних воров и других безпашпортных бродяг”. Калнишевський мусив ретельно обстежити Запорозькі Вольності, особливо місцевість поблизу Гарда, вдовж П. Бугу до Бузького і Дніпровського лиманів, а далі – вгору по Дніпру, “и всеми местами старатся проведать в каких местах вори собрався конно или пешо чатами стоят и намеревают в полскую и татарскую границы иттить воровать или уже от них jakie воровства или грабительства учинении”. Військовому осавулові наказано в команду свою набирати “козаков запорожских доброконных и оружейных самих хазяинов”, тобто тих, хто був незацікавлений підтримувати гайдамаків. При цьому, йому доручалося переловити якомога більше гайдамаків, доправивши в Кіш під міцним караулом. “Буди же они ружем вам и команде вашей супротивление имели чинить(,) в таком случае яко неприят[е]л[е]й выстрелять(,) чего не опасаясь и не чиня оным вора́м никакой потачки”. Крім того, військовий осавул мусив цю інструкцію оголосити по зимівниках, аби запорожці, котрі в них мешкають, не приймали до себе в помешкання осіб, що не мають паспортів, та сприяли в боротьбі Коша з гайдамаками [10, арк. 126-128 зв.; 21, с. 707-710]. І хоч та осіння виправа виявилася марною, – “асаул Калнишевский, з разездов прибыв в Сеч ... объявил, яко ни следу нет и ни от кого не слыхал и сискать нигде, хотя крайнейшие поиски имел, не мог” [21, с. 606], переслідування гайдамаків у подальшому перетворилася на один з головних напрямків діяльності Калнишевського як козацького урядовця.

Військовому осавулові Петру Калнишевському (зазначеному в документі як Калнишенко) доводилося також опікуватися організацією комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок, що проходила в містечку Микитиному (сучасне м. Нікополь) у 1754 р. Він мусив знайти помешкання для російського комісара Іллі Рославлева та забезпечити провіант, фураж та охорону запорозьких депутатів під час комісії [21, с. 422]. Наступного року військовим осавулом на Січі стає Парфен Чорний [70, с. 317-319]. Втім, на той час військовий старшина Калниш уже міцно тримався в старшинському колі, куди простому козаку-сіромасі вже важко було потрапити.

У травні 1755 р. Калнишевський, поруч з писарем Іваном Чугуєвцем, увійшов до складу депутації Війська Запорозького до російського імператорського двору, яку очолив колишній кошовий отаман Данило Стафанів Гладкий. Її метою було вирішення питання щодо звільнення товарів, які надходять до Запорозжя, від сплати мита, а також про збільшення хлібної й грошової плати Війську Запорозькому з царської скарбниці [22, с. 477-481]. Перебування депутації в Петербурзі тривало більше року; кожне з порушених депутатами питань викликало бюрократичну тяганину й тривале листування між Січчю, Київською губернською канцелярією, гетьманською резиденцією в Глухові та столичними чиновниками. Для Калнишевського це була добра нагода ознайомитися з нором вищої російської бюрократії та принципами, на яких трималася імперія. А одним з таких принципів незмінно залишалися хабарництво і бюрократизм. В якості речей екзотичних запорозькі депутати підносили в дарунок петербурзьким достойникам смушеві вінчури (ягнячі шкури) і бочки з рідкісною рибою. Та здебільшого ті брали хабарі традиційно – грошима. То ж дуже скоро депутати не лише витратили всі свої статки, але й набралися боргів, “ибо в подарунки, почасті коллежским, употребили, да еще будем давать – умеют здес брати”, – доповідали вони в Кіш [22, с. 509, 528, 560]. Потребуючи на гроші, депутати уклали контракт з гадяцьким управителем бунчуковим товаришем Г. Богдановичем і грузинським дворянином Адамом Невсадзієвим.

Вірогідно, що ця угода стала наслідком великої позики грошей у них запорозькими депутатами, адже контракт передбачав значні пільги для кредиторів: 14 четвероволових возів, з них 10 – Богдановича і 4 Невсадзієва мали безмитно пройти через Запорозькі Вольності до Криму і без оплати користуватися запорозькими мостами й перевозами, крім того, Кіш мусив видати Невсадзієву в позику 200 рублів [22, с. 556-560]. Більше місяця клопоталися депутати про аудієнцію в імператриці. Нарешті була їм “висачайшая небывалая милость явлена: кушали у стола государственого и в ручку б били” [22, с. 529].

З Петербурга Калнишевський повернувся раніше за Данила Гладкого та Івана Чугуєвця. У квітні 1756 р. він “пред всем Войском Запорожским пры особливом войсковом собрании” оголосив про результати роботи депутації. Калнишевський повернувся з метою доправи до запорозької депутації в Петербурзі грошей та провіанту [22, с. 561, 566-567]. Втім 26 травня Данило Гладкий сповістив про те, що питання майже вирішено Сенатом і Калнишевському немає потреби вертатися до Петербурга, а 12 червня він повідомив про урядову резолюцію на запорозьке клопотання. Уряд дозволив безмитний пропуск продуктів харчування, погодився збільшити плату, хоча транзит солі від мита не звільнився, “понеже сильная рука стоит за то”. Крім того, сповіщено, що на запорозькі землі чекає санкціонований урядом докладний опис, а в Самарській паланці будуть з’ясовувати кількість вихідців з Гетьманщини [22, с. 571-584]. В останньому відчувалися виразні симптоми майбутньої поземельної боротьби на північних кордонах Вольностей, яка стане надзвичайно напруженою в роки кошівства Калнишевського.

У 1757 р. Калнишевський ще раз займає посаду осавула [21, с. 310, 314-315], а 1758 року стає військовим суддею [70, с. 658]. Того ж року він знову потрапив до складу депутації до царської столиці, на чолі з колишнім військовим суддею Павлом Козелецьким і в складі з військовим писарем Артемієм Кумпаном. Їх супроводжували 3 козаки на 8 підводах, які везли екзотичний подарунок царським вельможам – верблюди [8, *арк.* 11-28]. У 1759 р., з метою забезпечення витрат депутації та інших видатків Війська, Кіш запровадив систематичне оподаткування посполитого населення Запорозьких Вольностей, особливо в густо заселеній Самарській паланці, володіння селами якої складали предмет гострих суперечок [7, *арк.* 1]. Головним завданням цієї депутації було вирішення питання щодо закріплення північних кордонів Запорожжя у відомстві Коша. У наступні 1759-1760 роки працювало кілька комісій з розмежування, до складу яких входили представники Запорожжя, Полтавського полку Гетьманщини та слобідських полків [11, *арк.* 220]. Через рішучі протести запорожців і суперечливу поведінку гетьманських та слобідських козаків ці комісії не могли напрацювати скільки-небудь певної основи для розмежування земель. Адже просто не існувало юридичного ґрунту для вирішення питання, як не могло бути документів щодо права власності на землю, котра протягом багатьох століть вважалася степом і власність над якою набувалася тільки у вигляді займанщини. Універсал Б. Хмельницького, що посвідчував володіння запорожцями Самарою та Орілью і котрий дійшов до того часу в канцелярських списках, посвідчених підписами військових писарів [70, с. 615], російським урядом не розглядався як юридичний документ. То ж доводилося брати до уваги усну традицію – свідoctва запорозьких дідів та інших старожилів.

На посаді військового судді Калнишевський перебував і в 1761 р. Відтепер він не просто другорядний запорозький старшина, а перша за впливом особа на Січі, фактичний керівник Запорожжя. Значна кількість документів у цей період підписується власне ним, зокрема листи писарю Чугуївцю для проїзду до Петербурга для клопотання з приводу забраних у запорожців угідь; часто ім’я військового судді фігурує після підпису кошового Григорія Федорова Лантуха: “атаман кошевой григорій Федоров. Войсковой судья Петр Калнишевский, атамани курение и все товариство” [81, с. 1850]. Російська прикордонна адміністрація протягом цього року, поруч зі зверненням в офіційній кореспонденції за усталеною формою: “кошовому отаману з товариством”, часто паралельно зверталася й до військового судді. Так, у листі графа П. Девієра від 9 серпня 1761 р. фігурує звернення: “государи мои приятные друзья Григорий Федорович и Петр Иванович” [9, *арк.* 82]. З гетьманської канцелярії подається лише один адресат: кошовий отаман, без означення імені [9, *арк.* 101-108]. Прикметно, що ієромонах Межигірського монастиря Феодорит звертався не до кошового отамана (традиційно ктитора монастиря), а до військового судді: “высокоблагородный господин Петр(,) славного Войска Запорожского Низового достойно почтенный судья” [9, *арк.* 122]. Останнє вказує на те, що контроль за фінансовими ресурсами (якими утримувався монастир у Межигір’ї) перебував у руках Калнишевського. Це підтверджується й листуванням у господарських справах з представником гетьманської старшини Онисимом Кривицьким, що мав торговельні інтереси на Запорожжі [9, *арк.* 92].

При цьому Калнишевський виявляв зовнішні знаки шани до номінального кошового. Так, у серпні 1761 р. він опікувався виготовленням “коляски” (карети?) для Григорія Федорова [9, *арк.* 84-85]. Втім, будучи у віці і втомившись від керівництва Кошем, Федоров писав у генеральну військову канцелярію

до А.Я. Безбородька лист з проханням “в начатие нового года уволится”, зважаючи на поганий стан здоров'я. Ще 8 липня 1761 р. він клопотався в листі до гетьмана, аби його родичі, що мешкають в с. Піски Курінної сотні Лубенського полку, були звільнені від сотенних повинностей і підпорядковувалися лише гетьманській канцелярії. За собою ж він прохав залишити “нинішній його чин” [9, *арк. 155, 209-210*]. Біографія кошового отамана Григорія Федорова Лантуха здається зразковою для традиційного уявлення про життєвий шлях запорожця: “Я от малых моих еще лет пры Войске Запорожском Нызовом в службе ... до пятидесяты лет нахожусь... Как и в прошлые крымские и во все походы был враженный против неприятеля в партиях прыступах и нещадя живота своего и ныгде не закрывая лица, поступал ревностно отчего и раны принимал и ныне в оном Войске Запорожском по разным ныжным чинам уже вторично по апробации вашей ясневелможности управляя, не малую должность, главным комендырем ... служу” [9, *арк. 209 зв.*]. То ж, вірогідно, датувати народження Федорова можливо останнім десятиліттям XVII ст., тобто тим часом, яким усталено датують народження Калнишевського. Хоча безперечно, Федоров був набагато старший за нього; та, не зважаючи на свій поважний вік і тривале перебування на високих посадах у Війську, він не накопичив значних статків. А життя Калнишевського складалося за іншим штибом: на той час він відзначився тільки переслідуванням гайдамаків і двома депутаціями до царської столиці; обставини його діяльності у період 1754-1762 рр. спонукають бачити в ньому особу, вік якої не міг перебільшувати 50 років.

Петро Калнишевський належав до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах мирних кордонів на степовому порубіжжі. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави у 1762 р. Ми не маємо докладних відомостей про обставини першого обрання Калнишевського на посаду кошового отамана. Проте соціальне обличчя його прихильників цілком зрозуміле: це – заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для розвитку свого, орієнтованого на зовнішні ринки господарства. Конкурентів Калнишевського підтримувала запорозька сірома, яка трималася традиційних звичаїв, прилаштованих до здобичницького життя на степовому порубіжжі. Кошівство його попередника, за соціальним походженням близького до сіроми Григорія Федорова Лантуха прослідковується за документами до кінця липня 1762 року [13, *арк. 115 зв.*].

Традиційна влада кошового отамана над січовим товариством не була інституціоналізованою і трималася виключно на авторитеті та силі особистості конкретної людини. Від здатності козацького ватажка організувати вдалий і багатий здобиччю воєнний похід, витребувати від монарха-сюзерена грошове й хлібне жалування, здобути права і привілеї Війську Запорозькому, а також без конфліктів розподіляти між куренями військову здобич та угіддя для промислів залежала тривалість його порядкування у Коші. Один лідер егалітарної спільноти досить легко замінювався іншим, якщо він втрачав здатність бути для неї корисним. Козацьке звичаєве право регламентувало владу кошового: “на раді і на війні він – отаман, а в хаті – рівний, товариш” [73, с. 241]. Утім, ще задовго до кошівства Калнишевського виборність кошової старшини перетворилася на формальну процедуру. Ще за попередників Калнишевського – кошових отаманів Якіма Ігнатовича, Олексі Білицького, Григорія Федорова Лантуха та Пилипа Федорова – загальна військова рада втратила колишнє значення і була витіснена сходками курінних отаманів, військової старшини, а також “старих” або “значних” козаків [29, с. 108]. За словами одного сучасника, порядок обрання старшини на військовій Раді “согласием старшины пересекся”, сам же кошовий настільки збільшив свою владу, що “властен ... без всякого суда не ответствуя никому, приказать лишитъ жизни [козака]” [59, с. 632]. Старшина неодноразово пропонувала російському уряду реформувати Військо Запорозьке за зразком Війська Донського, завдяки чому кошовий і старшина були б “непеременяемы”, а відтак перетворились би на замкнену й привілейовану верству. Цього домагався кошовий отаман Я. Ігнатович, за часів кошівства Калнишевського проекти реформ на Запорозжі, з скасуванням виборності кошового і старшини та призначенням козацьких урядовців російським урядом, розробляв військовий писар Павло Чернявський [29, с. 265].

12 вересня 1762 р. Калнишевський вже в якості кошового отамана був присутній у Москві на коронації Катерини II [70, с. 375]. Проте Калнишевському після повернення на Січ не довелося довго тримати булаву. Зауважимо, що немає підстав вважати (як це поширено в літературі), що Катерина II мала особисту неприязнь до Калнишевського і що ця обставина визначила його зміщення на січневій раді 1763 року. Адже не імператриця приймала його на аудієнції в 1762 р., а її спадкоємець Павло, та й сам Калнишевський ані в чому тоді ще не міг викликав підозри царських вельмож. Причину слід шукати в гострому протистоянні козацьких угруповань на Січі, коли вплив партії сіроми на загальній раді 1763 р. спричинив до нового обрання кошовим отаманом Григорія Федорова Лантуха, а наступного року – Пилипа Федорова. Це були люди поважні, яким вже неодноразово доводилося тримати кошівську булаву. Але через похилий

вік вони вже не виявляли особливого шанобства. Тому й їхнє обрання для обох козацьких угруповань становило вимушений і тимчасовий компроміс. Певний час їх підтримував російський уряд, котрий вимагав від запорожців відмовитися від щорічного обрання старшини. Хоча уряд не міг бути задоволений тим, що Кіш очолює не реальний, а номінальний козацький урядовець, що не має сили впливати на події. Нестабільна ситуація на кордонах з Туреччиною, поширення гайдамацтва, безконтрольне поведіння запорозької сіроми диктували царату необхідність сприяти зміцненню влади кошового отамана, який би мав стабільну підтримку з боку заможного козацтва і старшини, а з іншого боку був більш контрольований прикордонною адміністрацією, ніж висуванці від сіроми. Значне козацтво ставилося до таких намірів із зацікавленням, втім протидія більшості козаків примушувала царат бути поблажливим у цьому питанні.

Особливо ускладнилася ситуація на порубіжжі після заняття у 1758 році кримського престолу войовничим Крим Гірей-ханом, котрий постійно погрожував відновити кримські набіги на російські володіння і міг передчасно спровокувати війну з Туреччиною. Наступного року хан переселив єдичкульських ногайців безпосередньо поблизу Січі, неофіційно розголосивши про близький початок війни, з щедрими обіцянками ясирів і здобичі. Суперечки між єдичкульцями та запорожцями часто переростали в збройні сутички та взаємні грабунки. З іншого боку, на Побужжі збільшилася кількість гайдамацьких ватаг, котрі грабували в степу купецькі каравани, чумацькі валки, забирали коні в ногайських чабанів і влаштовували погроми польських поміщицьких садиб. З часом вони перетворилися на потужну військову силу, маючи своїми прибічниками запорозьку сірому та українське селянство Правобережної України. Активність гайдамаків стала настільки значною, що південно-західні кордони імперії виходили з-під контролю Коша та російської прикордонної адміністрації. Грабунок кримських чабанів і ногайців, до якого часто вдавалась запорозька сірома й гайдамаки, також викликав ускладнення у відносинах Росії з Туреччиною, котру постійно підштовхувала до війни Франція.

Росія, у прагненні здобути вихід до Чорного моря, активно готувалася до війни з Туреччиною як військовими, так і дипломатичними засобами. Протягом цієї підготовки царат потребував стабільності на турецькому кордоні; спокій і розмірений плин життя на Запорожжі був одним з елементів цієї стабільності. З метою її забезпечення царат намагався не допустити щорічні зміни керівництва Коша, то ж цим продиктовані догани січовому товариству за спроби обрати Калнишевського і безцеремонне примушування перестарілих козаків Григорія Лантуха та Пилипа Федорова всупереч їх волі залишатися при кошівській булаві, але ж ніяк не особиста антипатія до нього монаршої персони. Протягом 1763 р., коли номінальним кошовим був Григорій Лантух, реальна влада в Коші залишалася в руках Калнишевського. Здебільшого він підписував документи, що стосувалися внутрішнього управління Запорожжям, однак документація, що виходила за межі Вольностей, мала сигнатуру номінального кошового. У липні 1763 р. Лантух був змушений їхати до Москви для супроводу клейнодів: булави, прапору, бунчука, печатки, пірнача, литаврів, значків і тростини; їх він мусив відвезти до Глухова, щоб офіційно отримати їх з рук гетьмана як посвідчення монаршої санкції на перебування його на посаді кошового. Однак Лантух тоді відписав листа до Калнишевського, звертаючись до нього, як до кошового отамана і прохаючи підготуватися до зустрічі клейнодів; при цьому сам він підписався в тому листі як кошовий отаман [35, с. 73].

Царським указом 27 серпня 1763 р. козацькому товариству рекомендовано: “для лутчаго управления и содержавния в добром порядке ... Войска Запорожскаго весьма способствовать может, когда атаман кошевой и прочая старшина сего Войска не так часто переменяемы будут, как то напредь сего бывало..., отныне впредь без важных причин и преступлений прав и указов наших новыми переменяемы не были, а когда в такой перемене их (запорожцев, – В.Г.) ... потребность случится, тогда надлежит избирая на их места новых по прежнему обыкновению представлять об них чрез гетмана малороссийскаго к нашей милостивой конфирмации”. На додаток до традиційних регалій, Катерина II надіслала кошовому золоту медаль вагою 50 червоних, яку кошовий мусив постійно носити як санкціонований царицею знак своєї влади, з відповідним посвідченням: “Сия медаль пожалована Войска Запорожскаго кошевому атаману в знак императорской ко всему Запорожскому Войску милость за их верность и усердие” [83, с. 190]. Цю медаль не потрібно розглядати як нагороду за певні заслуги, вона мала на меті інше: виокремити кошового отамана з-поміж решти козаків та зміцнити легітимність його влади.

У викладі А. Скальковського, коли Григорій Федоров повернувся з чергової поїздки і, “бачачи невдачу війська в усіх ділах та й свою немічність через похилий вік, вплив на військо нового отамана Петра Калнишевського..., від посади своєї відмовився і більше приймати її вже не хотів” [70, с. 383]. Кошівську булаву тоді взяв до рук Калнишевський, а 19 серпня 1763 р. чиновники Київської губернської канцелярії поздоровили його з отриманням пожалуваної від цариці медалі [33, с. 55]. Однак на виборах 1764 року

під тиском сіроми кошовим обрано 80-річного Пилипа Федорова, отамана Канівського куреня. Цей стомлений віком чоловік неодноразово прохав козацьке товариство позбавити себе такої непосильної відповідальності, та сірома вперто наполягала на його кошівстві. Тоді він звернувся до президента Малоросійської колегії графа П.О. Рум'янцева, прохаючи про увільнення з посади кошового, на що отримав категоричну відмову [70, с. 387]. Коли ж і Пилип Федоров остаточно усунувся від справ, сірома вже не мала такого іменитого претендента, який би міг позмагатися з Калнишевським. У решті-решт, на військовій раді 1 січня 1765 р. Пилип Федоров подякував військовому товариству “за панство” та пішов на спочинок до Пустинно-Самарського монастиря. Кошовим отаманом обрано на січовому майдані та затверджено в урядових колах Петра Калнишевського.

Остаточно закріпившись при кошівській булаві, Калнишевський став призначати на ключові посади у Війську Запорозькому тих козаків, які у своїх господарських справах, кар'єрному зростанні й добробуті завдячували тільки йому особисто. Його помічниками стали військовий суддя Павло Головатий, котрий був перед тим військовим суддею, а також військовий писар Іван Глоба, який до того служив писарем на перевозах та зажив слави серед запорожців “найрозумнішого козака у війську” [70, с. 388]. Антон Головатий, перш ніж стати військовим писарем, служив у команді “молодиків при боці кошового”, був козаком Кушівського куреня, згодом став писарем Самарської паланки, потім старшиною у Коші, допомагаючи по канцелярській справі військовому судді та кошовому під час військових походів, а на 1768 рік вже бачимо його на посаді військового писаря [70, с. 540]. Рідний для колишнього військового старшини Петра Калниша Кушівський курінь став відрізнятися від решти своїм привілейованим становищем. То ж Г.О. Потьомкін у листі до Калнишевського не випадково називав його “головним в Січі куренем” [70, с. 522]. Звідти кошовий добирав собі вірних служителів, а найчастіше – своїх земляків та родичів.

Управління Кодацькою паланкою Петро Іванович доручив своєму племіннику Йосипу Підгайному, на Січі відомому як Калнишевський. Ще будучи військовим суддею, Петро Калнишевський у 1761 р. запросив Йосипа, котрий служив у Смілянській сотні під командою сотника Григорія Єременка, до себе на Січ; свого небожа він з відповідною рекомендацією відряджав до Глухова [9, *арк.* 212]. Захищаючи спадкове майно Йосипа в Оксютинцях, Калнишевський відбив зазіхання на нього бунчукового товариша Андрія Полетики [34, с. 15]. Призначивши племінника на важливій посаді полковника Кодацької паланки, землі якої простягалися від Кодака (територія сучасного Дніпропетровська) до Нової Січі, він надійно зміцнив свої позиції як кошового отамана. Від'їжджаючи у справах за межі Запорожжя, кошовий зазвичай доручав йому слідкувати за своїм господарством. Полковий старшина Петро Хижняківський став полковником Орільської паланки після того, як виконав особисті доручення кошового, зокрема стягнув борг з одного чигиринського купця [38, с. 332]. Незмінним управителем величезного господарства Калнишевського протягом 20 років залишався Гарасим Чорний [38, с. 335], представник розгалуженої родини Чорних, своїх земляків. У лютому 1775 р. Г. Чорний привіз з Петербурга литаври, надані козацькому товариству Г.О. Потьомкіним [70, с. 545].

Стрижнем політичної програми кошового отамана Калнишевського стала, з одного боку, боротьба з гайдамацтвом (на чому наполягав російський уряд і що відповідало прагненням значних козаків), з іншого – захист автономії Війська Запорозького. Російська підтримка допомагала йому безстроково тримати кошівську булаву, захищаючи від протидії запорозької сіроми. Дієвість цього важеля була цілком випробувана під час повстання на Січі в грудні 1768 р., коли січова сірома ледве не позбавила Калнишевського життя. Водночас він шукав спосіб вийти з-під опікування прикордонної адміністрації і обрав для цього чи не єдиний можливий шлях: створення на Запорожжі окремої хліборобської верстви, що стала б соціальною основою його правління і дозволила розірвати ланцюг обмежень його влади в особі невпорядкованої сіроми, – з одного боку, та російського уряду – з іншого.

Стихійна селянська колонізація в середині XVIII ст. виплескувалася на Запорозькі Вольності, користаючись підвищенням безпеки на степовому порубіжжі. Поруч із запорозькими зимівниками з'являлися слободи й хутори, стрімко змінюючи повсякденний побут Запорожжя. Гетьманська адміністрація та російський уряд намагалися використати цей колонізаційний рух для запровадження поміщицьких господарств у землях, щойно обласагороджених працею вільного хлібороба і включити їх до фонду феодальних пожалувань. Перший такий симптоматичний випадок трапився на початку 1740-х років, коли полтавський полковник Кочубей привласнив засновані українськими переселенцями в Самарській паланці слободами та включив їх до Полтавського полку як окрему сотню [78, с. 12]. Запорозькі козаки швидко розпізнали в цьому стрімкому переселенні “гречкосіїв” загрозу своєму традиційному ладу, адже, як вони говорили, “селянський плуг притягне за собою й пана” Тому часто траплялося, що запорожці нищили новозасновані слободи й хутори, шмагали поселенців батогами й

примушували їх повертати назад “на волю”. Петро Калнишевський, після обрання кошовим отаманом змінив ставлення Коша до “нашестья гречкосіїв”. Головну увагу він зосередив не на боротьбі із заснуванням слобід, а на встановленні контролю над стихійною селянською колонізацією. Як писав з цього приводу Андріан Кашенко, “Калнишевський ... знав, що всі сусіди Запорозжя заздяться на вільні запорозькі степи і що єдиний спосіб зберегти їх, це залюднити самому Війську Запорозькому” [53, с. 203]. На загальній військовій раді 1765 р. кошовий отаман скасував усі обмеження для заснування слобід на запорозьких займищах. За його проектом, переселенцям дозволялося селитися на площі від річки Орелі до Сіверського Дінця [80, с. 97]. На цій площі дуже скоро виникла щільно заселена смуга. У Подінців’ї формується окремий адміністративний округ Запорозжя – Барвінківська паланка. Однак землі, розташовані на південь залишалися порожніми, з поодинокими зимівниками і хуторами [59, с. 636]. Запорозжці поспішали запровадити у нових слободах власну адміністрацію й оподаткування, аби запобігти привласненню їх українськими та російськими поміщиками.

Кошовий послідовно створював на Запорозжжі окрему верству посполитих, селян. Хоча ця верства відразу набувала на Запорозжжі специфічних рис, пов’язуючись феодалною повинністю не з окремою особою, паном, але з усім Військом Запорозьким. Колонізація запорозьких степів за часів Калнишевського стає фактичною прерогативою Коша. Калнишевський рішуче виступив на захист земель Війська Запорозького і не зупинявся навіть перед погрозами прикордонним губернаторам, що накаже козакам збройно виступити проти урядових військових команд, котрі без належної санкції входять до запорозьких територій. У листі генерал-губернатору Новоросійської губернії Ф.М. Воейкову 6 липня 1773 р. він зазначив, що вихідці з Єлисаветградської провінції все ще продовжують захоплювати запорозькі землі при р. Тясмин [79, с. 10]. Проти цих прибульців, за наказом Калнишевського, виступила запорозька військова команда на чолі з запорозьким полковником Гараджею та писарем Роменським, щоб зброєю витіснити цих зайд [80, с. 105]. Але вони почали чинити опір запорозжцям, як засвідчено в документі: “самовольно влезшие, не уступают”. На підмогу їм проти запорозжців рушив ротмістр пікінерського полку Пугачевський з регулярною та нерегулярною командою при гарматах. Між запорозжцями й російською командою відбулася збройна сутичка: “А ми войско ... не можем берегтися ль и вооружаться против неприятеля ... турка или от самовольных нападений оружейных?”, – обурювався кошовий [80, с. 10]. Калнишевський протестував у цьому листі проти того, що російські офіцери зі своїми підрозділами, погрожуючи зброєю вже загарбали більше 200 верст запорозької землі, заснували тут слободи, почали продавати та перепродавати їх, вдераючись все далі й далі вглиб козацьких займищ, як зазначено в документі: “в самые ... почти ближайшие Сечи места влазят” [80, с. 12].

Не без дозволу кошового запорозжці руйнували засновані таким чином слободи, а на місці зруйнованих будували свої власні. Вони примусили поселенців слободи Курилівки, заснованої сотником Полтавського полку Семеновим, перенести свою слободу до іншого місця, заклали тут власну слободу і назвали її на честь кошового Петра Калнишевського Петровською або Петриківською [86, с. 44-45]. З того часу веде свій родовід сучасна Петриківка, районний центр Дніпропетровської області. 20 лютого 1772 р. Калнишевський вже клопотався перед київським митрополитом про відкриття церкви у новому селі. Ця дата вважається першою письмовою згадкою про селище Петриківку. В лютому 1765 р. кошовий з Києва повідомив Кіш про розміщення поблизу Запорозьких Вольностей російських гусарських полків, серед яких Самарський гусарський полк вже встиг розселитися біля козацьких займищ. Калнишевський наказав запорозькому старшині А. Порохні якнайшвидше створити на самарських землях козацькі зимівники. У червні того ж року він активно заохочує козаків до поселення зимівниками від гирла річки Богатої (притока Орелі) та вгору понад Ореллю [63, с. 92-93].

Довга череда суперечок виникла з адміністрацією Слобідсько-Української губернії щодо північно-східних територій Запорозжя. Мешканці Слобожанщини, відгукнувшись на заклик російських та слобідськоукраїнських осадчих, почали стрімко переселятися на землі в басейні Сіверського Дінця. Заселений у такий спосіб район (з центром у слободі Комишуваха) був уключений до складу Ізюмської провінції. У відповідь на протест Коша в 1768 р. уряд створив спеціальну комісію для розмежування цих земель. Запорозьким комісарам на чолі з полковником Комчаком та старшиною Андрієм Порохнею було важко довести права власності Війська на ці землі, адже за звичаєвим правом Запорозжя відносили власності не потребували посвідчення юридичними документами. Російські комісари, не дочекавшись від запорозжців документального підтвердження їхніх прав на володіння цією територією, вирішили справу на користь російських та слобідськоукраїнських поміщиків. Тоді на військовій раді в Січі козаки ухвалили не лише силою звільнити втрачену землю від поміщицьких селян, але й терміново заснувати власні слободи як у цих, так і в інших прикордонних місцях. Руйнівні наслідки татарського набігу 1769 р. надали Кошу підстави виправдовуватися перед урядом, що поселян виселено через те, що їм загрожувала

військова безпека.

Запорозькому полковнику Гараджі Калнишевський доручив виконання рішення військової ради. Поміщицькі селяни скоро були виселені, а на їх місце Гараджа терміново поселив запорозьких посполитих з Орелі та закликав нових переселенців з Гетьманщини та Слобожанщини. Скривджені поміщики у розпачі скаржилися урядові, що запорожці “землі й усякі угіддя відбирають, до збирання насіяного на тій землі хліба й до косовиці сіна не допускають, іздаючи збройною рукою, у немалій кількості людей, обивателів, зганяючи з населених ними у давніх роках хуторів, б’ють, грабують і на тій землі цілими слободами населяють, приймаючи до поваги утекших з різних місць і в більшості за суміжністю від тутешніх поміщиків підданих, також і казенних обивателів, які тамо живучи, ніякого державного доходу не платять” [80, с. 102]. Заснована російськими поміщиками слобода Камишуваха була по-новому заселена запорозькими осадчими. Гараджа, разом із старшинами Роменським, Куликом і Неживим нещадно громив поміщицькі господарства, захоплюючи їхнє майно й розганяючи покріпачених селян. Із погромлених слобід на запорозькі володіння перевозили сільськогосподарський реманент, відганяли худобу, переводили людей, котрі згодом ставали вже не панськими кріпаками, а запорозькими посполитими. У маніфесті про скасування Січі подаються відомості, що запорожці почали тоді “уводить ... из тамошних жителей и из поселян полков гасурскаго и пикинерскаго, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до *восьми тысяч душ*, включая тут и тех, кои от притеснения козаков в собственных своих жилищах принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластию”. Російському офіцеру Боженков доводилося перестріти ватагу із 12-ти запорожців, які перевозили з погромлених слобід цілі хати [80, с. 116]. Російська прикордонна адміністрація, Сенат і навіть сама Катерина II вимагали від Калнишевського негайно ув’язнити Гараджу та його товаришів. Та кошовий не поспішав з відповіддю, надавши цьому діяльному полковникові повну свободу дій. А уряд тим часом почав зосереджувати війська на кордоні із Запорожжям. Уже в квітні 1775 р. запорозький полковник Кулик рапортував Кошу, що поблизу Барвінківської стінки зібрано чимало російської піхоти та кінноти, якій наказано виступити проти запорожців [80, с. 107-114].

В останнє десятиліття існування Запорозької Січі багато старих козацьких зимівників та хуторів перетворилися на багатолюдні села і містечка. Найбільшими поселеннями були містечка Микитине, Старі та Нові Кайдаки, села й слободи: Лоцманська Кам’янка, Половиця, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, Таромське, Сухачівка, Діївка, Петриківка, Перещепине, Кам’янка, Самара (або Новоселиця), Кільчень, Чаплі та інші. Старожил-запорожець Микита Корж загалом згадує 17 великих “селеній” [73, с. 225-228]. Більшість великих слобід були розташовані на землях найбільш заселених Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок. Великі слободи та містечка ставали центрами паланок; обнесені частоколом, вони за давнім запорозьким звичаєм називалися “городками”. Поблизу Січі розташувалося декілька великих слобід. На річці Базавлук була слобода Шолохове, де мешкали сім’ї запорозької старшини, разом з родичами, знайомими, наймитами, “хлопцями” і “малюками”, котрі приходили на Запорожжя з Городової України [60, с. 270]. Слобода Томаківка існувала з 1740 р., коли на постійне помешкання російський уряд перевів сюди українських селян для роботи на Хортицького верфу та обслуговування митниці. Населення цієї слободи помітно збільшилося після 1764 р. [60, с. 224]. Досить багатолюдним стало містечко Микитине, розташоване на перехресті торговельних шляхів (на його основі виникло місто Нікополь). Решта запорожців мешкала у традиційних зимівниках, що, будучи прилаштовані до давніх запорозьких промислів, часто змінювали своє розташування. За споминами запорожця Микити Коржа, крім названих вище сіл, “були ще зимовники, хутори, пасіки і козацькі курені, як у кочових ногайців, бо всі скотарі, табунщики, чабани і отарщики пленталися по степах і жили собі по куренях; звали їх кошами, а про осідле життя і святі церкви і в думці собі не мали” [73, с. 228].

Поступово Запорожжя почало відходити від залежності у підвозі хліба з Гетьманщини, Правобережної України і вже не потребувало присилки царським урядом хліба як жалування. Про зростання добробуту Запорожжя за часів Калнишевського свідчить народна приказка: “Як був кошовим Лантух (Григорій Федорів, – В.Г.) – не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з’явилися паляниця, корж і кнись” [32, с. 47]. Запорожців в Росії стали вважати людьми дуже заможними, “а надто вашу вельможність”, – писали Калнишевському запорозькі депутати з Петербурга у 1775 р. [70, с. 549]. За іншим свідоцтвом: “прежде запорожцы были бедны, а ныне все они богаты... Где прежде у них были хутора, там ныне распространились великие селения, и живут домами, имеют жен, детей, хорошее скотоводство и промыслы” [59, с. 631].

Землеробство у великих зимівницьких господарствах орієнтувалося на зовнішній ринок. У зимівниках військової старшини – Калнишевського, Глоби, Головатого були значні посіви жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, зокрема (на 1775 р.) у Калнишевського: 1120, 1055, 1010, 476 і 1055 пудів, відповідно,

кожної культури. Значне поширення мало тваринництво. В зимівниках Калнишевського в 1775 році нараховувалося 639 коней, 9 буйволів, 1076 голів великої рогатої худоби, 14045 овець і кіз, 106 свиней, 5 віслюків, 9 буйволів [39, с. 352-353]. Навесні 1775 р. Калнишевський продав у Крим 14 тисяч голів овець по два рублі за штуку [70, с. 549], а двом орловським купцям – 250 коней [40, с. 151]. Зимівники кошового були розкидані по запорозьких займищах, здебільшого на залюднених землях Кодацької, Самарської та Протовчанської паланок, де також розташувалися господарства заможної запорозької старшини. Збереглися відомості про зимівник Калнишевського на річці Протовчій, де в його власності було 600 коней, з них 160 – верхових скакунів [70, с. 458]. Окремі звістки зазначають зимівники кошового на річці Багатій та біля слободи Петриківка на Інгульці [31]. Один із зимівників Калнишевського, за переказами старожилів Нікопольщини, був у Водяній балці, що поблизу порожистої частини річки Кам'янки, правої притоки р. Базавлук. Донедавна тут був виселок Тарасогригорівка (інша назва Драна Кохта), де залишалися руїни старого поселення і ставок [31]. Цей зимівник згадується у листі кошового від 6 листопада 1773 р., в якому він запрошував начальника січових церков В. Сокальського “приехать ко мне в Камянку” [19, с. 151]. За декілька кілометрів від цього зимівника, на Базавлуку розташовувалась багатолюдна слобода Шолохове, де з давніх літ були кращі із найближчих до Січі зимівників запорозьких старшин. З приводу цієї слободи у Феодосія Макаревського йдеться: “С 1740 года у многих из войсковых старшин, на зимовниках, в землянках и мазанках, тут безсменно проживали целыя семейства их, родные и знакомые, челядь и наймыты, хлопцы и малюки. Для всех хуторян устроена была часовня с иконою Покрова Божией Матери; для удовлетворения духовных нужд и религиозных потребностей народа, при часовне безотлучно жил иеромонах Самарского монастыря” [60, с. 270].

Великим містом, за тогочасними уявленнями, стала Запорозька Січ, розташована на річці Підпільній. Основними частинами Січі були “паланка”, або внутрішній Кіш, “городок”, де був майдан з 38-ма куренями (наприкінці існування Січі їх налічувалося 40 [59, с. 631]), а також торгово-ремісниче передмістя, що мало назву Гассан-Баші або Гассан-Базар. Тут відбувалася жвава торгівля, сюди приїздило багато грецьких, вірменських, турецьких чи татарських купців, було чимало купців, крамарів і чумаків з Гетьманщини та російських губерній. Біля Гассан-Баші, при затоці річки Підпільної був порт. Сюди, звичайно під час весняної повені приходили турецькі та грецькі морські торговельні судна в кількості 6-7 на рік; однак до середини червня, коли рівень води в Дніпрі зменшувався, кораблі залишали Січ. Мілководдя річки Підпільної перешкоджало повномасштабній навігації. Наскільки міцно налагоджені були торговельні зв'язки Січі, можемо судити з того, що навіть після скасування Війська Запорозького у 1775 р. жваве життя січового передмістя ані скільки не призупинилося: “[здесь] изобилие всякой рыбы, дынь, арбузов; и на судах греческих и турецьких тут у пристани бывших, во множестве всяких фруктов, почти даром хозяевами дававшими[ся]” Тут згадуються і лимони, і апельсини й помаранчі, ціною 3 деньги за десяток найкращих, трохи пошкоджені фрукти віддавали задарма, багато їх викидалося за борти кораблів у Підпільну, від чого часто траплялися небезпечні хвороби. Також зазначений продаж у великій кількості ізюму, винограду, фініків, з бакалії – вина: вісанта, мускатель, и “всякие черноморские” ціною від 2 до 12 копійок “за осьмуху” “В этом же главном селении Запорожской Сечи ... первые (тобто найкращі. – В. Г.) дома были кошевого, судей и писаря, составлявших всю власть и правительство запорожцев, сорок огромной величины об одной избе с сениями строений (именуемых куренями) под разным названием, в коих в каждом считалось по 1000 человек козаков, живших в прочем большею частию в обширных степях, по хуторам и ... зимовникам” [1, арк. 132].

Зимівники Петра Калнишевського подають гарний зразок господарювання в умовах стабілізації степового кордону. Втім, у цьому господарюванні простежується нетипова для західноєвропейських суспільств специфіка, що полягає у відсутності розмежування влади і власності. Велику власність міг мати лише той, хто займав значну посаду у Війську Запорозькому; рівень добробуту таких господарств залежав від адміністративного рангу їхнього власника. Отже, не кожний козак міг власною працею створити велике прибуткове господарство, а лише той, хто належав до олігархічного кола старшини. Вона широко використовувала важелі влади для забезпечення своїх господарств реманентом, робітниками та тягловою худобою. Так, полковник Григорій Попович доповідав кошовому Калнишевському, що з його зимівника на Інгульці “хліб з ям вибрато і помолото. Для виїмки всього хліба наказано ще 100 рогож прислати. От полкового старшини Данила Балицького 50 рогож прислано і хлібом наповнено”. У зимівнику полковника Гараджі у Барвінковій паланці було більше 22 тонн зерна та ще 15 тонн на його млині на р. Сіверський Донець [67, с. 74-75]. У 1765 р., будучи у справах у Петербурзі, кошовий доручив наглядати за своїми зимівниками своєму племіннику Йосипу Калнишевському, який був кодацьким полковником. При цьому він наказав йому поновити найм молодиків для роботи в зимівниках на новий рік. Загалом же наймитів по зимівниках Калнишевського, за підрахунками В.О. Голобуцького, було 44

чол., а їхня річна платня складала 7 рублів [39, с. 354-356]. Незмінним управителем господарства останнього кошового протягом 20 років був Герасим Чорний. Конфіденційні доручення в торговельних справах виконував полковий старшина Петро Хижняківський, котрого Калнишевський направив на Правобережжя стягувати борг з одного чигиринського купця. Пізніше він отримав від вдячного кошового призначення полковником Орільської паланки [38, с. 332, 335].

Калнишевський, будучи заможною і підприємливою людиною, підтримував ділові контакти не лише з українським та російським купецтвом, але й торговими людьми Криму та Речі Посполитої. За його сприянням у 1772 р. на Січі засновано єврейську торговельну компанію, діяльність якої поживила розвиток кредитно-фінансових операцій на Запорозжжі. Передісторія відкриття компанії сягає 1770 р., коли козаки на чолі з Данилом Третяком відбили у турків і татар під Кінбурном полонених євреїв. Листування Коша з уманським кагалом та обопільне надсилання делегацій тривало майже два роки. Зрештою, у 1772 р. всі поселені в обох Кодаках євреї від'їхали до Умані. Під час подальших переговорів кошовий отаман Калнишевський зав'язав приязні стосунки з керівниками уманського кагалу Самуїлом Марковичем, лікарем Марком Лазаревичем (Раппопортом), Мошлом Йосифовичем. Дякуючи за повернення єдиновірців, уманські євреї надіслали кошовому щедрі подарунки і запропонували налагодити взаємну торгівлю. Скоро за сприяння Калнишевського уманські купці Самуїл Маркович, Нусим Нусимович та Хаїм Беркович започаткували на Січі торговельну компанію. Козаки забезпечували уманським купцям-євреям збройний ескорт, який супроводжував торговельні валки від кордонів Війська Запорозького до Січі і на зворотному шляху. Компанія діяла в торговельному передмісті Січі (Гассан-Базар), а також у Старому та Новому Кодаках і часто – в похідному Коші під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Предмет торгівлі єврейської січової компанії становили різноманітні тканини і насамперед сукно [64, с. 75-76]. Окрему торговельну компанію для торгівлі з Запорозжжям було засновано в Умані єврейським негоціантом Майоркою Майорковичем. Цій компанії офіційно протегував запорозький Кіш [40, с. 150]. Сам же кошовий отаман, маючи власні комерційні справи, часто виступав для єврейського купецтва вигідним торговельним партнером, вкладав кошти в спільні комерційні операції і своєю владою гарантував безпеку єврейським комерсантам на землях Запорозжжя [26, с. 34]. Чисельність єврейського населення на Січі помітно збільшилася. Якщо раніше Кіш видавав спеціальні регули, що забороняли євреям селитися на запорозьких землях [60, с. 79-80], то Калнишевський порушив стереотип упередженого ставлення, багато євреїв в останнє десятиліття існування Січі хрестилося і ставало запорозькими козаками. Євреї-вихрести зазвичай отримували прізвище Перехрист або Крижанівський [64, с. 74]. Козаки з вихрестів найчастіше робили на Запорозжжі або духовну, або комерційну кар'єру. Та більшість євреїв трималися своєї релігії і не переходили до козацької верстви, хоча, не маючи певності в своїй безпеці, іноді маскувалися то під турчина, то під козака. Постійно мешкаючи на торговельно-ремісничому передмісті Січі й додаючи барвистості різноязику сівовому Гассан-Базару, вони тримали тут крамні лавки, шинки та ремісничі майстерні [26, с. 34].

Отже, завдяки заходам П. Калнишевського, стан господарства Запорозжжя в останнє десятиліття існування Запорозької Січі позначений остаточним відходом від традиційної привласнюючої економіки. Значно ускладнилася господарська інфраструктура, зменшилася питома вага давніх промислів і розширились обсяги хліборобства, помітно поживавішали товарно-грошові відносини. Запорозжжя, що здавна потребувало підвозу збіжжя із Городової України, відтепер перетворюється на економічно самодостатню територію, здатну експортувати продукти власного хліборобства і тваринництва за межі своїх володінь.

Міцності влади Калнишевського сприяли його особисті контакти з впливовими російськими вельможами, гетьманською старшиною та іншими поважними людьми. Кошовий надсилав їм щедрі дарунки та виконував різні доручення з торговельних та конфіденційних справ. Царські вельможі дуже ласі були до цінних сортів дніпровської риби, як-то осетр, вирозуб, що були у великій моді в Петербурзі, а тому кошовому доводилося часто слати з Січі хабарі рибою. Калнишевського прохали також доставляти в столицю й екзотичні товари, зокрема білих верблюдів. Для їх купівлі з Січі надсилалися в ногайські степи та до Криму спеціальні команди козаків [33, с. 52]. У 1763 р. Калнишевський клопотався придбанням у Криму вина для лубенського полковника Івана Кулябки [33, с. 55]. За сприянням у купівлі на Січі та в Криму бакалії, вина, фруктів, солі та інших товарів до кошового зверталися фаворит цариці Єлизавети Олексій Розумовський та його брат, останній гетьман Кирило Розумовський, гетьманська старшина Андрій Безбородько та Семен Кочубей [23, с. 69]. І кошовий отримував з цього не лише торговельний, але й політичний зиск. Так, у відповідь на дарунок київському генерал-губернатору Воєйкову борзих собак Калнишевський у 1768 р. отримав від нього запевнення: “всем под командою моею находящимся найкрепчайше подтверждено, даб[ы] отнюдь ничего противного ... к Войску

Запорожському принадлежащим [людям], чинить не дерзали, но напротив того, всякие снисхождения и приязнь оказывали” [33, с. 56]. Маючи славу доброго знавця кримських справ, окрім торговельного посередництва, кошовий виконував й інші прохання, зокрема допомагав викупляти християнських невільників з татарської неволі. На прохання київського обер-коменданта Якова Єлчанінова, він допоміг грузинському священику викупити свого брата з кримської неволі [33, с. 56].

Багато впливових урядовців за клопотанням Калнишевського записувалися до козацьких реєстрів. Російські вельможі бавилися цим як справою екзотичною, на кшталт посвяти у мальтійські рицарі, однак кошовий тим самим зміцнював свої зв'язки. Гетьманський бунчуковий товариш Павло Кочубей, начальник астрономічної експедиції Христофор Ейлер, генерал-аншефи російської армії граф Петро Панін та Іван Глебов, Петро Дев'єр, генерал-поручик граф Андрій Остерман, генерал-майор князь Олександр Прозоровський, польський коронний гетьман Ксаверій Браницький і, зрештою, князь Григорій Потьомкін стали почесними козаками [86, с. 152]. Останній царський вельможа, був записаний до Кушівського куреня, до якого належав і сам Калнишевський [70, с. 522-523]. Напевне, Потьомкін і Калнишевський ніколи в житті не бачилися, натомість 21 червня 1774 року цей царський вельможа писав кошовому: “Хоч і не маю честі знати вас особисто, але будучи однокурінцем...” і таке інше; вдаючись до манірної стилізації, звертався до нього на запорозький кшталт: “люб'язний батьку”, прохаючи кланятися від себе “кушівському курінному отаману, товариству й усім сіромахам”, а на додаток – надіслати “гарного татарського коня, щоб козакувати годився” [70, с. 542-543]. Отже, Потьомкіна обирали козаком заочно.

Жести ввічливості до російських вельмож не завадили Калнишевському бути принциповим, якщо справа торкалася прав Війська Запорозького. Довгий час кошовий клопотався тим, щоб вивести Запорожжя з підпорядкування Малоросійської колегії, запровадженій після скасування гетьманства на Лівобережній Україні у 1764 р. А так як гетьмани вважалися сюзеренами Війська Запорозького, то й Малоросійській колегії царат визначив розпоряджатися справами запорозьців. Тим самим, Запорожжя, залишаючись у віданні Колегії іноземних справ, стало контролюватися одразу двома імперськими відомствами. Вбачаючи в такому подвійному підпорядкуванні загрозу автономії Війська Запорозького, Калнишевський доклав чимало зусиль, аби залишитися тільки у відомстві Колегії іноземних справ. Якби це здійснилося, то Запорозькі Вольності утримали б за собою статус своєрідної “іноземної” (стосовно Росії) території. Для досягнення цієї мети Калнишевський виявив неабиякі дипломатичні здібності та задіяв усі свої впливові знайомства при імператорському дворі, заохочуючи царських вельмож щедрими хабарами. Цю ж вимогу Кіш включив 4-м пунктом в інструкцію запорозьким депутатам, що відряджалися у 1767 р. для участі в Комісії для складання проекту Нового Уложення.

Спроби Калнишевського позбутися докучливого опікування розпорядників гетьманської спадщини призвели до конфлікту з президентом Малоросійської колегії графом Рум'янцевим. У жовтні 1766 р. Калнишевський приїхав на Січ вкрай роздратований від спілкування з цим норавливим вельможею. Полковий старшина Павло Савицький тоді склав донос на кошового, де сповістив, що Калнишевський зачинився у своїй спальні та почав потайки говорити військовому писарю: “Бачу, нічого надіятися на них (росіян), а потрібно написати турецькому імператорові і, відібравши у Війську 20 добрих козаків, відрядити з проханням прийняти (Військо Запорозьке, – В.Г.) до турецької протекції, а в Військо напишемо, щоб усі готувалися до походу; напишемо, що коли російська регулярна армія або гусарська яка-небудь команда до запорозьких дач увійде, то щоб жодного чоловіка не впустили в кордони, а якби стали силою входити в дачі запорозькі, то чинили б з ними як із ворогами” [72, с. 47-48]. Савицький не міг сказати напевно, чи справді Калнишевський надсилав листи турецькому султану, прохаючи взяти Запорожжя під свою протекцію. Проте він запевнив, що власноручно писав у жовтні того ж року листи кошового старшини Антона Красовського та військового осавула з наказом тримати козаків у повній готовності для збройного виступу проти Росії, а також про заборону пропускати росіян у Запорозькі Вольності [72, с. 48]. Готуючись до війни з Росією, у 1768 р. Порта справді спробувала прихилити на свій бік запорозьців [72, с. 209]. Однак у подальшому Кіш не виявив жодних дій проти Росії чи найменших ознак підготовки переходу під протекторат Османів. Російський уряд, готуючись до війни з Туреччиною, після отримання доносу Савицького у 1767 р., безумовно, ретельно перевірів лояльність кошового і старшини. Доноси щодо державної зради Калнишевського уряд отримував неодноразово, були ще звинувачення кошового в таємних зв'язках з польськими конфедератами, вороже налаштованими до Росії [55, с. 172]. Запорожжя вже було надто інтегрованим до імперської структури Росії, щоб його старшина на чолі з кошовим зважилася на такий ризикований крок. Крім того, Кіш побоювався втратити гарантії, що забезпечував йому російський уряд в умовах постійної загрози повстання сіроми, котра сама більше виявляла схильність до переходу під турецький протекторат, ніж запорозька старшина. А

ще був сумний досвід перебування запорожців у кримсько-турецькому підданстві у 1709-1734 рр. У пам'яті багатьох козаків трималася та кривава різанина, влаштована царськими військами на Запорозжі після невдалого виступу гетьмана Мазепи та кошового Костя Гордієнка проти російського панування. Ці обставини добре усвідомлював російський уряд, коли залишав донос Савицького поза увагою.

Суворим випробуванням для Петра Калнишевського стало повстання січової сіроми у грудні 1768 р., як відгомін Коліївщини – потужного народного повстання на Правобережній Україні. Гайдамацький рух на той час настільки організаційно зміцнів, що мав власний кіш, гармати, військову субординацію, подібну до Війська Запорозького, а ватажки гайдамаків упевнено називали себе кошовими отаманами, не визнаючи влади кошового й старшини Запорозької Січі. Це був справжній виклик законслухняному Війську Запорозькому, потужна спроба відродження духу вже призабутих традицій степової вольниці. Запорозький Кіш на чолі з Калнишевським, продовжуючи боротьбу з гайдамацтвом, разом із російськими та польськими військами виступив на придушення Коліївщини. Внаслідок каральних експедицій січова в'язниця (пушкарня) була вкрай заповнена полоненими гайдамаками.

26 грудня, на другий день Різдва, на Січі відбувалася загальна військова рада, де, за усталеною церемонією, формально підтверджувалися повноваження старої старшини на новий строк. Калнишевський вийшов на середину січового майдану, побажав товариству щасливого свята і за звичаєм запитав: “А що, братчики, будемо робити?”. Згідно зі звичаєм, козаки мусили тоді назвати імена тих, кого вони хотіли бачити кошовим отаманом і старшиною, котрі порядкували б Кошем упродовж нового року. Та озброєна юрба козаків-сіромах, не чекаючи традиційного покладання піску на голови Калнишевського та його прибічників, попри вигуки вірних йому козаків “будьте пани здорові, сирно!” геть розігнала раду, звільнила з пушкарні гайдамаків та із сокирами в руках пішла трошити будинки старшини та заможних козаків. Увірвавшись до старшинських осель, сіромахи “не взирая на святыя образа и мощи, били и кололи и со всем имуществом старшин разорили” [39, с. 407]. Забивши до смерті кількох прибічників Калнишевського, натовп рушив до оселі кошового отамана, та Калнишевський в останню мить устиг вискочити з свого будинку “через верх потолочный” (дах) [70, с. 443]. Будинок кошового був вщент погромлений, про що свідчить пізніше складений Калнишевським опис збитків: бунтівники рознесли металеву огорожу (“оковка ковалям”), повибивали шибки й завалили піч (“грубу”), оздоблену кахлями, з особливою зневагою розстрошили портрети царських осіб (“портреты государственной персоны”), розтоптали ногами багато оздоблені ікони й пограбували увесь скарб кошового [2, арк. 1]. Ледве врятувавшись, Калнишевський перевдягнувся в чернечу рясу і, ховаючись у темряві ночі, пробирався до Новосіченського ретраншементу під захист російського гарнізону [38, с. 392-393]. Кошова старшина до самого ранку переховувалася у плавнях, а потім на човнах втікала до Кодака, де сховалася під захистом козаків Кушівського куреня, який залишався вірним Калнишевському [70, с. 443]. Кодацькому полковнику Йосипу Калнишевському вдалося не допустити поширення повстання у межі своєї паланки.

Повстання розгорялося стихійно, у повсталих не було спільної мети й єдиного керівництва. Дехто із сіроми хотів “бежать в поле за речку Солоную.., забирають всю войсковую артиллерию(,) снаряды и ... иттить отсель за границу на тот бок Днепра под протекцию турецкую и жить там так, как и прежде сего” [25, с. 65]. Решта сіромах знов хотіла бачити кошовим Пилипа Федорова і обирати щорічно старшину так, як і колись було. Тим часом Калнишевський спільно з комендантом Новосіченського ретраншементу готували придушення повстання, збираючи під своєю командою тих домовитих козаків, яким було байдуже, до чого прагне сірома. Аби приспати пильність повсталих, офіцер російського гарнізону К. Маркович звернувся до них: “Вы себе выберете кошевым каво хотите, вам в том запрещения не будет”. І сірома, радіючи з дозволу росіян, обрала кошовим отаманом перестарілого Пилипа Федорова, що цілком відповідало розрахунку Калнишевського і дозволило виграти час. За погодженням з ним, Федоров наказав повсталим козакам розійтися по своїх курінях. Сили повсталих розпорошилися, хоча 300 запорожців-сіромах усе ще підозріло трималися гуртом. 27 грудня комендант російського гарнізону капітан Мікульшин спільно з Калнишевським спрямував проти повсталих загін козаків з армійською гарматою. Сірому вибили з передмістя Січі й змусили відійти до січової фортеці. Зачинивши браму, повсталі відчайдушно боронилися. Тоді капітан Мікульшин, котрий командував штурмом, застосував гармати, наказавши “палыть по всем улицам и по сторонам”. Під гарматним вогнем повсталі козаки залишили фортецю, відійшли за річку Підпільну та поховалися у плавнях [38, с. 394; 41, с. 212]. Згодом спеціальна комісія з представників Коша та офіцерів Новосіченського ретраншементу почала розслідування участі січових козаків у повстанні. Кожний, хто був до нього причетний, виключався з козацьких реєстрів, а тих, кого схопили під час збройних сутичок в Січі, піддавали жорстоким тортурам. Водночас на Запорозжя підтягувалися російські військові загони, аби не допустити поширення

заворушень серед решти козаків.

Після придушення повстання сіроми Калнишевський цілком усвідомлював свою залежність від російської прикордонної адміністрації і можливість нових сутичок між козацькими угрупованнями. 7 грудня 1769 р. козаки Корсунського куреня мало не вбили колишнього свого курінного отамана Мусія Скапу. Калнишевський наказав взяти під варту винуватців замаху та передав їх для суду коменданту Новосіченського ретраншементу. Коли ж увесь Корсунський курінь заступився за своїх товаришів, погрожуючи відмовою від участі в поході проти турків, то Калнишевський попросив допомоги головнокомандувача Другої російської армії Петра Паніна, щоб ув'язнених відправили до Сибіру на каторгу. І все ж така крута розправа не зламала гостроти конфлікту; заворушення тривали. У березні 1770 р. козаки Щербинівського куреня змовилися обрати кошовим того ж таки Пилипа Федорова, вбити Калнишевського зі старшиною, вигнати росіян з Новосіченського ретраншементу та перейти до турецького підданства. Та кошовому вдалося своєчасно викрити змову та попередити повстання [70, с. 444].

Запорожжя й надалі лихоманило нескінченними повстаннями й змовами сіроми проти кошового отамана і старшини. Спираючись на нечисленний прошарок значного козацтва, котрий привів його до кошівської булави, Калнишевський значно звузив соціальну базу своєї влади і потрапив у ситуацію гострого конфлікту з сіромою. Нова верства хліборобського населення Запорожжя ще не встигла сформуватися в численну та впливову соціальну групу, яку можна було протиставити здобичникам-сіромахам. Тому кошовий так і не зміг відмовитися від допомоги російських багнетів для підтримання порядку на Запорожжі. Та слід віддати йому належне як мудрому політику. За обмежених ресурсів підтримання своєї влади він все ж таки спромігся запобігти розколу в старшинському середовищі, зміг вчасно викривати змови та усувати від справ небезпечних конкурентів. Вузький соціальний прошарок, що його підтримував, на противагу роз'єднаним угрупованням сіроми був внутрішньо монолітним. Завдяки цьому Калнишевський мав значні переваги над іншими претендентами на кошівську булаву. Сила його особистості, непересічний хист адміністратора і раціональна політична тактика забезпечили його перебування на посаді кошового отамана протягом усього останнього десятиліття існування Січі.

* * *

Петро Калнишевський, як і решта історичних постатей українського XVIII століття демонструють складне поєднання прагматичності, дріб'язкової меркантильності і високої релігійності, щедрого меценатства в побудові храмів та оздобленні церков і переповнену ганебним брудом боротьбу за старшинські посади, прибутки та привілеї. Синтезом такого поєднання стала невимовна втома від життя в недосконалому світі, з його нескінченними бідуваннями, невинуватими надіями і повсюдною кривдою. Тому такі засмучені й стомлені обличчя козацьких старшин проглядають з українських барокових порсун XVIII століття. Світ гріховний, людський, сповнений короткозорим копірським у здобуванні земних благ невідворотно віддалявся від світу справжнього, Божого, а між благодаттю й людиною пролягала прірва приреченості на переважання в ній гріховної природи.

Печать навроченого песимізму наклалася й на українське степове порубіжжя в останні роки існування Січі, що віддзеркалюється в різних варіаціях сюжетів народної картини “Козак Мамай”. Зачароване грою козацької кобзи довкілля причаїлося в очікуванні невідвортної небезпеки, що насувала на стомлену стихійним самоствердженням степову вольницю. Цей же мотив передано іконою Покрови Божої Матері, детально описаної Дмитром Яворницьким наприкінці XIX ст., поруч з іншими речами козацької доби, що зберігалися в Нікополі. Під Покровом Богоматері та зображенням святителя Миколая й архангела Михаїла запорожці вишикувались двома рядами, з кошовим Калнишевським на чолі. Вони стоять у своєму звичайному вбранні, при зброї, з відкритими, без шапок, головами. Петро Калнишевський, передчуваючи зруйнування Січі, молитвою звертається до Богоматері, бажаючи захистити козаків від загрози, що йшла від російської цариці. Написом виведені його слова: “Молимося, покрій нас чесним твоїм покровом, ізбави від усякого зла”. На це Богоматір, схиливши голову над запорожцями, відповідає: “Ізбавлю і покрию люди моя” [86, с. 128-129].

Дуалізм імперативів сакрального й профанного проступає у вчинках Петра Калнишевського у повсякденному житті. Піклуючись про чистоту своєї віри, він тримав при собі грецьких і південнослов'янських монахів, прислухався до настанов тих духовних осіб, котрі були ближче до Ієрусалиму та святої гори Афон, ніж до духовенства секуляризованого петровськими реформами “третього Риму”, Росії [86, с. 257]. Він відзначився як ревний будівничий православних храмів. Під особливим опікуванням Калнишевського був Києво-Межигірський монастир. Після пожежі 1765 р. Кіш тривалий час допомагав відбудовувати монастирські споруди, в 1772 р. власним коштом збудував велику кам'яну

браму, а над нею – кам'яну церкву Петра і Павла [27, с. 115]. Церкви побудовано кошовим і за межами Запорожжя: у 1763 р. – в містечку Лохвиця на честь Різдва Богородиці (цю церкву, також за кошти кошового, оздоблено дорогим, ціною в 10 тисяч рублів іконостасом), іншу – в Ромнах у 1764 р. в ім'я Покрови Богородиці, з різьбленим багатоярусним позолоченим іконостасом і багатими в срібних позолочених “раковинах” або “шатах” іконами. У 1773 р. за його кошти збудовано церкву Святої Трійці в рідному селі Пустовойтівка, до якої він подарував щедро оздоблене Євангеліє, виготовлення якого коштувало 500 рублів; на книзі зберігся його власноручний напис. Калнишевський за обітницею надсилав щедрі дарунки церкві Гроба Господня в Ієрусалимі: чаші, диски, лжиці, зіздиці, все з срібла та з позолотою [86, с. 260]. Чимало церков на Запорожжі побудовано завдяки турботі кошового отамана. І в часи ув'язнення в Соловецькому монастирі він не залишав дарувати цій святій обителі коштовні речі, витрачаючи на це більшу частину грошей, що йшли на його утримання.

В такому подвижництві немає й тіні зовнішньої імітації релігійності задля соціального ефекту, властивої нашому секуляризованому й утилітарному світові. Це – турбота екзальтованої в молитовному екстазі грішної душі про своє спасіння.

А світ профанний, повсякденний плутався в стихійному самоствердженні козацького індивідуалізму, виплеканого умовами степового порубіжжя. Стабілізація кордонів і наростання державної регламентації порушили одвічно хиткий баланс між соціальними групами сіроми й значного козацтва. Менше дбаючи про загальне благо і захист корпоративних інтересів усієї козацької громади, старшина і значне козацтво переймалася справами власного добробуту, використовуючи задля того всі переваги, що їм надавали посади виборних козацьких урядовців. Ця козацька аристократія неохоче зважувалася ризикувати своїм життям і всілякими способами уникала участі у військових походах, посилаючи замість себе наймитів-молодиків. Невибагливий стиль життя степових здобичників часів Івана Сірка для значного козацтва тепер уже змінюється шаном до всіляких розкошів, лінощами щодо військової справи, потягом до комфорту та господарського достатку. Російський офіцер В. Абаза не без знання справи зазначив: “В этом же главном селении Запорожской Сечи первые (тобто найкращі, – В.Г.) дома были кошевого, судей и писаря, составлявших всю власть и правительство запорожцев” [1, арк. 132].

Його вельможність кошовий отаман завів у себе “модні покої, такі, яких ніколи не було там (у Січі)” [70, с. 549]. Будинок Калнишевського мав декілька кімнат з великими вікнами і грубою, обкладеною кахлями. Внутрішнє начиння складали довгий стіл, 30 дерев'яних і 12 оздоблених шкірою стільців, шафа з скляним та фарфоровим посудом, 4 ліхтарі (канделябри), ліжко з пологам, олов'яна вмивальниця, ванна, 5 скринь, одна з них кипарисова, підсвічники з срібними та мармуровими прикрасами. Вздовж стін, обитих шпалерами, стояли лави, вкриті килимами, на самих же стінах – портрети царських осіб (“государственной персоны”), картини в рамах, дзигарі (годинники). Скрізь по стінах висіла зброя: 3 флінти – російська й французька рушниця, також штуцер, 4 шаблі, одна з них була рясно вкрита коштовним камінням, а ще дві пари російських пістолів, 13 пар німецьких пістолів й турецький пістоль з коштовною оправом. Одяг кошовому складали шуба, крита червоним оксамитом, вовча й лисяча шуби, шапки з доброго сивого кримського смушку, каптани, свита блакитного сукна, шаровари блакитного тонкого сукна, мав кошовий також карманні дзигарики (годинники) – дарунки іменитих російських вельмож, 12 пар нових шкіряних чобіт, ножиці шльонської роботи і 11 сап'янів, 35 рушників, 6 англійських бритв і підзорна труба. Та й кухня кошового отамана Петра Калнишевського помітно відрізнялася від кулінарних уподобань часів Івана Сірка: 12 мідних мисок з кришками і без, срібна таця, декілька дюжин столових ложок і ножів, російський самовар і цукорниця. А ще в підвалах було 100 пудів цукру, 20 пудів рису, 10 пудів маслини, 10 пудів “закусок греческих разного манеру”, 4 пуди фініків і 12 пудів оливкового масла, 20 тис. волоських горіхів, 16 пудів горіхів-фундуків, 10 пудів “ризинков и пантефиру” (східні ласощі), 15 кварт риб'ячого жиру, 20 туш свинини, дві діжки горілки, інше. Про всі ці речі ми дізнаємося з власноручно складеного Калнишевським описом свого майна, пограбованого й знищеного під час повстання на Січі в грудні 1768 р. [2; 38, с. 338; 39, с. 368].

Так, в історії запорозького козацтва вже минули ті часи, коли про кошового отамана можна було говорити зі схвальним ригоризмом: “Земля – його ліжко, зелена трава – матрац, сідло – м'яка подушка, опонча – перина, попона – біле простирадло, стріли правлять йому за гребінь, блискуча шабля – за дзеркало, панцир – за плащ, плетений шолом – за шапку, тятива – за пояс., пригорща – за чарку, джерельна і річкова вода – за аліканте й вино; болотяна вода – щоб вуса добре росли, роса – щоб серце охолоджувати, сухар – за пряник, толокно – за торт, дика грушка, водяні горіхи та польова вода – за десерт”, як йшлося у поемі невідомого автора XVII століття “Віршованої хроніки” у посвяти Іванові Сірку [65, с. 8]. З гендлярською дріб'язковістю Калнишевський давав вказівки полковому осавулу Федору Легкоступу з приводу того, як готувати йому харчі: “Только огурцы так присолят, как первой присилки посолили (а

теперешньої, другої присилки окисли) и положить кропу и листу вишневого” [33, с. 58]. Як личить запорожцеві, кошовий не цурався горілки. Будучи на чолі запорозької депутації в Петербурзі, коли козацькі кишені швидко схуднули від столичної дорожнечі і в козаків зовсім не стало оковитої, Калнишевський уклінно прохав графа П.О. Рум’янцева, щоб той допоміг з доставкою цього важливого продукту. Рум’янцев посприяв старшині Антону Головатому доїхати з Петербурга до Січі, щоб звідти відрядити в Петербург горілку козацьким депутатам “для собственнаго их употребления 50 ведер вина горячаго” [86, с. 239]. Хоча він цікавився світськими розвагами російського естєблїшменту. Знайомий Калнишевського у петербурзьких справах Григорій Бурбас надсилав йому “вместо газетов за курьоз скопированного подлинника, бумагу, в которой и глупости, и дурачества много видеть можно” [33, с. 56].

Та не до дурниць і пустотливості було, коли справа торкалася влади. Принциповий і рішучий в питаннях внутрішнього управління Запорожжя, Калнишевський був гнучкий та обережно-дипломатичний у відносинах з російським урядом, лише в рідкісних випадках йшов на конфлікт з прикордонною адміністрацією. За характеристикою А.О.Скальковського, “він на диво мистецьки знав сучасних йому людей” [70, с. 387], маніпулюючи ними то ласкою, то хабарями, то крутою розправою.

Крутий на розправу з бунтівною сіромою, кошовий отаман Петро Калнишевський не зміг вийти за межі суперечностей, що роз’єднували запорозьке козацтво на два ворогуючих угруповання. Калнишевському не вдалося уникнути внутрішнього розбрату на Запорожжі, згуртувати козацтво задля однієї високої мети й синтезувати розбіжні інтереси козацьких угруповань у новий ідеологічний комплекс. Конфлікт між двома господарськими укладами – здобичницьким і хліборобським – складав глибинну основу суті соціальних антагонізмів на Запорожжі. Калнишевський і очолюваний ним запорозький Кіш зробив головну ставку на хліборобський уклад і верству статечного (заможного) козацтва, і не мав достатньо часу, аби забезпечити широку соціальну базу своєму врядуванню.

Однак наслідки головної справи Калнишевського – української землеробської колонізації причорноморських степів – важать значно більше за його суб’єктивну мотивацію, пов’язану з щоденними клопотами, егоїстичними інтересами, споживацьким ставленням до посади й нескінченним балансуванням на вершині влади. Відкривши клапан колонізаційного потоку української людності на степові терени, він остаточно і незворотно визначив історичну долю регіону, спричинивши інтеграцію Північного Причорномор’я до єдиного етнокультурного простору України.

Джерела та література:

1. Абаза Василий. Век дворянства (...) // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 12. – № 702.
2. Архів Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника (Далі: СДІАПМЗ), 1024/2119.
3. Архів СДІАПМЗ, 1024/2983.
4. Центральний державний архів України (далі: ЦДІАУ). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – 278 арк.
5. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 20. 1754-1756 рр. – 128 арк.
6. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 28. 1755-1757 рр. – 197 арк.
7. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 52. 1758-1769 рр. – 51 арк.
8. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 63. 1758-1761 рр. – 116 арк.
9. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67. 1759-1775, 1778 рр. – 127 арк.
10. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 72. 1759-1768 рр. – 53 арк.
11. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 93. 1760-1764 рр. – 64 арк.
12. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 101. – 1761-1764 рр. – 37 [39] арк.
13. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120. – 1762-1763 рр. – 164 [202] арк.
14. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137. – 1762-1763 рр. – 101 [104] арк.
15. ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 138. – 1763-1764 рр. – 69 [68] арк.
16. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 143. – 1763-1767 рр. – 85 арк.
17. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 250. – 1769-1771 рр. – 60 арк.
18. ЦДІАУ. – Ф. 229. Оп. 1. Спр. 251. – 1769-1772 рр. – 112 [140] арк.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998. – 695 с.
20. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000. – 749 с.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
22. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 4. – К., 2006. – 887 с.
23. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713-1776. – К.: Наукова думка, 1994. – 227 с.
24. Маніфест Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі / Публікація та коментар Л. Гісцової // Пам’ятки України. – 1989. – № 4. – С. 2-5.

25. *Александров П.* До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 57-71.
26. *Андросв В.М. С.Я.* Боровий: козацька тематика в творчості історика (до 100-річчя від дня народження) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 26-37.
27. *Анцишин Ігор.* Запорозька Січ і Межигірський монастир // Матеріали науково-практичної конференції “Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва”. 11-13 жовтня 2001 р., м. Нікополь. – Нікополь, 2001. – С. 109-117.
28. *Анапович О.М.* Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
29. *Анапович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
30. *Бедиов В.* Последний кошевой атаман П.Калнишевский // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1905. – Т.1.
31. *Богун П.* Козацькі зимівники // Південна зоря: Нікопольська районна громадсько-політична газета. – 2001. – №122(5386), 13 жовтня. – С.8.
32. *Бровко А., Бровко Б.* Козацькі ватажки у фольклорно-етнографічній спадщині Я.П. Новицького // Матеріали перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 року, м. Запоріжжя. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 42-49
33. *Гісцова Л.З.* До портрета П.Калнишевського // Архіви України. – 1991. – № 3 (227), травень-червень. – С. 52-58.
34. *Гісцова Л.З.* Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 11-21.
35. *Гісцова Л.З.* Чи були блакитні й жовті прапори на Запорожжі? // Архіви України. – 1990. – № 5 (223). – С. 72-76.
36. *Гісцова Л.З., Демченко Л.Я.* “Щоб зашадьєвши леса ... можно было і напредкы чем корыстоватись” // Архіви України. – 1991. – №5-6.
37. *Гісцова Л.З., Демченко Л.Я.* Сусідів не вибирають: документи про українсько-татарські зв'язки // Архіви України. – 1991. – №2.
38. *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К.: В-во АН УРСР, 1961. – 414 с.
39. *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
40. *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
41. *Греков Володимир.* Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – Кн. XI. – К., 1927. – С. 209-241.
42. *Грибовський Владислав.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
43. *Грибовський В.В.* Петро Калнишевський: нариси до політичного портрета // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: В-во Дніпропетровського національного університету, 2004. – С. 21-30.
44. *Грибовський В.* Соловецьке ув'язнення Петра Калнишевського // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району” Нікополь, 10-11 жовтня 2002 року. – Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА “Тандем-У”, 2002. – С. 106-118.
45. *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 1. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.*
46. *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1999. – 460 с.*
47. *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 740 с.*
48. *Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / Упорядники С.В. Абросимова та інші. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.*
49. *Ефименко П.С.* Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791– 1803 // Русская старина. – СПб, 1875. – Кн. XIV. Ноябрь.
50. *Ефименко П.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Русская старина. – 1887. – Кн. 12.
51. *Ефименко П.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – Кн. 9. Сентябрь.
52. *Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина. – Т. VII. – 1883, сентябрь-октябрь. – С. 135-198.*
53. *Кащенко Андріан.* Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – К.: Веселка, 1992. – 271 с.
54. *Каюк Д.Г.* Поміщицька колонізація Південної України і Запорозька Січ // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ: НГУ, 2005. – С. 49-62.
55. *Когут Зенон.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
56. *Костомаров Николай.* Славянская мифология. – М.: Чарли, 1995. – 688 с.
57. *Кулиняк Данило.* Лицар Дикого Поля: Історико-документальна повість-есе. – К.: Варта, 2005. – 144 с.
58. *Кулиняк Данило.* Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. – К.: Радянський письменник, 1991. – 71 с.

59. Лазаревский А. Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII, декабрь. – С. 628-637.
60. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ: ВАТ “Дніпрокнига”, 2000. – 1080 с.
61. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846.
62. Мільчев В. І. Боротьба Запорожжя проти впровадження російським урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха в роки Нової Січі // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84-87.
63. Мірущенко О. Вирішення Кошем економічних питань під час відправлення запорозьких депутацій до Петербургу // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 80-97.
64. Мицик Юрій. Євреї-козаки // Хроніка 2000: Український культурологічний альманах. – Україна-Ізраїль. – К., 1998. – С. 72-76.
65. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – 44 с.
66. Н[иколайчик] Ф. Родина Калнишевского // Киевская старина. – 1892. – Кн. 5. – С. 249-277.
67. Олійник О. Продуктивність зимівничого господарства запорожців часів Нової Січі (1734-1775 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 5. – К., 1999. – С. 72-80.
68. Полное собрание законов Российской империи. – Т. XXVI. – СПб., 1830. – 875 с.
69. Половська-Василенко Наталія. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. 1. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965.
70. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
71. Скальковский А. А. К истории Запорожья. Внутренние распорядки // Киевская старина. – Кн. IV. Декабрь. – С. 527-529.
72. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. – Кн. XIV. Т. 27-28. – М., 1965.
73. Сторожейко Олекса. Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа // Марко Проклітий. Повість. Оповідання / Упоряд., передм. та приміт. П. Хропка. – К.: Дніпро, 1989. – С. 203-264.
74. Тищенко Микола. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-Географічний збірник. Видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України. – Т. 2. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – С. 1-9.
75. Фруменков Г. Г. В'язень Соловків: царська “дяка” останньому кошовому Січі // Культура і життя. – 1990. – 1 квітня, №13. – С. 6.
76. Фруменков Г. Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке. – Архангельск, 1963.
77. Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. – Архангельск: Северо-Западное книжное издательство, 1979. – 224 с.
78. Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запорозької Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип. 5. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2000. – С. 9-18.
79. Швидько Г. К. Актові джерела до історії Запорожжя останніх років його існування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 9-14.
80. Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя (епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською Україною) // Запорозжці: До історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 96-120.
81. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. II. Владимир, 1903. – С. 1073-2107.
82. Эварницкий Д. И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. – Новочеркасск, 1887. – Відбиток із журналу “Дон”
83. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб.: тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 284 с.
84. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. I. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 312 с.
85. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – Ч. II. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. – 496 с.
86. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 583 с.

“КРИМСЬКИЙ ВЕКТОР” ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ П. КАЛНИШЕВСЬКОГО (ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ОСТАННЬОГО КОШОВОГО ОТАМАНА НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ, 1756-1764 РОКИ)

Після переходу запорозьких козаків у підданство Російської держави та останніх контактів з П. Орликом 1737-1739 рр., російський уряд здійснив ряд заходів, які мали за мету остаточно прив'язати Військо Запорозьке до імперії та унеможливити його подальші переходи і політичні коливання, так само як позбавити можливості для самостійної політичної діяльності. Але запорозьке козацтво протягом Нової Січі, застосовуючи всі легальні можливості чинити опір нівелюючому впливу російського централізму, не відкидало перспективи виходу з російської протекції. До політичних зв'язків з Кримом запорожців підштовхували традиційна ставка один на одного як союзника в посиленні власних міжнародних позицій та поглиблення в часи Нової Січі економічних взаємозв'язків.

Визнаючи значне економічне посилення Запорожжя в часи Нової Січі, однак не можна погодитися з деякими дослідниками, що “економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність” [9, с. 49]. В умовах становлення фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями протягом XVIII ст. мова могла йти тільки про зміну протекції на турецьку, що за усталеної лінії кордону означало б для запорожців і втрату більшої частини території Вольностей. Серед інших факторів, що надійно фіксували Запорожжя в російському протектораті, дослідники також називають побоювання воєнної сили Росії (ще живе пам'ять про зруйнування Січі 1709 р.), сумний досвід перебування в турецько-татарському підданстві, зацікавленість старшини в гарантіях російського уряду на випадок повстання сіроми [6, с. 42]. Також треба додати, що економічні інтереси Січі полягали саме в площині транзиту між Кримом і Гетьманщиною, що забезпечувала російська протекція. Розвиток за Нової Січі економічних, торговельних зв'язків, зміцнення міжособових відносин татар та запорожців уособлюються, перш за все, з заможним козацтвом, запорозькими купцями та промисловиками, а відтак і з старшиною, хоча свої інтереси мала і запорозька сірома, якій розвиток мирних взаємин з татарами давав роботу.

Такий двоїстий характер зовнішньополітичних інтересів Запорожжя зумовив коливання кримського напрямку політики Коша в залежності від перспектив російської протекції та російсько-турецької війни.

Спробу прослідкувати в нових умовах традиційну боротьбу за владу в Коші проросійської, прокримської та пропольської партій в зв'язку із політичною історією часів Олешківської Січі здійснив О. Рябінін-Скляревський [13, с. 83-178]. Так звана “кримська легенда” у часи Нової Січі поєднала в собі як напівправдиві розповіді старих козаків, що прийшли в Кіш ще за кримської доби, про позитивні моменти перебування під протекцією хана, так і нові чутки про зміну протекції. Ця легенда поширювалася по Степу як “рослина на гнійному ґрунті”. Дослідник вбачає “кримський слід” у складних переплетіннях внутрішнього життя Запорожжя і виділяє існування так званої “прокримської партії”, яка виражала економічні інтереси розвитку транзитної торгівлі, була незадоволена посиленням російського централізму. Найбільш вірогідним лідером кримської партії він вважає Пилипенка, а найбільш послідовним прихильником російської орієнтації – кошового отамана П. Калнишевського. Такі характеристики зустрічаємо ще й у працях А. Скальковського.

Та, на нашу думку, не треба перебільшувати альтернативність Пилипенка Калнишевському. Деякі відомі і маловідомі епізоди політичної біографії П. Калнишевського говорять про його більш-менш вдале і тривале балансування на межі протиріч між Кримом та Росією.

Цікаві свідчення містяться в “Історії” Н.-Г. Леклерка, француза за походженням, який перебував деякий час лікарем останнього гетьмана К. Розумовського, мешкав у його палаці в Глухові, користувався його бібліотекою, спілкувався з українською старшиною і запорожцями, можливо навіть відвідав Січ. За Леклерком, запорожці використовували як важіль тиску на уряд погрозу переходу до своїх “братів-татар”. Про це сказав на аудієнції імператриці поважний старик-запорожець, який очолював депутацію до двору [16, с. 77-110]. Н. Полянська-Василенко припускає, що це міг бути колишній кошовий Лантух, який брав участь у депутаціях 1758, 1761, 1763 років. Але дослідниця вважає, що Леклерк лише передає загальний настрій запорожців, то ж “не можна припустити, щоб він міг загрожувати відходом запорожців до татар, але можливо, що розмови про це велися” [10, с. 42].

Ми вважаємо, що у Леклерка йдеться про виступ Калнишевського, згаданий у проекті генерал-майора К. Штофельна з приводу ліквідації запорозького устрою і створенню на запорозьких землях Дніпровської губернії (1765). Як аргумент за знищення Січі високопоставлений сановник нагадує, що Калнишевський, ще перебуваючи старшиною в депутації в Петербурзі щодо повернення земель та митних пільг у Сенаті сказав, що в разі незадоволення їх вимог, запорожці підуть до татар (саме: “Надобны мы вам или нет? Мы яко лучшие люди должны повиноватся, а другии, то есть чернь к татарам пойдут”). І Сенат почав “балансувати”. Про такі речі доведено було до відома імператриці Єлизавети і уряд змушений був піти на поступки щодо деяких вимог запорожців. Штофельн підкреслив, що ці слова він сам чув. Взагалі він вважає, що якщо запорожці “такие сумнительные речи при всех случаях несут, с которых точно видно, ежели хотя немного не по их воле что сделается, злое намерение имеют” [12, с. 45]. Тим самим, маємо підтвердження того, що такі слова в Сенаті говорив Калнишевський під час депутацій за правління Єлизавети (тобто – 1755-1756 рр. або 1758-1761 рр.). Якщо зважити на біографію К. Штофельна, то можна віднести його перебування в Петербурзі в означені роки [12, с. 37], а за сформульованими вимогами запорозької Депутації промову Калнишевського треба віднести на 1756 р. [14, с. 323-325].

Є підстави вважати, що саме у 1756 р. на Січі склався комплекс причин, що зумовило загальне незадоволення російською протекцією:

1) Можливі таємні політичні контакти запорожців з емігрантами-мазепинцями, з Кримом і Туреччиною. В Бахчисараї приблизно з 1738 по 1758 роки, можливо з перервами, перебували Іван Іванович Мирович (до смерті у 1753 р.), а потім з Польщі до Криму приїхали його брат Федір Іванович Мирович та Федір Іванович Нахимовський. Перебування мазепинців-емігрантів в Криму реконструюється лише фрагментарно і в основному за даними російської і запорозької розвідок. Тому наявна джерельна база дозволяє лише в загальних рисах окреслити офіційні контакти емігрантів з запорожцями, співвіднести їх з політичними акціями Коша та імперських структур. Пік активності їх контактів з запорожцями припадає на 1755-1756 роки, вони проводили агітацію за повернення в кримську протекцію, але у прямі офіційні зносини з Кошем їм ввійти не вдалося. Сам факт їхньої агітації у зв'язку з коливаннями зовнішньополітичного курсу Коша, та інформацією про діяльність на Січі агентів профранцузької партії претендента на польський престол Ст. Лещинського, становив загрозу Російській імперії в її утвердженні в Північному Причорномор'ї і зумовлював велику увагу посадовців різних рангів до запорозько-кримських зв'язків і врахування цього фактора в політиці уряду щодо Січі [4, с. 77-91].

Діяли Мировичі і Нахимовський у згоді з представниками Франції в Криму, що співвідноситься з загальною зацікавленістю Франції в регіоні у зв'язку із підготовкою і початком Семилітньої війни [5, с. 21]. Так, французький емісар у Петербурзі шевальє Дуглас 1756 р. мав доручення розвідати стан запорозько-російських відносин [17, с. 8-10].

2) Опозиційні настрої запорожців виливалися у бажання цілком розірвати з Російською імперією у зв'язку із внутрішніми протиріччями на Січі і бажанням зберегти свій традиційний устрій. Переломним у житті Запорожжя Н.Василенкова-Полонська вважає 1756 р., коли за попередньою домовленістю кошового Лантуха, військового писаря Романовського та значних старшин, капітана Федцова з Новосіченського ретраншаменту та ієромонаха Теодоліта, не відбулися перевибори старшини на новорічній раді. Серед іншого Лантух пішов на це, бо побоювався помсти за видачу Криму пограбованих запорожцями 300 татарських коней [11, с. 79-82]. У такій складній політичній ситуації на військовій раді влітку 1756 р. відбувся бунт. Від “верстви дрібного зимівника і січового базару” на кошовство хотіли висунути минського отамана Шкуру, а на суддівство Кишенського, особу економічно пов'язану з транзитною торгівлею (обох О. Рябінін-Скляревський зарахував до “прокримської партії”) [13, с. 100-103]. Цей виступ було подавлено, але Лантух на кошовство не повернувся, бо протягом 1756-1758 рр. був під вартою в Києві у справі розслідування його причетності до потурання гайдамакам.

3) Загальне погіршення умов перебування в російській протекції – вищезгадані спроба ліквідувати виборність на Січі та посилення митного тиску, а також передача Запорожжя з відання Колегії іноземних справ до Сенату 1756 р. тощо.

4) На наш погляд, опозиційні тенденції на Запорожжі посилювалися із наближенням війни з Туреччиною, адже вона не відповідала основним потребам господарського розвитку Вольностей. Так, 1755-1756 рр. у зв'язку зі зміною султана, Росія не виключала можливість війни з Туреччиною, хоча запорозька розвідка не підтверджувала таких очікувань.

Епізод 1756 р. доповнює політичний портрет П.Калнишевського й ув'язується з його наступними кроками. Обрання Калнишевського на кошовство влітку 1762 р. всупереч заборонам можна пов'язати зі вступом на престол імператриці Катерини II – в липні звістка про це дійшла на Січ, а на коронації в Москві 12 вересня запорозьку делегацію очолював кошовий Калнишевський. Офіційна діяльність

попереднього кошового Лантуха відома до кінця липня [6, с. 30]. Щойно обраному влітку 1762 р. кошовому отаману Калнишевському Крим-Гірей запропонував перейти до його протекції [2, *арк. 1-17*]. Відмову на пропозицію хана можна пояснити сподіваннями кошового на поліпшення відносин з російським протектором у зв'язку із дворцевим переворотом Катерини II.

Перша половина 1760-х років позначена напруженою політичною боротьбою на Січі серед угруповань старшини в умовах заборони царським урядом перевиборів кошового. Нарікання викликали як факт перевиборів, так і персона Калнишевського. Російських урядовців влаштовувала кандидатура лояльного Лантуха (1756, 1757, 1758, 1761, перша половина 1762, 1763 рр.), хоча він і був відомий потуранням гайдамакам. Повернення його на кошівство січневою радою 1763 р., а потім січневою радою 1764 р. обрання П. Федорова дослідники пов'язують з посиленням впливу партії сіроми і необхідності, хоча б тимчасового, компромісу [6, с. 31].

Найбільш сприятливим періодом запорозько-татарських взаємин слід вважати кошівство Пилипа Федорова у 1764 р., відомого ще з часів Олешківської Січі політика. Того року хан нібито мав намір напасти на Ново-Сербію, проте стосунки із Запорожжям не змінилися. Хан повідомляв у Січ про свій похід на Волошину 1764 р. Татарські отари зайняли пасовища на запорозькому степу, листи хана запевняли у приятельських стосунках. Саме стараннями Федорова було усунуто конфлікт через скасування традиційного шляху Очаків – Січ [1, *арк. 2*]. Неодноразово ім'я Пилипенка і надалі впливало у зв'язку з кримською орієнтацією. Він брав участь у підготовці “наказу депутатам” до Законодавчої комісії 1767 р., де основними вимогами було збереження територіальної цілісності Запорозьких Вольностей і поліпшення умов торгівлі з Кримом.

Після відставки у вересні 1764 р. Крим-Гірея, новий хан Селім-Гірей (1764-1767) продовжив його політику. Повернений на кошівство Калнишевський (1765-1775) також проводив щодо Криму усталений курс. Кандидатуру на кошівство Лантуха російські сановники підтримали і після наступного обрання Калнишевського кошовим отаманом у 1765 р. [12, с. 46]. З іншого боку, кримська сторона демонструвала свою прихильність до кандидатур Пилипенка і Калнишевського, що в жодному разі не дозволяє автоматично віднести цих досвідчених і обережних політиків до прокримськи орієнтованих.

Побоювання російського уряду щодо можливості переходу на турецький бік запорожців призводило до обмеження і регламентування міжнародних зносин Коша, розвідування з цього приводу в Січі і в Криму. До того ж, запорожці “набивали ціну” своїй воєнній силі і вмівло маніпулювали загрозою з півдня у протистоянні з Російською імперією.

Неодноразово Калнишевського звинувачували у зраді. Найбільш відомий донос старшини П. Савицького на ім'я президента Малоросійської колегії графа П. Румянцева про плани Калнишевського у жовтні 1766 р. вибрати у війську двадцять добрих козаків і відрядити до султана з проханням “в случай принятия под турецкую протекцію” [1; 2, *арк. 1-17*; 15, с. 45; 7, с. 72; 8, с. 119-121; 3, с. 203-205 та інші.]. Найгостріше питання вибору зовнішньополітичної орієнтації постало напередодні і на початку війни 1768-1774 рр. Звинувачення П. Калнишевського у плануванні зради та зв'язках з противником базується на трьох епізодах, достатньо представлених у літературі: про прямі таємні зв'язки з Кримом після оголошення війни у жовтні 1768 р.; події під час бунту на Січі у грудні 1768 р.; дії запорожців під час татарського набігу взимку 1769 р.; можливі контакти з польськими конфедератами. Жоден із них не має доказової бази щодо реальної “зради” запорожців.

Тобто, у політиці Калнишевського, як і практично всіх кошових отаманів доби Нової Січі, прослідковується балансування на межі суперечностей з Росією та Кримом, що зумовило непослідовність запорозької дипломатії. Вважаємо більш доречним говорити не про “кримську” партію в Коші, а про “кримський” вектор у політиці Коша за часів Нової Січі, який становив протизвагу вектору “російському” Адже на Запорожжі не склалося сталої соціальної, політичної чи регіональної групи, орієнтованої на Крим.

Наявні матеріали та сам характер запорозько-татарських взаємин часів Нової Січі в умовах посилення Російської імперії на Північному Причорномор'ї говорять, якщо не про зраду запорожців, то про реальну можливість цієї зради, що пов'язано, перш за все, з іменем кошового Калнишевського. Хоча певний час військова сила запорожців використовувалася для протидії Туреччині та її васала Кримського ханства, запорожці не вважалися надійними підданими і при нагоді звинувачення у зраді були використані для знищення Січі та розправи над керівництвом Коша.

Джерела та література:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. [“Архів ВУНАС”] – Спр. 22926: Рябінін-Скляревський О. Запоріжжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді 1930 р. Додаток до протоколу

№ 30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу (рукопис). 1930 р.

2. Центральний державний історичний архів України (м.Київ). – Ф.59. – Оп. 1. – Спр.3996: Справа про надіслання коштовим Калнишевським Київському генерал-губернатору Глебову відомостей про наміри кримського хана схилити Запорозьке Військо до союзу з ним та приєднання до Кримського ханства і про нагороди Катерини II старшині. 1762 р.– Арк.1-17.

3. *Александров П.Г.* Унікальний документ з історії Підпільненської Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип.4(5). – Запоріжжя, 1999.

4. *Андрєєва С.С.* Зв'язки емігрантів-мазепинців в Криму (1738-1758 рр.) з запорожцями // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАНУ. – Т. 12. – К., 2006.

5. *Андрєєва С.С.* Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2004.

6. *Грибовський В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004.

7. *Загоровский Е.А.* Взаимоотношения Запорожья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXI. – Одесса, 1913.

8. *Князьков Ю.П.* Нові відомості про П.Калнишевського // Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці: Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 1990.

9. *Олійник О.* До причин ліквідації Запорозької Січі // Український історичний журнал. –1992. – № 2. – С. 49.

10. *Полонська-Василенко Н.* До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен, 1965.

11. *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його “вольності”) // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен, 1965.

12. Проект реформування устрою Запорозьких Вольностей, укладений генерал-майором К. Штофельном (1765 р.) // Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 45.

13. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. (Стаття для збірника “Полуднева Україна”, 1932) // *Малинова Г.Л., Сапожников И.В.* А.А.Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев, 2000. – С.83-178.

14. *Скальковский А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.

15. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Т.27-28 / Отв. ред. И.Д. Ковальченко // Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн. XIV. – М., 1994.

16. Histoire phisique, morale, civile et politique de la Russie ancienne et moderne, par MM Le Clerc. – Paris, Versailles, 1783-1792. Livre VI. Observations interessantes sur l'Ukraine, la petite Russie et ses Habitans. – P. 77-110.

17. Recueil des instructions donnees aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traites de Westphalie jusqu'à la Revolution francaise. Avec une introduction et des notes par Alfred Rambaud. – Т. 9. Russie. 1749 – 1789. – Paris, 1890. – P. 8-10.

О. М. Посунько

П.КАЛНИШЕВСЬКИЙ І БОРОТЬБА СІЧІ З ГАЙДАМАЧЧИНОЮ

У сучасній україністиці постать останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського займає достойне місце (про що свідчить і дана наукова конференція). Втім, попри намагання позбавитися впливів „радянської історичної науки”, залишаються деякі оцінки та підходи, які вступають у певне протиріччя. У даному випадку таку собі „несумісність” можна спостерігати у загальному позитивному ставленні і характеристиці, які подають історики і гайдамацькому рухові, і особі останнього кошового, який об'єктивно з цим рухом боровся. Проблема, безсумнівно, в першу чергу полягає у дискусійності теми гайдамаччини, що і зумовило наш інтерес саме до цієї сторінки в житті П. Калнишевського.

© Посунько О. М.

Згадки про П. Калнишевського в офіційному діловодстві Коша пов'язують з початком 50-х років XVIII ст. [6; с. 124]. Як відомо, саме в цей час піднялася нова хвиля гайдамацької активності. Все частіше в скаргах польських та турецьких підданих звучала інформація про запорожців – учасників гайдамацьких наскоків. Крім того, наголошувалося постійно, що це – російські піддані. Як наслідок – російський уряд почав вживати активних заходів, які мали б продемонструвати сусідам бажання Росії вирішити дану проблему, що в свою чергу було неможливо без залучення адміністрації самої Січі. Як одна з форм боротьби виникає ідея створення запорозьких роз'їздних команд, які б шукали гайдамацькі сховища безпосередньо в степу. У якості керівника такого загону ми і зустрічаємо прізвище тоді ще осавула П. Калнишевського. Наприклад, в травні 1754 р. він посилався до бугогардівського полковника з наказами від Коша про вживання заходів для запобігання нападам запорозьких загонів, які гуртувалися на території паланки, на татарські, турецькі і польські володіння [2; с. 656]. При цьому П. Калнишевський в Кіш доповідав, що хоча він оприлюднив документ із заборонами, і сам наказував щоб ватаги розходилися, але ніхто його не послухався. Більше того, писаря і довбуша побили, а осавула лаяли і говорили, що „от воровства як с турецкой, так и с полской сторон, пока славі не учинять, не перестанут” [2; с. 657]. Кіш погрожував, що винних буде судити не самостійно за давніми звичаями, а згідно розпоряджень Сенату віддаватиме під суд до Глухова, де у якості покарання визначалося заслання до Сибіру.

Підтвердження цим словам бачимо далі. 20 червня того ж року в Глухів відсилали з супровідними документами чотирьох козаків, яких було спіймано в степу командою П. Калнишевського [2; с. 663]. Тоді ж Кіш звітував і перед Генеральною військовою канцелярією про заходи боротьби і про сутичку команди Калнишевського із гайдамацьким загonom. Між іншим зазначалося, що при зіткненні чотири особи з команди осавула вбито, а троє поранено [2; с. 673].

4 вересня 1754 р. Кіш знову дає Калнишевському інструкцію про відрядження його команди в Гард. Інструкція досить детальна, оскільки справа набувала неприємного для Січі вигляду. Постійні скарги з боку татар і поляків доходили вже не лише до гетьмана К. Розумовського, київського генерал-губернатора, але й до імператорського двору, в результаті чого отримано цілу низку наказів з різних установ про необхідність боротьби з боку Січі. Тому Калнишевському треба було виступати в Гард, звідити понад Бугом до лиману і знову піднятися вгору понад Дніпром для здійснення розвідки [2; с. 709]. Далі вказувалося, що слід зібрати озброєних козаків „самых хазяїнов” і переловити злочинців [2; с. 709]. Навіть тим, хто переховував у себе гайдамаків, Кіш погрожував смертною карою. Вже в даному визначенні „самых хазяїнов” – вказується і на соціальне розшарування, і на прошарок, який став опорою для керівництва Січі.

29 вересня 1754 р. Кіш доповідав в Київську губернську канцелярію про виконання вищезгаданих урядових розпоряджень по боротьбі з гайдамацькими розбоями в краї. Серед іншого зазначалося, що команда П. Калнишевського за наказами К. Розумовського та ордерами самої губернської канцелярії 5 вересня вийшла з Січі для розшуку винних і повернення награваного майна скривдjenим. Додавалося, що осавул має повідомити всіх козаків про офіційні накази і заходи і доповісти в Кіш про свої дії [2; с. 583-584].

Та не лише кошовій старшині виявилася підпорядкованою команда П. Калнишевського. На західних володіннях Війська Запорозького на початку 50-х рр. розмістилася Нова Сербія, яка в силу географічного розміщення (в основному північно-західна частина сучасної Кіровоградської області) мала постійно справи з гайдамацькими наїздами. Адже тут знаходилися ліси Чута, Нерубай, Чорний – відомі місця передислокації гайдамацьких загонів. Це викликало створення у 1756 р. комісії у гайдамацьких справах [8; с. 61]. Саме в дану комісію надходили скарги звідусіль, донесення від різних військових частин, що займалися пошуком ватаг. Власне, і самі новосербці як військові мали нести прикордонну службу і підтримувати спокій в регіоні. Проте, керівництво Новосербського корпусу намагалося перекласти проблему боротьби з гайдамачиною на плечі запорожців [8].

Тому іноді П. Калнишевському як керівнику пошукового загону доводилося бути у подвійному підпорядкуванні. Так, 17 грудня 1757 р. командир Новосербського корпусу І. С. Хорват відправив ордер П. Калнишевському – „от Войска запорожского с выкомандированою для сыску и поимки и искоренения гайдамак командою” [7; арк. 1]. Зі змісту ордера зрозуміло, що осавул звертався до Хорвата з проханням дати дозвіл повернутися в Кіш, оскільки провіанту і коштів козаки з собою брали на місяць, а термін цей вийшов і тепер мають труднощі з даного приводу. Хорват обурювався, що, мовляв, з Малоросії козаки сюди відряджаються з припасами на третину року, „а не так, как вы с командою безрассудно с Коша отправлены”. З цього генерал-лейтенант робив висновок, що „от вашей команды нет охоты по должности и законам в сих местах исполнения чинить” [7; арк. 1 зв.]. В кінцевому підсумку Хорват дозволяв команді повернутися на Січ, а на шляху слідкувати, щоб новосербцям підлеглі Калнишевського не чинили образ.

Можна припустити, що П. Калнишевський навряд чи був задоволений своєю місією, яка змушувала

його виступати у тривалі походи, та ще й викликала до нього неприязнь з боку сіроми. Та і надалі ми бачимо його у такій якості. Так, у 1762 р. до нього звертався київський генерал-губернатор І. Глебов. Зокрема, в листі вказувалося, що Січ взяла на себе зобов'язання викоринити гайдамаччину і генерал-губернатор давав певні настанови. Калнишевському рекомендувалося робити регулярні роз'їзди, зі спійманими чинити „по закону”. Наголошувалося окремо на потребі захисту купецтва. Оскільки за зовнішніми показниками не завжди можна було відрізнити гайдамаку від добропорядного козака, то йшла мова про необхідність обов'язкового забезпечення проїздними документами козаків, які у справах бували на території Правобережжя [3; с. 320] Крім того, у листі згадувалося про непрості стосунки, які склалися у запорожців з жителями Нової Сербії і Новослобідського козачого полку.

Справа в тому, що названі військово-територіальні одиниці розміщені були на землях, які Січ вважала своїми. Сусідство обернулося постійними взаємними претензіями, порубіжними непорозуміннями. Зокрема, вирішення даної проблеми стало одним з пунктів прохань запорожців до центральної влади, з чим до Петербургу їздила не одна козацька депутація, учасником яких був і П. Калнишевський. Так от, у названому вище документі, І. Глебов згадує знову про конфлікт між козаками і Новослобідським полком, жителі якого втрутилися у запорозькі володіння. Між іншим зазначалося, що коменданту фортеці святої Єлисавети М. Муравйову наказано вивести новослобожан з „запорозьких дач”, але і козаки при роз'їздах тепер нехай не завдають прикрощів місцевому населенню і захищають його також від гайдамаків [3; с. 320]

Отже, П. Калнишевський з самого початку активізації гайдамацького руху в 50-х рр. XVIII ст. стає одним з головних представників Коша у боротьбі з даним явищем. Декілька років поспіль саме він очолював роз'їзні команди, впроваджував політику Січі безпосередньо на місці у стосунках з новосербцями, новослобідськими поселенцями, торговим людом. Все це було непросто для осавула, який керуючись настановами Січі, часто викликав проти себе незадоволення з боку простого козацтва і учасників гайдамацьких ватаг. Та найбільше випробування лягло на плечі П. Калнишевського уже у якості кошового. Ми маємо на увазі 1768 рік. Зрозуміло, що саме козацька сірома стала основною бойовою складовою гайдамацьких загонів. Як тільки стало відомо про неспокій на Правобережжі, 24 червня 1768 р. київський генерал-губернатор Ф. Воейков особисто звернувся до кошового з наказом про нагляд за козаками. Зокрема, в листі згадувалося, що повстаннями охоплені Чигирин, Уманщина, Смілянщина. Відомо, що „вождем” повсталих є запорозький полковник М. Залізняк, з яким перебуває близько тисячі козаків. Залізняк закликає до бунту і цим „поношение и безславиe Войску Запорожскому наносит” [3; с. 356]. У зв'язку із зазначеним, П. Калнишевському наказувалося перевірити наявність особового складу військової старшини і тримати козаків під контролем.

Очевидно, наперекір власному бажанню, П. Калнишевський все ж потрапив до виру подій. Його ім'я, наприклад, згадувалося і у зв'язку із міфічним указом імператриці із закликом до знищення „ляхів і жидів” [3; с. 370]. Документ був, мовляв, підписаний і кошовим (пізніше, під час слідства над учасниками Коліївщини, урядова комісія, замовчуючи інформацію про ймовірний царський указ, робитиме наголос на чутках про наказ кошового, представляючи таким чином Січ як головного винуватця катастрофи [12; с. 488]). Про це, наприклад, доповідав у Січ 2 липня того ж року запорожець Семен Галицький, який під час нападу на Балту перебував там у справах Коша. При тому С. Галицькому довелося переконувати місцеву балтську адміністрацію, що Кіш і кошовий ніколи таких розпоряджень не давали. До речі, сам Семен бачив нападників і запевняв, що то не запорозькі козаки, бо не вміють „по войсковым запорожским обычаем лошади оседлать... ратища в руках держать и лошадей навьючить” [3; с. 371].

Втім, такі свідчення були малопереконливими, оскільки звідусіль надходила інформація про участь запорожців у повстаннях. Тому 2 липня 1768 р. Ф. Воейков знову пише в Кіш про напад на Голту і у зв'язку з цим віддає наказ про заборону козакам відлучатися зі своїх місць [3; с. 373]. Даний наказ П. Калнишевський підтвердив в Січі 9 липня [3; с. 591].

У документах Коша можна зустріти звернення і накази адміністраторів різного рівня і рангу, які мали хоч якесь відношенн до вирішення даної проблеми. 12 липня наказ про приборкання гайдамаків віддає кошовому імператриця. Вона пише, що „с крайним удивлением” взяла про свій міфічний указ про боротьбу з барськими конфедертами, чутки про який розповсюджують повсталі. Імператриця, мовляв, і уявити не може, що кошовий і його підлеглі „могли пренебречь и позабыть подданнической и присяжной к нам долг”, адже Росія гарантує вольності Січі і „защищает ея силами нашими от внутренних ея возмутителей” [3; с. 393]. Можна лише уявити з якими відчуттями сприймав ці слова П. Калнишевський, який і у якості депутата до двору, і у якості кошового не один рік безуспішно боровся за повернення чи хоча б збереження запорозьких земель і окремих привілеїв! Далі Катерина не менш лицемірно вказувала на необхідність безжалісно карати винних, але з огляду на її „человеколюбие и матерне... сердце” кошовому

давався наказ відкликати терміново всіх козаків з повсталих загонів „ібо раскаяние может еще по крайней мере уменьшить к ним тягость праведного нашего гнева” [3; с. 394]. Війську Запорозькому повелівалося „жить в покое, тишине и добром согласии между собою, так и с окрестными народами”. Насамкінець, імператриця висловлювала сподівання на вірність війська, „...а особливо на твое, кошевого атамана... похвальное и ревностное попечение” [3; с. 394].

Дійсно, кошовий опинився „між молотом і наковальнею”. З наказами, листами, проханнями до нього звертаються і російські чиновники, і турецькі та польські підлеглі, не говорячи вже про найвищу його відповідальність перед урядом. Проте, ситуація виходить з-під контролю. Запорожців неможливо вже втримати у покорі. Навіть ті, хто не приймає безпосередньої участі у повстанні, широко співчують колишнім побратимам. Наприклад, 21 вересня 1768 р. кошовому рапортує бугогардівський полковник Мусій Головка про відмову козаків переслідувати залишки гайдамацьких загонів, які вступили на запорозькі вольності [3; с. 462]. Кошовий у відповідь надсилає в Гард ордер про притягнення до відповідальності тих, хто відмовився виконувати наказ полковника [3; с. 594]. Без сумніву, всі ці заходи не додають популярності П. Калнишевському серед товариства. Абсолютно логічно припустити, що Січ стає схожою на киплячий котел, в якому примусом притлумлюється „пара” емоцій і незадоволення. В кінці кінців це спричиняє вибух.

У даному випадку ми маємо на увазі бунт 1768р. Згадка про цю подію зустрічається у багатьох працях, присвячених історії Нової Січі чи постаті П. Калнишевського, але, на нашу думку випадок не достатньо проаналізований. Чи не найуважніше до сюжету поставився В. Голобуцький, але джерелом інформації для нього стала стаття катеринославського архівіста В. Грекова – „Бунт сіроми на Запорозжі 1768 р.”, опублікована у одному з чисел „Записок историко-филологического відділу ВУАН за 1927 р. Звернувшись до цієї статті, яка доповнюється публікацією 24-х документів з колишнього губернського архіву Катеринославської губернії, що в тій чи іншій мірі стосуються згаданої події, ми побачили вказівку ще на одну археографічну публікацію. Мова йде про низку документів з того ж архівного зібрання, опубліковану у 1904 р. Н. Терновським у „Віснику Катеринославського земства” з 25 по 31 число. Загальна назва підбірки „До історії Запорзького краю”, 8 документів якої розкривають суть справи [10]. Відразу зауважимо, що рівень публікації документів даних авторів різний. У Н. Терновського допущено чимало помилок, на що він пізніше сам вказав, в переважній більшості документи опубліковані частково, а головний зміст передано словами автора. Проте, це не применшує їх вартості з огляду на нинішню втрату частини оригіналів.

Зовнішній бік справи виглядав так. 26 грудня 1768 р. ввечері близько 100 козаків-„сіромах” приймали участь у традиційному різдвяному кулачному бою, який переріс у криваве побоїще. Один з військових осавулів найактивніших п'ять осіб наказав взяти під арешт. У відповідь на ці дії зчинився бунт, в результаті якого було розгромлено пушкарню, звідки звільнено не лише п'ятьох „колег” по розвагам, але й інших заарештованих „по важным делам” (цілком вірогідно – колишніх гайдамаків)[10; с. 784]. Всі разом тепер вирушили громити будинки кошового і старшини, а їх самих погрожували вбити. Майже всі праці, що згадують дану історію, облетіла „крилата” фраза з рапорта капітана Жовтого гусарського полку Марковича до генерал-майора О. С. Ісакова про те, що кошовий зі старшиною тікали з Січі, причому Калнишевський це здійснив „через верх потолешный” [10; с. 784]. А у А. Скальковського (а за ним цю інформацію повторюють і П. Єфименко, і В. Голобуцький) кошовий взагалі рятувався, переодягнувшись у чернечу рясу [9; с. 443]. Втікачі знайшли притулок у Новосіченському ретраншементі і звернулися за допомогою. Згадуваний капітан Маркович, який перебував там у своїх справах, „отставил от себя с кармана часы и кошелок с денгами”, пішов на розмову з бунтівниками [10; с. 784]. Він умовив товариство обрати собі нового кошового і старшину, якщо їх не задовольняли попередні. Швидко було обрано Пилипа Федорова, якого Маркович просив вгамувати бунтівників. Після такого наказу основна маса розійшлася по куреням, але чоловік 300 не залишилися вдоволеними таким результатом. Цей момент Маркович визнав як влучний аби напасти на бунтівників. Що і було зроблено на чолі з ним та П. Калнишевським. Під їх командуванням перебували вірні кошовому козаки, а також підтримку артилерією надав новосіченський гарнізон. В інших опублікованих документах зі слів очевидців подана інформація про те, що досить легко справилися з бунтівниками, оскільки, обравши старшину, вони пиячили в Січі. Близько 40 незадоволених було вбито, 50 – посаджено до ями, інші – втекли в степ [10; с. 785].

Випадок наробив чимало клопотів. Новоросійський генерал-губернатор О. С. Ісаков повідомив про нього графа П. Рум'янцева, який видав наказ про слідування чотирьох полків на Січ. Але вже дійшла інформація про придушення бунту, тому указ скасовано. Проте, ні місцеве російське керівництво, ні кошовий зі старшиною не почувалися спокійно. Надзвичайний інтерес представляє секретне донесення секунд-майора Л. Мікульшина (коменданта новосіченського ретраншементу) О. С. Ісакову від 3 січня

1769 р., в якому він від імені П. Калнишевського просив відрядити на Січ команду регулярних військ. При цьому Мікульшин пояснював, чому кошовий з цим не звертається особисто: мовляв, сам він неписьменний для особистого звернення, а якщо доведеться диктувати прохання писарю, то про це дізнається товариство і з огляду на наявні погрози, його б чекала смертельна розправа. Також кошовий бідкався, що якщо раптом на Січ було б здійснено напад ворога, то він не впевнений, що колишні бунтівники не усупільняться з „неприятелми зделать отечеству нашему какой вред” [10; с. 785]. На цьому хотілося б зупинитися детальніше. Наприклад, у П. Єфименка при описі цих різдвяних подій зазначається, що бунт зчинився після того, як кошовий оприлюднив інформацію про найближчі військові дії з Туреччиною [6; с. 125]. Як видно з документів, такі факти не згадав у своїх донесеннях кошовий, але у приватній розмові з Л. Мікульшиним саме це і хвилювало його. Близька перспектива війни, недавня розправа з гайдамаками підбурювали козацтво до бунту і кошовий навіть не міг передбачити наслідки цього незадоволення.

Розстановка сил, настрої Запорожжя, ймовірність найближчим часом військових дій найбільше хвилювала і російське керівництво. У січні граф П. О. Румянцев звернувся до козаків із закликом покоритися і продовжити „неустанные свои попечения об отражении стремлений врагов отечеству...” [1; с. 574].

Самим же Калнишевським було організовано загони, які в степу вишукували тих, хто втік з Січі. Також створювалася слідча комісія, до якої ввійшли представники старшини – В. Пишмич, Я. Качалов, А. Вербецький, О. Верменко і майор Л. Мікульшин, а сама вона працювала в Новосіченському ретраншементі [5; с. 214]. У згаданому секретному донесенні Мікульшина говорилося і про те, що Калнишевський взагалі-то „к разбирательству камиссию начать крайне опасен, по той причине, чтоб ... не последовало б от них болшого бунта” [10; с. 785]. Дане слідство велося з 16 лютого по 23 березня 1769 р. і не закінчилося, оскільки П. Румянцев наказав передати справу до Генеральної військової канцелярії [5; с. 215].

Зрозуміло, що опис подій у В. Грекова і В. Голобуцького має суттєві відмінності. Автори акцентують увагу на різних нюансах, що змінює оцінку подій. В роботі В. Голобуцького, опублікованій у 1961 р., відразу вказується на хибність позиції „буржуазного” історика В. Грекова, випадок подається як один з проявів класової боротьби, старшина представляє собою „пожадливых эксплуататорів і гнобителів”, а сірома – „носія славних бойових традицій Запорозької Січі” [4; с. 401]. Розуміючи ідеологічні настанови, у яких змушений був робити свої оцінки В. Голобуцький, все ж не можемо з ним погодитися в оцінці позиції В. Грекова, який „відмовляючись пояснити причини повстання 1768 р. існуючими непримиренними класовими суперечностями, шукав коріння повстання в сфері національних ознак” [4; с. 397]. Якраз соціальні протиріччя як основу конфлікту і визначав В. Греков у своїй статті. Єдине, в чому обидва автори однакові – це безпосередній зв’язок зазначених подій із гайдамаччиною і позиція кошового відносно даного явища. В Голобуцький називає бунт 1768 року подією, безпосередньо пов’язаною з Коліївщиною і вважає його одним із найзначніших епізодів класової боротьби на Запорожжі [4; с. 397]. В. Греков навіть детальніше зупиняється на характеристиці цього зв’язку. П. Калнишевського він називає „грозою гайдамаків”, відзначаючи такі заходи боротьби, як організація спеціальних каральних загонів, форпостів, жорстокі покарання винних [5; с. 220].

Незадоволення з приводу необхідної участі у каральних загонах була також однією з причин ненависті сіроми до свого кошового і старшини. В. Голобуцький наводить цілий ряд прикладів конфліктних ситуацій, пов’язаних з відмовою бідного козацтва брати участь у каральних операціях восени 1768 року [4; с. 396]. Кошовий зі старшиною змушені були вживати певних заходів з цього приводу, адже ще влітку 1768 р. російська влада домоглася від січовиків своєрідної присяги, в якій козаки обіцяли боротися з гайдамаччиною [4; с. 397]. Все це лише посилювало незадоволення козацтва своїм безпосереднім керівництвом.

П. Калнишевський, за висловом В. Грекова, переживав трагедію. Дослідник наводить документи, які свідчать, що у грудні 1767 р. П. Калнишевський двічі відмовлявся від кошеводства. Не можна знімати з рахунку віковий фактор, адже кошовому на той час було вже під 80 років, але і соціальна напруженість і труднощі становища самої Січі, очевидно, не додавали ентузіазму. Будучи досвіченим політиком, наділеним від природи дипломатичним талантом, Калнишевський, мабуть, вже напередодні подій 1768 р. відчував всю складність ситуації. Та ніякі його таланти і вміння не дали можливості врятувати Січ і гайдамаччина та участь у ній козацтва стали однією з легітимних причин, на які посилався уряд при ліквідації козацької вольниці.

Відсутність документів особистого походження не дають можливості чітко говорити про власну позицію кошового відносно гайдамаччини. Але дотичні свідчення вказують на досить щире несприйняття

П. Калнишевським даного явища і розуміння ним негативних наслідків, які запорожці і отримали за свою участь у вищеописаних подіях. Чого більше було в позиції кошового – державного примусу, станової ворожості, особистої відрази – навряд чи ми до кінця зрозуміємо. Але при оцінці гайдамацького руху не можна знімати з рахунку все ж і ставлення козацької старшини і її бачення проблеми.

Література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т.І. – К., 1998.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. Т.ІІІ. – К., 2003.
3. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів – К.: Наукова думка, 1970.
4. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. (1734 - 1775). Вид. 2. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
5. Греков В. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 210 – 240.
6. Ефименко П. Калнишевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691 – 1803 // Український історичний журнал, 1990. - № 12. - С. 122- 131.
7. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукописів. – Ф. ІІ. Хронологічний каталог (50-60 рр. XVIII ст.).- Од. зб. 5844.
8. Посушко О. М. До історії гайдамацького руху у 50-60-х роках XVIII століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. Вип. 2. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – С. 61 – 74.
9. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького/ Перекл. з рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
10. Терновский Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. - № 26. – С. 784 – 789.
11. Храбан Г. Ю. Спалах гніву народного (антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768 – 1769 рр.). – К.: Вид-во при Київському державному університеті, 1989.
12. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005.

О. В. Іващенко

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Наш земляк був не лише видатним дипломатом, але й умілим воєначальником. Вже в юні роки він зарекомендував себе на Січі вправним вояком, який не тільки відмінно володів всіма видами холодної та вогнепальної зброї, а й неабияким хистом бойової стратегії. Саме завдячуючи цим якостям, Калнишевський, або як його називали запорожці-Калниш, часто керував військовими загонами козаків, які ходили в небезпечні походи проти турок і татар, обирався на різні старшинські посади, а пізніше очолював Запорізьку Січ.

Якраз за отаманства Калнишевського, очолювані ним козаки в запеклих боях з ворогом під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. покрили себе невмирущою славою. Необізнаність росіян у веденні бойових дій з татарами комплексувався величезною підмогою запорожців, які зміли вистежити ворога, знали і вчасно могли розгадати підступні азійські військові хитрощі, знали місце розташування в Дикому степу і в Кримському ханстві населених пунктів, шляхів, криниць, тощо.

На початок 1769 р. запорізьке військо складалось з 7,5 тис. вершників і 5,8 тис. піших козаків, свідченням російських полководців, під час війни 1768-1774 рр. саме запорізька кіннота відігравала провідну роль у боротьбі з татарами, а козацькі чайки становили кістяк російського флоту, якого до речі на початок війни в Азовському і Чорному морях в росіян взагалі не існувало.

Потрібно наголосити, що війна й називалася російсько-турецькою, але велася з російської сторони в основному військовими силами, які базувалися на Гетьманщині, Запоріжжі та Дону. Іншими словами, з турками воювали українці, вчорашні козаки, забриті в пікінерські та гусарські полки, зодягнені в

© Іващенко О. В.

російську форму і під російськими знаменами. Ось де витоки “ слави русского оружия в Крыму”.

Готуючись до війни, турецький султан дав наказ кримському хану скористатись незадоволеністю запорожців утисками російського уряду і схили їх на свою сторону. Хан для початку без будь яких попередніх домовленостей з Калнишевським до кінця 1868 р. відправив на Запоріжжя українських купців, козаків і чумаків, яких татари перед цим захопили в ясир.

Та з цього нічого не вийшло, бо Калнишевський і більшість старшини дотримувались проросійської орієнтації.

Не діставши підтримки в запорожців, татарська 100-тисячна кіннота на початку січня 1769 р. раптово вдерлася на територію України, яка на той час була розділена по Дніпру між Росією і Польщею. Один татарський загін (до 30 тис.) рушив у район Бахмута, другий (до 20 тис.)- та у верхів'я р.Орелі. Основні сили татар на чолі з ханом Крим-Гіреєм вторглися на Правобережну Україну, яка належала Польщі. При ханові перебували французький резидент і польські конфедерати, які бунтували проти свого короля за те, що напустив в країну російських військ, які знищували не тільки гайдамаків, а й шляхетську анархію конфедератів. Конфедерати очолювали окремі підрозділи ханського війська.

Козаки Калнишевського дали рішучу відсіч забородам і ті, зазнавши великих втрат панічно повтікали. Основне ханське військо, користуючись бездіяльністю російського командування найбільше заглибилося в українські землі, палячи села та містечка, дійшли до Черкас і Чигирина, яка правда не змогла ходу взяти, спустошивши лише неукріпленя передмістя. Скоро по тому, отримавши звістку про наближення значних військових сил росіян, хан наприкінці січня зняв осаду і поспішно відступив у межі своїх володінь. Це був останній в історії розбійницький напад татар на Україну.

Весною 1789 р. наступальну ініціативу перейняла російська армія, яка увірвалася на територію Кримського ханства. На протязі року Калнишевський з козаками воювали в районі Очакова-головної фортеці і бази турецького флоту на північному узбережжі Чоного моря. Також здійснювали стрімкі глибокі рейди на ворожу територію. Своїми операціями вони надійно прикривали лівий фланг російської армії під час її руху до Дністра.

Запорожці вели розвідку боєм, знищували окремі загони супротивника, руйнували його укріплення, займали худобу. В запеклих боях громили турків татар, при цьому захопили у ворога 20 тис. коней, 1000 рогатої худоби, 400 овець та 180 верблюдів. Частина здобичі відіслали як подарунок головнокомандуючому російської армії Петру Румянцеву – сумнозвісному на Україні своїми здирствами та викоріненням вільнолюбивого козацького духу. В листопаді 1769 р. Калнишевський урочисто вступив до Січі, а в березні 1770 р. знову в похід. Тут запорожці відзначили в бою під Очаковом, де побили в лютий січі турків і татар., відбивши в них 11 прапорів, пернач, 3 гармати і багато іншої зброї. В цьому бою полягло багато козаків і один курінний отаман. На Кінбурнській косі козаки напали на кримчаків і примусили їх до панічної втечі, причому отаман Данило Третяк ледве захопив в полон кримського хана Крим-Гірея, якого врятував лише швидкий кінь.

Окрім цього запорожці весь час вишукували і знищували татарські загони в степу та ворожі галери на морі, нападали на прибережні турецькі міста. Як не старалися російські воєначальники присвоїти собі всі перемоги і з великих заздрощів всіляко принизити козаків, але роль їх у війні була настільки великою, що цариця Катерина II, тамуючи лють і приховуючи до пори свої дійсні наміри визнала за необхідне видати указ про нагородження за уміле керівництво Калнишевського золотою медаллю, прикрашену діамантами з портретом цариці, а старшині такі ж медалі, але без діамантів.

В наступні роки запорожці Калнишевського теж відважно воювали, підтримуючи свою стародавню славу незламних воїнів і багато хто з товариства не повернувся додому. Козаки мали надію, своєю звитягою заслужити нормального до себе ставлення і подальшого проживання на уорінній території, але скоро, після закінчення війни царські війська в червні 1775 р. раптово увірувалися в межі Запорожжі, захопили і пограбували Січ, а підступно схоплений кошовий був кинутий за ґрати в темницю Соловецького монастиря, але не скорився і все таки помер вільною людиною, а не в'язнем, хоч і вдалині від Батьківщини.

Лише тепер могутня постать мужнього борця з козацькі вольності все більше увиходить до нашої свідомості як символ нескореності духу української нації.

ПОСТАТЬ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920 та 1930-х РОКІВ

Початок наукового дослідження постаті П.І. Калнишевського припадає на кінець XIX століття – у добу переходову від романтичних до позитивістських студій, коли неабияку увагу дослідників привертають яскраві історичні особистості, характерні представники тієї чи іншої суспільної групи, “герої” свого часу, вивчення яких обумовлювало появу біографічних викладів. Серед цілої низки визначних постатей запорозького козацтва кошовий отаман Війська Низового Запорозького Петро Іванович Калнишевський неодноразово привертав увагу українських істориків [6], [17], [1].

У 1920 та 1930-х роках дослідники історії запорозького козацтва й Південної України XVIII століття також не могли оминати у своїх студіях кошового отамана. Але за тогочасної історіографічної ситуації помітно змінилися підходи, в світлі яких історики зверталися до постаті П.І. Калнишевського, взагалі до постатей визначних запорожців [16, с. 103]. Людина як дійова особа історії, як яскравий, непересічний, або навпаки, типовий представник тієї чи іншої спільноти відходить на другий план. Увага дослідників більше прикута до соціальних класів (груп), дослідити які можна, звернувшись до соціально-економічної й політичної діяльності їх типових представників. Відбувається зміна в методології дослідників, яка на практиці у істориків 1920-х років призвела до своєрідного поєднання позитивізму і марксизму, а у істориків 1930-х – до вульгаризації та ідеологізації історичних досліджень, що вже неодмінно базувались на марксистських засадах. Змінюється проблематика та напрями досліджень, у той же час продовжує розроблятися документальна база, готуються археографічні проекти (в тому числі Архів Коша). В цей період, на відміну від попереднього, не з’явилося окремого дослідження, присвяченого кошовому отаману. Упродовж 1920-1930-х років біографічні студії як такі, взагалі не створюються, а у роботах істориків все частіше лунають заклики до переведення історії Запорожжя на засади історичного матеріалізму [14, с. 373], [7, с. 3]. Значно посилюється увага до соціально-економічної, і як наслідок – політичної історії Запорожжя у XVIII столітті. Саме в контексті такої уваги постає в історичних дослідженнях фігура П.І. Калнишевського: окремі нові факти його життя та діяльності, спроби визначити складові політики на Запорожжі, характерні оцінки та погляди на дану постать в світлі загальних підходів до минулого. Відмітимо, що в українській історіографії 1920 та 1930-х років були представлені скоріш окремі штрихи до портрета цього політичного діяча, але й вони заслуговують на нашу увагу і висвітлення.

Так, Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко приступила до студій над історією запорозького козацтва у середині 1920-х років. В одній із перших своїх робіт вчена подала нарис історії Нової Січі в світлі поступового обмеження запорозьких вольностей і наступу російського уряду на ці землі [8]. В цьому нарисі боротьби Запорожжя за свої права і вольності П.І. Калнишевський постає на тлі загального історичного процесу як один з учасників депутації 1765 року (намагалась вирішити при дворі питання запорозьких кордонів). Обрання П.І. Калнишевського на кошового дослідниця розглядає в ході висвітлення процесу втинання російським урядом політичних прав Запорожжя (щорічне переобирання старшини тощо). На її думку, старшина відмовилась від цієї давньої традиції під тиском уряду, пішла таким чином на компроміс, і новообраний останній кошовий свідомо перейняв цю позицію й практику, до якої схилилася російська сторона [8, с. 86-87]. Показово, що аналізуючи літературу і джерела, Н.Д. Полонська-Василенко однією з головних рис політики П.І. Калнишевського визначає прихильне ставлення до російського уряду, орієнтацію на підтримку російського війська у сутичках із запорозькою сіромою [8, с. 87]. В той же час, кошовий очолює Петербурзьку депутацію 1765 року, коли російськими вельможами обмірковується проект повернення запорожцям земель по Самарі, Орелі, та новосербських земель. Дослідниця виділяє один із напрямів боротьби за вольності, який провадила старшина на чолі із П.І. Калнишевським – легальний, через постійні депутації до двору (1766 р., Комісія 1767 р., 1774 р.). Паралельно із цим, кошовий отаман у 1770-х роках ухвалює постанови, що призводять до виселення самовільно поселених на прикордонні запорозьких земель, зганяння мешканців Єлисаветградської провінції, боротьбу із пікінерами за окремі порубіжні слободи, згону форпостів на кордоні із Новоросійською губернією тощо. Тим самим вкрай псується стосунки Коша з російським урядом. Але ці постанови, на думку вченої, П.І. Калнишевський змушений був ухвалювати під впливом сіроми, в очах якої через нерозв’язаність земельних проблем і доляльність у відносинах із російським урядом кошовий із старшиною перетворювались на “ренегатів рідного Коша, людей незугарних боронити інтереси козацтва” [8, с. 96]. Ще одна площина, в якій підкреслюється цілеспрямована політика

П.І. Калнишевського, – колонізація запорозьких земель у XVIII столітті, бо дійшла вона свого апогею останніми роками в житті Січі, в тому числі як наслідок діяльності кошового. Ця діяльність виявлялась у намаганні піднести хліборобство, збільшити обсяги тваринництва, збільшити кількість поселених слобод, а в цілому “утворити нові умови життя” на Запорожжі [8, с. 100]. Але що саме мала на увазі дослідниця під «новими умовами життя» у краю, до створення яких вів кошовий: підготовлення економічного ґрунту для збагачення старшини, чи загальне переведення Вольностей на нові, стабільні політичні, адміністративні, й звісно економічні засади? Питання це, на жаль не було конкретизоване.

В наступній своїй значній роботі “Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей” (1927 р.) Н.Д. Полонська-Василенко докладно переказує долю П.І. Калнишевського після зруйнування Січі за відомостями літератури та опублікованих джерел. Знову подається оцінка постаті кошового як постійного прихильника російської партії. Аргументи на користь цього історик шукає в заявах П.І. Калнишевського під час заколоту сіроми 1968 року, мовляв почувався б він певніше у присутності російської залоги в самій Січі; у відповідній поведінці, коли кримський хан пропонував 1762 р. повернутися Війську під турецьку зверхність; надсилав листи із намовляннями хана до зради нерозкритими до Київського генерал-губернатора (1768 р.) тощо [10, с. 140-141]. Дане дослідження відомо ще й тим, що чи не вперше в історіографії вчена докладно проаналізувала, як відбився факт зруйнування Запорозької Січі в народній історичній традиції. Так, у піснях старшина згадувалась зовсім не часто, втім у низці пісень постав образ останнього кошового, до якого промовлялось “Устань батьку Калнишевський, просять тебе люди...”, “Стережися Калнишевський, од чистого ставу, бо втеряєм Запорожжя, ще й козацьку славу...” тощо. В одній з історичних пісень, що передавала сам момент оточення Січі, кошовий відмовляє від кровопролитної сутички, в той же час звертається до московського війська, щоб не руйнували й не грабували Запорожжя [10, с. 148, 151]. Таким чином, вчена хоча й нецільеспрямовано, все ж намітила один із потенційних напрямів дослідження постаті П.І. Калнишевського – його образ в народній пісенній творчості, в народній пам’яті й традиції.

Якщо у наведених працях дослідниця аналізувала переважно відомі факти з життя П.І. Калнишевського, то ґрунтовна студія над архівними матеріалами описів конфіскованого 1775 року старшинського майна, дозволила Н.Д. Полонській-Василенко зробити серйозний внесок у вивчення матеріального стану, побуту, рівня розвитку старшинського зимівчаного господарства напередодні ліквідації Січі [9]. Демонструючи інформативні можливості опублікованих джерел, вчена поміж іншим встановила значну кількість фактів, пов’язаних з економічною заможністю П.І. Калнишевського. На фоні іншої запорозької старшини, порівнювати з якою надавали можливість описи конфіскованого майна, кошовий отаман виявився найбагатшою людиною, більш того його заможність вражала своїми розмірами. Але щодо конкретних цифр і підрахунків, які використовувалися й у пізнішій історіографії [5, с. 56, 87], то слід зважати, що вченій не вдалось уникнути абсолютизації даних описів. Зовсім не зачепленою залишилась проблема рангового майна, деяке майно насправді належало іншим особам, і зовсім немає певності, що на 1775 рік П.І. Калнишевський володів лише двома зимівниками у правобережній частині Запорожжя (у балці Водяній на р. Кам’янці та біля слободи Петрової (Петриківки) на Інгульці). Відомий факт про руйнацію зимівника П.І. Калнишевського на р. Протовчій (лівобережна частина Вольностей) під час татарських набігів 1769 р. [4, с. 76] не заперечує можливості відновлення тамтешнього господарства у наступні роки.

Аналіз описів конфіскованого майна надав підстав Н.Д. Полонській-Василенко характеризувати П.І. Калнишевського як типового представника класу торговельно-поміщицької буржуазії, на яку нібито перетворилася запорозька старшина напередодні скасування Січі. Звісно на таку оцінку в опублікованій 1932 року роботі, наклала відбиток історична схема М.М. Покровського. Розкриваючи перебіг історичного процесу на Запорожжі, вчена спиралась на погляди цього історика щодо ролі й значення торговельного капіталу, «запорозької аристократії», рушійних сил історії тощо. Втім, під такою показовою для тодішньої історіографії оцінкою вчена вперше публікує важливий матеріал про умови січового життя П.І. Калнишевського, його побут та господарство, рівень заможності, у такий спосіб вчена долучається до формування портрета цього політичного діяча ще й як заможного запорозького господаря.

Н.Д. Полонська-Василенко реконструювала зовнішній вигляд та господарство зимівників кошового – у 50 верстах від Січі на р. Кам’янці (у балці Водяній) та при слободі Петровій на Інгульці, його будинок в Січі та садибу у передмісті (Гасан-баші), його млин та вітряк [9, с. 200-201, 237]. Виявилось, що у П.І. Калнишевського був «хазяїн в зимівнику», що відповідав за ведення всього господарства власника зимівника. Вчена вирахувала, що зимівники кошового були орієнтовані на розвиток скотарства, яке було дуже широко поставлено в його господарстві й по кількісних показниках значно випереджало скотарські господарства іншої старшини. На 1775 рік за підрахунками Н.Д. Полонській-Василенко по

всіх описаних садибах і зимівниках П.І. Калнишевському належало: 639 голів коней, 1076 голів різної рогатої худоби, 13 006 голів овець, 1 039 кіз, 106 свиней, 5 ослів, 9 “буйволів” – усього 15 880 голів різної худоби, кількість цю по тодішніх цінах можна було оцінити приблизно у 39 000 крб. [9, с. 219]. Зазначимо, що ці цифри згодом не раз наводилися в історичних дослідженнях (хоча частіше за їх «першовідкривача» й донині згадують не Н.Д. Полонську-Василенко, а В.О. Голобуцького). Скотарство в господарстві кошового розвивалось на продаж, більш того мало експортний торговельний характер. Щодо збіжжя, то його було порівняно мало у господарстві й вчена припускала, що старшина виконувала скоріш посередницьку роль в його збуті.

Завдяки праці Н.Д. Полонської-Василенко, ми можемо уявити внутрішнє устаткування будинків кошового, речі, які йому належали, певну специфіку у порівнянні з іншими старшинськими оселями тощо. Так, у П.І. Калнишевського було виявлено 84 ікони, писані на дереві, на полотні, на фаніфті, гаптовані золотом та сріблом по атласу, в тому числі «роботи московської», хрести, розп'яття, лампади, диски. У хаті П.І. Калнишевського були портрети цесаревича Павла Петровича, гіпсовий портрет Катерини II (очевидно подаровані підчас коронації імператриці, або петербурзьких депутацій), картини невідомих сюжетів, «статуя дерев'яна на ніжках позолочена», люстри (канделябри) по стінах, книги церковного змісту, в тому числі «Бесіди Іоанна Златоустого»... Але ось меблі були звичайні, й обстановка хат не така вже й багата, скоріш похідна. Поруч з цим по скринях захована велика кількість коштовного посуду – срібні й позолочені супні вази, срібні чарки й стакани, цукерниці, кавники, кришталеві рюмки, саксонські фарфорові чайні сервізи, набори ножів із виделками, до того ж золоті та срібні годинники, золоті табакерки, розшиті золотом й сріблом гаманці... [9, с. 247-251] Серед інших речей кошового, що привертають увагу – надзвичайно багатий, пишний одяг: 10 шуб, 20 кафтанів, 13 кирейок, дорогі хутра й різноманітні розкішні матерії, коштовне оздоблення для одягу [9, с. 253]. За описами, які опублікувала Н.Д. Полонська-Василенко, можна встановити, якою зброєю та речами для козакування володів кошовий, якого вони були походження, які запорозькі регалії зберігались у нього (22 пірнача, литаври – чи не ті, які на початку 1775 р. січовому товариству подарував Г.О. Потьомкін? [4, с. 34]). Крім усього цього статку, описи містять інформацію про вилучену готівку кошового, яка зберігалась почасти в січовій церкві, почасти в січовому будинку, в коморах і скринях, і разом складала величезну на суму у 48 520 крб. 95 коп. Цей капітал поруч із борговими розписками і векселями свідчив вченій про складні грошові оборотки кошового, а поруч із вартістю рухомого й нерухомого майна виступав доказом поміщицько-капіталістичного характеру його господарства, що давало головні прибутки з торгівлі кінями й худобою [9, с. 270]. Аналізуючи майно старшини, а фактично дослідивши певну старшинську групу за показниками її господарчого (економічного) та побутового (культурного) розвитку, Н.Д. Полонська-Василенко документально підтвердила, що старшинська маса не була однотипною, що на її загальному фоні дуже чітко вирізнялась адміністративна керівна верхівка (кошовий, військовий суддя та військовий писар), а серед цієї верхівки на першому місці стояв П.І. Калнишевський.

Цікавилась дослідниця подальшою долею майна кошового: частину йому дали з собою (що було відомо з праці П.С. Єфименка), частину грошей П.І. Калнишевський у листі до полковника І. Петерсена (відповідав за опис майна кошового), просив виплатити людям, що «служили йому» – кучеру, форейтору, хазяїну в зимівнику, канцелярським служникам, хрещеникам тощо... Його зимівчане господарство ще йшло по волі протягом кількох років, перш ніж було остаточно ліквідовано. Вченій було відомо, що 1780 р. зимівник П.І. Калнишевського на р. Кам'янці купив прем'єр-майор Мерлін (усього за 200 карбованців), він же придбав на аукціоні частину майна кошового за 73 крб. 50 коп. [9, с. 284]. На місці цього зимівника була заснована слобода Златоустинська. На жаль, про долю іншого зимівника кошового історик не мала відомостей.

Отже, для Н.Д. Полонської-Василенко на початку 1930-х років П.І. Калнишевський, в першу чергу, був людиною, що стояла на чолі заможної, впливової буржуазії, або торговельного буржуазного капіталу, людиною, яка скупчила в своїх руках великі скарби й політичну владу. Поруч з цим в історіографію увійшла досить характерна ремарка дослідниці щодо «роздвоєння в житті кошового»: коли своїми матеріальними інтересами він був зв'язаний з російським урядом, шукав у нього підтримки, в той же час очолював Запорожжя в момент його останньої відчайдушної боротьби за свої права і вольності. Таким чином, вчена помітила й наголошувала на складності й глибокому протиріччі всієї політики П.І. Калнишевського, але причини цього схильна була шукати лише в матеріальних інтересах запорозької старшини.

Натомість більш глибоке «занурення» і з'ясування справжніх підвалин протиріч внутрішнього життя Запорожжя у XVIII столітті зустрічаємо в дослідженні одеського історика, архівіста, знавця Архіву Коша Олександра Олександровича Рябініна-Скляревського [13]. На відміну від Н.Д. Полонської-Василенко

історик намагався дослідити історичний процес на Запорозжі, детермінований, в першу чергу, внутрішньою еволюцією традиційного козацького життя – кризою степового промислового господарства і посиленням розвитком торгівлі й колонізації у Вольностях, чіткою диференціацією людності на сірому, володарів дрібних зимівників та торговців («дрібну козацьку буржуазію»), а також керуючу старшинську верству (або вищу колегію кошової старшини) [12, с. 90]. Останній прошарок сформувався, на думку вченого, лише за часів П.І. Калнишевського. «Керуюча верства» безпосередньо причетна до здійснення політики Коша, багатіє, спираючись на свою владу, але до кінця Січі на окрему «клясу» так і не перетворюється [12, с. 91]. Явище, витoki якого намагається дослідити О.О. Рябінін-Скляревський – це заколоти та бунти сіроми, що за часів Нової Січі стають характерним атрибутом внутрішнього запорозького життя. Зазначимо, що тут вчений не обмежився поясненням заколотів виключно соціальним розширенням козацтва, він показав, які їх підвалини лежали в економіці, які у політичних обставинах часу, яку роль відігравала так звана «кримська легенда», що раз від разу підхоплювалась сіромою. Поруч з цим увага дослідника прикута й до «керуючої верстви Коша», – окремим розділом О.О. Рябінін-Скляревський подає політичну історію Нової Січі у постатях її кошових, військових суддів, військових писарів, військових осавулів, паланкової старшини та навіть духовенства [12, с. 147-174]. У представлений галереї запорозьких політичних діячів окреме місце відводиться П.І. Калнишевському, якого дослідник вважав яскравим представником кошових *хутірської ідеології*, послідовником політики кошового Григорія Лантуха. Історик подає відомі йому біографічні моменти з життя кошового, при чому намагається спиратись на документи Архіву Коша, архівним описом яких на той час займався. Так, серед родичів П.І. Калнишевського у листуванні з родиною зустрічаємо брата, посполитого Ничипора Юценка з села Пустовойтівка Лубенського полку, небожів Саву Несторовича Бутенко з Плавинець, Осипа Парфеновича Подгайського з села Акситинці (перейшов згодом на Січ і перейняв прізвище Калнишевського) [12, с. 158]. За документами Архіву Коша діяльність П.І. Калнишевського спостерігається О.О. Рябініним-Скляревським із 1750-х років, коли він відзначається у переслідуванні гайдамак, рішуче бореться з гайдамаччиною за часів кошового Григорія Лантуха. У 1752 та 1757 році ім'я П.І. Калнишевського зустрічається у боротьбі за землі Орельської паланки, а 1755 року – у складі депутації Данила Гладкого з петицією повернути анексовані у Війська землі. 1761 року – кодацький полковник, 1762 року – вперше обрано на кошового. Поруч із «кар'єрним зростанням» для вченого мають значіння факти торговельних операцій П.І. Калнишевського в Польській Україні, про що свідчили чисельні векселі в скрині Кушівського куреня. За часів П.І. Калнишевського, відмічає дослідник, змінюється політика щодо єврейства. Документи Архіву Коша свідчать про зв'язки П.І. Калнишевського із єврейською торговельною компанією, містять листування кошового із уманським кагалом, равінном Марком Лазаревичем, засвідчують факт відшкодування претензій євреїв, пограбованих запорозькими гайдамаками тощо [12, с. 122].

Науковець критично підійшов до питання беззмінності кошового протягом десяти років (1765-1775), твердо вважаючи, що цей факт не впливав з популярності П.І. Калнишевського в масах. Схилявся науковець до думки, що зміни кошового, по-перше, не хотіла сама старшина, і по-друге, обставини склались так, що у 1765-66 рр. П.І. Калнишевський їздив з депутацією до двору клопотатися про запорозькі землі, 1767 року – готувались до Законодавчої комісії, у 1768 – готувались до війни, ради на новий 1769 рік не було через грудневий бунт сіроми, а далі війна заважала перевести обрання кошового, коли Запорозжя було оточене регулярним російським військом [12, с. 159-160].

О.О. Рябінін-Скляревський зупиняється на характеристиці П.І. Калнишевського як політичного діяча – людина державного розуму і дипломатичного таланту, як політик надавав великого значення дипломатії з російським урядом, в той же час не покладався на милість царів і наказував тримати Орель озброєним чином, заселяти кордони зимівниками і хуторами. На чолі Коша він творив певну запорозьку політику торговельно-хутірської верстви, сам був її типовим представником, звідси й ті ідеали, які переслідував – спокій від гайдамаччини, колонізація та перетворення Запорозжя на землеробську країну, крім того хутір і зимівник – кращий спосіб затримати російський наступ на запорозькі землі. П.І. Калнишевський, на думку дослідника, цілком усвідомлював проблему перетворення промислово-степового господарства Запорозжя на землеробське, звідси низка тодішніх розпоряджень Коша щодо засіву полів, збереження лісу, колонізації [12, с. 161]. Отже, жодного «роздвоєння» в житті, навпаки цілеспрямована політика кошового-дипломата, представника інтересів запорозької торговельно-хутірської верстви.

Окремі сторінки історії Нової Січі, пов'язані із добою П.І. Калнишевського, привернули увагу архіваріуса Катеринославського окружного архіву Василя Олексійовича Грекова. Займаючись у 1920-х роках впорядкуванням та складанням опису фонду Канцелярії Новоросійської губернії, дослідник представив його матеріали на сторінках власних наукових розвідок. Так, у роботі «Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 року» [2] автор, відштовхуючись від документів, віднайдених свого часу

М.М. Терновським, та джерел, вперше виявлених ним самим, подав детальну історичну реконструкцію того, як відбувався стихійний заколот сіроми, якою була поведінка в цій гострій ситуації П.І. Калнишевського, як організовувалось придушення бунту. Крім того, вчений опублікував віднайдені ним листи кошового до Новоросійського віце-губернатора О.С. Ісакова та Кременчуцького обер-коменданта В.Й. Черткова з приводу бунту, в такий спосіб представив цінний матеріал наступним дослідникам постаті П.І. Калнишевського.

У статті «Запорозький Кіш та Коліївщина» (1928 р.) [3], В.О. Греков намагався з'ясувати, що насправді стояло за офіційними категоричними заявами кошового П.І. Калнишевського на запити російського уряду про причетність запорожців до цього вибуху. На підставі аналізу Екстракту з допитів, знятих в Єлисаветградській провінційній канцелярії із 32 затриманих запорозьких козаків (збиралися йти гайдакувати до Польщі), а також «Записки речам посиланного» – свідчення пікінера-розвідника, відрядженого полковником М. Одобашем для з'ясування настроїв Коша та внутрішньої обстановки на Січі, – дослідник дійшов висновку про загальне співчуття Запорожжя гайдамацькому рухові. Як виявилось, на початку Коліївщини окремі запорожці збиралися у походи до Польщі відкрито і вільно, виходили партіями не лише із степу, але й «днем явно» з самої Січі, діставали підтримку своїм намірам у порадах чи добрих побажаннях заможного козацтва, в дорозі знаходили привітне ставлення та допомогу харчами від хазяїв зимівників. Більш того, В.О. Греков вважав, що запорозька старшина на чолі із П.І. Калнишевським, не лише пасивно, а й активно (хоч і таємно), сприяла виходам таких партій. На Січі ширилися чутки, і кожен із затриманих запорожців свідчив, що мовляв «нині йти до Польщі на грабування вільно», «запорозька старшина, тих хто йде у Польщу козаків не тримає і команд, які б перестрівали це, не посилає» тощо [3, с. 17]. Військова старшина, яка не забороняла, не застерігала, і не відряджала військові команди на пошук гайдамацьких загонів, спричинила поширення відповідних настроїв по всьому Запорожжю, подала імпульс до масового і відвертого виходу козаків на гайдакування. Більш того, В.О. Греков віднайшов свідчення, що сам П.І. Калнишевський на повідомлення січового пушкаря про вихід запорозької партії у 70 чоловік до Польщі відповів: «пусть идут, он их удержатъ не может». Останнє швидко ширилось між козаками і набувало значення безпосереднього, хоч і конфідційного дозволу на подібні виходи. Інформація пікінера-розвідника також мала прямі підтвердження дозволу кошового йти козацькій бідноті до Польщі, наведено й мотив, яким керувався П.І. Калнишевський: «при нонешнем случае в Полской Украине себя добычею поправитъ» [3, с. 18]. В той же час, на Січі збираються козаки добре озброєні, укомплектовані кіньми, ніби напоготові до якогось виступу, й тим, хто вже справився військово, нікуди не дозволяється відлучатися. Але факт насування російсько-турецької війни не береться дослідником до уваги.

В.О. Греков спочатку схиляється до пояснень, що впливали із докладних свідчень пікінерського шпигуна: П.І. Калнишевський не міг не звертати уваги на хвилювання і нарікання сіроми, яка все більше його лаяла («столько времени их добром жил на столице и никакого добра им не нажил»), отже мусів шукати засобів для її заспокоєння, поруч з цим збирав добре озброєних козаків на Січі на випадок бунту сіроми. За цими мотивами дослідник шукає ще й «іншої серйозної причини» вчинку П.І. Калнишевського. Кошовому приписується чутливе ставлення до пригнобленого покріпаченого селянства: не перешкоджаючи і дозволяючи козацькій бідноті йти гайдакувати, він мав намір активно допомогти українському поспільству у боротьбі з польською шляхтою за свої громадянські права та релігійну волю [3, с. 19]. Щодо відряджених кошовим за часів Коліївщини військових команд для затримки й приборкання гайдамацьких загонів, то цей захід трактувався автором як вимушений у силу ордерів київського генерал-губернатора. Отже, оцінка, як і загальний висновок про ставлення Коша до Коліївщини із співчуттям і допомогою, були спрощені. На позитивістські викладений історичний матеріал автор наклав штамп радянської методології, і П.І. Калнишевський вийшов захисником, що співчував інтересам пригнобленого українського селянства. Нагадаємо, що у попередній роботі В.О. Греков розглядав придушення кошовим бунту сіроми 1768 року в самій Січі.

Про зміну підходів на середину 1920-х років до історії Запорожжя, і як наслідок, поширення відповідного сприйняття представників січової старшини засвідчила невеличка розвідка Івана Симоновича Степаніва «До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування» [14]. Закликаючи до переведення історії Запорожжя на засади історичного матеріалізму, співробітник Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства, один із перших аспірантів Д.І. Яворницького, охарактеризував його відому трьохтомну працю, як «обвіяну серпанком ідеалізації запорозького козацтва» [14, с. 373]. Відмітимо, що І.С. Степанів мав суперечливі стосунки з Д.І. Яворницьким: 1924 року стався конфлікт, після якого дослідник сприймався як «катеринославський клевет» М.С. Грушевського [11]. Втім він дійсно підтримував зв'язок із Михайлом Сергійовичем через листування, а на 1927 р. значився

серед членів соціально-економічної підсекції Історичної секції ВУАН. За таких обставин вчений продовжував вивчати останній період існування Нової Січі: опрацьовував документи канцелярії Новоросійської губернії Дніпропетровського крайархіву, їздив до Одеси студіювати Архів Коша [15, с. 136], але на жаль його розшуки так і не увінчалися ґрунтовним нарисом чи монографією.

У розвідці І.С. Степанів 1926 року стисло окреслено його дослідницьке бачення історичного процесу на Запоріжжі у XVIII столітті. Багато в чому збігаючись із схемою Н.Д. Полонської-Василенко, представленою того ж року, вчений підкреслював, що за умов майже неприхованого наступу російського уряду на Запорожжя, січова старшина позаводила у себе «футори», поприрізувала до них величезні простори степу, розвинула в широких масштабах скотарство (і тут як підтвердження – господарство кошового П.І. Калнишевського), цим самим утворила прірву між собою та сірою, позбавила себе остаточного ґрунту, на який можна було б спертися у випадку конфлікту з російським урядом [14, с. 377]. Характеристику запорозької старшини, як верстви «наскрізь пройнятої своїми класовими меркантилістичними інтересами», «зв'язаної за руки і за ноги щодо царського правительства», як такої, що здержувала товариство від будь-яких ексцесів і готова була піти назустріч уряду скасувати Запорожжя, щоб закріпити свої придбання та матеріальну привілейованість, – залишалось у майбутньому лише підтвердити відповідними історичними фактами. За такого підходу, П.І. Калнишевський, поруч із П. Головатим та І. Глобою, постав лише представником старшини, яка свідомо готувала «зрадницький удар в надії на «великия и богатые милости», але... промахнулася» [14, с. 377].

Наприкінці 1920-х на початку 1930-х років історія Запорожжя XVIII сторіччя вивчається, а фактично переглядається на семінарі кафедри історії України Інституту Марксизму-Ленінізму у Харкові. Михайло Кириченко, співробітник кафедри, здійснює «спробу марксистського опрацювання питання про характеристику соціально-політичного устрою Запоріжжя» [7, с. 3]. Його праця в історіографічному відношенні досить показова – історичний матеріал, почерпнутий переважно з праць А.О. Скальковського, Д.І. Яворницького, і М.Є. Слабченка, прилаштований до марксистської методології в інтерпретації М.М. Покровського. Причому спрощення, схематизм та вульгаризація історичного процесу накладають на роботу відбиток скоріш виконаного на вимогу часу замовлення, ніж фахового дослідження. Персоніфікація історії даній роботі не притаманна, натомість М. Кириченко оперує такими суспільними одиницями як верстви, корпорації, групи, «кляси» тощо. Історична постать зі своїм індивідуалізмом та знаковістю нівелюється закономірностями розвитку соціально-економічних процесів на Запорожжі, «охопленому полум'ям торгового капіталу» [7, с. 45]. У такому витворі радянської історичної науки П.І. Калнишевський згадується та характеризується як представник *запорозької аристократії* та *отаманії* (дефініції з праць М.М. Покровського та М.Є. Слабченка) – тобто вищої панівної кляси, в руках якої вся політична влада і розпорядження величезними маєтностями... Й сам він у своїй діяльності спирається на міцну групу великої запорозької буржуазії – *отаманську корпорацію* [7, с. 73, 97, 157] Кошовий безпосередньо згадується ще й як спритний діяч, який усвідомив значення колонізації Запорозьких Вольностей і організовував їх заселення з міркувань господарського та державного характеру [7, с. 139]. На думку М. Кириченка, політика заселення Вольностей в ширшому погляді – це прояв спроб державної консолідації Запорожжя, намагання зміцнитися в господарчому та політичному відношенні. При цьому, період перебування П.І. Калнишевського на посаді кошового автор назвав часом його диктатури, наслідком того, що у XVIII столітті політичний устрій Запорожжя «переживав процес розгублення демократичних принципів і повільний перехід до абсолютистської форми, що особливо позначилось в намаганні отаманства змінити виборного кошового на кошового беззмінного [7, с. 156-157]. Кілька інших згадок прізвища П.І. Калнишевського мають суто ілюстративний характер й наводяться за роботами А. Скальковського та М. Слабченка. В цілому ж, крім зазначених характеристик, жодного нового історичного факту, пов'язаного із постаттю кошового.

Таким чином, студії даного періоду, присвячені історії Запорожжя, заслуговують на більш прискіпливу увагу дослідників. Характерні підходи до історії Запорожжя і відповідні оцінки діяльності кошового в роботах 1920 та 1930-х років засвідчили, що в ті часи ще не сформувалось «єдиного і правильного» погляду на постать П.І. Калнишевського. Від прихильника московської партії до талановитого дипломата, борця за власний історичний шлях для Запорожжя, від захисника інтересів пригнобленого українського селянства до наскрізь пройнятого меркантилістичними інтересами старшинської «кляси», від кошового-колонізатора Вольностей до кошового-диктатора тощо. Не дивлячись на ці інколи протилежні оцінки, у роботах 1920-х – початку 1930-х років дослідники ще намагаються розкрити дійсні підвалини суперечливої політики кошового, ввести до наукового обігу невідомі раніше матеріали, встановити нові факти з життя, висвітлити окремі сторінки урядування П.І. Калнишевського, складові внутрішньої та зовнішньої політики, реконструювати майнове становище одного з найзаможніших господарів Запорожжя... В той же час підхід до П.І. Калнишевського як до окремої постаті, що відігравала одну з ключових ролей в політичному та економічному житті Вольностей поступово зникає, нівелюється загальними історичними схемами та теоріями.

Література:

1. Беднов В. Последний кошевой Запорожья П.Ив. Калнышевский / Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 18-32.
2. Греков В. Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. // ЗІФВ ВУАН. – 1927., Т.11. – С. 209-241.
3. Його ж. Запорозький Кіш та Коліївщина // Україна. – 1928., Кн.4. – С. 14-20.
4. Грибовский В.В. Кошовий отаман Петро Калнышевский. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 130 с.
5. Глобуцкий В.А. Черноморское казачество. – К., 1956. – 416 с.
6. Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русская Старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 405-420.
7. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя). – Харків-Дніпропетровське: «Пролетар». – 172 с.
8. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя / Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т.1. – С. 45-106.
9. Її ж. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя / Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 186-381.
10. Її ж. Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Там само. – С. 138-185.
11. Портнов А. Катеринославський трикутник // Київська старовина. – 2001. – №1. – С. 166-169.
12. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінін-Скляревський. Матеріали к біографії. – Одеса, 2000. – С. 83-178.
13. Сапожников І. Олександр Рябінін-Скляревський як історик українського козацтва // Київська старовина. – 2002, №3. – С. 125-132.
14. Степанів І.С. До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування / Записки Дніпропетровського Інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1927. – Т.1. – С. 373-377.
15. Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920-30 рр. / Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 134-142.
16. Швайба Н.І. Постаті запорожців Нової Січі у дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко та О.О. Рябініна-Скляревського / Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С.103-106.
17. Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнышевский. – Новочеркасск, 1887. – 15с.

В. Полторак

ВАСИЛЬ МАКСИМОВИЧ КИШЕНСЬКИЙ – ПОСТАТЬ-ЛЕГЕНДА ТА РЕАЛЬНІСТЬ

За доби Нової Січі порівняно з попередніми етапами розвитку Запорозького політичного організму, по-новому розставлено було акценти в питанні про роль конкретних осіб в організації політики Коша. Довгий мирний період вплинув на розвиток економіки, посилення впливу російського уряду – на зміну внутрішньо-політичного устрою Січі. Поступово відбувалися кардинальні зміни й у соціальній сфері – поруч авторитетних своїм бойовим минулим старожилів з'являються спочатку поодинокі, а згодом усе більш численні політичні постаті з господарського прошарку. Боротьба «консервативної» та «ліберальної» партій старшини стала провідним чинником внутрішньо-політичного життя Нової Січі поруч з боротьбою за землі та вольності у житті зовнішньополітичному. У цій боротьбі визначну роль відіграв один із провідників «консервативної» партії (за термінологією О. Рябініна-Скляревського – «партії кримської легенди») Василь Максимович Кишенський.

Постать Кишенського привертала увагу багатьох дослідників історії Запорожжя. Вже А. Скальковський зобразив роль цього представника старшини у ескаляції запорозько-донського конфлікту 1743 р. [17, с. 297]. Д. Яворницький видав декілька документів, які висвітлювали роль цього запорозького діяча у подіях 1743 р. в Приазов'ї [24, с. 1353-1357], а О. Рябінін-Скляревський визначив Кишенського як одного з провідників «партії кримської легенди», відзначивши певний міфологічний

© Полторак В.

колерит цієї особи [16, с. 118-120, 126, 129-130, 136]. В. Голобуцький звернув увагу на участь Кишенського у спробі перевороту на Січі 1756 р. та на кредитну діяльність старшини [4, с. 95, 343-344], а В. Грибовський – на дестабілізуючу роль діяльності Кишенського в запорозько-ногайських взаєминах [6, с. 70]. Проте спеціального дослідження, присвяченого визначенню ролі В. Кишенського у політичному житті Нової Січі так і не було зроблено.

Докладних відомостей про походження В. Кишенського немає. Можна припустити, що народився він на початку XVIII ст. на Правобережжі у містечку Кишенка, звідки й походить його прізвище. За часів перебування Коша під кримською протекцією Василь потрапив на Олешківську Січ, вступив до Іркліївського куреня і згодом став відігравати активну роль у політичному житті Запорожжя. Можна припустити, що вже у 1730-х рр. він очолював рибальські партії на приазовських косах – настільки впевнено почував він себе в тому регіоні у 1743 р. Однак уся ця інформація гіпотетична – першими достовірними згадками про його діяльність стали скарги донського отамана Д. Єфремова влітку 1743 р.

Землі між Дніпром та Доном являли собою на початок 1740-х рр. степ без постійного осілого населення. Тут кочували ногайці та калмики, бродили мисливські і рибальські ватаги донських і запорозьких козаків, що лише зрідка влаштовували тимчасові становища. Не було сенсу встановлювати точних кордонів [5, с. 95, 101]. Після того як Росія, взявши в 1737 р. Азов, опанувала узбережжя Азовського моря до Міуса кордон імперії став відсуватися на захід, а донські козаки почали заселяти північне узбережжя Приазов'я [15, с. 27]. Приблизно в цей же час, після завершення війни та стабілізації в регіоні, сюди стали просуватися і запорозькі козаки. На початку 1740-х запорозькі рибалки, гнані збільшенням внутрішнього та зовнішнього попиту на рибу, досягли Єйської коси [10, с. 86]. Саме на цей час припало й відновлення офіційної запорозької присутності в приазовських землях – у 1742 р. з'являються згадки про Кальміуську паланку.

Певний час заселення Приазов'я відбувалося паралельно і сторони мирно уживалися на цих теренах. Однак це була бомба уповільненої дії – назрівав конфлікт за власність і владу між донською та запорозькою старшиною. Запорозький кошовий отаман Костянтин Малашевич у своїй скарзі від 25 травня 1743 р. повідомив, що донські козаки почали масово грабувати запорозьких підприємців на Міусі. У відповідь на ці грабунки Кіш надіслав у Приазов'я полковником Василя Кишенського з командою для наведення порядку [18, арк. 1], а фактично, як виходить з його подальших дій [6, с. 70], – для силового вирішення конфлікту. Січова старшина та й сам Кишенський безпосередньо були причетні до організації риболовлі на приазовських косах і отримували від реалізації риби значні прибутки, тому дестабілізація ситуації шкодила їм особисто. Захист цих інтересів і призвів до численних сутичок із донськими козаками в часи управління Кишенським Кальміуською паланкою [11, с. 87].

Починаючи з зайняття приазовських земель запорожцями, отаман Війська Донського Данила Єфремов регулярно надсилав скарги на дії січовиків до кошового отамана, київського генерал-губернатора, військової колегії, колегії іноземних справ. Намагаючись відстояти свої права на ці території, Д. Єфремов компрометував кальміуського полковника перед російською владою. Неодноразово ним надавались факти про грабунки донських козаків, козаків азовського полку, «малоросіян», калмиків, а також про функціонування під його протекцією постійних риболовецьких заводів запорозьких козаків не лише в бар'єрних землях, але й на кубанському боці Азовського моря. Д. Єфремов доводив неблагонадійність запорожців, очолюваних Кишенським, та їх своєвілля: «як би команді (запорозькій. – В. П.) своєвольство у кубанських татар, котрі по виселенню кочують цим боком Кубані, відгону коней та інших розорень під видом донських вчинити не наважились і тим Порті Оттоманській якого сумніву, а йому Єфремову з військом Донським відповіді заподіяти не могли» [18, арк. 3].

За даними Д. Єфремова полковник Кишенський почав зганяти з контрольованих ним земель у межиріччі Міусу та Берди донських рибалок. Крім погроз з його боку у хід пішли підпали шалашів, до донців було застосовано силу. Більш того, відчуючи брак у людях, Кишенський відправився до столиці Війська Донського Черкаська, де почав закликати запорожців та «малоросійських людей», які тимчасово мешкали на Дону, під свій «регімент» [18, арк. 1 зв.]. Слід зазначити, що у цей час Кіш не лише не протидіяв, а й підтримував подібні дії старшини, справедливо розраховуючи збільшити населення та територію вольностей Війська Запорозького [9, с. 114]. Виправданням для подібних заходів виступали як норми звичаєвого права (впевненість у першості і давності появи запорожців на цих теренах порівняно з відносно недавньою появою на них донців), так і законодавчі акти імперії (зокрема, грамоти монархів, що гарантували Війську Запорозькому ті землі, якими вони володіли до 1709 р.) [7, с. 16-17]. Саме на грамоту імператриці посилався В. Кишенський в ході агітації на вулицях Черкаська (пригадаємо викривлення змісту інших указів, яке було властиве для сприйняття запорожцями офіційних документів). Незадоволена такими нахабними діями донська старшина на чолі з Д. Єфремовим добилася

короткотермінового арешту полковника, що викликало у свою чергу запит з Коша до вищих інстанцій щодо правомірності подібних дій донців. Не маючи вагомих підстав до подовження терміну арешту, Д. Єфремов змушений був відпустити В. Кишенського, оголосивши його персоною non grata у Черкаську.

Звільнений полковник знову очолив паланку і поновив контроль над Міусом, не допускаючи донських козаків до рибної ловлі у північно-східному Приазов'ї. Поновились і скарги донської старшини на дії полковника Василя Кишенського та осавула Журавля. Тоді ж, влітку 1743 р., адміністрація паланки активно підтримала запорожців, які ловили рибу на кубанській стороні Азовського моря [18, с. 4-4 зв.], вступивши у конфлікт цього разу вже з ногайцями [6, с. 70]. Через поновлення скарг донського отамана Єфремова на дії Кишенського, адресовані до Києва генерал-губернатору М. Леонтьєву та до Санкт-Петербурга у Військову Колегію, Кіш призначив восени 1743 р. новим кальміуським полковником Павла Андрійовича Тарана [24, с. 1356]. Інформації про подальше перебування Кишенського в приазовських землях немає, хоча В. Пірко у своїх дослідженнях називає його кальміуським полковником від 1743 до 1745 р. [11, с. 87].

Інцидент з проголошенням Кишенським себе «міуським» полковником, а також іншими його діями призвів до ескалації прикордонного конфлікту, до вирішення якого вже восени взялася російська влада [23, с. 11-12; 12, с. 935-936]. Саме після цього інциденту сторони усвідомили наявність конфлікту та почали шукати засоби для його вирішення. Були усвідомлені також і інтереси спільнот та сформована офіційна позиція (вимоги та побажання) військ. Як бачимо, в конфлікті 1743 р. проявились три вузли протистояння між Запорозьким та Донським військами 1740-х рр. Це обоюсторонні територіальні претензії на межириччя Берди та Темерника, претензії обох військ на виключну роль у спрямуванні колонізаційних потоків з України та намагання одноособово контролювати риболовні угіддя південно-східного Приазов'я. В руслі вирішення цих проблем тривали запорозько-донські суперечки до 1775 р. Основними причинами виникнення порубіжних конфліктів були потреби екстенсивних форм господарства, традиційність захоплення здобичі в умовах нестабільності ситуації на прикордонні та бідності нижніх прошарків, а у випадку з татарами слід назвати ще й застарілу національну та релігійну ворожнечу.

Надалі Василь Кишенський залишається впливовою постаттю на Січі, що говорить про підтримку його дій з боку кошової адміністрації. Так, у 1747 р. він згадується як полковник Самарської паланки. На той час полковники в паланки призначувались Кошем [8, с. 13], отже Кишенський був пов'язаний із тогорічним кошовим отаманом Марком Усом, який за рік до того був кальміуським полковником та був сином пограбованого донськими козаками у 1745 р. зимівчанина Кіндрата Уса. Як бачимо, зв'язки з Приазовською паланкою у Кишенського не перериваються. Більше того, саме в цей час полковник Кишенський був викликаний до Бахмутської слідчої комісії прејзусом Ф. Резановим за позовом на нього донського козака О. Каршина. Через відсутність позивача Кишенського відпустили з Бахмута, а подальша доля цієї справи не відома [2, с. 166].

На посаді самарського полковника Василь Максимович знов позначився конфліктами з сусідами Запорожжя. Це характеризує його як особу з яскраво визначеними стародавніми запорозькими принципами перманентної степової війни. Так, за скаргами мешканців старосамарської сотні 1753 р. виявляється, що серед десяти самарських паланкових полковників саме за часів полковництва Кишенського з 1 січня до 24 червня 1747 р. відбулося найбільше грабунків їх майна. За урядування 9-ти інших полковників відбувалось від 3 до 11 пограбувань, а при Кишенському – 34. Це більше, аніж за усі інші 9 років. При чому у скаргах відзначено, що сам Кишенський брав участь у пограбуваннях, а одного разу зайняв хутір старосамарського священика [3, с. 80-83]. Також відзначився Кишенський за свого урядування у Самарі заборонаю російській військовій команді повернути втікачів, що осіли хуторами на підвідомчій йому території [22, арк. 46-49]. Яскраво виражене нехтування правами незапорожців відображає певний стереотип поведінки цієї особи, який сформований був за умов буремних 1710-1730-х рр.

У 1749 р. Кишенський з числа «старшин гідних трьох чоловік» був депутатом у запорозько-польській Слідчій комісії [1, с. 322-323], а в 1753-1754 р. Василь Максимович працював як один з восьми депутатів у Слідчій комісії з Кримом, відстоюючи інтереси звинувачених запорожців [3, с. 420]. У цей же час у 1753 р. Кишенського було обрано на посаду військового судді [16, с. 119], що свідчить про значний його авторитет серед запорозького товариства та старшини зокрема. Згідно з відомостями про його майно та боржників від 1769 р. стає відомим, що в цей час він активно торгував на уманському та сорочинському ярмарках, брав участь у значних фінансових операціях, кредитував підприємців та сіромах [4, с. 343-344].

Важливим для розуміння боротьби запорозьких старшинських партій та, зокрема, причин заколоту на Січі 1756 р. постає дослідження ролі у них Василя Кишенського, що на той час належав до значкової

старшини [16, с. 118-120]. Саме він та отаман Менського куреня Федір Шкура стали на чолі повстанців, яких не влаштувала спроба кошового отамана Григорія Лантуха за підтримки гетьмана К. Розумовського та російського уряду заборонити виборність старшини. На чолі запорозької «консервативної» партії Кишенський та Шкура 24 червня 1756 р. скинули Лантуха з отаманства, а скликана ними рада обрала Шкуру кошовим, а Кишенського – суддею [4, с. 95]. Незважаючи на те, що вже через кілька днів повстання було придушене, ані Кишенський, ані Шкура не були віддані під слідство, яке проходило за ініціативи гетьмана у Глухові. Остаточно позбавитись небезпечного суперника запорозькі «ліберали» спромоглися лише у 1768 р., а у 1756 р. напевно ліквідувати на Січі «консерваторів» змоги не було.

Цікавим є питання про мотивацію участі Кишенського у заколоті 1756 р. О. Рябінін-Скляревський вбачає її у незадоволенні митною політикою російського уряду, яка зменшила в три рази колишню транзитну торгівлю Запорожжя, а також тим, що Кіш слабо тримав свої позиції перед наступом на запорозькі вольності з боку Російської імперії. Кишенський робив ставку у цій боротьбі не на зовнішні (милість петербурзьких вельмож), а на внутрішні запорозькі сили [16, с. 119].

Моментом істини для запорозьких «консерваторів» та одноосібного на той час їхнього лідера Василя Кишенського стала спроба повалення уряду П. Калнишевського на хвилі обурення придушенням Коліївщини у грудні 1768 р. 26 грудня сірома та кілька старшин виступили за переобрання старшини, однак врешті-решт позиції Калнишевського виявились досить міцними, а російська влада подібно до подій 1756 р. підтримала заможну запорозьку старшину. Роль В. Кишенського у грудневих подіях відзначена побіжно, скоріше за все він загинув у сутичках, чим значно послабив позиції повсталых. Саме з його ім'ям, як провідника кримської легенди, пов'язані були і чутки про можливість переходу Запорожжя під кримську протекцію. Уже після придушення повстання під час слідства над звинуваченими промайнула і згадка про В. Кишенського, як вже покійного значкового товариша [16, с. 129]. При описі майна старшини, яка взяла участь у повстанні, першим було описано його майно – зимівник на р. Тернівка, худобу, боргові розписки тощо [20, арк. 59].

Ще за життя образ Кишенського набув певних рис міфічності. Запорозька сірома уявляла його як героя-борця за морські коси, за прадавні запорозькі вольності [16, с. 136]. Кишенський став уособленням минулого Запорожжя, і сама його смерть стала символічною для долі Нової Січі. Дуже цікавим є ще одна згадка про Василя Максимовича у Архіві Коша. Уже після своєї смерті міфічний герой став для кальміуських козаків та полковника П. Велегури взірцем стародавніх часів. У рапорті в Кіш від 5 жовтня 1772 р. останній, докладно описуючи запорозькі володіння до Міусу та конфліктну ситуацію, яка склалася між запорожцями, з одного боку, та донцями і російськими гарнізонами, з іншого, – згадує про свого легендарного вже попередника. Фактично, в рапорті йде мова про опис кордону, встановленого свого часу ще В. Кишенським: «для розгляду поставленої грані за буття пана полковника війська Запорозького Кишенського на річці Середньому Єланчику паланкою: доки цей Кишенський роз'їжджав і у відомстві своєму тримав навколишньої землі, так і я від вершин Кальміуса та Кримки, і понад Кринкою до впадіння її в Міус, і понад Міусом до Кам'яного броду до млина, збудованого паном генерал-майором і комендантом таганрозьким Іваном Петровичем Ажидерасом, а від млина понад річкою Міусом до трьох великих лиманів, які впадають у Азовське море, і від гирла понад морем косами, а саме Семенівською, Єланчицькою, Кривою, Безіменною, Широкою та Ляпіною до самого Кальміуса» [19, арк. 5, 5 зв., 9].

Таким чином, Василь Максимович Кишенський був представником „консервативної” запорозької партії „кримської легенди”, був заможним старшиною, займався активно торгівлею та іншими видами підприємництва, крім землеробства. Був активним охоронцем стародавніх запорозьких вольностей, брав участь в організації повстань на Січі 1756 та 1768 рр. Важливу роль відіграв Кишенський у запорозько-донському конфлікті 1743 р. та запорозько-гетьманських конфліктах 1745-1753 рр., а також взяв участь у роботі численних слідчих комісій. Уже за життя образ Кишенського став легендарним, а для запорожців Кальміуської паланки його діяльність стала прецедентом у боротьбі за кордон із Військом Донським по Міусу у 1772-1775 рр.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. - Т. 1. - К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 1998. - 695 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. - Т. 2. - К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2000. - 748 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. - Т. 3. - К.: ЗАТ «Віпол», 2003. - 952 с.
4. Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775). - К.: Вид. АН УРСР, 1961. - 416 с.

5. *Грибовський В.* Запорожці і ногайці в контексті великого кордону // *Козацька спадщина.* – 2005. – Вип. 1. – С. 95-131.
6. *Грибовський В.* Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // *Козацька спадщина.* – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С. 60-77.
7. *Грозовський І.* Право Нової Січі (1734-1775 рр.): Навч. Посібник. – Харків, 2000. – 108 с.
8. *Корж Н.М.* Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. - Одесса: Городская типография, 1842. - VII+95 с.
9. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – 256 с.
10. *Пірко В.* Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
11. *Пірко В.* До питання про адміністративний устрій східних паланок Нової Січі // *Козацька спадщина.* – Вип. 2. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С. 85-89.
12. Полное собрание законов Российской империи: изд. 1-е. – Спб., 1830. – Т. 11.
13. *Полтораки В.* Розмежування вольностей війська Запорозького та війська Донського в 40-ві роки XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 55-58.
15. *Пронштейн А.* Земля донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону: Изд. Ростовского университета, 1961. – 373 с.
16. *Рябинин-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г., Сапожников И. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса, 2000. – С. 83-178.
17. *Скальковский А.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / пер. з рос. - Дніпропетровськ: Січ, 1994. - 678 с.
18. ЦДІАК. – Фонд КМФ-9. – Оп.2. – О.з.№15.
19. ЦДІАК. – 229. – Оп.1. – О. з. 319.
20. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – О. з. 234.
22. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – О. з. 1377.
23. *Швидько Г.* Актові джерела до історії Запорозької Січі // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1995. – С. 9-18.
24. *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – Владимир, 1903. – С. 1073-2107.
25. *Эварницкий Д.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. - СПб., 1888.

О. А. Репан

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛКОВНИК В.В.КОЧУБЕЙ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1735-1739 РР.

Запропонована шановному читачеві тема знаходиться на перетині кількох напрямів вивчення вітчизняної історії. По-перше, йдеться про біографістику, яка динамічно розвивається останнім часом і намагається “залюднити” українське минуле, наповнене до того переважно соціологічними схемами та “рушійними силами”. Звертаючись до епохи козаччини, то певні здобутки вже маємо – постаті першого порядку висвітлені доволі непогано. Навіть якщо не згадувати про доробок попередників, то за останні 15 років побачили світ книги з біографічним нарисами [наприклад, див. 17 або 22] та окремі монографічні дослідження [наприклад, див. 18, 19, 26, 27]. Проте існує проблема висвітлення біографій постатей другого плану – полковників, сотників, канцеляристів. Потенційні можливості такої проблематики чудово продемонстрував О.Оглоблин [28], а в сучасній історіографії велику роботу проводить В.Кривошея [23, 24]. Приємно, що деякі старшинські біографії знаходимо в “Малій енциклопедії українського козацтва” [25]. Проте ця ділянка вітчизняної історії ще не заповнена навіть на рівні фактологічному. Для історії запорозького козацтва, яка має чимало лакун, коли йдеться про життєписи січових старшин, не менш актуальним завданням є вивчення біографій тих діячів, які за своїми посадами контактували з Кошем. Однією з таких постатей є полтавський полковник В.Кочубей.

© Репан О. А.

Розгляд його біографії неможливий без вивчення воєнної складової життя цього старшини. Воєнна історія, зокрема козащини, розробляється досить динамічно. Варто згадати хоча б роботи І.Стороженка [32], В.Заруби [20], О.Сокирка [30, 31], Г.Шпитальова [33]. Одночасно все ще не розроблена докладно воєнна історія полків, які складали Гетьманщину. Хоча спроби такого роду є [21], але вони зосереджені не стільки на воєнній історії, скільки на історії полку загалом і, на жаль, не представлені у вигляді монографічних досліджень та не викладені в Інтернеті, що суттєво ускладнює доступ до результатів таких досліджень. Сюжет, пов'язаний із участю Полтавського полку в російсько-турецькій війні 1735-1739 років, не знайшов висвітлення в історіографії, хоча деякі факти містять дослідження А.Байова [15], О.Апанович [14] та вже згадувана монографія Г.Шпитальова.

Загалом беручи, полковники очолювали свої відділи в далеких походах російсько-турецької війни 1735-1739 років 21 раз:

Особиста участь полковників у далеких походах.

Полк	Прізвище	Кількість походів	Примітки
Гадяцький	Г.Грабянка	3	загинув у 1738 р.
Гадяцький	П.Галецький	1	на посаді з 1739 рр.
Миргородський	П.Апостол	2	загинув у 1736 р.
Миргородський	В.Капніст	3	на посаді з 1737 р.
Лубенський	П.Апостол	4	
Переяславський	В.Томара	1	загинув у 1736 р.
Переяславський	М.Богданов	0	на посаді з 1737 р.
Переяславський	С.Сулима	1	на посаді з 1739 р.
Полтавський	В.Кочубей	2	
Ніжинський	І.Хрущев	0	
Прилуцький	Г.Галаган	1	
Київський	А.Танський	3	під арештом до 1737 р.
Стародубський	А.Радищев	0	
Чернігівський	В.Ізмайлов	0	

Найчастіше виводили свої загони в поле П. Апостол (4 рази), Г. Грабянка, А. Танський, В. Капніст (тричі). Важко впевнено сказати, чому В. Кочубей ходив у далекий похід двічі, а Г. Галаган лише одного разу – значно менше від інших. Можливо, ГВК зважала на їхній немолодий вік [29, 46]. Наявні документи говорять про участь 1324 полтавських козаків у Кримській виправі 1736 року. Наказним гетьманом у цьому поході був генеральний хорунжий Я.Горленко. У 1737 році В.Кочубей особисто очолив свій відділ, залучивши до походу ще двох полкових старшин – осавулів І.Левенця та І.Сулиму. Загалом під пернач того таки Я.Горленка для виправи на Крим прибули 780 полтавців [30, 21,24].

До армії фельдмаршала Мініха 1738 р. планували мобілізувати 4 000 виборних, які вже 1 квітня мали зосередитись на річці Омельник. За розпорядженням ГВК Миргородський, Переяславський, Полтавський, Київський та Прилуцький полки в цьому поході очолив генеральний осавул Ф. Лисенко. Полкова старшина мала проблеми з підготовкою до походу необхідної кількості козаків. Наприклад, полтавський полковник В. Кочубей 30 березня писав до ГВК, що не сподівається прибути до армії з 882 вояками. Причина була простою – 1 493 козака ще не повернулися з минулорічних виправ. До того ж значна частина полтавчан розбіглася. Винятком було становище в Миргородському полку, який у складі 1 488 шабель на чолі з В. Капністом вчасно прибув до р. Омельник [6, арк. 6-11].

Цікавими є пояснення старшини, які дозволяють зрозуміти причини такого жалюгідного становища гетьманців. Відсутність коней була викликана тим, що їх забирали регулярні полки. Так, гадяцький полковник Г. Грабянка у квітні 1736 р. писав генеральному хорунжому Я. Горленку про причини своєї затримки: "...великоросийские полки в козаков полку в наряженных в поход коней в подводу позабирали" [№ 5506., арк. 2]. Те саме робив полтавський полковник В. Кочубей у березні 1738 р.[6, арк. 6].

В 1739 році Генеральній військовій канцелярії вдалося виконати планові показники і в Хотинську виправу рушили: Полтавський полк – 882 козака, Миргородський – 1194, Прилуцький – 841, Переяславський – 1234, Київський – 549, Чернігівський – 800, Стародубський – 500 [10, арк. 2]. Особовий склад старшини в команді генерального осавула Ф. Лисенка невідомий. Ми тільки знаємо, що В. Капніст очолив Миргородський полк, В. Кочубей - Полтавський, А. Танський - Київський, С. Сулима - Переяславський [13, с. 68, 77].

Полковникам також доводилося виходити на регулярну охорону кордонів. Пересічно вони мали під своєю командою 1500-2000 козаків різних полків. Наприклад, переяславський полковник М. Богданов 1736 р. очолював загін у 2000 шабель [2, арк. 4], а його колеги І. Хрущев та В. Кочубей роком пізніше мали провід над загонами в 1500 козаків кожен [5, арк. 2-3]. Власний полк командири також виводили на охорону кордону, але про кількість козаків у цих випадках бракує свідчень. Традиційний указ вимагав від полковника виступити з усім полком, але більшість козаків навіть узимку перебувала в різних відрядженнях. В. Кочубей, отримавши такий указ у грудні 1738 р., нарікав на мізерну кількість козаків, та однаково мусив рушати – ГВК на аргументи такого штубу не зважала [8, арк. 12, 19, 65].

Ще одним клопотом для полкових канцелярій був ремонт укріплень. Успішний прорив татарськими військами Української лінії у жовтні 1736 р. призвів до чергового пожвавлення фортифікаційних робіт. Полтавський полковник В. Кочубей відрядив до південних сотень свого полку кращих козаків, які одночасно з охоронною службою мусили зміцнити укріплення Царичанки, Орлика, Маячки. У Китайгороді навколо продовольчого магазину постав ретраншемент. Увага до поновлення укріплень торкнулася не лише Полтавського полку. Після відповідних пропозицій фельдмаршала Мініха Генеральна військова канцелярія наказала розпочати ремонт фортець у всіх полках [1, арк. 2; 4, арк. 2-6; 11, с. 604; 15, с. 308-309, 312].

На початку 1737 р до заходів безпеки додавалася вимога до полків бути готовими в будь-який момент відрядити козаків до zagrożеної ділянки кордону. У найнезручнішому становищі опинився наш герой. В. Кочубей за особистим наказом Б. Мініха мав із кращими козаками свого полку зимувати в Царичанці, прикриваючи цей важливий прикордонний пункт [9, арк. 18].

Восени 1737 р. загальне командування 3-тисячним загоном лівобережних козаків на кордонах Гетьманщини здійснювали полтавський полковник В. Кочубей та ніжинський полковник І. Хрущев. Перший керував 1500 козаків, які розташовувалися вздовж Дніпра, другий – аналогічним загоном на Українській лінії. Спочатку до їхньої команди входили козаки Миргородського та Полтавського полків, але у грудні відбулася заміна. На кордон потрапили 1105 козаків Гадяцького полку, 238 – Прилуцького, 476 – Ніжинського, 198 – Київського, 274 – Чернігівського. Загалом отримуємо цифру 2291 вояк. Ймовірно, що до 3-тисячного числа команда доповнювалася за рахунок інших полків [5, арк. 2-3].

До звичайних турбот улітку 1738 р. додалися клопоти, пов'язані із поширенням пощесті. В червні фельдмаршал Мініх писав до Кабінету Міністрів про швидке розповсюдження інфекційних хвороб з Очакова. Генеральна військова канцелярія спробувала зупинити хворобу, як татар – на кордоні. Загони, що поверталися зі степу, залишалися на карантин. Кореспонденція з Очакова піддавалася термічній обробці. Проте наприкінці липня хвороба з'явилася в Ізюмському та Харківському полках, у вересні – в Полтавському і Гадяцькому. Козацьку старшину не треба було заохочувати до протиепідемічних заходів – В. Кочубей, отримавши звістку про появу хвороби у м. Соколки, спочатку блокував цей пункт заставами і лише потім повідомив до Глухова [12, с. 2, 86-87].

Постійними вимогами російські генерали вкрай ускладнювали підготовку козаків до майбутніх кампаній. У жовтні 1738 р. генерал-майор Бутурлін звернувся до полтавського полковника В. Кочубея з пропозицією надіслати козаків до Мишуриноного Рогу. В. Кочубей, посилаючись на те, що у полку лишилося 800 козаків, відмовив. Справа перейшла на розгляд генерал-аншефа Румянцева. Врешті по 250 козаків з Полтавського та Миргородського полків прибули під Мишурин Ріг. У самому містечку лютувала пощесть і до пункту призначення козаки не дійшли, отаборившись неподалік [7, арк. 2-3].

Крім того, лубенський, полтавський та київський полковники у грудні 1738 р. отримали наказ із усією полковою старшиною виступити на охорону кордону. Такий захід виглядає доволі сумнівним з точки зору ефективності. Звичайно, на випадок прориву татар голова Правління гетьманського уряду О. Румянцев міг виправдати себе перед Кабінетом Міністрів, подаючи виступ полковника з полком як своє піклування про збереження кордону в недоторканості. Але в реальності полковник (наприклад, той же В. Кочубей) міг вивести з собою обмаль козаків [8, арк. 10, 12, 14, 50, 60, 65].

Полтавському полковнику, як керманичу прикордонної території, постійно доводилося пильнувати ворожого нападу. Запорозькі козаки, захопивши в полон декілька буджацьких татар, доповіли фельдмаршалу Мініху про відплатні плани Туреччини за руйнування Криму влітку 1736 року. Як тільки

замерзнуть річки, в похід мали ви-рушити 20 000 буджацьких татар, мол-довські та боснійські загони. Найбільш сприятливими для удару місцями визна-чалися Царичанка та Посамар'я. Реак-цією на ці повідомлення стало зміцнення оборонних споруд навколо Царичанки, Орлика, Маячки, а полтавський полков-ник В. Кочубей збільшив залогу Цари-чанки. Але прорив відбувся в іншому місці. На початку січня 1737 р. кримсь-кий хан Феті-Гірей, зібравши 17 000 кримських татар, перейшов Дніпро непо-далік Казикермена. Дочекавшись при-єднання 20 000 буджацьких, ногайських і білгородських татар, хан вирушив на північ і 12 лютого форсував Дніпро по-руч м. Келеберда (Полтавський полк). 13 та 14 лютого татарські війська просу-нулись на 50 верст углиб Гетьманщини між річками Псел та Ворскла, винищую-чи населені пункти та захоплюючи ясир. Відчайдушна спроба генерала Леслі, який з двома сотнями драгун намагався перет-нути шлях татарам, коштувала життя йому та підлеглим. [15, с. 346]. Про-те швидкоплинність татарського нападу зробила непотрібною мобілізацію ко-заків. Хан 15 лютого відступив за Дніпро, але загін Ф. Лисенка ще до 5 березня перебував у повній готовності. Втрати Гетьманщини від набігу були відчутни-ми, перш за все, для Полтавського полку – тут 106 людей вбили, а 4 296 захопи-ли в полон. Миргородський полк утра-тив 6 осіб убитими та 627 полонени-ми [16, С.129].

Підбиваючи підсумки, зауважу, що полтавський полковник В.Кочубей в 1735-1739 роках виявляє себе типовим середняком. У далекі виправи він не пнеться, як, приміром, миргородський полковник В.Капніст, без якого фельдмаршал Мініх не уявляв своєї армії. Проте В.Кочубей не пасе задніх і не намагається, як російські полковники, навіть ціною конфлікту з Генеральною військовою канцелярією залишитись удома. Тим особливим, що відрізняє героя цієї розвідки від інших полковників, є прикордонність Полтавського полку. Тут, уздовж Орелі, розташовувались війська, очікуючи на ворожий напад. Саме Полтавський полк таки постраждав від татарського набігу. Була ще одна проблема, пов'язана із прикордонністю. Її вже створювала близькість Вольностей, куди все частіше починали переходити козаки та посполиті Полтавського полку, додаючи В.Кочубею проблем із мобілізацією та виконанням загальнонародних повинностей [31].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. Генеральна військова канцелярія. – Оп.3. – Спр. 5283.
2. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 5340.
3. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 5506.
4. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 5610.
5. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 6669.
6. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7070.
7. ЦДІАУК. – Ф. 1501. Генеральна військова похідна канцелярія. – Оп.1. – Спр.24.
8. ЦДІАУК. – Ф.1501. – Спр. 25.
9. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 58.
10. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 61.
11. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т.V. (1736 г.)// СИРИО.– 1902. – Т.114. – 684 с.
12. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т.VIII. (июль-декабрь 1738 г.)// СИРИО.– 1906. – Т.124. – 543 с.,
13. Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича.– М., 1859. – Ч. 2. – 414 с
14. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
15. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Т.1. – СПб., 1906. – 618 с.
16. Байов А. Примечания // Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Т.1. – СПб., 1906. – С. 1 – 247.
17. Володарі гетьманської булави. – К., 1994.
18. Грибовський В. Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004.
19. Гуржій І. Іван Скоропадський. – К., 2004.
20. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003.
21. Іваненко А. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-і рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис...к.і.н. – К., 2003.
22. Історія України в особах. – К., 1997.
23. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004.
24. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К., 2004.
25. Мала енциклопедія українського козацтва. – К. – Запоріжжя, 2006.
26. Маслійчук В. «Altera patria»: нотатки про діяльність І.Сірка на Слобідській Україні. – Харків, 2004.
27. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.

28. *Оглоблин О.* Люди старої України. – Острог – Нью-Йорк, 2000.
29. *Репан О.* Урядова старшина Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1735-39 рр. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 2004. – Т. 10. – Нова серія. – С. 43-70.
30. *Репан О.* Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках // Київська старовина. – 2000. - №1. – С.18-30.
31. *Репан О.* Два документи з історії місцевого краю XVIII ст. // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 35-39.
32. *Сокирко О.* Українські найманці: Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1672 рр. – К., 1998.
33. *Сокирко О.* “Лицарі другого сорту”: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. – К., 2006.
34. *Стороженко І. Б.* Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996.
35. *Шпитальов Г.* Запорозьке військо в російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. – Запоріжжя, 2002.

Б.О. Галь

“РАССУЖДАЯ ДОЛЖНОСТЬ КАНЦЕЛЯРСКУЮ...”: ДО ПРОБЛЕМИ КОНФЛІКТОГЕННОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Проблема перебудови системи управління пізньої Гетьманщини, – визначимо її як *адміністративну модернізацію*, пов’язану не стільки із суб’єктивними (не)уподобаннями російських можновладців, як із об’єктивним загальноєвропейським процесом раціоналізації адміністрації, – перебуває час від часу, починаючи з останньої чверті XIX ст., у полі зору вітчизняної історичної науки. Згадаємо принагідно лише найбільш „знакові” праці – „Люди Старой Малороссии” О.М.Лазаревського, „Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в.” Д.П.Міллера, „Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией” Г.О.Максимовича, „Україна в першій половині XVIII віку” І.М.Джиджори, „Хозяйство Гетьманщины в XVII-XVIII столетиях” М.Є.Слабченка, „Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.” Л.О.Окиншевича, а із сучасних (дисертаційних) досліджень – роботи В.М.Горобця та О.К.Струкевича, присвячені, відповідно, перебігу діяльності I-ої та II-ої Малоросійських колегій.

Втім, попри значну бібліографію, проблема в цілому все ще перебуває на початковій стадії дослідження. Адже на сьогодні відсутні, щонайменше, вичерпні списки урядовців пізньої Гетьманщини (в першу чергу, – втім не лише, – великоросіян), біографічні нариси основних діячів епохи, комплексні дослідження окремих установ (власне російських, як-от: воєводських, комендантських, губернських канцелярій, і суто українських, починаючи з найвищих, від Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Канцелярії малоросійського скарбу тощо) чи, навіть, епох (як-от: епохи „правління гетьманського уряду”).

В межах цієї розвідки спробуємо висвітлити на прикладі конфлікту між двома вищими інституціями Гетьманщини – Генеральною військовою та Економічною канцеляріями один з можливих аспектів дослідження, а саме проблему конфліктогенного потенціалу модернізаційних процесів (пов’язані з цим сюжети розглядалися у вітчизняній історіографії виключно у площині етнічного протистояння).

Перебіг пов’язаних зі згаданим конфліктом подій 1753-1757 рр. можемо сьогодні відтворити завдяки віднайденому серед паперів Сулімінського фамільного архіву і опублікованому О.М.Лазаревським „ордеру гетьманському” від 24 грудня 1753 р. [15], прохань генерального підскарбія М.В.Скоропадського до гетьмана від 31 вересня 1755 р. і до імператриці, датованого 1755 р., які зберігаються у фонді „Скоропадські” Центрального державного історичного архіву м. Києва (далі: ЦДІАК), а також щоденнику відомого мемуариста середини XVIII ст. А.М.Марковича, до речі, двоюрідного брата одного з винуватців конфлікту М.В.Скоропадського [6]¹.

Із відновленням 1750 р. інституту гетьманства системі управління Гетьманщиною було чергового разу надано нового вигляду. Так, під час першого ж свого відвідування старої гетьманської столиці Глухова (29.06.1751-24.12.1752), новообраний гетьман К.Г.Розумовський, покладаючись на практику

© Галь Б. О.

часів свого „антецесора” І.І.Скоропадського, знищив постійно діючу розпорядчу частину („правління”) Генеральної військової канцелярії (далі: ГВК), наказавши ордером від 18 серпня 1751 р.: “Генеральному Писару Г.Безбородку сидеть одному в Генеральной Канцелярии и исполнять должность свою” [2]. Втім під час об’їздів полків і тривалих від’їздів до столиці гетьман завів практику призначати від двох до п’яти асесорів ГВК – тимчасово “присутню з веління Ясновельможного генеральну старшину” [16, с. 77].

Для управління ранговими маєтностями замість використовуваних раніше приватних гетьманських слуг і головних економів за розпорядженням ГВК гетьманом було утворено Економічну канцелярію, “...не мою точно, но гетманскую, в том мнении, дабы все малороссийские дела лутчим распорядком течение свое имели..., где и письменное учреждение дал, что оная экономическая моя канцелярия не инное какое место есть, тоже самое, что и войсковая канцелярия, но одному месту от меня предпоручено войсковые дела отправлять, другому гетманский уряд, касающийся до содержания дому некоторых городов и маєтностей”. Отже, на думку гетьмана і керівника останньої Г.М.Теплова, Економічна канцелярія мала статусом дорівнювати ГВК, зноситись з нею промеморіями, подавати рахунки на оплату, отримувати транспортні послуги, робітників і матеріали для забудови нової гетьманської столиці Батурина, а її члени (голова і три радники) – зарплатню з військових доходів.

Втім, асесори ГВК продемонстрували після від’їзду гетьмана до столиці, що зберегли патріархальний погляд на управителів гетьманських маєтностей як на приватних слуг, відмовляючи їм, відповідно, в оплаті подорожніх, і зносячись з Економічною канцелярією або ордерами (як із установою підпорядкованою), або промеморіями, але за підписами виключно канцеляристів („ви вздумали уравнивать войсковых канцеляристов с членами экономической канцелярии”). На додачу до цього у поданнях від 14 та 25 травня 1753 р. члени правління ГВК повідомляли гетьмана про надужиття Економічної канцелярії: „...оставшаяся в Глухове канцелярия... показывает мне дерзостно и безызвестно, яко-би при моем гетманстве, для моих домових нужд, весь народ малороссийской к разорению и крайнему истощению приведен;... где хитростно мне представлено и то было, чтобы я хотя половинное число толко брал народа на работу”

Замість того, щоб зупинити конфлікт власним ордером, чітко витлумачивши порядок зносин двох установ, їх статус і повноваження, К.Г.Розумовський „повелел из экономической канцелярии ответ за моею аппробациею вам написать, что и учинено, и хотя вы точно ведали, что оный ответ из экономической канцелярии состоял из моих собственных повелений, однако-ж не хотячи онаго разуметь, вздумали мне приносить на советника Теплова жалобу”

Де в той момент знаходився сам Г.М.Теплов, – власне у Гетьманщині чи коло особи гетьмана, – встановити напевне поки що не можемо: у Я.А.Марковича серед почту К.Г.Розумовського за його від’їзду до столиці 24 грудня 1752 р. Г.М.Теплов не фігурує, але маємо писаний Г.М.Тепловим у Санкт-Петербурзі лист до О.А.Безбородька від 18 січня 1755 р. Отже, десь між цими датами стався його від’їзд, і цікаве питання, – чи збігся він із фазою загострення конфлікту двох установ, чи відбувся вже після його розв’язки, – залишається відкритим.

Конфлікт набирал відкритих і гострих форм, що восени 1753 р. вже вимагало особистого втручання гетьмана. Ось як про це йдеться на сторінках згадуваного вище щоденника А.М.Марковича у записі від 9 листопада 1753 р.: «Тарновский² приезжал в генеральную канцелярию и подал два ордера гетманские: 1-й, о перемене членов канцелярии Ханенка³ и полковника лубенского Апостола⁴ и Гудовича⁵ и об управлении оною обозному и подскарбию; 2-й, с репримандом за удержание подорожных Теплова, и чтоб впредь по его подорожным давать подводы, на счет экономической канцелярии; а 3-й ордер к нему, Тарновскому, писал, чтоб он все дела, в которых о нарядах по экономической канцелярии писано, забрал из генеральной канцелярии и, запечатав, отослал в Москву до гетмана, понеже имеет сам персонально о тех нарядах исследовать» [6, с. 319-320].

Таким чином, конфлікт з впливовим радником коштував П.Д.Апостолу, В.А.Гудовичу та М.Д.Ханенку місць асесорів ГВК, а для М.В.Скоропадського через півтора місяця закінчився звільненням з посади і позбавленням права вільного пересування по країні, фактично ув’язненням у Глухові, про що гетьман „приказал ордерами от Генеральной Канцелярии в полки публиковать и опубликовано”. Як це зафіксував той-таки А.М.Маркович у записі від 1 січня 1754 р.: «После обеда отъехал в Глухов, где уведомился от п. Михайла, что по ордеру гетманскому отрешен он от всех дел малороссийских, а на место его велено Якубовичу⁶ в генеральной канцелярии присутствовать, а Дергуну⁷, старшему канцеляристу, ведать сборную канцелярию⁸» [6, с. 320]⁹.

До речі, відставлений і підданий домашньому арешту „п. Михайло”, Михайло Васильович Скоропадський (бл. 1697 – 02.01.1758) – представник знаного на Гетьманщині козацько-старшинського роду, племінник гетьмана І.І.Скоропадського (на засадах правління якого, до речі, і було відновлено

інститут гетьманства 1750 р.), син чернігівського полкового обозного В.І.Скоропадського (?-1727), один із найстаріших і найзаслуженіших на початок правління гетьмана К.Г.Розумовського старшин, в різні часи член усіх вищих установ Гетьманщини (власне, за чином генерального підскарбія – Канцелярії малоросійського скарбу, а за гетьманськими дорученнями – Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду). Що, втім, не зупинило гетьмана від гострих і навряд чи справедливих випадів: „Ви никакими знатними службами пред ея императорского величества похвалиться еще не можете пред протчими многими службами в Малой России; хотя ви и много лет щитаєте вашей службе, и ведаете, что довольно найдется у ея императорского величества честно служащих малороссийских людей, которые место ваше заступить могут. И не думайте, чтоб ви в такой цене были, как ви сами себе содержите”

Можемо лише припускати, як події розвивалися далі. Виходячи з наведених у додатках прохань М.В.Скоропадського, як мінімум до кінця 1755 р., а то й до чергового приїзду гетьмана він перебував під домашнім арештом у Глухові, втім, приймаючи осіб з найближчого оточення гетьмана, як-от генерального писаря А.Я.Безбородька, який обідав у М.В.Скоропадського і від'їжджаючи до столиці 28 липня 1754 р., і повертаючись з поштом гетьмана 2 березня 1757 р. Можливо цей факт, можливо те, що у позиції, яку займав М.В.Скоропадський, були впливові прибічники у столиці (так, маємо відомості, що церемоніймейстер О.Олсуф'єв піддавав сумніву розпорядження гетьмана про видачу платні Г.М.Теплову із коштів ГВК), можливо, через охолодження у стосунках гетьмана і його радника¹⁰, але 12 грудня 1757 р., від'їжджаючи чергового разу до Санкт-Петербургу, гетьманом «правление генеральной канцелярии поручено генеральной старшине: обозному, подскарбию, писарю, ассаулу Валькевичу и хоружему; а в суде двое по прежнему. При гетмане никто из старшин не едет, только один старший канцелярист Дергун» [6, с. 348]. Тобто, ймовірно, йдеться не лише про членство у правлінні ГВК, а й про те, що посада керівника Канцелярії малоросійського скарбу від С.С.Дергуна, який її до того тимчасово обіймав і від'їхав з гетьманом, була повернута М.В.Скоропадському¹¹. Після ж його смерті (02.01.1758) і до призначення нового генерального підскарбія В.А.Гудовича (24.02.1760) справи Канцелярії малоросійського скарбу вів за ордером гетьмана син „пана Михайла” І.М.Скоропадський – в подальшому генеральний осавул (1762-1781) [13, арк. I].

Інтерпретацій описаного конфлікту можемо запропонувати декілька.

По-перше, можемо розглядати події 1753-1757 рр. як конфлікт особистостей по лініях “Скоропадський/Теплов” і “Розумовський/Скоропадський”, адже, вочевидь, і гетьман, і генеральний підскарбій вбачають у діях протилежної сторони особисту образу. Так, в гетьманському ордері зустрічаємо наступні вирази: „все такая уразительная предствалении к моей собственной персоне скланяются”, „таковыя экспрессии, которыя без всякаго уважения на мою собственную персону обращаются”, „явное подали презрение к моей персоне”, як і пояснення затягості протилежної сторони: „Неприлично почитать то себе за обиду, что оной экономической канцелярии определено от мене относиться с вами в равенстве: в каковых случаях никогда не взирается на честь присутствующих, но на важность места”. Натомість, за словами М.В.Скоропадського, „делал тое все по завзятости и злобе советник Теплов, на которого я с товарищи моими бывшими со мною у правления Генеральной Канцелярии обще просили за обиду свою у его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича сатисфакции”; не отримавши ж її, натомість опинившись під домашнім арештом, „нижайши и крайне изобижен”

По-друге, можемо розглядати це як, певною мірою, конфлікт генеральної старшини і гетьмана. Недарма ж гетьман за спротивом Економічної канцелярії та її керівнику і за „зухвалими” поданнями ГВК „для возмущения противу меня народного, или в сохранение в архиве канцелярской противу настоящего и безпристрастного моего гетманства” вбачає „яко-би парламентское некоторое определение, в противность моему ордеру” з метою навести „некоторое общественное самовластие в народе”

До цих оцінок, можливо, далася взнаки пам'ятна справа миргородського полковника В.П.Капніста про замах на гетьманську особу (1750); можливо, гетьману були добре знайомі настрої в старшинських колах. Так, про розбіжності, якщо не прірву, в позиціях гетьмана і старшини красномовно говорить наступний факт. Через збіг обставин конфлікт між двома вищими фінансовими інституціями Гетьманщини співпав у часі з початком митної реформи 1753-1757 рр. у Російській імперії [4; 5]. На відміну від гетьмана старшина на перших порах не визначила чи то не продемонструвала свого відношення до відміни індукти та перенесення митниць за Київ. Повідомлення ж про відміну “канцелярських” зборів, що так роздратувало гетьмана, з приязню зустріли у Глухові. Для гетьмана питання про відміну сенатських постанов було принциповим, оскільки з вичерпанням фонду вільних військових маєтностей так звані “канцелярські” збори залишались чи не єдиним джерелом утримання громіздкого управлінського апарату. Натомість, Я. Маркович, зокрема, згадує про декількаденні служби у церкві Святого Миколи, банкети у

обозного та “горілку” у бунчужного, а сам указ “об отсечении всех сборов внутренних” називає “милостивым”

(Завважимо, що неприйняття великою частиною генеральної та полкової старшини гетьманського проекту заведення спадкового гетьманства (1763) призведе через десять років після описуваних подій до падіння гетьмана і ліквідації самого інституту гетьманства).

По-третьє, йдеться про конфлікт поколінь. Адже без усунення з посад представників старшого покоління (зокрема, генерального судді Ф.І.Лисенка, підскарбія М.В.Скоропадського, осавула П.В.Валькевича тощо), які починали службу за часів гетьманства І.І.Скоропадського, а вищих щаблів гетьманської ієрархії досягли в часи міжгетьманства (1734-1750) – через смерть останніх, чи то внаслідок конфлікту, як сталося із М.В.Скоропадським, – оточенню гетьмана, а це, здебільшого, представники одного із ним покоління (генеральний обозний С.В.Кочубей, писар А.Я.Безбородько, суддя І.В.Журман, підскарбій В.А.Гудович, осавул І.Т.Жоравка та інші), – такий собі кадровий „набір Розумовського”, яким пізніше скористався повною мірою гр. П.О.Румянцев-Задунайський, – годі й було мріяти про проведення кардинальних реформ в галузі адміністрації, суду і фінансового управління („господин обозный генеральный, хотя далеко старее вас чином, мнением своим согласующий с моим ордером, не силен находится вас самих оспорить”).

Напевне, є сенс у твердженнях біографа родини Розумовських О.О.Васильчикова, який доводив, зокрема, що “случай сделать перемену в судопроизводстве”, тобто провести судову реформу 1760 р. дала смерть генерального хорунжого М.Д.Ханенка [3, с. 263-264]. Варто припустити, що М.Д.Ханенко – “довірена особа гетьманів Івана Скоропадського і Павла Полуботка”, якого цінував Д.П.Апостол, асесор Генерального військового суду (1740, 1750 рр.), асесор ГВК (1752, 1756-1760), обраний на старшинському з’їзді 1758 р. кандидатом у генеральні судді [11, с. 271; 12, с. 92] – був проти зрівняння Генерального військового суду та ГВК.

По-четверте, не виключено, що йдеться про зіткнення двох органів фінансового управління Гетьманщини із різними/схожими компетенцією і статусом – Економічної канцелярії і Канцелярії малоросійського скарбу, – дарма що керівник останньої М.В.Скоропадський діяв через правління ГВК, але саме він з усіх членів правління покараний був найсуворіше.

По-п’яте, йдеться, без усякого сумніву, про чергову спробу обстоювання ГВК статусу вищої установи Гетьманщини. Адже до призначення гетьмана колегіальна частина ГВК дорівнювала державним колегіям і сенатським канцеляріям, зносячись із ними безпосередньо промеморіями, а із Канцелярією малоросійського скарбу і Генеральним військовим судом, – як із установами підлеглими, – ордерами.

На початку гетьманського правління ГВК зробила спробу зберегти той статус, але отримала рішучу відсіч з боку як центральної влади, так і гетьмана. Так, указом від 7 травня 1751 р. імператриця заборонила ГВК зноситися з колегіями промеморіями як з рівними і від себе, а не через “главного своего командира”: „Войсковая Генеральная Канцелярия весьма излишне и непристойно учинила, потому что она прежде была Правлением Гетманского Уряду, с многими равными голосами, и никакой неподчинена персоне, состояла собою. А ныне, по учреждении вас, нашего гетмана, сия Канцелярия собственно вашей персоне для исправления войсковых дел подвластна. И тако будучи ныне, с нашими Коллегиями никакого сравнения не имеет. Для того ей, войсковой Канцелярии, промемориями с нашими Коллегиями и канцеляриями сношения имеют неприлично. Да и никуда ни о чем ей в великороссийские команды прямо от себя, мимо вас, яко главного своего командира, писать неподлежит» [8, с. 471].

З іншого боку, перебіг адміністративної (1751 р.), судової (1760-1763 рр.) та фінансової (1760 р.) реформи доводить існування у гетьмана твердого наміру витворити на Гетьманщині горизонтальну систему спеціалізованих, рівних між собою і підзвітних особисто гетьману органів управління за рахунок компетенції ГВК. Зусиллями гетьманського оточення протягом 1751-1763 рр. ГВК з ліквідацією постійно діючої розпорядчої частини втратила контроль над спеціалізованими органами управління Гетьманщини і перетворилась, як це було до 1722 р. та у 1727-1733 рр., на технічну частину при особі гетьмана, який ліквідував одну апеляційну інстанцію і прямо зносився з Генеральним військовим судом та Канцелярією малоросійського скарбу.

І, нарешті, є ще **шосте** пояснення. Йдеться про конфлікт уявлень про службу, викликаний незавершеністю і нелінійним, а то й дискретним ходом модернізаційного процесу в галузі адміністрації. Так, гетьман у своїх діях апелює виключно до логіки керування/підпорядкування: „Ви, будучи мне точно, по всевисочайшей воле ея императорского величества, человек под властью”. Натомість, генеральний підскарбій у прохання до імператриці пропонує цілу низку зауважень як до формального, так і до змістовного боку дій гетьмана. Так, увага звертається на неприпустимість одноособової відповідальності за дії колективного органу: „Будучи в правления з вышпоказанными товарищи, а еден только я обвинен”

На думку М.В.Скоропадського, „чин Енерального Подскарбія”, від якого його нібито відрішив гетьман (йдеться про штучну підміну понять, адже М.В.Скоропадського було звільнено з посади, але не позбавлено чину!), „зависит только от высочайшей воли и повеления Вашего Императорского Величества” Поставлено питання про порушення гарантованих імператорськими указами прав підданого Її Величності, адже 1) „все сделано не взял у меня и малейшего ни в чем ответа”, „без всякого суда”; 2) „делано тое мимо указное место где по высочайшей грамоте писарь Енеральный все дела входящие и исходящие содержит и на оные приемлет резолюцию и чинит по делам отпуски с запискою в протоколе или журнале Канцелярии”; 3) „всякому обвиненному и обиженному ежели он недоволен судом дозволена апелляция до вышшего суда, а за апелляцияею того чим обвинен в силе указов и прав исполнять не велено”

Нарешті, на фоні гострого конфлікту гетьмана і державного канцлера через звітність про видатки малоросійського скарбу, – конфлікту, що завершився перенесенням малоросійських справ із Державної колегії іноземних справ до Урядуючого Сенату, – особливо критичними були наступні зауваження: „содержится оная моя должность единым канцеляристом как выше значит, а на управление Канцелярии скарбу войскового приходу и расхода с Государственной иностранных дел Канцелярии не иному кому только Генеральному подскарбию как оный скарб содержать дана инструкция за подписанием господина канцлера графа Головкина” і „за несколько год хоча и прошения мои были поданы, еще щету не было”

Кожне з цих пояснень, більшою чи меншою мірою, має під собою підстави, і взяті разом вони дають певне уявлення про обставини, за яких проходив один з етапів адміністративної модернізації Гетьманщини, та про логіку учасників цього вельми складного процесу.

Документи, подані у додатках 2 і 3 друкуються вперше за рукописом, що зберігається у фонді 261 „Скоропадські” Центрального державного історичного архіву у м. Києві (одиниці зберігання 69 і 1089). При публікації збережено усі лексичні і стилістичні особливості оригінальних текстів.

ДОДАТКИ.

№ 1.

[Ордер гетьмана К.Г.Розумовського генеральному підскарбію М.В.Скоропадському від 24 грудня 1753 р.]

Господин Скоропадский!

Из многих опытов, довольно мне известных, я усмотрел, что вы, будучи мне точно, по всевысочайшей воле императорского величества, человек под властью, вознамериваетесь противу мене некоторым якобы самовластием и весьма мало уважения имеете на мои ордери, чрез что о себе даете в народе малороссийском великое мнение, и моей власти некоторым образом уничтожение. Хотя я сам из многих ваших поступков оное приметил, однакож снисхождением моим или паче молчанием старался вас привести к должности вашей, что самое вы видеть всегда могли из того, что многое не по вашему мнению от мене иногда определяемо было, но по собственному моему разсуждению; вы-же, как вижу, стараетесь под именем блага народного, укоряют мене во многих повелениях, или своим послушанием или таковыми представлениями, котория больше сходятся возражениям противу мене, так-как я сам усмотрел в представлениях мне, от вас учиненных от мая 14 и 25 чисел сего года, где войсковая оставшаяся в Глухове канцелярия, вашим уповательно руководством, показывает мне дерзостно и безъизвестно, яко-би при моем гетманстве, для моих домових нужд, весь народ малороссийской к разорению и крайнему истощению приведен и будто-би уже всего малороссийского народа едва кто и в доме остается; где хитростно мне представлено и то было, чтобы я хотя половинное число толк брал народа на работу, ибо де уже многое число онаго к побегу обратилося, или в слободские полки, или за границу, а из сего уже в тех представлениях и далнии амплификации и непотребнии следствии дополнены. Все-же оное приписываете моей экономической канцелярии, которая однакож ничего, без точнаго моего повеления, до сего времени не делала; почему все такие уразительния представления к моей собственной персоне скланяются. В самом-же существе не только ничего того не сискалося, но еще по некоторим из сего следствиям показалось, что ония представления вимышлени или для возмущения противу меня народного, или в сохранение в архиве канцелярской противу настоящего и безпристрастнаго моего гетманства, сходящегося во всем с высочайшею волею всемилостивейшей моей государини, некоторых будто-би доказательств в каковом-либо впред намериваемым жалобам. Напоследок, когда я учредил для лутшаго порядку экономическую канцелярию, не мою точно, но гетманскую, в том мнении, дабы все малороссийские дела лутшим распорядком течение свое имели, а в оной определил членами советника Теплова и трех бунчуковых товарищей, а именно: Тернавского², Ломиковского и Чуйкевича, где и

писменное учреждение дал, что она экономическая моя канцелярия не иное какое место есть, тоже самое, что и войсковая канцелярия, но одному месту от меня предпоручено войсковые дела отправлять, другому гетманский уряд, касающийся до содержания дому некоторых городов и маестностей; то в сем случае возмечтали ви таковое мое учреждение вовся уничтожить разными проэксами и своим прозрением, и перво, неприлично почитать то себе за обиду, что оной экономической канцелярии определено от мене относиться с вами в равенстве: в каковых случаях никогда не взирается на честь присутствующих, но на важность места. Вскоре-же после моего учреждения, ви вздумали уравнивать войсковых канцеляристов с членами экономической канцелярии, и на сношениях, в противность мне, своим установлением определили подписываться рядовым канцеляристам, а в немалую обиду членам той канцелярии; напоследок, когда оное мною пресечено было, то не единожды на справедливые требования оной канцелярии присилать свои грубия ответы и задавать иногда неприличные требования, на которые я снисхождительно чрез долгое время с терпением взирал. Наконец, усматривая сам из некоторых в экономическую мою канцелярию от вас сношений таковыя экспрессии, которые без всякаго уважения на мою собственную персону обращается, то, не требуя уже ни от кого себе больших доказательств и экспликаций, хотел принять таковыя меры, каковых власть, по всевысочайшей воле от ея императорского величества, мне данная над вами требовала; но по крайней моей умеренности еще удержался от того, а повелел из экономической канцелярии ответ за моею аппробациею вам написать, что и учинено, и хотя ви точно ведали, что оный ответ из экономической канцелярии состоял из моих собственных повелений, однако-ж не хотячи онаго разуместь, вздумали мне приносить на советника Теплова жалобу, дая чрез то мне знать, что вы не приемлете таковых моих ответов; а между тем учинили у себе, яко-би парламентское некоторое определение, в противность моему ордеру, не сноситься писменно в равенстве в экономическую канцелярию, чего было вам делать никак не подлежало, без собственного моего повеления, а следовало представить прежде и ожидать на то резолюции, а не собою отрешить мои ордери, чрез что явное подали презрение к моей персоне, а на себе навели некоторое общественное самовластие в народе. Сколь сие есть дерзновенно, то ви разсудить сами можете. Хотя-ж ваша жалоба несправедливая ответа еще от мене никакова не удостоена, но для лутшаго усмотрения, кто таковым затейкам притчиною, принужден я был господина обозного генерального в войсковую канцелярию определить с вами едним, а протчих отрешить; ибо ви иногда сказываете в таковых случаях, что не силни других голоси оспорать. А ныне усматривая, что положенное вами определение прежде сего о несношении с экономическою канцеляриею письменном в вашем мнении силу свою и по сию пору имеет, в явную противность мне, и господин обозный генеральный, хотя далеко старше вас чином, мнением своим согласующий с моим ордером, не силен находится вас самих оспорить; чрез таковой поступок ви себе оказали, что и прежним затейкам не кто иной притчиною, ибо вознамерилися или висискать от мене неправедно требуемую сатисфакцию на советника Теплова, или таковым послушанием укорить мои поступки, которые пред лицом ея императорского величества всегда верни и безпристрастни. Я вижу, что ви мою терпеливость и учтливое до сего времени с вами обхождение толкуете своей голове, якобы в некоторое мое непроницательство, в чем ви по сие время весьма ошибаетесь. Извольте ведать, что ваше високомислие мне всегда видимо было и оное весьма неприлично; и ви никакими знатными службами пред ея императорского величества похвалиться еще не можете пред протчими многими службами в Малой России; хотя ви и много лет щитаете вашей службе, и ведаете, что довольно найдется у ея императорского величества честно служащих малороссийских людей, которые место ваше заступить могут. И не думайте, чтоб ви в такой цене были, как ви сами себе содержите. Когда ви презираете все до сего учиненныя вам от мене милости и снисхождении, а на-последок не толко ослушни уже являетесь моим ордером, но и своими противного содержания приговорами отрешаете, чрез что явное поощрение даете другим, то видно, что ви не хотите припамятовать поступок прежних моих антецессоров с таковыми ослушниками, а составляете и своей персоне голос, якобы целого народа, противу мене. Чего ради я не имею болшей к вам никакой уверенности и отрешаю вас от всех малороссийских дел, а сверх того приказываю быть вам в Глухове, не выезжая ни на малое время, ни под каким видом, без моего позволения, из города. А ежели что противно сему еще учините, то я другия мери сищу вас заставить почитать власть над вами поставленную от всемилостивейшей нашей самодержицы.

Москва. Декабря 24 д. 1753 году.

Гетман Разумовский.

(Киевская старина. – 1882. – Ноябрь. – С. 303-306)

№ 2

[Прохання генерального підскарбія М.В.Скоропадського до гетьмана

К.Г.Розумовського від 31 вересня 1755 р.]

Сиятельнейший граф Кирилла Григорьевич

Ясновельможный высокоповелительный господин гетман и граф

и разных орденов кавалер;

Высокомилосердный господин патрон.

От времени того, когда ваша ясновельможность из Малой России в Москву отлучиться соизволили будучи я в правлении войсковой Генеральной Канцелярии и с определенными со мною товарищами поступал во всем неотменно и с вящего согласия с помянутыми товарищами моими; по силе данного от вашей ясновельможности нам ордера. По прибытии ж из Москвы обозного генерального господина Кочубея¹² будучи уже я с ним в той генеральной канцелярии в заседании что поудержался я подписать в Экономическую Канцелярию в силе учиненного прежними моими по Генеральной Канцелярии товарищами определения о несношении письменно с домовою вашей ясновельможности Экономическою Канцеляриею впредь до резолюции на посланное от нас к ясновельможности вашей доношение имея при том с обозным генеральным господином Кочубеем разговор такой нелучше ли пообождать на то доношение резолюций или вновь для получения оной представить ясновельможности вашей причтено мне в оступность и погрешность. То в том милостивого прощения и показания ко мне прежней высокой милости возвращением должности по моему чину подлежащей и моей от заключения свободы всенижайше прошу, ибо я тое учинил недля того дабы тем оказать ясновельможности вашей противность и слушание но рассуждая в том состоящую должность канцелярскую что за внесенным от Генеральной Канцелярии доношением оставалось едино к ожиданию вашей ясновельможности на данное высокой резолюции по совести моей доношу.

Ясновельможности вашей высокомилосердного государя патрона

Всенижайший слуга

Михаил Скоропадский

Сентября 31 дня

1755 года

Глухов

№ 3.

[Чолобитна генерального підскарбія М.В.Скоропадського до імператриці Єлизавети Петрівни від 1755 р.]

Всепресветлейшая державнейшая великая государыня императрица Елизавета Петровна

самодержица всероссийская государыня всемилостивейшая

Бьет челом подскарбий генеральный Михайло Васильев сын Скоропадский, а в чем мое прошение тому следуют пункты.

1.

Вашего императорского величества святоусопшим предкам их императорскому величеству государям самодержцам всероссийским, а паче безсмертным памяти в бозе почившему дражайшему вашему императорского величества родителю государю Петру Первому императору великому самодержцу всероссийскому дядя мой родной гетман и отец мой обозный полковой Скоропадские служа многие года при всякой своей должной верности жизнь свою кончили. Також и я нижайший с 1715 году чрез сорок лет при войску малороссийском службу мою порядочно вел и в разных яко то в Персии и других мне повеленных походах и тамо случившихся с неприятелями акциях о чем данные мне от тогдашнего генералитета команду тамо над войски вашего императорского величества содержавшего аттестаты явствуют бывал же, в последнюю же с турками войну и в последнем 1739-м году под Хотинском походе по указу к генералу и кавалеру графу Румянцову¹³, кои за правления гетманского уряду в Малой России тогда был присланному повелено на вакансовые места генеральной малороссийской старшины чины избрать из малороссиян людей достойных и заслуженных кандидатов, по котором оное кандидатов избрание от наличной генеральной старшины також от полковников бунчуковых товарищей и от всех чинов малороссийских в оном хотинском походе бывших производимо было в присутствии генерала графа Румянцова и от показанных всех чинов за подписом их всех на выборе рук избран я в чин старшины генеральной с прочими, а по иным выборам и по аттестатам вышеупомянутого генерала графа Румянцова, а по нем у правления в Малой России находившегося генерала Кейта¹⁴ признавших меня по давности лет моей службы и порядочному моему обхождению к тому чину достойного высочайшим вашим императорского величества указом пожалован в 1741 году и всемилостивейше подтвержден высочайшим вашим императорского величества указом в генеральные подскарбии малороссийские и тем же именным

указом повелено определить мене к должности генерального подскарбия по чину моем подлежащей, почему я так в Канцелярию Малороссийских Сборов к собиранию казны вашего императорского величества яко и в Генеральную Канцелярию ко управлению малороссийских дел определен членом и в оной Генеральной Канцелярии с разными генералитетом, яко то генералом Леонтьевым¹⁵, тайным советником Неплюевым¹⁶, генералом и кавалером Александром Борисовичем Бутурлиным¹⁷ и генералом-лейтенантом Бибиковым¹⁸, а по смерти одного с оставшимися великороссийскими и малороссийскими членами до всемилостивейшего в избрании в Малой России гетмана вашего императорского величества благоволения, а в канцелярии сборов первее с великороссийским подскарбием до 1742 году, а с одного сам един. Наблюдая в сборах высочайшего вашего императорского величества в казне порядочного приращения и интересу с крайним моим прилежанием отправлял дела и службу, каковой мой ревностный во канцелярии сборов труд из посланных так в правительствующий сенат яко и после в государственную иностранных дел коллегию ежемесячных и годовых в приходе и расходе казны ведомостей явствует.

2.

По избрании в гетманы от народа малороссийского вашего императорского величества действительного камергера Императорской Российской академии наук президента лейб гвардии измайловского полка подполковника и разных орденов кавалера его сиятельства графа Кирилла Григорьевича Разумовского и по воспоследовавшей в тое достоинство с вашего императорского величества высочайшей конфирмации, присланным в Генеральную канцелярию ордером от его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича определен я до прибытия его в Малую Россию иметь правление главное с асаулом генеральным Валкевичем в Генеральной Канцелярии, и что оное содержимо было от нас порядочно, тое другим ордером который и ныне имеется причем нам в похваление; в прибытии же свое в Малую Россию он же господин гетман граф Кирилл Григорьевич всмотра добрые мои во всем поступки сверх Сборной Канцелярии под моим единственно ведомством находящейся предложил ордером своим в суд генеральный иметь мне и тамо заседание с другими с тем в оном ордере докладом яко он господин гетман граф Кирилл Григорьевич в тот суд определяет меня полагаясь на мое беспристрастие, прилежность и искусство.

Да и в 1752 году в генваре месяце по ордеру его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича в Генеральном Собрании всеми старшинами генеральными, полковниками, бунчуковыми товарищи, полковою старшиною и прочими разными чинами на вакансовые места умерших двух генеральных судей Горленка и Лысенка выбран я и подписан от всех первым кандидатом и ему господину гетману графу Кириллу Григорьевичу при репорте от всех чинов подан. На которые выборы ссылаюсь.

3.

Так во время своего объезду во всей Малой России яко и в поездку свою в 1752 году к Москве взяв мене з суда генерального предложил мне своим ордером быть в главного Енеральной Канцелярии Правления присутствующим с генеральным хорунжим Ханенком, полковником лубенским Апостолом, и бунчуковым товарищем Гудовичем в тое ж место определенными снабдив нас вместо инструкции ордером своим в отсутствии его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича к наблюдению поступать по указам, по правам и по его ордерам, что все без и малейшего упущения было от нас и исполняемо, и содержали тое правление обще в силе указов прав и по ордерам его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича порядочно, приговорами и определениями и никакого дела не произвели и не опустили не закрепя руками присутствующих. На которые я зсылаюсь.

4.

Когда же обозный генеральный Кочубей которой при ему господине гетмане графе Кириллу Григорьевиче находился в Москве, прибыл в Малую Россию, и чрез его полученным в Генеральной канцелярии ордером предложено прежде сидевшим со мною Ханенке и Гудовичу в дома свои, полковнику же Апостолу ехать к своему месту, а ему обозному енеральному и мне с ним при правлении в Енеральной Канцелярии остатся, то вскоре после того, а именно декабря 24 числа 1753 году в тую ж Генеральную Канцелярию от него же господина гетмана графа Кирилла Григорьевича воспоследовал другой о мне присланный ордер, которым одставя все свои як выше значит обо мне похваления з некоторого на мене худого порозумения, и якобы видимо усмотря противность и ослушность мою ордером его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича обвинив мене, и от должности чина моего Енерального Подскарбия Которой чин зависит только от высочайшей воли и повеления вашего императорского величества при том же и от всех дел отрешил и должность чина моего поручил Канцеляристу, а сверх того ордером своим заключил меня в городе Глухове без выезду ни на малое время, ни под каким видом с придатком и особливого угрожения так тяжело, как бы я высочайшему вашего императорского величества интересу в чем был повинен, и приказал ордерами от Генеральной Канцелярии в полки публиковать и опубликовано,

что все сделано не взяв у меня и малейшего ни в чем ответа. Чрез что все я нижайши и крайне изобижен.

5.

Всякому обвиненному и обиженному ежели он недоволен судом дозволена апелляция до вышшего суда, а за апелляцією того чим обвинен в силе указов и прав исполнять не велено, коими паче я нижайший обвиненный без взятия у меня ответу сидячи безвиннее в заключении, и в прочем претерпевающий немалую по вышеписанному обиду имею необходимость высочайшего вашего императорского величества в государственной иностранных дел коллегии просить в том указу, ибо хоча я о снятии положенного на мене гневу и заключения просил письменно господина гетмана и кавалера графа Кирилла Григорьевича, но ничего не получил. Да чтобы и резолюцию он господин гетман граф Кирилл Григорьевич мог дать мне безобидную, я весьма ненадежен, потому что и показанное обвинение и обтяжение мене в заключению не толико без всякого суда и без взятия у мене ответу произошло, но и делано тое мимо указное место где по высочайшей грамоте писарь Енеральный все дела входящие и исходящие содержит и на оные приемлет резолюцию и чинит по делам отпуски с запискою в протоколе или журнале Канцелярии, а делал тое все по завзятости и злобе советник Теплов, на которого я с товарищи моими бывшими со мною у правления Генеральной Канцелярии обще просили за обиду свою у его господина гетмана графа Кирилла Григорьевича сатисфакции.

6.

Что же принадлежит до должности чина моего Енерального Подскарбия то как я отрешен от той должности моей тому уже проходит другой год а содержится оная моя должность единым канцеляристом как выше значит, а на управление Канцелярии скарбу войскового приходу и расходу с Государственной иностранных дел Канцелярии не иному кому только Генеральному подскарбию как оный скарб содержать дана инструкция за подписанием господина канцлера графа Головкина; и по той инструкции со определения мене в генеральные подскарбии в приходе было до осьми сот тысяч рублей, и чего между тем и разные расходы как шнуровые по той скарбовой канцелярии книги производимы были, и я нижайший по содержанию и по расходу тех сборов за несколько год уже считан и имею в том квитанции а за несколько год хоча и прошения мои были поданы, еще щету не было.

И дабы высочайшим вашего императорского величества указом повелено было сие мое челобитие в Государственной иностранных дел Коллегии принять, и дело то по которому и за что и по каким указам и правам я нижайший обвинен оригинально взять в Государственную иностранных дел Коллегию, а когда такое дело по которому будучи в правления з вышепоказанными товарищи, а еден только я обвинен, взято будет и мне нижайшему туда ж в Государственную иностранных дел Коллегию самому персонально явиться для лучшего указания невинности моей изъяснения; мене же нижайшего из заключения в городе Глухове освободить, и должность чина моего Генерального Пдскарбия мне возвратить дабы я мог оную мою должность в исправлении вашего императорского величества дел содержать попереднему.

Всемиловитейшая Государыня прошу вашего императорского величества о сем моем челобитии решение учинить. 1755 года. К подаью надлежит в Государственную иностранных дел Коллегию. Писал сию челобитную домашний служитель его подскарбия Скоропадского Андрей Иванов. Подскарбий руку приложил к сей челобитной Михайло Васильев сын Скоропадский.

Примітки:

1. І.Каманін у біографії Г.М.Теплова принагідно згадує: "... в течение десяти лет шла переписка Теплова с Генеральной Войсковой Канцелярией о доставке рабочих людей. Сообщением этой переписки мы обязаны уважаемому А.М.Лазаревскому и приносим ему нашу глубокую благодарность" [7, с. 85]. Нинішні місцеперебування цього комплексу документів, які б пролили світло на описаний у статті конфлікт інтересів, нам на сьогодні невідоме.

2. **Тарновський Яків Степанович** (?-?) – бунчуковий товариш (з 1741), асесор Генерального військового суду (з 1751), асесор Економічної канцелярії, кандидат на посаду генерального писаря (1758-1759), генеральний бунчужний (1762-1779), депутат від шляхетства Прилуцького полку до Уложеної Комісії (1767), „презус” Військової судової комісії (з 1778).

3. **Ханенко Микола Данилович** (06.12.1693-27.01.1760) – на службі з 1710 р., учасник депутації до Санкт-Петербургу 1723 р., стародубівський полковий суддя (?-1728-1737-?), генеральний хорунжий (1741-1760), член „Комиссии перевода и свода правовых книг Малороссийских”, „один из образованнейших людей своего времени”, за оцінкою О.М.Лазаревського

4. **Апостол Петро Данилович** (?-1758) – полковник Лубенський (1728-1757), бригадир (1758), автор відомого щоденника.

5. **Гудович Василь Андрійович** (?-1764) – генеральний підскарбій (1760.24.02-1764.21.04), таємний

радник (1764).

6. **Якубович Яків Дем'янович** (?-?) – генеральний осавул (1740-1758).

7. **Дергун Сергій Сидорович** (?-?) – старший військовий канцелярист (1751.13.09 – 1760.19.07), земський суддя і міський голова, асесор Генерального військового суду (1769-1781), радник Скарбової палати Новгород-Сіверського намісництва (1782-1783), надворний радник.

8. Йдеться про Канцелярію малоросійського скарбу, яка з 1742 р. управлялася одноосібно генеральним підскарбієм.

9. Публікатор «Сулиминского фамильного архива» О.М.Лазаревський принагідно зазначив: «Думаем, что приведенный «ордер» Разумовского, найденный нами в сулиминском архиве в копии XVIII в., писан под диктовку Теплова, который председательствуя в учрежденной по его мысли и для него «экономической канцелярии», хотел, под видом защиты интересов «гетманского уряду» влиять на дела всей Малороссии. Встретив оппозицию со стороны Скоропадского (р. 1697+1758), Теплов, как видно, без особых затруднений, удалил его «от всех малороссийских дел» и выдвинул на его место молодого Семена Кочубея (р. 1725 г.), уже беспрепятственно влиял на дела Малороссии [15, с. 306-307]».

10. Так, за словами біографа гетьманського радника П.М.Семенова, „находясь в Малороссии, Теплов, вследствие лукавого, неискреннего и проницательного нрава своего, встретил там нерасположенную к нему особу, в лице матери гетмана... известное влияние подобного противника вызвало наконец последовавший 24 декабря 1758 г. указ Императрицы о пожаловании Теплова в статские советники, с увольнением от службы” [14, с. 18-19].

11. Цю точку зору поділяли Д.М.Бантиш-Каменський і В.В.Кривошея, натомість, на думку В.Л.Модзалевського, М.В.Скоропадський був на уряді генерального підскарбія лише по 1753 р. [1, с. 458; 9, с. 9; 10, с. 664].

12. У А.Марковича знаходимо запис під 8 листопада 1753 р.: «Приехал в Глухов из Москвы обозный генеральный Сем. Кочубей и с ним Тарновский» [6, с. 319].

13. **Румянцов Олександр Іванович** (1679-1749) – денщик Петра І, Казанський губернатор (1736), „перший член” правління ГВК (1736.17.06-19.06; 1736.13.07-1737.18.01; 1738.06.03-1740.15.03), генерал-аншеф, надзвичайний і повноважний посол до Стамбулу (1740).

14. **Кейт Яків (Джеймс) Вілімович** (1696.01(11).06-1758.03(14).10)) – за походженням шотландець, з 1715 р. у еміграції слідом за королем Яковом Стюартом, служив у Іспанії, у 1728-1747 – на російській службі, кавалер орденів св. Андрія Первозданного та св. Олександра Невського, „перший член” правління ГВК (1740.14.10 – 1741.09), Ревельський воєнний губернатор (1744-1747), пруський генерал-фельдмаршал (1758).

15. **Леонтєв Михайло Іванович** (1682-1752) – учасник Великої Північної та Турецької воєн, член Воєнної колегії і генерал-інспектор (1735), сенатор (1740), київський генерал-губернатор (1741.08.01-1752), виконуючий обов'язки „першого члена” правління ГВК (1741.27.04 – 1741.30.09).

16. **Неплюєв Іван Іванович** (1693-1773) – російський резидент у Константинополі (1721-1734), присутній Державної колегії іноземних справ (1735-1740), київський губернатор (1740-1741), таємний радник, кавалер, „перший член” правління ГВК (1741.30.09 – 1741.03.12), головнокомандуючий Українською армією (1741.07.09-?), у „справі Остермана” заарештований, позбавлений орденів і помість, командир Оренбурзької комісії і киргиз-кайсацьких орд (1742-1744), Оренбурзький губернатор (1744-1758), сенатор і конференц-міністр (1760), першоприсутній у Сенатській Канторі (1763-1764).

17. **Бутурлін Олександр Борисович** (1694.18.07-1767.30.08) – денщик Петра І, кавалер ордена св. Олександра Невського, учасник воєн із закавказькими народами (1731-1733), Смоленський губернатор (1735-1738; 1739-?), учасник турецької і шведської воєн, „перший член” правління ГВК (1741.03.12 – 1742.06), сенатор, московський головнокомандуючий (1742.12.12-1744), підполковник лейб-гвардії Преображенського полку (1749), кавалер ордена св. Андрія Первозданного (1751), генерал-фельдмаршал (1756), граф (1760), головнокомандуючий російською армією (1760-1761), московський генерал-губернатор (1762-1763).

18. **Бібіков Іван Іванович** (?-1745.25.05.) – обер-прокурор Сенату (1723-1727), президент Ревізійно-колегії (1727-1729), Іркутський губернатор (1729-1731), Білгородський губернатор (1731-1732), учасник Перського походу (1732), президент Камер-колегії (1736-1741), генерал-лейтенант у відставці (1741), кавалер ордена св. Андрія Первозданного (1742), „перший член” правління ГВК (1742.06 – 1745.25.05.).

Література

1. *Бантиш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.

2. *Василенко М.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1925. – Вип. 1. – 115 с.
3. *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских. – Спб., 1880. – Т. 1. – X, 486, СIII, XX с.
4. *Волков М.Я.* Таможенная реформа 1753-1757 гг. // Исторические записки. – 1962. – Т. 71. – С. 134-157.
5. *Галь Б.О.* Митна реформа 1753-1757 рр.: український аспект // Вісник Академії митної служби України. – 2002. – № 3. – С. 108-112.
6. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Издание Александра Марковича. – М., 1859. – Т. 1. – XIV, 934 с.
7. *Каманин И.* К биографии Г.Н.Теплова // Киевская старина. – 1888. – Ноябрь. – С. 84-96.
8. Копія імператорського указу гетьманові К.Розумовському від 7 травня 1751 р. про порядок зносин Г.В.Канцелярії з російськими установами // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 471-472.
9. *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – К., 1997. – 104 с.
10. *Модзалевский В.Л.* Скоропадские // Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 4-х тт. – К., 1914. – Т. 4. – С. 661-677.
11. *Оглоблин О.* Люди Старої України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 315 с.
12. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. Ч. II. Рада старшини // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1930. – Вип. 8. – С. 1-352.
13. Ордера гетмана Разумовского К.Г. бунчуковому товарищу Скоропадскому И.(М.) и канцелярии скарбу войскового о передаче Скоропадским И.(М.) денег и дел скарбовой канцелярии генеральному подскарбию Гудовичу. 1760 // ЦДІАК. – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 92.
14. *Семенов П.Н.* Теплов Григорий Николаевич // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1886. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 16-25.
15. Сулиминский фамильный архив // Киевская старина. – 1882. – Ноябрь. – С. 292-328.
16. *Черкаський І.* Судові реформи гетьмана гр. К.Г.Розумовського // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С. 760-778.

С. Дідик

ВЗАЄМИНИ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ ІЗ ЗАПОРОЗЬКИМ КОЗАЦТВОМ (1753-1764 РОКИ)

Запорожжя періоду Нової Січі було складним організмом, дійовим і ініціативним, який перебував у стані постійних зв'язків із цілим комплексом союзників, суперників чи просто сусідів. Одним з таких контрагентів запорожців був Новослобідський козацький полк – військово-адміністративне формування російської абсолютистської держави. Взаємовідносинам запорозького козацтва з Новослобідським полком не приділено достатньо уваги в історичних дослідженнях, тому в своїй доповіді ми хотіли б висвітлити деякі моменти цих відносин.

Новослобідський козацький полк (1752–1764) був створений російським урядом у північній частині Запорозьких Вольностей, а саме в північно-західному кутку Бугогардівської паланки [2, с. 85-86]. Російський уряд не питав думки запорожців щодо заснування полку на їх територіях.

Полк виник внаслідок компромісу російської влади і українського населення. Російський уряд у 1751 році утворює в так званих “Задніпровських місцях” військове поселення – Нову Сербію. Надаючи землі під Нову Сербію, російська влада вважала ці землі незаселеними. Але насправді на цих територіях вже були засновані поселення і тут жили люди – переважно українці, вихідці з Миргородського і Полтавського полків. Це населення планувалося пересилити в Малоросію, але воно починає чинити опір і тікає за кордон або на Запорожжя. Щоб не допустити цих втеч і освоїти прикордонні території, 18 серпня 1753 року російський Сенат прийняв рішення відвести для українського населення 20-верстну зону на південь

© Дідик С.

від Нової Сербії та сформувати з них Новослобідський козацький полк за рахунок запорозьких земель.

Верховне командування полку і вище російське командування на півдні України протягом 1753–1764 рр. дислокувалося у фортеці Св. Єлисавети. Територію полку було поділено на сотні, на чолі яких стояли сотенні отамани. Землю під поселення козакам та членам їхніх родин уряд надавав за умови несення військової служби. Полк використовувався урядом для боротьби з гайдамацтвом і для забезпечення прикордонної служби. Козаки Новослобідського полку залучалися також до ведення розвідувальної діяльності. 22 квітня 1764 р. це формування було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії [5, с. 351–352].

Але новоприбулі не обмежилися територіями, наданими Сенатом під заснування полку. Так, козаки Новослобідського полку, а особливо старшина, самовільно починають захоплювати угіддя запорожців. У 1754–1755 роках деякі слобідські чини зайняли чудові землі поблизу Великого і Малого Інгулу, по обидва боки двох невеликих річок Самоткань і Домоткань (пізніше Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії), де справдана були так звані верхньодніпровські зимівники запорожців. Новослобожани спершу вдовольнилися лише тимчасовим володінням землі, не утискаючи запорожців. Але згодом свавільно зайняли ці землі. Командування полку мотивували ці захоплення тим, що саме ці зимівники були притулками волоцюг і гайдамаків, переконували заснувати роз'їзди не з запорожців, а з козаків Новослобідського полку [9, с. 329]. Для більш надійного контролю над колишніми запорізькими неосвоєними територіями були побудовані численні форпости – по річці Корабельній. Одна з головних функцій цих форпостів полягала в розшуку й затриманні селян-утікачів, а також у боротьбі з гайдамаками [2, с. 85–86].

Запорізький Кіш намагався легітимними заходами добитися правди – він посилав скарги до гетьмана К.Розумовського, в Київську губернську канцелярію, в Сенат. В 1755 році Кіш скаржився в Київську губернську канцелярію на наїзди, грабунки і утиски від прибульців, і просив “о невыезде новослобожан в дачи войсковые и селения хуторов у речки Самоткань”. Запорожці в своєму проханні апелювали до указу імператриці, за яким під Новослобідський полк виділено угіддя “с вершины Самоткани до устья Домоткани через степь, и по самую реку Самару; отмежено и грани поделано, якие грани от самой реки Самоткани и переписаной Домоткани на степу как на три версты стоят и по те же грани Новопоселенного Слободского полку обывателям владеть было должно.” Та незважаючи на указ імператриці, додавали запорожці, новослобідські поселенці продовжують далі освоювати землі запорожців, засновують свої хутори, спустошують байраки і ріки. Командир новослобідського козацтва генерал-майор Глебов вимагав перенесення запорізьких зимівників на річці Самоткані, начебто вони знаходяться на території Новослобідського полку. Але Кіш наполягав, що він не отримував наказу від Київської губернської канцелярії про переселення запорозьких зимівників за Самоткань [1, с. 613–614].

В тому ж 1755 році запорожці виряджають делегацію до Петербурга, до самої імператриці, прохаючи розглянути питання про межі запорозьких земель, закріпити за військом те, чим фактично воно володіє, і на ті землі видати йому дарчу грамоту. І тільки в 1756 році Сенат розглянув цю справу, але рішення Сенату було не на користь запорожців. Кіш посилався на досить давні документи, на підставі яких він володів запорозькими територіями, а саме гетьманські універсали 1655 року та царську грамоту 1688 року. Але цих документів по архівах не було знайдено. Тому російський Сенат поставив під сумнів право запорожців володіти тими землями, які вони вказують в своїх проханнях. Було вирішено описати запорозькі володіння і скласти карту [7, с. 66–67].

Опис планували провести в 1757 році в присутності депутатів від зацікавлених сторін – від Запорожжя, від Гетьманщини, від Новослобідського полку та Нової Сербії. Але головний начальник Нової Сербії та командир Новослобідського формування генерал Глебов саботував опис, посилаючись на те, що в нього на службі немає геодезиста й інженерів, а тому опис не може відбутися [9, с. 330–331].

В 1758 році Січ відправляє нову депутацію до Петербурга. Мета депутації полягала в закріпленні і офіційному підтвердженні прав Війська Запорозького на володіння землями. В своїх клопотаннях запорожці посилаються на карту інженер-полковника де Боксета, складену в 1740-х роках. 10 березня 1759 року “височайший указ” велів знову провести опис всіх запорозьких земель і виконати наказ від 1 квітня 1756 року. Для проведення опису і складання карти краю Сенат виряджав геодезиста, інженер-прапорщика Івана Іслєньєва [9, с. 331–333].

Опис мав початися в серпні 1759 року, але знову починається його саботування і затягування зацікавленими сторонами. Не одразу призначило своїх депутатів начальство Новослобідського полку, яке прагнуло розширити території полку аж до Дніпра і приєднати засновані запорожцями села – Кам'янку і Романкове. Не поспішав відправляти малоросійських депутатів і гетьман К.Розумовський; його депутати прибули на Січ тільки в жовтні [9, с. 336–337]. Зрештою, після низки листувань запорожців з командиром новослобідського козацтва бригадира М.Муравйовим (який замінив І.Глебова на цій посаді), потрапивши

особисто до нього на прийом запорожці взнали, що нарешті депутатами від Новослобідського полку призначені поручик Астраханського гренадерського полку князь Волконський, обозний Новослобідського полку Михалча та козацькі сотники Чечель і Авраменко [9, с. 333-334, 337-338].

Бригадир М. Муравйов наказав обозному Михалчі всупереч сенатського указу, який велів надати новослобідському козацтву територію на двадцять верст від кордону Нової Сербії, відміряти землі більше ніж на сорок верст. Через це сталися непорозуміння між запорозькими і новослобідськими депутатами. Коли запорожці відправили до М.Муравйова послання з вимогою пояснити, на яких підставах до Новослобідського формування приєднують ці нові території. Нічого не пояснюючи, бригадир наказав заарештувати послання. А Кошу пояснив цей арешт зухвалою поведінкою гінця. М.Муравйов продовжував затягувати опис і поклопотався про це перед Сенатом. В листопаді 1759 року новослобідські депутати фактично самі описують запорізькі землі і встановлюють кордон від річки Саксагані з урочища Житлової Балки прямо на могили Близнюки, а від тих відрізали всі верхів'я сурські з усіма балками й байраками і провели кордон до Дніпра вище села Романкове, тобто розширили території Новослобідського полку, захопивши майже весь майбутній Верхньодніпровський повіт. Слобідські сотники всім жителям своїх слобід – Пушкарівської й Глинської дозволили користуватися байраками. А якщо старшина чи козаки кодацької паланки будуть чинити опір, то їх будуть арештовувати і до фортеці Св. Єлизавети відправляти [9, с. 338-341].

Втративши терпець, геодезист Ісленьєв доповів у Сенат, що описав усі землі, від Січі до слобідського рубежу, лише при запорізьких депутатах. Сенат грамотою від 19 січня 1760 року наказав цей опис скасувати і розпочати новий при всіх депутатах, й описати землі з обох боків нижнього Дніпра, навіть на кримській стороні [9, с. 340-341]. В нас є підстави вважати, що і цей опис не було проведено за правилами, оскільки 27 грудня 1761 року Сенат видає наступний указ про опис “Задніпровських” земель та угідь при депутатах від різних зацікавлених сторін. Наказано повернути Запорозькому Війську захоплені в нього угіддя і без санкції уряду не захоплювати ці землі [6].

Поруч з легальними заходами по відстоюванню своїх прав на володіння землями, січовики проводили дрібну партизанську боротьбу проти Новослобідського полку, та іноді проти Нової Сербії. Напевно більш радикальна частина запорожців без відома січової старшини вирішила помститися чужинцям та прибульцям. Так, ще в 1755 році запорожці вчинили напад на домотканські поселення новослобжан. В 1760 році на слободу Новослобідського полку Плетений Ташлик напали гайдамаки та запорожці і запалили її. В 1761 році на слободу Орел здійснив напад Бугогардівський полковник з запорожцями, пограбували і розігнали людність. В цьому ж 1761 році, як репортував бригадир Муравйов, запорожці напали на слободу Пушкарівку, і за цей рік забрали у новослобжан сто тридцять волів. Але хочемо зауважити, що і новослобжане відбирали худобу в запорожців, чинили напади на торгівельні валки, таким чином перешкоджали торгівлі запорожців [10, с. 272-273, 270], заарештовували запорожців, не давали можливостей користуватися своїми угіддями [1, с. 628-630, 636].

Згодом зневірившись в можливості мирним шляхом відстояти свої права на володіння територіями, Кіш вирішив взятися за зброю. В квітня 1763 року на військовій раді запорожці на підставі височайших указів, якими дозволялося прибульців і зайд висилати з володінь війська, вирішили висилати з запорозьких територій самовільних поселенців з числа слобожан, котрі перетнули свої кордони й поблизу запорозького Гарду за п'ятдесят верст від їхнього кордону осіли й завели свої господарства.. Цей наказ Коша виконав бугогардівський полковник Дем'ян Семенович на прізвисько Деркач. Він їздив з козаками до поселень заснованих на запорозьких землях в урочищах Лиса Гора на ріку Чорний Ташлик і Піщаний брід. Осадчий першого села Андрій Гридин пред'явив полковнику білет, виданий йому ще в 1757 році з управління фортеці Св. Єлизавети, на право поселення виходців з Польщі і Молдавії православного віросповідання і розкольників під головною командою Слобідського полку. Полковник білет відібрав, мешканців вигнав, хати з майном спалив. Про це скоро дізнався Сенат і зажадав пояснень від Коша, для чого було послано Новослобідського полкового суддю Бутовича [9, с. 382-383].

З приходом до влади імператриці Катерини II поживаються процеси освоєння і заселення півдня. Таким чином повинні були розширитися й ті поселення, які були закладені на землях запорожців, а отже перейти далеко за кордон, проведений у 1750-х роках між Слобідським полком і запорозькими військовими угіддями. 11 липня 1763 року імператриця призначила замість відстороненого від влади командира І.Хорвата генерал-поручика Мельгунова. Під владу Мельгунова були передані не тільки Новосербське і Новослобідське поселення, а й ландміліцейський корпус і Українська лінія. Новий командувач хотів домовитися з запорожцями. Для завершення всіх суперечок і непорозумінь він хотів точно визначити кордони запорозьких і підвідомчих йому земель. У вересні 1763 року він просив Кіш прислати обізнаного в цьому плані старшину в допомогу його інженер-майору Седякіну, котрому

доручили знімання і опис всього краю [9, с. 387].

Незважаючи на гострі конфлікти на поземельному ґрунті, боротьбу за угіддя, взаємні наїзди, відносини новослобідського козацтва і запорожців не були однозначними. Між ними було і співробітництво, і спільні торговельно-економічні інтереси.

І козацтво Нової Січі і новослобідське козацтво служило одній державі, виконувало одні і ті ж функції, пов'язані з охороною державних кордонів і прикордонних територій. Під час несення військової та прикордонної служби земельні суперечки відходять на другий план. Так, січові та новослобідські козаки співпрацюють при проведенні розвідувальних місій за кордоном і на прикордонних територіях, діляться та обмінюються таємною інформацією, вчаться один у одного. Так, у жовтні 1758 року розвідника від новослобідського козацтва сотника В.Кошевенка з Січі в Очаків супроводжували запорозькі провідники і на човні переправляли його до місця призначення [3, с. 287-288].

В боротьбі з гайдамацтвом ми також зустрічаємо співпрацю січовиків і новослобідських козаків. Коли гайдамацький рух на Запорозжі набрав широкого розмаху, тоді козацька старшина просила допомоги в сусідніх областях. Із наказу Коша від 22 квітня 1758 року полковнику Сягайлу видно, що для боротьби з гайдамаками “в степные места”, крім запорозьких команд, була відправлена команда в 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із “Слободского полку доброконных вооруженных полтараста человек”. [2, с. 86]. Гайдамацький рух був народним рухом, і козацтво, як новослобідське, так і запорозьке, мало б підтримувати народ в його прагненнях, як було у повстаннях С.Наливайка, Т.Федоровича, Б.Хмельницького – де козацтво становило ядро повстанської армії. Але тепер ситуація змінилася. Тепер офіційно як Новослобідський полк, так і Запорозький Кіш підтримували боротьбу російського уряду проти гайдамаччини і брали в цьому участь. Вже це дуже їх поєднує.

Також Запорозжя було пов'язане з Новослобідським полком і торговельними відносинами. Через територію Нової Сербії і Новослобідського полку проходила транзитна торгівля з Польшею, Туреччиною, Кримом. В середині 60-х років XVIII століття на території Новослобідського полку щороку відбувалося 12 ярмарків. Запорозжі привозили на ярмарки сіль, в'ялену рибу, вовну, коней [10, с. 285]. Хоча і в торговельних справах були випадки непорозумінь та конфліктів. Так, у липні 1763 року Кіш Запорозький писав до коменданта фортеці Св. Єлизавети і прохав розібратися в одній справі. На ярмарку в Єлизаветградській фортеці підпрапорний Новослобідського полку Г.Диченко купив у запорожця Головка коня. Потім цього коня в підпрапорного відібрав якийсь служивий регулярних військ. А підпрапорний Диченко вимагає гроші за коня з козака Головка. З цього ж листа ми можемо дізнатися, що запорожці активно їздили і “в другие слободские места с разными продажами” [4, арк. 77-78].

Хоча значна частина простого козацтва як в Новослобідському формуванні, так і на Січі співчували гайдамацькому руху і значною мірою комплектували його. Так, окремі січові та новослобідські козаки ставали спільниками і по гайдамацьких справах. Ми знаємо, що Запорозька Січ завжди була “гніздом своєвольства”, притулком для всіх скривджених та знедолених. Багато повстань починалися саме на Січі. На сьогоднішній день дослідникам точно відомо, що в гайдамацькому русі активну участь брала частина січового товариства, а точніше незаможні і бідні козаки, голота та сірома, які не мали власності та капіталів, тому їм нічого було і втрачати. Незважаючи на те, що офіційно Кіш боровся з гайдамаками, і січова старшина видала не одне розпорядження про викорінення гайдамацтва, рядове, незаможне козацтво, навпаки, становило ядро гайдамаччини. Навіть серед січових полковників і старшин траплялися випадки, коли вони допомагали (часто не безкоштовно) гайдамакам. Схожу ситуацію ми спостерігаємо і в Новослобідському полку. Основна маса населення полку – рядове козацтво та селяни – щиро співчувало гайдамацькому руху, переховувало і годувало гайдамаків, поповнювало їх ряди. Навіть старшина Новослобідського полку була в цьому замішана. Причиною такого ставлення до гайдамаків могла бути ненависть до сусідів – зарозумілих прибульців-новосербців, які відчували за собою підтримку російської влади і були в більш привілейованому становищі, ніж новослободжани. Допомагаючи гайдамакам, людність Новослобідського полку таким чином прагнула помститися новосербцям за їх утиски, напади і кривди. Також це була можливість заробити або на гайдамаках, або разом з ними під час їх нападів на Польщу та на новосербські території [10, с. 282].

Про участь старшини у гайдамацькому русі чи про допомогу гайдамакам ми маємо такі відомості. В 1756 році заарештовано сотника Новослобідського полку Ю.Табанця за те, що він разом з гайдамацьким загоном (як з'ясовано, з наказу І.Хорвата) нападав на маєтності польських магнатів і грабував їх. На початку 1758 року відбувся суд над сотником Кам'янки Калмазом за те, що він дозволяв жити у своїй сотні запорожцям без папшортів, через що, очевидно, там переховувалися гайдамаки [10, с. 283]. В 1759 році звільнено з посади сотника слободи Плетений Ташлик С.Сича, за те що він знав, що люди його слободи гайдамачили в Польщі, але не доніс куди треба [11, с. 567-568]. В цьому ж 1759 році сотницького уряду позбавлено ольшанського сотника М.Донця за те, що він переховував гайдамаків у себе в слободі

та допомагав їм зі спорядженням (допомагав їм вибиратися по здобич), за що і діставав від них частину здобичі [10, с. 282-283].

Були випадки, коли новослобідська старшина допомагала гайдамакам своєю бездіяльністю. Так, у 1758 році, коли на території Бородаївки з'явилися гайдамаки, для боротьби з ними була вислана команда новослобідських козаків на чолі з молодшим сотником Ф. Даниленком. Та, очевидно, сотник не збирався ловити гайдамаків, а може і взагалі не шукав їх. Він доносив, що не знайшов їх. А тим часом відділ кінноти Пермського полку, надісланий з фортеці Св. Єлисавети, натрапив на цей гайдамацький загін і мав з ними сутичку. Це дало підставу звинувачувати сотника в тому, що він, як писав комендант фортеці Св. Єлисавети Юст новослобідському полковникові Адобашеві, “мало рачения в поиске гайдамак” виявляє [10, с. 283].

Про участь у гайдамацькому русі простих козаків, селян, міщан ми можемо стверджувати, ознайомившись з “Показаннями гайдамака Герасима Котляра”, міщанина, якого було затримано восени 1757 року і допитано в фортеці Св. Єлисавети [9, с. 633-644]. Він розповів, що на гайдамацький промисел в Польщу він відправився разом з козаками, більшість з яких належала до запорозького товариства. Коли його гайдамацька партія поверталася з свого промислу додому через “здешняго новопоселяемого слободского козацкого полку... слободу Красную”, від цієї партії відкололася частина гайдамаків, які лишилися в цій слободі “для пянства и взятія харчей”. Зрозуміло, що за горілку і харчі гайдамаки розраховувалися б з мешканцями слободи Красної грошима або награбованим майном. Далі він повідомив, що в іншому гайдамацькому рейді на Умань гайдамацькі ватажки в якості розвідника відправили мешканця слободи Добрянки Волошиненка [9, с. 635-636]. Добрянкa була поселенням Новослобідського полку.

В Інституті рукопису НБУ України є фонд “Архів фортеці Св. Єлисавети”, в якому зберігаються справи, присвячені гайдамакам, матеріали допитів та свідчення гайдамаків. Тут є зізнання 66 гайдамаків загонів М.Залізняка, з яких 10 були мешканцями слобід колишнього Новослобідського полку: Лихівка, Тернівка, Вись та інші [10, с. 284]. Отже, пройшли роки, було реорганізовано Новослобідський полк, та схильність до гайдамаччини колишнього новослобідського населення нікуди не зникла.

Як ми бачимо, взаємовідносини Новослобідського полку і запорозького козацтва були неоднозначними, і їх не можна вважати тільки негативними чи тільки позитивними. Насправді, вони були значно ширшими і охоплювали різні сфери людського життя. Якщо на поземельному ґрунті виникали конфлікти між новослободжанами та запорожцями, то під час несення військової служби ці суперечки відходили на другий план, і козаки Запорозької Січі та Новослобідського полку допомагали один одному. В торговельних відносинах ми бачимо зацікавленість запорожців в торгівлі з новослободжанами, оскільки це були можливості збільшити обсяги своїх торговельних операцій, це нові ринки збуту, нові споживачі. Для Новослобідського полку торгівля з Запорожжям це можливість отримувати все необхідне, як з території Вольностей, так із-за кордону. Якщо згадати участь частини козацтва Запорожжя та частини новослобідського населення в гайдамацькому русі, то тут вони виступали співниками, одностудцями, партнерами. Ґрунтовне і всебічне дослідження взаємовідносин Новослобідського полку з запорозьким козацтвом сприятиме розширенню і поглибленню нашого знання про останні часи запорозького козацтва, про його стосунки з російським урядом, допоможе краще зрозуміти причини та обставини зруйнування Запорозької Січі.

Джерела та література:

1. *Андрієвський А.* Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // ЗООИД – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 283–719.
2. *Голобуцький В.* Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 421 с.
3. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 287–288
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 248.
5. *Мільчев В., Пірко В.* Новослобідський козацький полк // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 351–352.
6. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 15. – № 11393.
7. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – 400 с.
8. Сенатский Архив. – СПб., 1901. – Т. IX.
9. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
10. *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
11. *Ястребов В.* Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 548–593.

ПРО ПЛАНИ ПЕРЕНЕСЕННЯ НОВОЇ СІЧІ ДО МИКИТИНОГО ПЕРЕВОЗУ

Серед багатьох південних прикордонних поселень Війська Запорозького Низового Микитин Перевіз посідав одне з найважливіших місць. Він виник в урочищі Микитин Ріг у середині 17 ст. поруч із містом-фортецею, що в науковій літературі відома як Микитинська Запорозька Січ. Остання була збудована реєстровими козаками за угодою з польським сеймом у 1639 р., щоб не давати можливості переправлятися татарам через Дніпро від Кам'яного Затону на Микитин Ріг.

Перенесення запорожцями у 50-х роках XVII ст. Січі з Микитинового Рогу на р. Чортомлик визначало два функціональні напрями розвитку Микитинового Перевозу: продовжувати охорону найважливішої переправи на Дніпрі й забезпечити торговцям перевезення вантажів до Криму. Навіть у період перебування Війська Запорозького Низового під протекторатом Кримського хана і турецького султана значення Микитинового Перевозу і йому подібних аніскільки не зменшилося, а навіть було обумовлено спеціальною угодою. Як повідомляв князь С. Мишецький “Войску Запорожскому даны были перевозы, которые имеют по рекам Днепру и Бугу, а именно: 1. Перевоз имели в Кайдаках; 2. В Микитином; 3. В Каменке; 4. В Кизикермене где чрез оные перевозы хаживали из Малороссии купцы и простой народ для продажи и покупки всяких товаров, також и за солью в Крым; також и татары хаживали в молороссию для означенной добычи” [1, с. 10].

Козацьке поселення Микитин Перевіз залишалося і під час повернення запорожців під протекторатом Російської імперії у 1734 р. та побудови Нової Січі на р. Підпільній. Тут знаходилася залага з 150 козаків, митниця з посадовими особами. Від кошової старшини Війська Запорозького Низового тут перебували шафар, писар, підшафарій, підписар. Останні збирали мито, брали відрахування необхідні для утримання команди і будівель, наглядали за порядком на перевозі. Перевезення через Дніпро здійснювалося на військових паромах. Для обслуговування приїжджих та місцевих мешканців у Микитиному була церква Святої Покрови Божої матері [2, с. 526-527]. То ж Микитин Перевіз для кошової старшини Війська Запорозького Низового був дуже вагомим, оскільки він приносив значні прибутки.

Враховуючи те, що Микитин Перевіз був не тільки переправою, але також і кордоном між Російською імперією та Кримським ханством, на ньому своїх представників мали і росіяни. Тут була розташована Микитинська застава, яку очолював російський офіцер. Від Колегії іноземних справ (КІС) був спеціально відряджений перекладач, для видання документів для проїзду за кордон, а також для виконання спеціальних доручень.

У січні 1755 р. перекладач КІС на Микитиному Перевозі Ф. Семенов подав своєму начальству “Проект про пристань морських кораблів при Микитинській Заставі”. Спостережливий перекладач помітив, що торгові кораблі мають обмежену кількість днів для проходження дніпровськими протоками до Нової Січі у зв'язку з падінням рівня води влітку та мілинами. Він запропонував зробити біля Микитинської застави пристань для морських торгових кораблів, що, на його думку, мало принести великий прибуток Російській імперії.

Кошова старшина дізналася про вищезгаданий документ. До київського генерал-губернатора Костюрина кошовий отаман Григорій Федоров направив рішучий протест з цього приводу, вимагаючи знищити листа Ф. Семенова [3, с. 198].

Але не минув і рік, як кошова старшина змінила своє ставлення до проекту будівництва порта на Микитиному Перевозі. 1 квітня 1756 р. у Запорозькій Січі відбулася велика пожежа, під час якої згоріло багато будівель. Відбудова Січі йшла повільно, бо вимагала значних коштів та матеріалів. Ось тут остаточно і з'ясувалося, що кораблі через мілину р. Підпільній влітку не можуть завжди підходити до Січі. Ось чому козаки, обговоривши ситуацію схвалили рішення перенести Січ на Микитин Перевіз, що був від неї за 20 верст. Про це кошовий отаман Г. Федоров повідомив 12 березня 1758 р. гетьмана К.Г. Розумовського. Копію цього листа Розумовський спрямував далі – в Санкт-Петербург до Сенату.

У червні 1758 р. від імені імператриці Єлизавети гетьману прийшла грамота з наказом перевірити нове місце, визначене для перенесення Січі. За дорученням гетьмана К. Розумовського та Генеральної військової канцелярії влітку 1758 р. комісія у складі миргородського сотника В. Зарудного, військового товариша Я. Трофимовського та сина миргородського полковника П. Остроградського оглянула територію Січі, Микитинового Перевозу та склала їхні плани. І вже у березні 1759 р. ці документи, разом з висновком Генеральної Військової канцелярії про доцільність перенесення Січі, були подані гетьману К. Розумовському і надіслані в Сенат Російської імперії [4, с. 28-30]. У січні 1760 р. російські сенатори

повідомили гетьмана про отримання документів, але несподівано почали вимагати від нього особисто підтвердження своєї згоди про перенесення Січі на нове місце. К. Розумовський дав позитивну відповідь, про що повідомив і до Санкт-Петербургу.

Тривалий час Сенат не подавав звістки про своє ставлення до проблеми нового місця розташування Запорозької Січі. На прохання кошового отамана Г. Федорова та військового судді П. Калнишевського гетьман К. Розумовський знову порушив клопотання перед Сенатом щодо перенесення Січі в урочище Микитинське. Його дії зустріли опір сенаторів. Обер-прокурор імперії граф Чернишов подав їм рапорт про рух турецьких кораблів по Дніпру, і, зокрема, їх відвідування Нової Січі. Він запропонував послати в розвідку на Січ і до Микитинового Перевозу кмітливого чиновника, яким обрано члена Комерц-колегії надвірного радника Д. Лодигіна. Під прикриттям здійснення комерції, він з'ясував становище на Січі і в Микитиному Перевозі та визнав, що кращого місця на нижньому Дніпрі для будівництва великого торгового порта, ніж у Микитиному не існує. Д. Лодигін запропонував своєму керівництву побудувати пристань для кораблів, що приходять із моря по Дніпру до Микитинового Перевозу, а також наголосив на недоцільності перенесення Запорозької Січі до Микитинового Перевозу. Він тако пропонував розмістити в Микитиному військову частину – не менше батальйону, збудувати ретрашемент тощо; посилити контроль за торгівлею запорожців [3, с. 202].

Проте російський уряд ще не мав достатніх можливостей встановити контроль над такою стратегічною позицією Запорожжя, я Микитин Перевіз. Ось чому від імені Катерини II 10 квітня 1763 р. видано наказ гетьману К. Розумовському та керівнику фортифікаційних справ Російської імперії генерал-директору фельдцейхмейстеру О. Вільбоа зробити топографічне обстеження місцевості біля Микитинового Перевозу. Влітку 1763 р. за їх дорученням на Запорозьку Січ прибув з відповідними повноваженнями інженер-полковник В. Менцеліус. Він зняв план місцевості від Січі до Микитинового Перевозу, склав проект фортеці Січі, що могла бути на ньому та кошторис витрат на її будівництво у сумі 177857 рублів 88 копійок. Рапорт інженер-полковника В. Менцеліуса, а також вказані проект і кошторис Катерина II затвердила на початку 1764 р. [3, с. 203].

Але про план перенесення Нової Січі з р.Підпільної до Микитинового Перевозу через шпигунів стало відомо кримському ханові, а від нього і турецькому султану. Вони заявили Російській імперії протест, а хан до того ж почав погрожувати торговим зв'язкам по Дніпру. Зваживши на це, Катерина II ухвалила 28 травня 1764 р. указ, яким передбачено, що “Сечи Запорожской на новое место перенесения до будущего удобного времени и пока настоящие польские дела в лутшее состояние придут, отложитъ” [5, с. 20].

Таким чином, реалізувати задум перенести Нову Січ до Микитинового Перевозу запорожцям не вдалося. Сприятливий привід поновити клопотання з'явився у кошовій старшини під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Козаки звернулися до Катерини II за резолюцією щодо перенесення Січі. Проте відповіді запорожці так і не отримали. А наприкінці травня 1775 р. на Запорожжя увійшли полки російської армії і ліквідували за наказом цариці Нову Січ. Вищенаведене засвідчує, наскільки важко було запорозьким козакам, перебуваючи під тиском геополітичних інтересів сусідніх держав, захистити власну державу від їх зазіхань, особливо від тієї, що була союзником і протектором.

Джерела та література

1. *Мышецкий С.*, кн. История о казаках запорожских ... М.: тип. Моск. ун.-та, 1847. – 43 с.
2. *Карелин И.* Никополь // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.6. – Одесса, 1867. – С. 523-538.
3. *Шапошников Г.* Як виникло місто Нікополь // Історико-географічний збірник. – Т.IV. – К., 1931. – С. 189-212.
4. *Ленченко В.І.* Листи кошового отамана Петра Калнишевського 1763 р. про устрій в Запорозькій Січі // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 28-30.
5. *Эварницкий Д.И.* Число и порядок Запорожских Сечей. Отдельный оттиск из апрельской книжки журнала “Киевская старина”. – 1884. – К.: тип. Г.Г. Корчак-новицкого. – 20 с.

ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР НА ЗАПОРОЖЖІ В ДОБУ НОВОЇ СІЧІ (1734 – 1775)

Питання вивчення компетенції військового писаря попри чисельні дослідження запорозького козацтва не набуло належної уваги в українській історичній науці. Торкаючись даної проблематики автори по суті обмежувалися поверхневою інформацією стосовно окремих сфер повноважень даної посади. Так А. Гурбик та І. Грозовський наголошують на судових функціях військового писаря [10; 8; 9], В. Горобець, І. Паньонко та Л. Гісцова зупиняються загалом на суто діловодних [7; 18; 6], В. Панащенко робить спробу підрахувати чисельність військових писарів у період Нового Січі [17], Д. Яворницький звернув увагу на роль військового писаря на військовій раді [37], П. Єфименко – на участі у складі Похідного Коша [11], І. Лиман – на походженні [14]. Окремо варто відзначити дослідження Н. Ченцової, в якому історик зосереджує увагу не лише на суто діловодній компетенції писаря, а й робить спробу охарактеризувати чисельність та роки перебування військових писарів на своїх посадах [36], а також Т. Кузик, де авторка окрім характеристики діяльності писаря на військових радах, детально проілюструвала такий момент як походження військових писарів [13]. Однак детальна характеристика військового писаря в системі діловодства Нового Коша, етапи просування по кар'єрному щаблі залишилися поза увагою дослідників.

Військовий писар поряд з кошовим отаманом, військовим суддею та осавулом входив до складу військової старшини. Непересічне значення військового писаря в історіографії пояснювалося його виключними повноваженнями у сфері діловодства. Через військового писаря як “керівника” Військової канцелярії, відбувався не лише внутрішній та зовнішній документообіг, а й приватне листування кошового. Саме через військового писаря проходили всі документи, що надходили до Коша з Гетьманщини, Правобережжя, Криму, впливових осіб [7, с. 62]. Як підкреслила Н. Ченцова, до прерогатив військового писаря належало обнародування важливих документів, що надходили в Кіш (вхідної документації), доведення до військової, паланкової старшини і курінних отаманів рішень Коша, ведення ділової переписки, складання або редагування листів до приватних і офіційних осіб та установ сусідніх держав. Жоден документ від імені Коша не виходив з канцелярії без відома військового писаря [36, с. 27]. Однак історіографічна традиція подає лише загальне уявлення про функції військового писаря, які не зіперті на підставі студії. Відтак необхідно провести останні.

Як впливає з джерел, роль військового писаря полягала у вичитуванні й редагуванні документа, так і в окремих випадках у безпосередньому написанні тексту. Про те, що писар міг редагувати документ можна судити бодай із чорнового варіанту наказу Коша самарському полковнику Андрію Семенову за березень 1759 р. У тексті написаному канцеляристом, що складав документ, присутні чисельні виправлення та доповнення, зроблені почерком військового писаря Івана Чугуєвця [27, арк. 9-12 зв.]. Подібних прикладів можна навести багато.

За спостереженням Л. Гісцової, військовий писар міг сам писати найважливішу документацію [6, с. 139]. До кола документів, написаних рукою військового писаря, належить переписка з сусідніми Гетьманщиною, урядниками Правобережної України, Кримським ханатом. Зокрема лист кошового отамана до перекопського каймакама за вересень 1762 р., складений почерком військового писаря І. Глоби з його ж численними правками [32, арк. 4].

Крім складання та редагування певної документації Коша, до обов'язків військового писаря належало підписування документів від імені кошового отамана. На думку Л. Гісцової, це стосувалося лише офіційної документації [5, с. 12]. Справді, офіційні папери мають цілий ряд варіацій клаузул підписів кінцевого протоколу формуляру документа від імені кошового отамана, зроблений рукою військового писаря: “Атаманъ кошовий Войска Низового Запорожского з войсковою старшиною”, “Атаманъ кошовий, войсковая старшина и товариство”, “Атаманъ кошевий с товариством” [25, арк. 2, 26, арк. 2 зв.], “Атаман кошовий з старшиною” [28, арк. 75]. Однак і приватне листування кошового отамана, теж підписувалась рукою військового писаря. Як вдалося з'ясувати, приватні листи кошового отамана від 19 квітня 1766 р., та 17 березня 1768 р. до графа П. Румянцева-Задунайського, мають підписи “Покорнийший слуга Петръ Калнишевский”, зроблені почерком військового писаря Івана Глоби [12, арк. 1, 3]. Появу зазначеної функції у компетенції військового писаря слід пояснити тим фактом, що подеколи кошовими отаманами ставали неписьменні козаки.

Своєю рукою військові писарі писали власну приватну кореспонденцію. Виявлено, приміром, приватні документи військового писаря Івана Глоби, які він особисто написав у 1765 р. у Петербурзі, перебуваючи у складі депутації Вольностей, хоча при останній перебували й двоє канцеляристів. Це листи до

племінника П. Калнишевського Йосипа (від 5 вересня), до якоїсь Марії Йосипівни (від 1 серпня), а також розписка про позику грошей у козака гадяцького полку Герасима Данилова (1 червня) [33, *арк. 142, 146, 147-147 зв.*].

Оприлюднення важливої вхідної документації входило теж у прерогативу військового писаря. В реляції київської губернської канцелярії з приводу вручення капітаном Бастевіком імператорської грамоти кошовому отаману (за серпень 1768 р.) читаємо: “Я приемлю с милость благоговиниємъ изъ которой ваше императорское величество всемилостивийше усмотритъ изволте, съ какими выражениями по прочтении войсковымъ писаремъ высочайшей грамоты отъ кошового атамана предъ стоящимъ запорожскимъ козакамъ говорена речь, и какие вопреки отъ некоторыхъ козаковъ были отзывы” [2, с. 75].

У джерелах знаходимо відомості, що подають військового писаря як особу, яка засвідчувала копії документів. Це стосується передусім обліково-статистичної та засвідчувальної документації. За приклад може слугувати реєстр страчених поляками запорозьких козаків та захопленого у них з 1733 по 1749 рр. майна від 24 вересня 1749 р., де на скріпах аркушів декілька разів відмічено: “Войсковий писарь Петръ Чернявский” [3, с. 343-359], або один з реєстрів пограбованого майна, складений ще в середині 40-х рр. XVIII ст., на якому зазначено: “Реєстръ скрипилъ Войска Запорожского Низового войсковий писарь Алексий Петруша” [1, с. 413]. Подібні реєстри відсилались до київської губернської та Генеральної військової канцелярії, як власне і розписки. В одній зі справ Генеральної військової канцелярії знаходимо копію розписки від 13 квітня 1752 р. про прийом викраденої худоби в Коші польським підданим Кіндратом Зарівненком. Внизу аркуша рукою писаря відзначено: “С подлинимъ свидетелствоваль войсковий писарь Дмитрий Романовский” [21, *арк. 19 зв.*].

На копіях документів за XVII – початок XVIII ст. (універсал Богдана Хмельницького за 1655 р., грамота царя Олексія Михайловича гетьманові Богдану Хмельницькому й Війську Запорозькому від 27 березня 1654 р., конституція Сейму в Варшаві 1717 р. та ін.), що пересилались імператриці з метою відстояти свої права на землі у 1773 р., нотаріально їх засвідчував військовий писар Іван Глоба: “Свидетелствоваль Войска Запорожского Низового войсковий писарь Иванъ Глоба” [35, *арк. 6-10 зв.*]. У 50-х роках на копіях документів військового канцеляриста Григорія Лелеки, що відправлялися в Генеральну військову канцелярію зустрічаємо вказівки, що з оригіналом “Свидетелствовал войсковий писарь Иванъ Чугуевецъ”, або просто: “Войсковий писарь Иванъ Чугуевецъ” [23, *арк. 19; 24, арк. 3-4*]. У цілому ж компетенція військового писаря як нотаріуса обіймала виключно ту частину документації, яка спрямовувалася поза межі Запорожжя. У внутрішньому документообігу було достатньо засвідчення канцеляристами чи підканцеляристами.

Сумніви викликає теза І. Паньонка про ведення безпосередньо військовим писарем усіх рахунків прибутків та витрат [18, с. 108]. У джерелах не знаходимо ні бодай фрагменту таких записів, ні натяків про існування останніх. Якщо ж у даному випадку автор має на увазі обов’язок військового писаря поповнювати військовий скарб, про що згадує Т. Кузик [13, с. 135], то це також не видається ймовірним, оскільки дана прерогатива лягала на плечі канцеляристів [30, *арк. 17*].

Серед інших завдань, що належали до компетенції військового писаря, в історіографії згадуються судові функції [10, с. 160; 9, с. 89, 98]. Зокрема, як стверджують А. Гурбик та І. Грозовський, військовий писар записував або зачитував вироки на Військовій раді, сповіщав підданих про судові рішення, а також вів протоколи допитів [10, с. 160; 9, с. 89, 98]. Проте інформації, яка б підтверджувала твердження дослідників, у джерелах не знаходимо.

Разом з кошовим та курінними отаманами військовий писар, як правило, брав участь у посольствах до імператорського двору. Саме на чолі з військовим писарем І. Чугуєвцем у 1761 р. була відправлена депутація до імператорського двору з дорученням клопотатися про землі [8, с. 51]. Роль у них військового писаря полягала у врученні письмових прохань Коша або в усному викладі їх у Петербурзі. У Сенатському указі від 21 грудня 1761 р. про збільшення Кошеві хлібного жалування відзначено: “Правителствующий Сенат, по писму господина Малороссийского гетмана и кавалера, коимъ чрезъ нарочно присланного от Войска Запорожского войкового писаря Ивана Чугуевца проситъ резолюции о прибавки Войску Запорожскому против прибавленого уже денежного, еще хлебного жалованья” [20, с. 842]. Велике враження на імператрицю справила промова військового писаря Івана Глоби під час перебування посольства від Запорожжя у вересні 1762 р [16, с. 63-64]. Наявні факти свідчать, що претенденту на посаду військового писаря слід було мати також неабиякі ораторські здібності.

Окремої уваги заслуговує висвітлення ролі військового писаря у роботі Військової ради. В історіографії панує думка про номінальну роль цього військового старшини у роботі Військових рад. Зокрема, як стверджував Д. Яворницький, військовий писар ніколи не показував свою значну роль та вплив при

Коші [37, с. 141]. Т. Кузик, посилаючись на свідчення Миргородського сотника Василя Зарудного, відзначає, що реальну роль на радах відігравали кошовий отаман, військовий судя та курінні отамани [13, с. 135]. Однак ці твердження не враховують роль військового писаря як особи, причетної до вироблення зовнішньої політики Коша. Адже на Військових радах не лише вирішувалися питання вибору старшини, а й обговорювалася політика стосовно сусідів. У фонді Генеральної військової канцелярії, в екстрактах матеріалів про суперечки Полтавського полку з Військом Запорозьким за старосамарські землі зустрічаємо факти відмови військового писаря переконати товариство про необхідність нового розмежування [22, арк. 44 зв., 72 зв.]. В одному з ордерів гетьмана К. Розумовського в Кіш за середину 50-х років XVIII ст. читаємо: “Понеже де тое не о чего иного, но повидимому от единого невнушения писаремъ воскойсковимъ всему товариству прилично служащихъ сему делу обстоятельство происходитъ, ибо ему писарю видя с проежныхъ многихъ ордеровъ, что тому розмеживанию необходимо быть” [22, арк. 44 зв.]. Іншим ордером за цей час К. Розумовський повторює своє твердження про “пасивність” писаря: “Понеже де тое не от чего иного, но повидимому от единого невнушения писаремъ войсковимъ всему товариству прилично служащихъ сему делу обстоятельство происходитъ, ибо ему писарю видя с прежнихъ ордеровъ, что тому разсмторению необходимо быть” [22, арк. 72 зв.].

Отже, військового писаря вважали особою, здатною впливати на настрої всього товариства, переконувати запорожців у необхідності тих чи інших кроків. Тому незважаючи на те, що ордери К. Розумовського були адресовані в Кіш на ім'я кошового отамана, особливо відзначається військовий писар як персону з широкими повноваженнями і впливом на Військовій раді.

Після впровадження на Запорожжі російської форми міжканцелярських зносин посаду військового писаря можна прирівняти з посадою секретаря в колегії чи канцелярії. У одному з пунктів Генерального Регламенту “О секретарском управлении” перераховані обов'язки секретаря, як головної особи при канцелярії, які в основному повторюють розглянуті вище функції військового писаря [19, с. 151]. Наприклад описано порядок складання документації, де вказувалось “дабы дела равным порядкомъ, какъ доношение учинено, отправлены были, из которыхъ, ежели важная суть, самъ сочиняютъ, а другия – между прочими канцелярскими служителями по должности на каждого роздильт” [19, с. 151]. Однак на відміну від військового писаря, секретар повинен був “во всихъ отправахъ имя свое подписивать” [19, с. 151]. У Коші ж на всіх документах, як уже зазначалося, військовим писарем підписи проставлялись від імені кошового отамана чи військового судді. На секретаря (як і на військового писаря), за твердженням Г. Мітєєва, покладалося опікування всім діловодством канцелярії [15, с. 29].

Як і у випадку з іншими військовими старшинами (кошовий отаман, суддя, осавул), військовим писарем при Коші могла бути лише одна особа. За відсутності останнього на Січі, як то через участь у дипломатичних місіях чи у складі Похідного Коша, обов'язки військового писаря виконував один з писарів з поміж полкових старшин. У відомостях за 15 липня та 24 вересня 1769 р. про кількість військових та полкових старшин при Похідному та Січовому Коші, значиться “Въ Сичи Запорожской въ канцелярии Войсковой правящий должность войскового писаря полковой старшина – 1” [34, арк. 91, 237]. Одним із тих, кого заміняли на посаді військового писаря, був Іван Полонський, котрий фігурує в листі кошового отамана Петра Калнишевського до військового судді Миколи Тимофієвича Косапа від 12 червня 1773 р., як особа, що хотіла їхати до Правобережної України на лікування [5, с. 20]. Тому П. Калнишевський наказував військовому судді “Правление ж канцелярии Войсковой, в его руках имеющееся (Івана Плонського – І.С.), препоручить полковому старшини Данилу Балицкому” [5, с. 20]. Під час військових дій чи об'їзду паланок, військовий писар разом з іншими військовими старшинами входив до числа Похідного Коша і очолював Похідну Військову канцелярію. У такій іпостасі останній писар Війська Запорозького І. Глоба разом з кошовою старшиною брав участь у військовій кампанії 1770 р. [11, с. 370].

Виходячи з функціональних обов'язків військового писаря, особа, яка претендувала на цю посаду, мала бути не тільки грамотною а й досвідченою у веденні канцелярських справ. Тому, як видно з джерел, кожен майбутній військовий писар по службовій драбині проходив декілька етапів. Про це можемо судити з листів до імператриці Єлизавети Петрівни та Петра III про відзнаку двох військових писарів Івана Чугуєвця (1757-1760) та Артемія Васильєва (1760-1761). Листи ці подають послужний список обох писарів. На жаль, не виявлено подібних документів стосовно інших згадуваних у джерелах військових писарів. Однак службова кар'єра останніх не могла радикально відрізнитися від кар'єри І. Чугуєвця та А. Васильєва.

Першим таким шаблоном вважалася служба у Військовій канцелярії Коша. З листа про заслуги військового писаря І. Чугуєвця від 24 грудня 1761 р. довідуємося, що після появи у Війську Чугуєвець перебував „в Войсковой канцелярии в отправлении письменных дилъ довольно время” [3, с. 474]. Так

само і військовий писар Артемій Васильєв (Кумпан), що видно з листа від 13 березня 1762 р. „находился одного Запорожского Войска в Войсковой канцелярии в отправлении писменных дель немалое время” [3, с. 518]. Крім листів, свідчення про початок кар’єри майбутніх військових писарів з канцеляристів при Військовій канцелярії, знаходимо і в інших документах. Так, на скріпах аркушів копії реєстру майна, захопленого бугогардівськими козаками-гайдамаками у рожанського стольника Морфинського від 30 серпня 1747 р. знаходимо дані про особу, що копіювала документ: „С подлинним с подлинним читаль сводиль Войсковой Запорожской канцелярии писецъ Иванъ Афанасевъ (Чугуевецъ- І.С)” [3, с. 303].

Одним з етапів „просування” в кар’єрі майбутнього військового писаря була участь у військових роз’їздах, комісіях, що періодично скликалися з питань розв’язання взаємних суперечок між запорозьким козацтвом та сусідами. Зі згаданих вище документів, що висвітлюють діяльність військових писарів І. Чугуєвця та А. Васильєва довідуємося, що перший був „определяемъ, и посыланъ в разные войсковые нужные и секретные послылки и партии розездные, да особенно на границах татарскихъ с комисари хана крымского, и в полской комисии при городке Архангелскомъ депутатомъ, и писаремъ от Войска Запорожского находилъся не одинажды” [3, с. 474]. Аналогічно і Артемій Васильєв „определяемъ и посыланъ былъ в разные войсковые и секретные послылки и партии розездные” [3, с. 518]. Можна припустити, що „честь” брати участь у такого роду акціях заслужували найздібніші канцеляристи.

Статус полкового старшини було передостаннім кроком до досягнення уряду військового писаря. Задля цього було необхідно деякий час перебувати на посаді полкового паланкового писаря. Вже згадані Чугуєвєць та Васильєв свого часу були полковими писарями: у 1750, та у 1749 рр. [3, с. 474, 518].

Майбутні претенденти на посаду військового писаря брали участь у розвідувальних заходах та дипломатичних місіях. Так, А. Васильєв „в томъ старшинстві будучи с партиями других запорожских старшин и козаков при границахъ турецкихъ и татарскихъ, при рекахъ Бугу и Громоклей и Конскихъ Водъ, для розвидования татарскихъ, воровскихъ крискихъ, джамбулицкихъ и едисанскихъ ногайцовъ... находилъся; в 1752-м году на границахъ российскихъ при Никитиномъ, а турецкой – в Камяного Затону с комисари от российской стороны и депутатами от Войска Запорожского Низового депутатомъ и писаремъ находилъся неединожды. В 1753-м году, по височайшимъ вашего императорского величества указомъ, въ Очакови по пограничнымъ секретнымъ и несекретнымъ диламъ” [3, с. 518-519]. Тому, ці заслуги Артемія Васильєва, як видно з листа до Петра III від 13 березня 1762 р. „удостоили его войсковымъ старшиною и избрали в 1754-м годи во всемъ вашего императорского величества Запорожскомъ Войске войсковымъ писаремъ” [3, с. 519].

Коли А. Васильєв став військовим писарем відразу після участі в дипломатичних місіях до південного сусіда, то І. Чугуєвєць гідно показав себе під час поїздки до Петербургу: „А въ 1755 и 1756 годахъ от одного Войска по выбору Санкт-Питербурге по войсковымъ диламъ в Правительствующемъ Сенате и в Государственной иностранныхъ дель коллегии з бившимъ кошовимъ атаманомъ Даниломъ Степановимъ и протчими старшины в прозбахъ искательство имиль и посыланъ равно в числи войсковыхъ старшинъ” [3, с. 474-475]. Все це сприяло виборові в 1757 р. Івана Афанас’єва Чугуєвця військовим писарем [3, с. 475].

Посада військового писаря була непоганим стартовим майданчиком для служби в Гетьманщині, Слобожанщині тощо про що свідчать атестати, листи, донесення до впливових осіб того часу [3, с. 474-476, 518-520; 31, арк. 2-4 зв.]. Винятком із загального правила є собою службова кар’єра військового писаря Олексія Петруші. Як зазначає Т. Кузик, на момент переходу на Січ О. Петруша вже зробив перші кроки у своїй кар’єрі в Гетьманщині: служив у Прилуцькій сотенній канцелярії, при генеральному осавулові Якові Якубовичу, у Прилуцькій полковій канцелярії, Кодифікаційній комісії [13, с. 134]. Як правильно відзначає дослідниця, у XVIII ст. для запорожців більш характерним був зворотній „напряму”: служба у Війську Запорозькому, а згодом – в Гетьманщині, слобідських полках, російських установах тощо [13, с. 134].

За походженням військові писарі були як правило вихідці з Гетьманщини: Іван Глоба – з Полтавського полку, Дмитро Романовський – син колишнього запорожця, що оселився у містечку Золотоноша Переяславського полку [13, с. 134]. Знову як виняток – заплутана справа з походженням військового писаря – Івана Чугуєвця. Як припускав І. Лиман, той був вихідцем з кримських татар [14, с. 8]. Зокрема, в атестаті Чугуєвця з поміж його заслуг, вказано також і походження: „уроженецъ с татарскихъ мурзъ” [3, с. 474]. Однак, на думку Т. Кузик, теза про походження І. Чугуєвця з татарських орд є результатом некритичного сприйняття інформації атестатів, власноруч писаних військовим писарем, який намагався перейти на російську службу. В атестатах немає згадок про його охрещення, а це засвідчує, що він ніколи не був мусульманином, якщо ж і був татарином або ногайцем, то принаймні не належав до першого покоління емігрантів. Прізвиська, що їх мав у Січі Іван Афанасійович – („Чугуєвєць” та „Калмичок”), як

припускає дослідниця, швидше вказують на його походження з чугуївських козаків, серед яких були і охрещені калмики [13, с. 134]. Проте звідкіля б родом був І. Чугуєвець, можемо констатувати факт, що походження військового писаря не відіграло ролі.

В.Панащенко стверджувала, що за весь час існування Нової Січі на посаду військового писаря обиралися лише – Олекса Сокур, Дмитро Романовський, Іван Глоба та Іван Чугуєвець [17, с. 156-157]. Більш-менш повний же список осіб, що посідали посаду військового писаря за часів останнього Коша, подає Н.Ченцова, яка нараховує вісім душ: Андрій Миргородський, Олекса Вербицький (до 1749 р.), Петро Чернявський (1749 р.), Дмитро Романовський (1757 р.), Іван Чугуєвець (1757–1760 рр.), Онисим Кривицький (до 1761 р., коли згадується вже як колишній військовий писар; у 1763 р. обраний знову), Артемій Васильєв (Кумпан) (1760–1761 рр.), та Іван Глоба [36, с. 28]. Однак дослідниця не знає Андрія Семеновича Товстика, котрий, як нам вдалося з'ясувати, згадується на посаді військового писаря наприкінці 1763 – на початку 1764 р. [29, арк. 25], Григорія Афанасьєва за 1753 р. [4, с. 502] та Олексія Петруші (згадується ще як Олексій Федоров або Олексій Сокур). Якщо відкоригувати періоди перебування окремих осіб на даній посаді (Дмитра Романовського – згадується як військовий писар у 1752 р. [4, с. 503] і Артемія Васильєва – згадується на посаді військового писаря крім 1760 ще в 1754 і в 1756 рр. [3, с. 519; 4, с. 133]), то матимемо більш-менш повний список осіб, що були військовими писарями після переходу Запорозжя під російську протекцію, і до часів його ліквідації.

Таким чином, як можна побачити військовий писар в період існування останнього Коша Запорозького зосереджував в своїй компетенції діловодні функції. Його вплив на політику Коша був беззаперечним, оскільки через нього проходила вся документація, що курсувала поза межами та всередині Вольностей. Щоб отримати посаду військового писаря при Коші необхідно було пройти декілька кар'єрних щаблів, що включали в себе службу при Військовій канцелярії, набуття статусу полкового старшини, участь у дипломатичних місіях та роз'їздах.

Джерела та література:

1. *Андрієвський А.А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т.14. – С. 260–720.
2. *Андрієвський А.А.* Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1892.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т. 2.
5. *Гісцова Л. З.* Архів Коша Запорозького. Приватне листування Калнишевського // Київська Старовина. – 1992. – № 3. – С. 11 – 21.
6. *Гісцова Л.З.* Архів Коша Нової Запорозької Січі // Нариси історії архівної справи в Україні – К.: „КМ Академія”, 2002. – С. 137–144.
7. *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000.
8. *Грозовський І.* Зобов'язальне право в Запорозькій Січі // Малтий і середній бізнес. - № 1-2. – 1999. – С. 50 – 54.
9. *Грозовський І.М.* Право Нової Січі (1734–1775 рр.) – Харків: В-во Інституту внутрішніх справ, 2000.
10. *Гурбик А.* Правові відносини та судочинство в Запорозькій Січі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 500 річчю українського козацтва (Київ – Дніпропетровськ, 13 – 17 травня 1991 р.) – К., 1993. – В. 1. – С. 157 – 162.
11. *Ефименко П.* Последний писарь Войска Запорожского Глоба // Киевская Старина. – 1882. – Т. 7. – С. 368 – 371.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України - Спр. 1307/121/ - 1309/121/. Калнишевський Петр – кошевой Сечи Запорожской Румянцеву-Задунайскому Петру Александровичу. Писма. – 19 апреля 1766 – 10 июля 1768 гг. з Сечи Запорожской.
13. *Кузик Т.* Писар Війська Запорозького Низового Олексій Петруша (матеріали до біографії) // Київська Старовина. – 2003. - № 6. – С. 133 – 140.
14. *Лыман І. І.* Церква в духовному світі Запорозького козацтва: – Запоріжжя: РА „Тандем У”, 1997.
15. *Митяев Г. К.* Теория и практика архивного дела. – М.: Центр. т-фия МВД СССР им. К. Е. Ворошилова, 1946.
16. *Н. С.* Речь запорожского войскового писаря императрице Екатерине II // Киевская Старина. – Т. 59. – С. 63–64.
17. *Панащенко В.* Нова Січ (1734 – 1775 рр.) // Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.). – К.: Запоріжжя, 1998. – С. 149 – 189.
18. *Паньонко І. М.* Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.). // Дисертація на здобуття вченого ступення канд. юрид. наук. – Львів, 2000.
19. Полное собрание законов Российской Иперии с 1649 года – Спб.: Типография II отделения собственной Его Иператорскаго величества канцелярии, 1830. – Т. VI.
20. Полное собрание законов Российской Иперии с 1649 года – Спб.: Типография II отделения собственной Его Иператорскаго величества канцелярии, 1830. – Т. XV.
21. Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України) – Ф. 51. – Оп. 3. –

Спр. 11219.

22. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11368.
23. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11943.
24. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15603.
25. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15634.
26. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15806.
27. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 29.
28. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30.
29. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 32.
30. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67.
31. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 115.
32. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 119.
33. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 175.
34. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247.
35. ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 334.
36. *Ченцова Н. В.* Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини // Дисертація на здобуття вченого ступення канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992.
37. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: у 3 т. – Львів: „Світ”, 1990. – Т. 1.

О.А. Бачинська

ПЕРЕТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЦІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Перша половина ХІХ ст. визначається значними трансформаціями у становищі українського козацтва. По-перше, вони обумовлені змінами в структурі власне козацького середовища, а саме природним зменшенням представників–носіїв старих козацьких традицій і механічним поповненням козацької верстви – представниками інших соціальних груп – селян, солдатів, іноземних поселенців. Це призводило до трансформації стратегічної мети та завдань існування козацтва, культурно-побутових традицій при збереженні традиційного стереотипу “козацької волі”, хоча б в рамках дозволених російською державою прав і привілеїв. Крім того, передавання козацьких звичаїв залишалося тепер лише в усній традиції і не могло бути підкріплене безпосереднім досвідом “козакування”, що впливало на свідомість та виховання дітей козацького походження. По-друге, сталися зміни у ставленні Російської держави до козацького населення. Ліквідація Задунайської Січі у 1828 р. завершила перебування компактно розміщених груп козаків за межами Росії, знявши одну з головних проблем уряду останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ ст. Тепер стратегічним завданням його стало поступове й обережне вписування козацького населення у соціальну структуру імперії, залишаючи ілюзорне поняття вольності, козацького устрою і традицій, контролюючи козацький “войовничий дух”, який при нагоді можна було б використати в чергових воєнних операціях. Питання заселення та економічного освоєння територій в південноукраїнських землях для держави відійшли на другий план, і на перший виходять потреби нової організації військової справи та утримання армії. В зв’язку з цим міркуванням однією з організаційних засад, де могли б стати корисними козацькі традиції, стала організація військових поселень кавалерії. Імператор Олександр І планував поселення таким чином, щоб вони створили єдиний простір від Чугуєва (Слобідсько-Українське військово-поселення) до Південного Бугу (Херсонське (Новоросійське) військово-поселення) [6, с. 38-39, 68-69].

Російський уряд розпочав формування кавалерійських поселень у 1817 р. На початку квітня 1817 р. видано наказ про призначення окремих казенних сіл Слобідсько-Української губернії для

© Бачинська О.А.

військового поселення кавалерії і розпочалось влаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська. В цей час військо перебувало у дуже скрутному становищі і постійно отримувало допомогу коштами від казни, що і визначило його подальшу долю [2, с. 55-57].

Для влаштування Херсонського військового поселення кавалерії стало необхідним перетворити Бузьке козацьке військо в поселення кавалерії. Це викликало гострий спротив бузьців, що перетворився у тривале збройне повстання в 1817 р. Передбачаючи негативну реакцію козаків, в січні 1817 р. військова адміністрація намагалась зберегти Бузьке військо і разом з тим пристосуватися до планів російського уряду. Наказний отаман війська М.Кантакузін подав записку “Погляд на перетворення Бузького козацького війська в кавалерійські полки”, де пропонувалось збільшити кількість козаків за рахунок сусідніх сіл і створити не один, а два регулярних кавалерійських полки, що мало б скласти 12 діючих і 6 резервних ескадронів, але ця пропозиція не була реалізована.

21 липня 1817 р. генерал І.О. Вітт, маючи доручення влаштувати військові поселення, доповідав, що жителі бузьких станиць “які звикли здавен до вольності та життя без устрою, і бачачи, що нове їх утворення мало тепер інші правила та нові порядки, відкрили сміливість своєю непокорюю і непослухом...” Майже три місяці палало полум'я боротьби в станицях Бузького війська, на придушення його направили чотири полки уланів, в озброєнні яких були гармати. В деяких станицях жінки з немовлятами кидалися на уланів, які атакували їхніх чоловіків. “Новоз’явлених” військових поселенців приводили до присяги під жерлами артилерійських гармат: “Нещасні (козаки – О.Б.) бачачи запалені гноти й увесь згубний снаряд, готовий грянути в них, присягнули” [3, с. 389]. До військового суду було притягнуто 93 особи, керівників заслано рядовими до Сибірського окремого корпусу.

Наказом від 8 жовтня 1817 р. Бузьке військо було ліквідоване, а козаки переводились на військових поселенців. Бузькі станиці увійшли до складу 1-го та 2-го полків Бузької уланської дивізії. В красносільських станицях розташовувався 4-й полк Української уланської дивізії [4]. До кінця придушити опір козаків уряду не вдалося. В травні 1818 р. під час проїзду Олександра І через поселення Бузької уланської дивізії, знов спалахнуло хвилювання, яке було жорстко придушене. Подальше життя бузьких і чугуївських козаків було чітко регламентоване і вони розділили долю військових поселенців. Через декілька місяців уряд реорганізував й чотири Українські кінно-козацькі полки, що 26 жовтня 1816 р. склали Українську уланську дивізію [5]. Трохи пізніше частину дивізії об’єднали з Бузьким козацьким військом і разом вони утворили Херсонське (Новоросійське) військове поселення кавалерії.

Можливість перетворення на військових поселенців викликало опір і в інших козацьких військах, навіть своїми чутками. Так, Військове правління Дунайського війська під час Кримської війни 1853-1856 рр. почало підготовку до евакуації козаків за Буг. Проект переселення дунайських козаків передбачав оселити їх у 1-8 округах (усього 12 округів) Новоросійського військового поселення. Командування тримало в таємниці такий намір. Причину цього досить чітко сформулював наказний отаман Дунайського війська І.Є.Гангардт. У бесіді з головнокомандуючим Південної армії М.Д.Горчаковим він зазначив, що “козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо – вони б усі повтікали. – Куди? За Дунай!” [1, с. 171-172]. На щастя дунайських козаків вищезазначений проект не був реалізований.

Таким чином, запровадження військових поселень на території України не було випадковим. Один з моментів в обґрунтуванні влаштування поселеної кавалерії саме в південноукраїнських землях і на Слобожанщині полягав в тому, що в регіонах проживали представники колишнього військового стану – козаки. Їх досвід військової служби та ведення господарства російський уряд планував покласти в основу системи нових військово-господарських формувань – військових поселень.

Література

1. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. – Одеса: Астропринт, 1998.
2. Ковбасюк С.М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: Дис...канд.іст. наук / Одес. держ ун-т.-Одеса, 1945.-Ч.1.
3. Пищевич А. С. Бугские казаки и украинские уланы// Киевская старина. –1880.-№2.
4. ПСЗ РИ І. – Т. XXXIV. 1817.-С.Пб., 1830.-С.793-794; Т. XXIV. 1817.-С.Пб., 1830.С.219.
5. ПСЗ РИ ІІ. – Т. XXXIII 1816. “ С.Пб., 1830. – № 26481.
6. Цубенко В.Л. Історія Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії. 1817-1857 рр.: Дис. ...канд.іст.наук / Одес. нац. ун-т. – Одеса, 2002.

С.Я.БОРОВИЙ ПРО ТОРГІВЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЄВРЕЙСЬКИХ КУПЦІВ ТА ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ.

Запорозька Січ завжди була предметом історичного вивчення. Існує багато документів та спеціальних монографій, що висвітлюють різні епізоди життя Запорожжя. Втім, і зараз залишаються проблеми історичного та історіографічного характеру, що потребують додаткового дослідження.

На сьогоднішній день не є сенсаційним словосполучення євреї-козаки. Розвідки на ці теми зустрічаємо у Ю.Мищика [6], Н.Яковенко [10] тощо. Але в радянські часи це було майже фантастично та до того ж не зовсім безпечно. З початку 1930-х рр. історія євреїв в Росії та Україні як предмет дослідження стає табуованою. Багатьох дослідників, які працювали в цій галузі, було репресовано. Одним з небагатьох істориків, які продовжували дослідження, залишався Саул Якович Боровий.

На жаль, за своє життя вчений не тішився увагою історіографії, а між іншим його історичні дослідження є дуже актуальними, особливо зараз, коли вчені намагаються узгодити різні перспективи національної історії, зокрема її українського та єврейського векторів. Аналіз студій вченого з історії єврейського народу можемо знайти в статтях Андреева В. Дослідник окреслив внутрішні фактори та зовнішні обставини, випадки що прискорили початок досліджень історика на цю тематику та подав історіографічний аналіз робіт С.Я.Борового [1]. Музичко О. окреслив внесок С.Я.Борового в дослідження єврейсько-українського протистояння часів Козацької революції в контексті історіографічного доробку XIX-XX ст. [7]. Чермошенцева Н. подала загальну характеристику праць історика з єврейської тематики [9].

Завдяки своїй прихильності до позитивізму, полілінгвізму та широкій ерудиції вчений зміг відсторонитись від національної упередженості і подати свою теорію єврейсько-козацьких відносин. З огляду на це, вважаємо, що наукова спадщина історика потребує подальшого аналізу та популяризації.

Вчений по-новому розробив тему взаємовідносин євреїв та запорозького козацтва, руйнуючи усталені ідеологічні та історіографічні міфи і стереотипи. Так, для української історіографії (на жаль ця традиція і зараз має своїх прибічників) характерним був виключно негативний образ єврея-орендаря, а єврейське суспільство розглядалось як єдиний, непорушний механізм. Для єврейської історіографії слова козак та кат були майже рівнозначними, а Хмельницький і зараз порівнюється із Гітлером у своїй ненависті до всіх євреїв [8, с. 166-167].

С.Я.Боровий вважав такі концепції викривленням історичної дійсності та вказував на їх згубність для подальших єврейсько-українських відносин. Аналізуючи торгівельні відносини між євреями та козаками вчений заперечував традиційне твердження про запорожців як «довічних» і «принципових» ворогів євреїв.

Результатом досліджень вченого в цьому напрямку стала публікація в «Історичному збірнику» праці «Євреї в Запорожской Сечи» (1934 г.). Сама доля роботи склалася досить трагічно. Набирала силу хвиля сталінських репресій 1930-х років, і перший том цього видання, в якому були статті «викритих» авторів, був багатьма бібліотеками вилучений. Все ж таки праця не пройшла непомітною, вийшла низка позитивних рецензій. Але більш відомою вона стала лише через 15 років коли цей матеріал був використаний в працях І.Є.Дружиніної [5, с. 45-46].

Треба відмітити, що «євреї та Запорожжя» і коло питань навколо цієї теми до того не були предметом спеціального дослідження. Велика цінність роботи полягає у використанні С.Я.Боровим джерел з історії України, які були фактично недоступні для українських та російських істориків (з-за не володіння єврейськими мовами), ні історикам єврейства, які майже не залучали малодоступні та неопубліковані російські та українські архівні матеріали [3, с. 163]. У своєму дослідженні вчений спирається на велику джерельну базу: офіційні акти та рабинські респонси, хроніки різними мовами, архівні матеріали, в тому числі нові документи по історії Запорозької Січі; наново прочитує вже відомі джерела.

Стаття поділяється на чотири частини, в кожній з яких дослідник зображує та аналізує різні типи відносин запорожців і євреїв у певних історичних умовах. Так, вчений подає аналіз соціальної структури єврейського населення XVI-XVII ст., невеликий нарис вчений присвятив джерелам поповнення кількості запорожців за рахунок євреїв. Окрему увагу С.Я.Боровий приділив дослідженню торгівельної політики Запорожжя часів Нової Січі.

На думку вченого, перші контакти єврейських купців з Запоріжжям починаються ще задовго до того, як вони з'являються на Січі. Єврейське купецтво кінця XVI - початку XVII ст. зберігало передові позиції у зовнішньоторгових операціях в Польщі та Криму. Серед єврейських купців було чимало відважних та

енергійних людей, які у своїх торгових справах проникали в найвіддаленіші кутки південного сходу Європи, торгували як маркітанти у військових обозах та таборах. Там вони зустрічалися не тільки з польськими «жовнірами», але й українськими та запорозькими козаками. Саме тоді, вважає С.Боровий й могли зав'язуватися перші торгові зв'язки [2, с. 209-211].

Більш тісні стосунки між Запоріжжям та єврейськими купцями встановлюються у XVIII ст. за часів Нової Січі.

Військова діяльність в Новій Запорозькій Січі займає скромніше місце ніж це було раніше. Тепер далеко не всі запорожці приймають участь у військових діях. В цей час, вважає дослідник, Запорожжя має вигляд своєрідної військової факторії, транзитно-перевального пункту на найважливіших торгових шляхах, що старанно охороняє свої торгові привілеї та вигоди [2, с. 217].

Дослідник розрізняє два види шляхів, що знаходились під контролем Січі: шляхи, що йдуть в саму Січ, та шляхи, що проходили по запорозьким землям. Якщо по шляхах другого типу євреї-купці пересувалися, то свідомств про наявність євреїв в Новій Січі в перші роки її існування зовсім немає. Вчений намагається з'ясувати причини такого положення з різних позицій. На його думку, з боку єврейського населення України ще були яскравими згадки про добу Хмельниччини та про роль запорожців у кривавих подіях тих часів (з єврейської точки зору). Крім того, по шляхах, що вели у Січ, часто з'являлися ватаги гайдамаків, які були суттєвою загрозою для єврейських поселень, а євреї особливої різниці між гайдамаками та запорожцями не бачили. Вчений робить припущення, що серед єврейського населення гайдамаки сприймалися як запорожці поза Січчю [2, с. 219-220].

З іншого боку, вчений вважає, що січовики не були зацікавлені в участі євреїв-купців у торговельному житті Запорожжя. Це було пов'язано з намаганнями Січі монополізувати всю торгівлю південного-сходу Європи з південними портами, використовуючи своє вигідне географічне становище. А єврейське купецтво, що мало великий досвід в торговельній справі на цій території тільки заважало реалізації цих цілей. Отже, вчений робить висновок, що в своїх зіткненнях з єврейським населенням України запорозьке козацтво не було тільки захисником хлопства, а й переслідувало реальні економічні цілі [2, с. 220].

Втім, з посиленням торговельних зв'язків запорожців із Польщею у другій половині XVIII ст. на арені знов з'являються єврейські купці. Такий поворот у торговельній політиці Січі вчений пов'язує із намаганнями козаків відірватись від російських ринків та торговельних зв'язків, що несли їм політичну та соціальну загибель [2, с. 233].

Початок єврейсько-козацьких торговельних відносин вчений пов'язує із відомим епізодом про «єврейський полон» та подальший викуп євреїв, який розповів на сторінках «Київської старовини» ще в 1884 р. А.Скальковський. С.Я.Боровий звертає увагу на те, що знаний дослідник історії Січі, констатує перебіг тих подій не акцентував увагу, що цей випадок був тільки початком плідних стосунків між єврейськими купцями та запорозькими козаками.

Саул Якович наводить листування П.Калнишевського із уповноваженими полонених євреїв, як основний доказ початку єврейської торгівлі в Січі. Документ датується науковцем початком 1772 р. Євреї писали: «Да еще уведомились мы, что при запорожском войске, в Сечи Запорожской же и в прочих тамошних жительствовах во владениях вашей вельможности купцам с навозом разных товаров, яко сукон, материи и протчего, также и горелки, довольно нет. А здесь ныне по воле божией благополучно. Для того вельможность вашу упрощуемо, з нашею покорностью повелеть нас в Сечь Запорожскую и во все тамошние места отсель горелку, з сукон и с прочих разных товаров и людей препровождают и тамо то продавать, ежели тако позволение от вельможности вашей сделаете [известите] своим писанием через своих нарочных казаков... Не оставит для опровержения дабы в пути обид следовать не могло. Также, когда и непозволение уведомит же с нарочными теми...» [2, с. 236].

Дослідник вважає, що пропозиція євреїв щодо торгівлі в Запорожжі впала на підготовлений ґрунт, бо на той час активно шукались нові торговельні зв'язки та ринки збуту. До того ж сам Калнишевський порушував стереотипи упередженого ставлення козаків до євреїв [4, с. 71].

Кошовий запросив всіх бажаючих єврейських купців на Січ, підкреслюючи її відкритість для них. До того ж Калнишевський забезпечував безпечне пересування купців по запорозьких землях, вкладає власні кошти [2, с. 237-238].

В статті вчений ставить питання про прибутковість торгівлі в Січі. Вважається, що справа ця була досить прибутковою. Не зовсім погоджуючись з такою точкою зору, С.Я.Боровий вносить певні корективи. Так, він звертає увагу на великі податки, що брались з тих хто продавав вино або горілку. А головне місце в єврейській торгівлі займав саме цей товар. До того ж на Січі існував звичай грабувати тих крамарів або шинкарів, що продавали свій товар занадто дорого.

Окрім горілки євреї ввозять галантерею, предмети розкоші, а вивозять основні предмети запорозького

експорту: тютюн, шерсть тощо.

Поступово, на «крамному базарі» виникають лавки та шинки єврейських купців. Щодо кількості останніх, то вчений вказує на неможливість встановити, за браком джерел, хоча б приблизну їх кількість. На жаль, на Запорозжі не вели торговельної статистики і реєстрацію прибуваючих купців. Архівний матеріал в основному відображає екстраординарні випадки, а не звичайний, нормальний хід речей. С.Я.Боровий робить припущення, що єврейські купці приїжджали на Січ не потребуючи спеціального дозволу, обмежувались лише проханням про висилку спеціального обоу для охорони [2, с. 241].

Окрім самої Січі євреї-купці діють в Новому Кодакі. Прикладом такої торговельної діяльності, на думку вченого, можна вважати діяльність Мойсея Юзефовича. В статті вчений наводить переписку кошового з цим купцем по різних вигідних для єврея справах.

Також дослідник торкається питання правової відповідальності єврейських купців. Свої висновки С.Я.Боровий будує на основі справи Шмуйло Марковича про його заборгованість різним козакам. Все єврейське купецтво сприймалося як єдине юридичне ціле, всі повинні відповідати один за одного. Отже, євреї-купці трактуються як своєрідне товариство, як члени певної корпорації. Дослідник робить припущення, що при подальших торгових відносинах єврейських купців із Січчю могло виникнути певне правове та організаційне оформлення такої корпорації [2, с. 243].

С.Я.Боровий розглядає Запорозжя в якості місця транзиту, де відбувалась «зустріч» єврейсько-польських та єврейсько-кримських купців. На доказ своїх припущень вчений наводить документ про торговельні та боргові відносини між запорізьким євреєм Мойсеєм Соломоновичем та перекопським євреєм Сапсаєм.

Більшість євреїв проживають на Січі в статусі «гостя», але С.Боровий наводить факти постійного проживання певної кількості єврейського населення. В першу чергу, це прикажчики при лавках. Вони не підлягають будь-якому особливому режиму, не зустрічаються з труднощами в своїй діяльності. Так, вчений доводить єврейське «рівноправ'я» в Січі, з похибкою на рамки рівності неказачого населення Запорозжя. До того ж в більшості випадків єврейські купці не діють самостійно, а в своїх торговельних справах вони пов'язані загальними інтересами з запорізькою верхівкою та місцевим запорізьким купецтвом [2, с. 245-246].

Отже, дослідивши торговельну політику Запорозжя останнього десятиріччя її існування і роль в ній єврейського купецтва, С.Я.Боровий заперечив традиційне твердження про запорозжців як «довічних» і «принципових» ворогів євреїв. Синтезувавши попередні історичні та історіографічні надбання, залучивши новий архівний матеріал, дослідник побудував нову перспективу розгляду єврейсько-козацьких та єврейсько-українських відносин, що в майбутньому може допомогти відійти від однозначних висновків та тверджень.

Джерела та література

1. Андреев В.М. С.Я.Боровий: козацька тематика в творчості історика // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Чортотлиська (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон, 2002. – С.26-38.
2. Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельничины»). Исследование, перевод и комментарии С.Я.Борового. – М., Иерусалим, 1997.
3. Ганелин Р.Ш., Лебедев С.К., Лурье Я.С., Тартаковский А.Г. С.Я.Боровой (1903–1989) // Отечественная история. – 1994. – № 3. – С. 161–170.
4. Грибовський В.В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004.
5. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – С. 45-46.
6. Мицик Ю. Євреї-козаки // Хроніка. – 2000. – Вип. 21-22. – С. 72-76.
7. Музичко О. Дослідження історії євреїв в Україні в часи Козацької революції 1648-1657 років в працях С.Я.Борового // Сб. Материалов II международной научной конференции „Одесса и еврейская цивилизация”. 10-12 ноября 2203 г. – Одесса, 2004. – С. 107-113.
8. Телушкин Й. Еврейский мир. – М.-Иерусалим, 2000.
9. Чермошеница Н.М. С.Я.Боровий: дослідник історії євреїв в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2004. – С. 210-215.
10. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002.

СИСТЕМА ОСВІТИ В УКРАЇНІ У XVI-XVIII СТОЛІТТЯХ

Кращі риси народної педагогіки були втілені в козацькій освіті, яка формувала у підростаючих поколінь синівську вірність рідній землі, духовність, героїко-патріотичні традиції козацької державності, пріоритет високих лицарських якостей, пошани до старших.

Мабуть, усі пам'ятають початок чудової повісті М.В. Гоголя „Тарас Бульба”, в якій він подає повну картину традиційної козацької освіти. Додому, в садибу запорозького полковника Тараса Бульби повертаються з Києво-Могилянської академії (колегії) після тривалого навчання його сини – Остап та Андрій, що набули вищої освіти, але батько негайно виряджає їх у козацьку науку, на Січ. Пояснюючи своє рішення, Бульба каже: „Ось де наука так наука! Там вам школа; там тільки наберетеся розуму” [3, с. 9]

І дійсно, головним завданням козацької педагогіки була підготовка фізично загартованих, мужніх воїнів, захисників рідного краю від чужеземного поневолення. Ідеалом козацької педагогіки була вільна, незламна людина.

Однією з характерних рис української культури козацької доби (XVI-XVIII ст.) була зацікавленість суспільства у розвитку системи освіти. Як відомо, українська культура розвивалася в умовах протистояння католицької та православної церков, коли кожна зі сторін прагнула використати якомога більше засобів для посилення свого впливу. Як результат такого своєрідного „змагання” за розум та душі українців стала розгалужена мережа різноманітних шкіл.

Павло Алеппський, грек із Сирії, супроводжуючи свого батька антіохійського патріарха Макарія III у подорожі Україною у 1654-1656 рр. відзначав у своїх нотатках культурність українського населення: «По всій Козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок церковної служби та церковний спів. Крім того, священники навчають сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях» [7, с. 265].

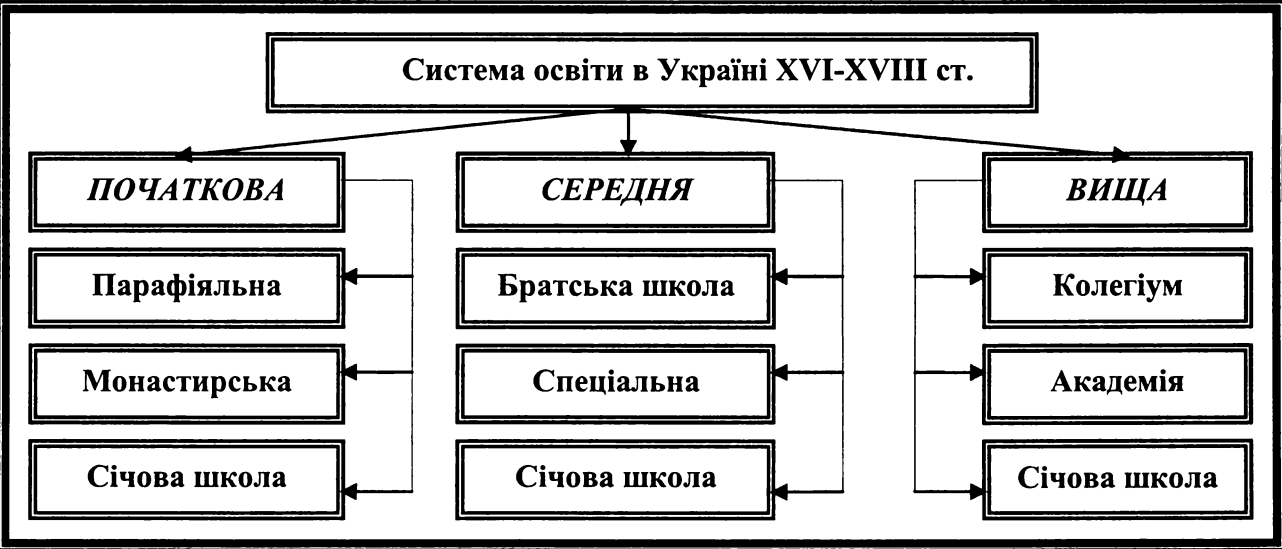
Один із членів шведського посольства Я.Гільденбрандт у своїх дорожніх записках зауважив, що під час подорожі до них було приставлено козака, який володів французькою мовою, а видатний дослідник українського козацтва Д. Яворницький описує один з прийомів делегації запорозьких козаків Катериною II, де з вітальними промовами виступило кілька чоловік, причому один французькою, другий англійською, третій італійською, четвертий німецькою, а п'ятий – латинською мовами. [8, с. 34].

Петро I у 1698 р. скаржився патріарху: „Священники у нас грамоте мало умеют... Ежели бы их в обучение послать в Киев в школы” [10, с. 62].

А.О. Скальковський, навпаки досить скептично оцінював „писемну освіченість” Запорозького військового товариства: „Запорожжя не могло писати книжки, а вже написані з натугою і дуже рідко читало”. Правда, він зауважував, що це не говорить про відсутність обізнаних людей, хоча вважав, що „грамотність обмежувалася умінням читати й писати, а писемність, якщо існувала, то лиш з-поміж січового духовенства та по канцеляріях” [12, с. 205].

Говорячи про рівень освіченості запорозьких козаків, Д. Яворницький наводить такі дані: 1763 року курінні отамани й деякі діди дали в Коші розписку суворо дотримуватись усіх внутрішніх розпорядків: тоді на 13 неписьменних в одному курені виявилось 15 письменних. 1779 року, вже після падіння Січі, коли запорожці присягали російському престолові, то з 69 чоловік, що склали присягу, 37 виявилось освічених, а 32 неосвічених. Факт у найвищій мірі повчальний, на слушне зауваження вченого, бо свідчить про досить високий відсоток грамотності населення України. [14, с. 453].

Як зазначалося раніше, система освіти в Україні XVI-XVIII ст. мала розгалужену мережу шкіл, яка охоплювала три освітні рівні: початковий, середній та вищий. Як видно зі схеми, можна виділити такі типи навчальних закладів:

1. Парафіяльні та монастирські школи.
2. Січові школи.
3. Братські школи.
4. Спеціальні школи.
5. Колегіуми.
6. Академії.

Тривалий час основним типом навчальних закладів були *початкові церковно-парафіяльні* школи при церквах та православних монастирях, де здобували освіту діти козацької старшини, духовенства, заможних міщан. Документи засвідчують про обов'язкове зведення школи при церкві. Так, у «Грамоті Короля Сигізмунда III» про побудову богадільні й церкви зі школою 1619 р. прямо сказано: «...И в оном городе нашем Луцке имеет брацтво милосердия. Для того, принимая на себя попечение о заложеннии и надлежащем построении той богодельни Ресской с церковью, в которой бы и сами они и сказанные нищие отправляли свое богослужение, и со школою для благочестивого научения молодых людей потребною» [8, с. 35]. З 1602 р. монастирська школа існувала при Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі (в межах сучасного м.Новомосковська Дніпропетровської обл.). У цих школах дякі або ченці навчали учнів грамоті, письму, церковному читанню, співу, молитвам, закону божому [9, с. 244]. Але найціннішою прикметою таких шкіл було те, що засновувалися вони за ініціативою сільської громади, яка, розуміючи потребу навчання дітей, запрошувала вчителя, утримувала його й давала помешкання під школу [11, с. 211].

До створення шкіл прилучилось і козацтво. Перша початкова *січова школа* була відкрита в 1576 р., а вже з початку XVII ст. вона існувала як монастирська школа при Самарському монастирі. До січових шкіл відносилися заклади, які були відкриті та утримувалися на кошти Війська Запорозького Низового. У них навчалися козацькі діти з населених пунктів паланок, а також джури – підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. Юнаки-джури ходили з козаками в походи, де засвоювали суворий курс фізичного та військового виховання.

Біля церкви з одного боку будувався шпиталь для лікування хворих та поранених козаків, а з іншого – школа. В січовій школі у різні часи навчалось від 20 до 100 школярів, серед яких були і дорослі, й діти. Навчання в усіх школах на Запорозжі велось рідною мовою. Вчилися учні читанню, співам і письму. У школі існувало «курінне управління», тобто учнівське самоврядування, яке мало особливий, але схожий на військово громадський устрій. Школяри обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або переобирали після закінчення року. [14, с. 452].

Головним учителем січової школи був ієромонах-уставник (дидакал) – вихованець Київської академії або ж тієї самої січової школи. Окрім своїх прямих обов'язків наставника він виконував і другорядні: сповідав і причащав хворих, ховав померлих, бо як правило, був ще і дячком місцевої церкви, дбав про здоров'я хлопчиків, виводив їх при пошестях «на свіжу воду» в луки і про всі випадки в школі детально доповідав кошовому отаману. Так, за свідченням А.О. Скальковського, уставник Січової школи ієромонах Леонід під час поширення моровиці на Січі в 1760 році, аби врятувати своїх вихованців від хвороби, вивіз понад 100 учнів в інше місце за річкою Підпільною. [12, с. 343].

Напередодні зруйнування Січі на землях Війська Запорозького існувало близько 44 початкових шкіл. У 1659 р. за часів Богдана Хмельницького на Чортомлицькій Січі було відкрито *середню* школу, де викладалися піїтика, математика, риторика, географія, астрономія, військова справа. Школа мала назву Січова центральна. У ній навчалось 50 малолітніх і близько 30 учнів старшого віку (молодиків). Подібні школи існували майже в усіх козацьких паланках.

1754 року на Січі з ініціативи кошового отамана Якіма Гнатовича була відкрита *вища* школа, в якій готували полкову старшину, тлумачів (перекладачів), військових канцеляристів для паланок. [1, с. 147].

Започаткована була також спеціальна школа “вокальної музики і церковного співу”. Керував нею “знаменитий читака і співака” Михайло Кафізма. Тут навчали партесного (багатоголосного) співу, готували читців і співаків для церков. У 1770 році вона була переведена із Січі до Орлівщини (сучасне однойменне село на лівому березі річки Орелі у Новомосковському районі Дніпропетровської області) [14, с. 452-453].

За часів кошового Петра Калнишевського існувало три спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах. У школах при Святопокровській січовій церкві діти від 12 до 17 років навчалися письму, «цифірі», закону Божому, українській та старослов'янській мовам, іншим наукам.

Загальне управління всіма школами зосереджувалося у руках кошового отамана, отже, в останнє

десятиріччя існування Запорозької Січі – у кошового отамана Петра Калнишевського. Безпосереднє управління належало начальнику «світської освіти дітей», тобто вибраному на цю посаду запорозькому старшині, якому надавалося звання «військового служителя».

Калнишевський дбав, щоб ті демократичні й гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорозжжі, не порушувалися, оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, віри, звичаїв.

Покарання різкими засуджувалося, цінувалося умовляння, роз'яснення, «самовільне каяття», «словесне катування».

Кошовий отаман Калнишевський дбав, аби школи мали відповідні умови для навчання й життя, своєчасно забезпечувалися приміщенням, харчами, книгами. Вся справа освіти була взята «на кошти війська». За традицією при розподілі платні, провіанту, прибутків із торгівлі, промислів, воєнної здобичі видавали «звичаєм узаконену» частину на школу. Так, за розписом 1768 року щорічного грошового утримання, яке надавалося Війську Запорозькому Низовому російським урядом, на школярів виділялося по 3 карбованці на учня та 4 чверті борошна та круп на школу [12, с. 118, 156]. Скарбниця школи поповнювалась пожертвуваннями парафіян, бо пожертви на школи вважалися доброю справою. Окрім того, школярі отримували доходи від колядування під вікнами січового товариства та поздоровлення його на свята Різдва Христового, Нового Року і Христового Воскресіння. Їм також видавали певну частку свинцю та пороху, які щорічно надходили до Січі зі столиці. [14, с. 452].

Запорозькі козацькі школи мали чітко виражений національний характер. Навчання у них велось українською мовою. Вихованці вчилися читати, писати, рахувати, вивчали Закон Божий. На Січі учні не тільки оволодівали науками і церковним співом, а й проходили суворий курс фізичного і воєнного виховання. Козацька служба вимагала високого рівня духовності й за-гартованості, витривалості до голоду і спеки, дощу і снігу, до від-сутності харчів і питної води, що поєднувалося з вихованням моральності, лицарської честі. Молодь постійно розвивала свої природні задатки, вдосконалювала тіло та набувала навички у різних видах змагань, боротьбі, танцях. Змагання проводилися з веслування, плавання, пірнання, бігу, стрибків, кінних перегонів, стрільби, фехтування, герців тощо. Проводились також змагання з різних видів боротьби – “Спасу”, “Гойдку”, “Навхрест”, “На ремнях”, “На палицях”. До речі, у танцях “Гопаку” та “Метелиці” також були елементи бойової підготовки.

У непрохідних дніпровських плавнях козацька молодь під наглядом найбільш досвідчених запорозжців у постійній праці загартовувала своє здоров'я, силу і спритність. Цьому сприяло полювання, плавання, рибальство та постійні змагання з веслування. Найбільш відповідальним випробуванням для молоді було подолання дніпровських порогів, і тільки тоді вони отримували звання “істинного” запорозького козака”

Аналіз джерел та наукової літератури з історії Запорозького козацтва наводить на те, що на Січі існував культ фізичної досконалості. Як свідчать літописи, фізично і морально слабкого козака товариство ніколи не обирало в старшини. Іноземці, які бували на Запорозжжі у XVI-XVIII ст., у своїх спогадах відзначали силу козаків і те, що помирають вони в глибокій старості.

У січовій педагогіці головний акцент ставився на неписані закони, які складали кодекси лицарської честі та звитяги. Вихована на основі цих законів молодь була високодуховною, що відзначали усі, кому доводилося бувати на Січі. У навчанні і вихованні молоді була задіяна уся козацька громада.

Своїх вихованців Кіш рекомендував в усі парафії «Вольностей Війська Запорозького». Населенню заборонялось брати попа без погодження з Кошем. Та мешканці навколишніх сіл, спокоєві шануючи все, що пов'язане із Січчю, охоче зверталися туди з клопотанням прислати їм «запорозького священника».

1774 р. парафіяни с. Котовки (сучасне однойменне село Магдалинівського району Дніпропетровської області), яке було розташоване в межах «вольностей», в Орільській паланці, клопотали перед Кошем, аби його керівництво надіслало попа до щойно збудованої церкви. Останній кошовий Війська Запорозького Петро Калнишевський рекомендував вихованця Січової школи Івана Висоту, написавши «презентального листа» Київському митрополитові про ухвалення такого акту, і в травні 1775 року Висота був призначений туди «на всю парафію». То був чи не останній акт автономного Запорозького уряду.

Трохи згодом, того ж таки 1775 року, оточивши козацьке військо великими силами і вдавшись до хитрощів, Катерина II заарештувала всю січову старшину, Січ розігнала, а її вождя, Петра Калнишевського, ув'язнила у Соловецькому монастирі, де він просидів двадцять сім років. Разом із Січчю було ліквідовано і її школу.

З таблиці „Мережа шкіл в Україні у XVIII ст.” видна вражаюча кількість навчальних закладів усіх рівнів, які діяли на території Гетьманської України.

Таблиця „Мережа шкіл в Україні у XVIII ст.”

Дата	Місце розташування	К-сть шкіл	К-сть поселень	Джерело
1740-1748	7 полків Гетьманщини: Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський	866	1099	Полонська-Василенко Н. [11, с. 211].
1768	Повіти: Городенський, Сосницький, Чернігівський	134		Полонська-Василенко Н. [11, с. 211].
70-ті рр. XVIII ст.	4 полки Слобідської України	124		Полонська-Василенко Н. [11, с. 211].
		129		Історія України. [6, с. 353].
1775	Землі Війська Запорозького	44	45 сіл, 1 602 зимівники	Швидько Г.К. [13, с. 292-293].

Значними осередками освіти у містах були братські школи, які засновувались і утримувались так званими братствами – національно-релігійними й громадськими організаціями. У цих навчальних закладах, здебільшого середньої ланки освіти, вивчалися: літературна українська, грецька, польська, латинська мови, граматики, риторика та інші науки. Перша братська школа з'явилася у Львові 1586 р. на протидію антиукраїнським єзуїтським школам для підготовки вчителів та священників [13, с. 107]. У 1615 р. братська школа виникла у Києві. Основу навчального процесу в ній складали „сім вільних наук”: граматики, поетика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія і музика. Навчання тривало 8 років. [5, с. 161]. У братських школах панувала сувора дисципліна. Очолював школу ректор. Крім того, відповідне братство виділяло двох наглядачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів, навчання учнів, розв'язували господарчі проблеми. В цих закладах навчалися діти з різних суспільних станів – міщан, козаків, духовенства і шляхти. Сироти та учні з незаможних родин жили у бурсах (гуртожитках) [4, с. 88].

Одним з найбільш відданих українській культурі людей був князь Костянтин Василь Острозький. У 1576 р. у своєму маєтку він відкрив перший православний навчальний заклад вищого рівня – Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум, куди для роботи були запрошені фахівці з ряду європейських країн. У колегіумі вивчалися давньослов'янська, грецька і латинська мови, а також цикл дисциплін, який називався за традицією „сім вільних наук” У ній було поєднано кращі традиції освіти Київської Русі та досягнення західноєвропейських університетів. При колегіумі була створена друкарня, в якій першодрукар Іван Федоров здійснив перевидання українського „Букваря” та видання „Острозької Біблії”

Важливу роль у справі розвитку освіти відіграв Петро Могила, за ініціативою якого у 1632 р. на базі Київської братської школи та школи Києво-Печерської лаври був створений новий навчальний заклад, який дістав назву на його честь – Києво-Могилянський колегіум. В основі 12-річного курсу навчання знаходилися „сім вільних наук” У 1-3 класах вчили основ латинської мови, граматики, а після 5-го класу спудей (учні) повинні були вільно володіти латиною аж до складання промов і віршів, у 8-12 класах вивчали богословські науки. Класи філософії включали схоластичну філософію, логіку, фізику, метафізику, етику, математику, географію, основи наук про Землю і космос. Це, по суті, була вища світська освіта. А з 1690 р. в колегіумі зорганізовано вищі богословські студії. Вчилися діти всіх станів – від аристократів до козаків і селян. У навчальному процесі використовувалися такі прогресивні форми, як дискусії, театральні вистави, заохочення кращих учнів, складання екзаменів комісією, а не одному професору, спільні заходи студентів і викладачів. Важливо, що колегіум мав гуртожиток, це було рідкістю на той час. У 1736 р. у колегіумі навчалися крім українців росіяни та білоруси, а також 127 студентів з європейських країн. Сучасники прирівнювали колегіум до університетів, але незважаючи на те, що за Гадяцьким договором 1658 р. й було надане звання Академії, нова назва юридично була закріплена лише у 1701 р. з ініціативи гетьмана Івана Мазепи.

У 1700 р. колегіум з'явився у Чернігові, в 1726 р. – у Харкові, у 1738 р. – у Переяславі.

Таким чином, у XVI – першій половині XVIII ст. в Україні широко розповсюдилася шкільна справа та ідеї освіти. Унікальним досягненням був високий відсоток освічених людей (до 90%). Позитивною рисою була доступність, нестановий, демократичний характер освіти. Діти всіх соціальних груп могли вчитися, оскільки навчання було безкоштовним. Однак освіта була досить відірвана від життя. Жива мова народу практично не впроваджувалася в навчальний процес, який проходив, головню, латиною. Традиція широкої початкової освіти була перервана разом з закріпаченням українських селян наприкінці XVIII ст. при Катерині II.

Треба зазначити, що в Україні протягом XVI-XVIII ст. сформувалася освітня галузь, в якій міцно поєднувалися принципи навчання та виховання. Як Запорозька Січ була унікальним явищем у світовій

історії, так і козацька педагогіка – феноменальне явище і складова української етнопедагогіки. Вона в усній формі зберегла, передаючи з покоління до покоління, найкращі духовні цінності народу, досвід виховання, формування і навчання особистості, неписані закони кодексу лицарської честі, що передбачали:

любов до батьків, рідної мови, вірність у коханні, дружбі, побратимстві, ставленні до Батьківщини-України;

готовність захищати слабших, молодших, зокрема дітей;

шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі;

непохитна відданість ідеям, принципам народної моралі, духовності (правдивість і справедливість, скромність і працьовитість тощо);

відстоювання повної свободи і незалежності особистості, народу, держави;

турбота про розвиток національних традицій, звичаїв і обрядів, бережливе ставлення до рідної природи, землі;

прагнення до жертковності та меценатства;

цілеспрямований розвиток власних фізичних і духовних сил, волі, можливостей свого організму;

уміння скрізь і всюди чинити шляхетно, виявляти інші чесноти;

героїзм, готовність боротися до загибелі за волю, честь і славу України;

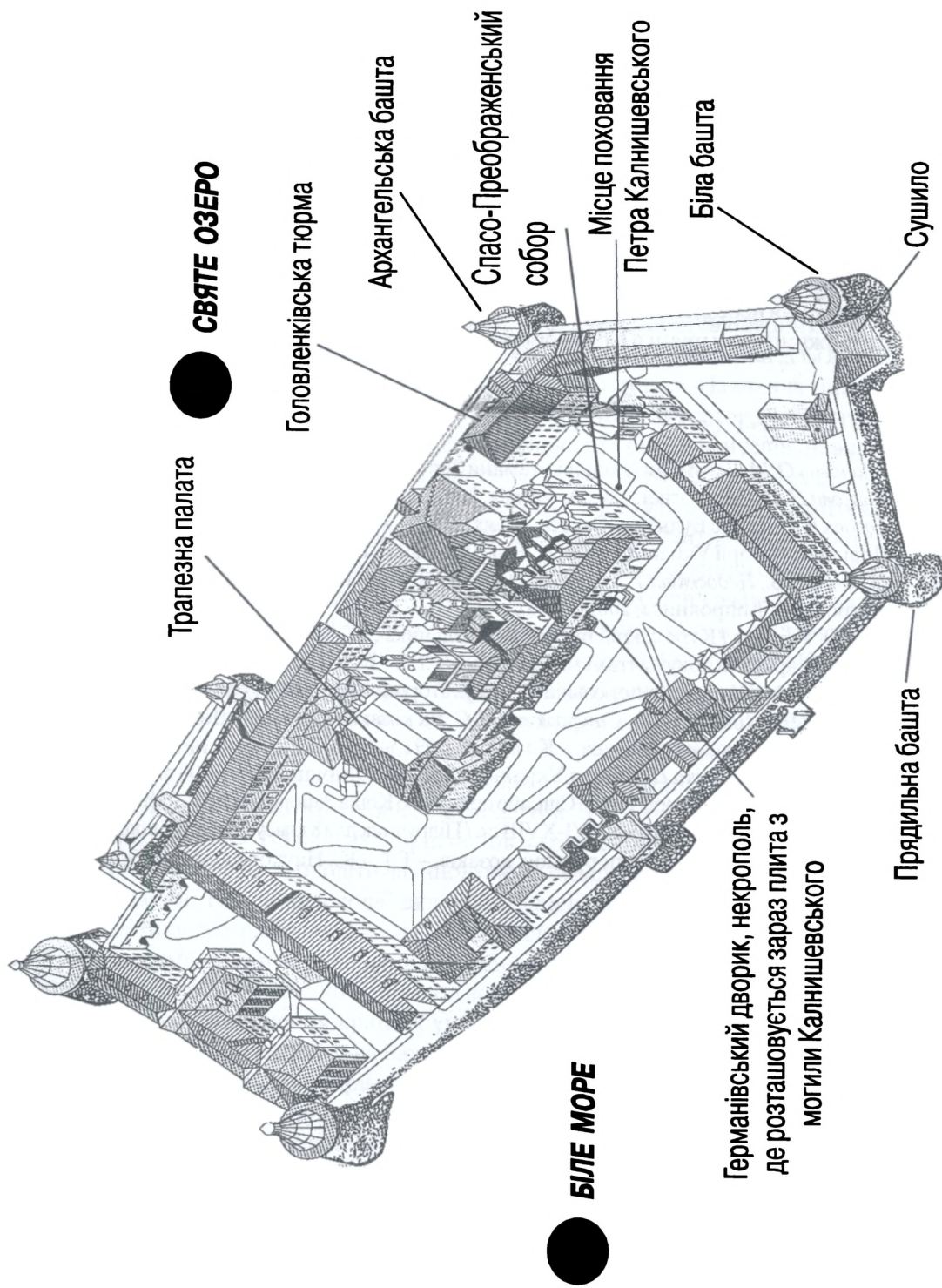
нехтування небезпекою, коли справа стосується нещастя рідних, друзів, побратимів;

подвижництво у праці в ім'я свободи і незалежності України.

Література:

1. *Апанович О.М.* Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 193. – 288 с.
2. *Волкова Н.П.* Педагогіка. – К.: Академія, 2002. – 576 с.
3. *Гоголь Н.В.* Тарас Бульба. – Одеса: Маяк, 1981. – 120 с.
4. Довідник з історії України. / Під заг. Ред. Підкови І., Шуста Р. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
5. *Іваненко В.В., Недосєкіна Т.В.* Історія України / Навчальний посібник для 5 класу загальноосвітньої школи. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2003. – 376 с.
6. Історія України. / Курс лекцій під керівн. Мельника Л.Г. – К.: Либідь, 1991. – 576 с.
7. Історія України в документах і матеріалах. – Т.ІІІ. – К.: АН УРСР, 1941. – С. 265.
8. *Малєжик М.* Школа в Запорозькій Січі: Культуролог. студії // Українська культура. – 1996. – 2. С. 34-35.
9. *Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С.* Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, Січ, 1991. – 302 с.
10. *Огієнко І.* Українська культура. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
12. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останного Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 678 с.
13. *Швидько Г.К.* Історія України XVI-XVIII ст. / Підручник для 8 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1999. – 368 с.
14. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.

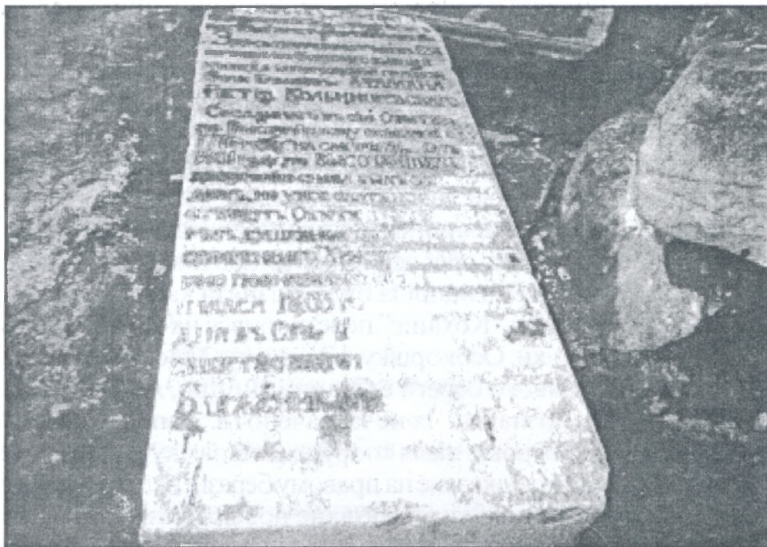
СОЛОВЕЦЬКИЙ КРЕМІЛЬ

ПОВІДОМЛЕННЯ

**Спасо-Преображенський собор.
В центрі - альтанка над могилою
Авраамія Паліцина,
поруч розташовувалася могила
Калнишевського
Фото початку XX століття
зберігається в фондах Соловецького історико-
архітектурного і природного музею-
заповідника**

**Намогильна плита Калнишевського.
Сучасний вигляд.**

ХОРТИЦЬКА СІЧ ЗА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Питання локалізації “городка” (замку) закладеного фундатором Хортицької Січі Д.І. Вишневецьким на початку 50-х років XVI ст., з легкої руки австрійського посла на Базавлуцьку Січ Еріха Лясоти (1550-1616), стало дискусійним, не лише у вітчизняній, а й у світовій науково-історичній літературі.

Іноземні автори, що не бували на острові Хортиця, такі як М. Бельський (1495-1576), С. Мишецький (був на Новій Січі у 1736-1740), Г.-Л. де Боплан (1600-1673), і ті, що вочевидь спостерігали острів і його околиці, зокрема Самуїл Зборовський (1581), М. Литвин (литовський посол у Криму, 1644 р.), Б. Мишкевич (відвідав Запорожжя у 1647 р.), пізніше – перші дослідники козацтва О. Ригельман (1720-1789), Д. Бантиш-Каменський (1788-1850) та представники народницької історіографії В. Антонович (1834-1908), Д. Яворницький (1855-1940) М. Грушевський (1834-1908), незалежно один від одного (як у свій час козацькі літописці), вважали, що першою із запорозьких січей був “городок” або замок, заснований Д. Вишневецьким близько 1552 р. на острові Хортиця [2, с. 305, 326, 40-56].

Щодо сучасної географії острова Мала Хортиця в Старому руслі Дніпра, то ця назва була доволіно перенесена з Кічкаського мису, де діяла Кічкаська переправа (Крарійська у К. Багрянородного). Відомо, що в 30-ті роки XVII ст., під час катастрофічної повені на Дніпрі, частину гирла р. Середня Хортиця відірвало від правобережжя Дніпра, і в результаті, утворився острів, який був названий російським командуванням під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.) Малою Хортицею, а все урочище “Вирвою”. Щодо локалізації “городка” Д. Вишневецького надто важливою обставиною є те, що фундатор Січі у листуванні з московським царем Іваном Грозним, польським королем Сигізмундом Августом жодного разу не обмовився про о. Малу Хортицю. В усіх випадках мова йшла про розміщення “городка” на острові, що названий “Кортецкий”, “Хортецкий”, “Гордецкой” [1, с. 273].

Представники радянської історіографії, так само, як і пізніші історики (В. Голобуцький, В. Котляр, Г. Сергієнко, А. Гурбик, С. Леп’явко та ін.), історію січей виводять з Томаківської Січі. Інша шеренга вітчизняних істориків – К. Гуслистий, І. Гуржій, Ф. Шевченко, П. Тронько, О. Компан, О. Апанович, Ю. Мицик, В. Сергійчук, Н. Яковенко, В. Щербак [4, с. 15-21] генезу козацької твердині на Запорожжі ведуть з “городка” або замку, закладеного українським кн. Д. Вишневецьким-Байдою.

З вітчизняних істориків лише Д. Яворницький ретельно обстежив майже всі місця розташування запорозьких січей. Він докладно описав більшість із них, склав їхні плани, зібрав й описав багато пам’яток матеріальної культури запорожців. На складеному ним схематичному плані, запропонованому в першому томі “Історії запорозьких козаків”, позначив “окоп” і “редути”, помістивши їх в урочищі “Степок”, на Кічкаському мисі [5, с. 62]. Отже, фортифікація в урочищі “Степок” над Кічкаською переправою вже були позначені до розкопок Л. Падалкою. Звіти Дніпрогесівської археологічної експедиції, проведеної під загальним керівництвом Д. Яворницького, не зафіксували козацьких об’єктів на Кічкаському мисі. Л.В. Падалка археологічно дослідив “окоп” і “редути”, зафіксовані Яворницьким і продатував цю пам’ятку серединою XVI ст., пов’язавши її з рештками “городка” (замку) Д. Вишневецького [6, с. 18].

Картографічно острів Хортиця значиться на малі Частин Світу 1459 року, виготовленій для португальського короля Альфонса V, сучасника великого князя московського Василя Темного [7]. На ній із достатньою виразністю зображене пониззя Дніпра, його гирло і великий острів, що розділяє ріку на два русла. Місце розташування острова наведено у змішених координатах. Місцевість навколо острова названа “R. Raхан” по сусідству з областю під назвою “Tartaria”. На острові зображений картографічний символ у вигляді продовгуватого будинку з прибудовою на східному фасаді. Ймовірно, що цей знак позначив митницю або зазначене в літописах поселення “Протолче”, що було археологічно відкрите автором у 1972-1976 [8, с. 273]. Саме з північно-східної околиці літописного поселення “Протолче”, з висоти урочища Нижча Голова, відкривався шлях, за визначенням Д. Вишневецького “Кінські Води” та “Кримські кочовища” [9, с. 273].

Дослідник В. Фоменко вказав, що одне з перших зображень о. Хортиці і Кічкаської переправи наведено у “Великій” карті Литви, кн. Миколи Радзивілла, виданої в 1613 р. Карта виготовлена способом двох вертикальних смуг, де Дніпро показаний хвилястою стрічкою зі значними поворотами, дніпровими порогами. Але дослідник припускав, що карта зроблена з натури або складена за описом, виконаним після 1607 р. [10, с. 6].

Після карти Радзивілла була відзнята карта Боплана, зйомки якої випали на маловодне літо 1638 року, коли острів “Коханіє” перетворився на мис Дніпра. З східного боку від острова Хортиця показано лівобережні ріки: Осокорівку, Кічкаську, Московку і Кінські Води; правобережні три річки Хортиці, що впадали з правого берега в Старий Дніпро, як і Острів Канцерівський (сучасний острів М. Хортиця, “Байда”) не позначені. Їх не зазначено і в “Книге Большого Чертежа” Московської держави, складений кілька десятків років після спорудження замку Д. Вишневецьким. На “Великій карті Литви” укріплення Вишневецького показане на правому березі, (напроти середньої частини о. Хортиці). Поруч із позначенням укріплення на полі карти подане роз’яснення, в якому нічого не говориться про якийсь острів, але

підкреслюється, що "...це те місце, де у минулий героїчний час біля Дніпра Дмитро Вишневецький утворив знамениту стоянку воєнного табору, і, зайнявши її своїми збройними силами використав переваги тієї місцевості. Вказується, що він міг там довго триматися проти людей князя або хана Перекопського, також і їхніх збройних сил. У тому укріпленні, на зовнішньому кордоні Литви, Вишневецький при необхідності міг надавати допомогу – бути корисним своєму королівству, і що потім він успішно пішов (у 1558 р. – А. С.) повз розташовані нижче пороги і непошкодженим прибув у Черкаси." [11, с. 6-8]. В такий спосіб описана карта розміщає "городок" (замок) Д. Вишневецького на Кічкаському мисі, в урочищі "Степок", який у маловодні роки перетворювався в острів "Коханіє" (за М. Бельським) чи Малу Хортицю (за Еріхом Лясотою). Саме таке смислове навантаження подає карта острова Хортиці, докладена до статті Л.К. Падалки [12, с. 262]. Цю місцевість В. Фоменко зняв у горизонталях, перед затопленням верхнього б'єфу Дніпра [13, арк. 5].

Локалізація замку Вишневецького на Кічкаському мисі за картографічними джерелами могла б бути ще переконливішою, аби збереглися археологічні артефакти, добуті Л. Падалкою під час розкопок фортифікаційних об'єктів в урочищі "Степок", що на Кічкаському мисі. Свої спостереження Е. Лясота передавав ретельно і точно, зацікавлено і відповідально, але зміщення ним урочища, названого о. Мала Хортиця в бік правобережних трьох річок Хортиць ми вважаємо помилковим [14, с. 336-33]. У наступні часи через довільне прочитання його щоденника, у досить довільних перекладах, що були опубліковані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., ця історична казуїстика закріпилася в історіографії.

До цих висновків ми дійшли після тривалої роботи над текстом 2-го німецького видання Шоттіна: "Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdoff – Weicha'schen Bibliothek zu Bassen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. – Halle: Veriag von E. Emil Barthel, 1866." [14].

Визначаючи локалізацію "городка" (замку) Вишневецького (за письмовими, картографічними й археологічними джерелами), слід брати до уваги ще й логіку діяльності Вишневецького та його попередників – ухоронників, що розміщали свої сторожові "городці" проти "Кінських Вод", в Хортицькому доквіллі, де починалися "Кримські кочовища", тобто з місця, де археологічно виявлене військове поселення "Протолче", згадуване у літописах під 1103, 1190 і 1223 роками.

Виходячи з цих міркувань, допустимо робити висновки про те, що Д. Вишневецький перетворив острів Велика Хортиця на плацдарм, що складався з окремих "городців-бекетів", розміщених у стратегічно важливих пунктах Хортицького доквілля: "Степок" над Кічкаською переправою, літописне поселення "Протолче" на дніпровському броді в хортицьких плавнях та в інших домінуючих місцях поблизу Хортиці.

Література:

1. Русская летопись по Никоновскому списку. – т. VII. – СПб., 1791; Эварницкий Д.И. Остров Хортица на реке Днепре. – СПб., 1885.
2. Сокульський А.Л. До питання про виникнення та локалізацію першої Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 3-17; // Запорозька старовина. – Вип. 2. – Київ-Запоріжжя, 2002; Сокульський А. До питання про виникнення та локалізацію першої Запорозької Січі // Київська старовина. – 2002. – № 6.
3. Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6.
4. Сокульський А., Щербак В. Предтеча козацької твердині на Запорожжі // Козацькі Січі (написи з історії українського козацтва ХVI-ХІХ ст.). – Київ-Запоріжжя, 1998.
5. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т. І. – Львів, 1990.
6. Падалка Л.В. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского козачества / Киевская старина. – К., 1894. – Т. XLV.
7. На прохання автора картографічна пам'ятка вивчалася відомим лінгвістом, професором Таллінського університету Пентом Нурмекундом, котрий встановив, що її тексти складені на португальській і старогенуезькій мовах. Копії цієї карти були передані Б.О. Рибаківу та Я.Р. Дашкевичу (Львів).
8. Сокульський А., Шевченко Т., Бодянский О. и др. Раскопки словянского поселения на о. Хортица. // АО. – М, 1976.
9. Книга Посольская Метрика Великого Княжества Литовского. – Т. 1. – М., 1843; Русская летопись по Никоновскому списку. – Т. VII. – СПб., 1871.
10. Картографічна колекція В.Г. Фоменка. – Запоріжжя, 2001.
11. Фоменко В.Ф. Картографічна колекція В.Г. Фоменка. – Запоріжжя, 2001.
12. Падалка Л.К. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества / Киевская старина. – К., 1894. – Т. XLV.
13. Фоменко В.Ф. "План района сооружения Днепростроя и г. Запорожья" по съемке 1924-1926 гг. / Сост. Фоменко В.Г., 16 октября 1961 г. Рукопис.
14. Сокульський А.Л. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Вип. 2.

ЧИ БУЛА НА МИКИТИНОМУ РОЗІ ЗАПОРОЗЬКА СІЧ?

В українській історіографії, у будь-якому підручнику чи довіднику з історії України серед переліку Запорозьких Січей значиться і Микитинська Запорозька Січ, якій відведено хронологічні межі існування 1638 – 1652 рр. Незважаючи на те, що такої Запорозької Січі не існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополя Дніпропетровської області вважають, що на території їх сучасного міста в середині XVII ст. розташовувалася Микитинська Запорозька Січ, з якої почалася Національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного (підробного) характеру про участь Микитинської Запорозької Січі і її кошового отамана в підготовці повстання Б. Хмельницького [1, с. 45-75; 2, с. 161-189; 3, с. 18, 19].

При цьому дивним є те, що ніхто з науковців не звертає уваги на той факт, що перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) обривається в 1638 р., тобто в рік знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до 1648 р. (до повстання Б. Хмельницького) в джерелах на цій посаді не згадується жодний козацький лідер [4, с. 106-108]. Ще дивовижнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) “Ординація війська запорозького реєстрового” [5, с. 96-98], яка затвердила знищення українського козацтва, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок появи цієї постанови вже ніколи не могла з’явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка Запорозька Січ. І, дійсно, відродження Січі відбулося тільки за часів Хмельниччини, про що буде далі.

На мою думку, однією з причин такого ставлення до подій, що відбулися у 1638 р. щодо козацтва, і, зокрема, до цього правового документа польського сейму, є пануюче в українській історіографії переконання, що українське козацтво було антиподом Речі Посполитої і що воно існувало не завдяки польській владі, а всупереч їй.

Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки урядовим козацьким реформам 1570 – 1572 рр. та 1578 – 1582 рр. воно було перетворене в другій половині XVII ст. із малочисельного, усіма знехтуваного кримінального елемента на привілейовану, захищену імунітетом військову верству, на структуроване потужне військо, а за третьою (1590 – 1591 рр.) реформою – на Базавлуцьку Запорозьку Січ [6, с. 29-46; 7, с. 23-34; 8, с. 35-59; 9, с. 34-59].

Вищеназвана “Ординація” не тільки скасовувала привілеї й імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: *“... оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння бога як володаря всіх воєн, розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів”* (виділено мною. – І.С.) [5, с. 96, 97].

Отже, “Ординація” скасовувала на “вічні часи” правові акти урядових козацьких реформ 1570 – 1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Закономірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та ін.). Колишньому козацькому лицарству був визначений новий суспільний статус: *“оберненого в холопів”*. Фактично цим документом козацтво було відкинуто у своєму розвитку до стану, в якому воно перебувало в першій половині XVI ст., коли воно було нелегітимним і непrestiжним, бо приналежність до нього не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, в першу чергу, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення і існування перебували в правовому полі, яке теж скасовувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590 – 1591 рр., за якими вона була створена.

На мою думку, виникненню помилкового твердження про існування на Микитиному Розі Запорозької Січі сприяло незнання особливостей організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже, і особливостей механізму її знищення. Зупинимося на цих питаннях. Проведені нами дослідження щодо виникнення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [8, с. 35–59; 9, с. 34–59] показали, що організаційно вона складалася з 8 територіальних кошів прикордонних замків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського). Кожен такий кіш мав на Низу, на островах Великого Лугу, свою січ, або

кіш-січ. На їх базі на федеративних засадах і була утворена у 1590 р. Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати “Суперсіччю”. Кожен із 8 кошів-січей поділявся на сотні, а ті – на десятки (курні). Кіш очолював кошовий без додатку “отаман”, сотню – сотник, а десятку (курні) – отаман без додатку “курінний”

На початковому етапі Січ народжувалася на Низу Дніпра із острівних кошів-січей, а після покозачення протягом перших двох десятиліть XVII ст. 75 % міщан “волості” (південна Київщина і Брацлавщина) встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення січових кошів на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне державне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти [10, с. 400–437, 539]. Це викликало стурбованість у керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили для приборкання козацького свавілля. Битва між польською армією і військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня 1625 року завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворене шеститисячне реєстрове військо (шість полків по одній тисячі козаків у кожному) як складову частину польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних замках Київського воєводства і відповідно до них мали свої назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський.

Між реєстровцями і запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та за контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і за підтримки реєстровців знищив Запорозьку (Базавлуцьку) Січ [5, с. 96, 97]. За допомогою гарнізонів фортеці Кодак та новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реєстрові полки по черзі виконували залогову службу, польському уряду вдалося витіснити запорожців з Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. Але вирішального удару низовому козацтву було завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили її коші-січі на островах Великого Лугу і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожний реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою щодо промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.

Нами встановлено, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного міста Нікополя, районного центру Дніпропетровської області). На базі канівської січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького від 13.02.1648 р. канівському полковнику: *“Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашивидкоруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького – І. С.). На допомогу надаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...”* [11, с. 14, 15] (виділено мною. – І. С.). Отже, виходячи з цього наказу, можемо зробити висновок, що комендантська й інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковнику Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був хазяїном цього форпосту, який дислокувався на його канівській полковій січі.

Отже, на Микитиному Розі існувала січ, але канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої упродовж 1638 – 1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650 – 1652 рр. – залога Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака [12, с. 413, 415].

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, то тоді виникає закономірне питання: на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади? Щоб відповісти на це питання, звернемося з цього приводу до самого Б. Хмельницького.

У листі від 13 березня 1648 року з острова Томаківка до М. Потоцького, де Б. Хмельницький пояснює причини, які вимусили його самого та його соратників тікати на Запорозжя, він зазначає, що був атакований двома реєстровими козацькими полками (Черкаським і Чигиринським), напад яких вдалося відбити, а далі подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність із підготовки повстання не пов’язана з Микитиним Рогом. Зокрема, Б. Хмельницький пише: *“Дійшла до нас і звістка про те, що в. м-ть, м.м. пан, хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкаські і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас”* [13, с. 30, 31] (виділено мною. – І. С.). Це повідомлення Б. Хмельницького свідчить про те, що центр його повстання спирався на матеріальну базу Черкаського реєстрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташовувалася у Великому Лузі на острові Томаківка і мала назву черкаської січі. Отже, готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався не на Запорозьку (Микитинську) Січ, якої не існувало, а на полкову черкаську січ. Вже йшлося про те, що під час знищення

Базавлуцької Запорозької Січі реєстровці захопили коші-січі на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Січі і на яких господарем було низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реєстрових полків. Таких січей було шість (за кількістю полків): білоцерківська, канівська (микитинська), корсунська, переяславська, черкаська (томаківська) та чигиринська.

У січні 1648 року Корсунський реєстровий козацький полк, що перебував у складі урядової залоги на Микитиному Розі, підняв повстання. Його командир полковник С. Гурський разом із загоном драгунів втік на волость, а полк з трьома гарматами малого калібру прибув на Томаківку до Б. Хмельницького. У 20-х числах квітня 1648 року у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б. Хмельницькому прибув Тугайбей з 20-тисячним загоном татарської кінноти. Звідси вони разом 27 квітня 1648 року (за розрахунками) вирушили назустріч польському війську, очолюваному сином М. Потоцького – Стефаном, що рухалося суходолом з району Черкас на Низ Дніпра, щоб знищити Б. Хмельницького. Інша частина польського війська у складі чотирьох реєстрових козацьких полків і двох полків найманців рушила з цією ж метою на Запорожжя на човнах по Дніпру на чолі з осавулом реєстрового козацького війська І. Барабашем.

Як відомо, зустріч сухопутних армій відбулася в районі Жовтих Вод, де 29 квітня 1648 року розпочалася Жовтоводська битва.

Ще одним підтвердженням того, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під керівництвом Б. Хмельницького, є, по-перше, той факт, що він, вирушаючи з військом на волость, залишив на укріпленій Томаківці гарнізон у складі 50 козаків. По-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реєстровими козаками, що прибула до безлюдного Микитинового Рогу 3 травня 1648 року (за розрахунками), щоб розправитись з Б. Хмельницьким, який уже вів облогу суходольної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 року підрозділ реєстровців на чолі з осавулом Барабашем і полковником Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацький гарнізон здався без бою), козаки реєстрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитинового Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Ф. Джалалія і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького [11, с. 30]. У середині дня 13 травня Ф. Джалалій з реєстровими полками прибув до Б. Хмельницького в район Жовтоводської битви.

За С. Величком, 19 квітня 1648 р. рада Микитинської Запорозької Січі обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького [1, с. 59]. Якщо ж не існувало в цей час не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли і де Б. Хмельницький був обраний на цю посаду? На мою думку, є всі підстави стверджувати, що після прибуття 13.05.1648 р. Ф. Джалалія з реєстровими полками в район Жовтоводської битви тут, з метою встановлення єдиначальності у війську, відбулася розширена козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27.05.1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської битви, документи регіонального рівня й листи до московського царя та його воевод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як *“гетьман Війська Запорозького й.к.м.”* [13, с. 31, 32, 48-51]. Враховуючи нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, у листах до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписується як *“старший й.к.м. Війська Запорозького”* [13, с. 31-58]. Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи період безкоролів'я в Речі Посполитій) Б. Хмельницький підписується як *“гетьман, з Військом Запорозьким”* [13, с. 59-79]. Після обрання королем Польщі Яна Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: *“гетьман з його королівської милості (скорочено – й.к.м. – І.С.) Військом Запорозьким”* [13, с. 85, 86, 103-105, 303].

Підсумовуючи, зазначимо, що відродження Запорозької Січі, замість знищеної у 1638 р. польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, здійснив у 1652 р. Б. Хмельницький за власним проектом щодо її організаційної структури. Ця Січ отримала назву Чортомлицької, або “Старої” (другої, оскільки першою “Старою” була Баторієва, або Базавлуцька, Січ) [14, с. 14-36]. Проведений структурно-порівняльний аналіз відтвореної Чортомлицької Запорозької Січі з іншими Січами та державою Б. Хмельницького – Військом Запорозьким показав, що організаційна структура Січі, яка нам відома сьогодні за працями А. Скальковського та Д. Яворницького, була створена Б. Хмельницьким.

Література:

1. Літопис Самійла Величка: У 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
2. Петровський М. Н. Псевдо-діяриуш Самійла Зорки // Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1928. – Кн. 17.
3. Tadeusz Krzestek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storoienko. Їйте Wody – 1648. – Warszawa, 1999.
4. Мищик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
5. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3.
6. Стороженко І. С. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі // Київська старовина. – 2003. – № 5.
7. Він же. Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) // Київська старовина. – 2004. – № 2.
8. Він же. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2005. – № 1.
9. Він же. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) // Київська старовина. – 2005. – № 2.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т. 7.
11. Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
12. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
13. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
14. Стороженко І. С. Відродження Запорозької (Чортомлицької) Січі Б. Хмельницьким у 1652 р. // Київська старовина. – 2005. – № 3.

В. Панченко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА НАУКОВІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО В С.ПУСТОВІЙТІВЦІ ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА “ПОСУЛЛЯ”

Однією з прогресивних тенденцій сучасного музейного будівництва на терені збереження об'єктів культурної спадщини є створення заповідників. Державний історико-культурний заповідник “Посулля” передбачається створити на території Роменського, Недригайлівського районів та міста Ромни на базі комплексів:

археологічних пам'яток:

Басівського та Будківського городища скіфського періоду;

Груп скіфських курганів поблизу сіл Миколаївки (Горове), Великої Бутівки, Червоного, Басівки, Пішчинного, Вошилихи, Великих Будок, Загребелля, Плавинища;

Сіверянського городища “Монастирище” на південно-східній околиці м.Ромни;

Городищ літописних міст Попаш та Вяхань (Недригайлівський район);

пам'яток архітектури і містобудування монументального мистецтва, історії:

Відтвореної Троїцької церкви П.Калнишевського в с.Пустовійтівка;

Пам'ятного знака П.Калнишевському в м.Ромни;

Пам'ятного місця садиби П.Калнишевського в с.Пустовійтівці;

Історичного пам'ятного місця розташування Покровської церкви П.Калнишевського в м.Ромни;

Пам'яток історії села Хоружівка.

музейних колекції Роменського та Недригайлівського краєзнавчих музеїв (близько 50 тис.предметів).

Передбачається така структура заповідника:

-Дирекція заповідника з місцем розташування с.Пустовійтівка (м.Ромни).

-Підрозділами з основних видів діяльності будуть окремі музеї з відділами:

а) музей козацтва в с.Пустовійтівка ;

б) музей археології Посулля.;

© Панченко В.

в) краєзнавчий музей в м.Ромни (нині діючий).;

г) художній музей в м.Ромни;

д) краєзнавчий музей в смт. Недригайлів;

- Допоміжні підрозділи

б) господарсько-допоміжний відділ, включаючи транспортний підрозділ, побутовий комплекс в с.Пустовійтівці;

в) служба охорони та захисту пам'яток в с.Пустовійтівці;

г) рекламно-видавничий відділ (сектор);

д) екскурсійно-туристичне бюро в с.Пустовійтівці, м.Ромни, смт. Недригайліві

Роменський та Недригайлівський краєзнавчі та художні музеї можуть мати окремо розташовані відділи. Так до Недригайлівського музею доречно включити як відділ історико-літературний музей в с.Хоружівка.

Музей козацтва включатиме меморіальний комплекс П.Калнишевського та відтворену Троїцьку церкву в с.Пустовійтівка. Музей планується створити на базі комплексу експонатів краєзнавчого музею, пов'язаних з козаччиною (близько 350 предметів) та нових надходжень в т.ч. закуплених в приватних осіб, антикварних магазинах.

Під музей найбільш доцільно відвести окремо розташоване приміщення в центральній частині села. Таким в Пустовійтівці є приміщення сільської ради, яке потребує реконструкції і пристосування.

Відділом музею повинен стати – меморіальний комплекс П.Калнишевського та Троїцька церква які функціонуватимуть також як об'єкти екскурсійного показу. В меморіалі планується встановити копію обеліску П.Калнишевського, яка нині знаходиться на території колишнього Соловецького монастиря в Росії.. Після реставрації Троїцької церкви планується провести внутрішнє канонічне оздоблення церкви з елементами музейної експозиції про П.Калнишевського. Неподалік церкви закладено “Калнишевий гай” з елементами парково і монументального оздоблення.

Неподалік (за 200 м) на схід від церкви передбачається встановити пам'ятний знак на місці садиби П.Калнишевського з обладнанням оглядового майданчика біля нього.

Планом будівництва заповідника передбачається спорудження біля меморіалу (за 100-150 м) на сільському кладовищі пам'ятника жертвам голодоморів, що також використовуватиметься як об'єкт екскурсійного показу. Передбачається також доповнення спорудженого в'їзного знаку в село етнографічним комплексом і майданчиком відпочинку. На базі перелічених об'єктів культурної спадщини с.Пустовійтівки планується проведення різних свят, екскурсій, урочистих ходів, в тому числі щорічного Всеукраїнського свята козацької слави, інших культурно-просвітницьких масових заходів, наукових симпозіумів, конференцій. В селі передбачається обладнати готельний комплекс, сучасну рекреаційну зону етнографічного характеру на березі р.Сули, створити умови для розвитку “зеленого” туризму.

Реконструкція центру села, створення сучасної інфраструктури торгово-побутової сфери обслуговування туристів підвищить роль і значення заповідника, слугуватиме збільшенню потоку туристів.

Музей археології Посулля створюється також на основі наявної археологічної колекції краєзнавчого музею. Джерелом поповнення колекції є надходження від археологічних експедицій, розвідок, тощо.

В структурі музею археології передбачається діяльність музеєфікованих археологічних пам'яток, виключно, як об'єктів екскурсійного показу. Діяльність цих об'єктів триватиме сезонно в літній період. Так на скіфському кургані “Старша могила” планується спорудити оглядовий майданчик та провести наукову реконструкцію поховальної камери з муляжами поховального інвентаря. На Басівському скіфському городищі є намір реконструювати частину оборонного валу городища “Башта”, а також запровадити для бажаючих та туристів можливість участі в проведенні розкопок городища під керівництвом науковців заповідника. На сіверянському городищі УІІІ-Х ст. “Монастирище” в місті Ромни доцільним є реконструкція воріт та землянок сіверян.

Співпрацюватиме з музеєм археології Посулля науково-методичний археологічний центр, який повинен забезпечувати проведення та координацію археологічних досліджень на об'єктах заповідника та в зоні його діяльності, здійснення контролю за станом збереження і охорони пам'яток археології заповідника.

Основою художнього музею стане відповідна колекція краєзнавчого музею. За структурою музей матиме експозиції з декоративно-вжиткового, образотворчого мистецтва, іконопису, дитячої художньої творчості, виставку-продаж робіт місцевих майстрів та художників та інші. Перспективним є створення експозиції театрального мистецтва Роменщини. Під музей доцільним є відведення пам'ятки архітектури і містобудування приміщення колишнього міського училища (нині станція юних техніків), яке за місцем розташування і плануванням відповідає вимогам музею.

Важлива роль відводиться допоміжним підрозділам. Відділ охорони і захисту пам'яток (служба) забезпечуватиме охорону музейних і господарських об'єктів, майна заповідника, в с.Пустовійтівка, та музеєфікованих археологічних об'єктів. Обов'язком служби також стане постійна (цілодобова) охорона всіх археологічних об'єктів, що входять до заповідника від несанкціонованих розкопок.

Рекламно-видавничий відділ (сектор) забезпечуватиме підготовку та видання відповідної продукції, надаватиме послуги всім структурним підрозділам заповідника.

Екскурсійно-туристичне бюро розміщуватиметься як в м.Ромни при краєзнавчому музеї, так і в с.Пустовійтівці при дирекції заповідника. Відповідний підрозділ діятиме також при Недригайлівському музеї. Екскурсії проводитимуться як по об'єктах заповідника, так і по м.Ромни, пам'ятних місцях Роменщини, Недригайлівщини, інших регіонах за бажанням туристів.

Господарсько-допоміжний відділ обслуговуватиме структурні підрозділи, забезпечуватиме роботу автотранспорту, готельно-побутового комплексу, здійснюватиме нагляд за рекреаційною зоною, лісними насадженнями заповідника.

Створення заповідника передбачається в три етапи до 2015 року.

Протягом 2007-2009 років передбачається розробка документації та організаційно-правове оформлення заповідника; формування його структури, штату; відведення приміщень, території; передача об'єктів; встановлення на місцях охоронних зон; виготовлення проектно-кошторисної документації, розробка генерального плану розвитку заповідника; пристосування приміщень; формування колекцій новостворених музеїв; розробка наукової документації створюваних музейних комплексів, обладнання експозицій музею козацтва в Пустовійтівці, історико-літературного комплексу в Хоружівці, тощо.

На другому етапі до 2012 року - завершення робіт передбачених першим етапом, а також будівництво меморіального комплексу, музеєфікація археологічних об'єктів заповідника, створення повноцінних експозицій музеїв археології, художнього, меморіальних.

На третьому етапі передбачається відродження Покровської церкви; активізація науково-дослідної, експозиційно-фондової роботи; завершення формування структури заповідника, облаштування рекреаційних зон; завершення обладнання постійних експозицій музеїв, проведення повноцінної наукової роботи та масштабних археологічних досліджень.

Перші кроки розбудови заповідника підтвердили необхідність широкого фахового та громадського обговорення всіх без виключення проектів. Так в проекті відбудови Троїцької церкви не передбачено найбільш можливе використання дерева з колишньої церкви, що може призвести до втрати статусу пам'ятки. Не відповідає низці вимог проект створення музею П.Калнишевського в приміщенні сільського Будинку культури.

В.В. Ликова

КОЗАЦЬКА ДОБА В ЕКСПОНАТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ОБЛАСНОГО МУЗЕЮ ІМ. О. ПОЛЯ

Сучасний Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького раніше мав назву Катеринославський обласний музей імені О. Поля і був створений у травні 1902 року на базі колекцій Олександра Поля та частково зібрань інших осіб. Його відкриття відбулося 6 травня 1902 року.

Протягом усього існування музею його фонди поповнювалися із різних джерел – з приватних колекцій; в наслідок проведення наукових розшуків, метою яких і було безпосередньо віднайдення залишків старовини і культури; придбання та виготовлення експонатів на замовлення музею.

Одними з головних, базових колекцій, були зібрання О. Поля, Д. Яворницького та Я. Новицького. Але першоджерелом та основою фондів музею стала колекція Олександра Поля та його “музеума”. Свою колекцію Олександр Поль почав збирати з дитинства. Цьому у значній мірі сприяли розповіді його бабусі про Запорізьку Січ та козацький рід Полуботків. З роками проста зацікавленість перейшла у пристрасть та сферу діяльності, яка складала значну частину життя Олександра Поля. Він зібрав величезну колекцію старожитностей, до якої увійшли близько 5 000 предметів кам'яної, бронзової та залізної епох, давньогрецьких причорноморських колоній, скіфської культури, зброя та предмети побуту запорозьких козаків [12, с. 277].

© Ликова В.В.

Д. Яворницький у своїй роботі “Музей А.Н. Поля” так описував якісний склад колекції Олександра Поля: *“По своему составу коллекция А.Н. Поля разделяется: на древности каменного, бронзового и железного века; на древности скифские, запорожские и екатеринославские; между ними множество стеклянных и керамических изделий, еще больше того оружия, драгоценных ваз, кубков, дорогих монет, рукописных карт, планов, атласов, архивным документов...”* [6, с. 44].

На основі власної багатой колекції Олександр Поль у 1887 році відкрив у своєму катеринославському будинку археологічний музей, в якому існувало сім відділів, що були розташовані у окремому флігелі будинку [8, с. 71].

У 1893 році за рекомендацією В. Антоновича до Києва було відряджено дійсного члена товариства літописця Нестора К. Мельник [5, с. 79]. Вона вперше здійснила науковий опис колекції О. Поля. У цьому ж році у Києві було видано “Каталог колекції старожитностей О.М. Поля у Катеринославі”. Було детально описано 4774 предметів з колекції Олександра Поля, які було також умовно поділено на дев’ять розділів. У своєму каталозі вона зазначила: *“Окрім предметів давнини, зазначених у даному каталозі, до зібрання музею входила значна колекція предметів мистецтва: картин, гравюр, старовинної порцеляни, емалей, бронзи та ін.”* [8, с. 77].

Про зміст даного каталогу ми знаходимо свідчення у роботі А. Синявського “А.Н. Поль”: *“Каменный век заключает 522 предмета, в значительном большинстве найденных, - что весьма ценно, в пределах Екатеринославской губ. IV отдел – скифские древности – весьма ценная коллекция из 355 №№ разделяющаяся на две группы: №№ 1-175 составляют находки типа предметов Чертомлыцкого кургана, в большинстве в Екатеринославском уезде, - скифо-осетинского типа – и вторая группа со смешанным характером эпохи переселения народов. V отдел – Железный век. Древности княжеского периода, большинство предметов 1-143 княжеского периода из Княжеской горы (у Киева, Киевской губ.) и из ее окрестностей. Важна для областной археологии 2-я и 3-я группа из раскопок и находок у с. Любомировка, Верхнеднепровского уезда и у м. Никополя, Екатеринославского уезда, Всего 322 предмета. Отдел VI заключает предметы Запорожской и Южно-русской старины (281 №№), найденные и приобретенные в Екатеринославской губ., а также в Киеве. Среди предметов этой коллекции есть много очень ценных и интересных. VII отдел составляют предметы, относящиеся к сравнительной этнографии – местной и иностранной – 276 номеров. VIII отдел – оружие, к собиранию которого прежде всего пробудилась любовь у А.Н., состоит из 241 номера и отдел монет и медалей из 2060 номеров. Второй том описания коллекций А.Н. Поля, к сожалению не выходил. В 1-й том вошло свыше 4770 номеров”* [5, с. 80]. Також А. Синявський у своїй роботі про сам каталог та колекцію Олександра Поля, загалом, зазначає: *“Это описание издано отдельным томом в 217 страниц, к которому приложена краткая биография и портрет А.Н.”*

Займаючись збиранням старовинних речей протягом багатьох років, Олександр Поль створив значну колекцію, яку він оцінював у 200 000 рублів сріблом.

Після смерті Олександра Поля його колекція поступово перейшла до Катеринославського обласного музею його імені. Сталося це у два етапи. Перша велика частина колекції була передана музею вдовою О. Поля у 1906 році. І. Вертоградов у своїй роботі “Памяти А.Н. Поля” пише наступне: *“Большая часть этой коллекции и поступила в Областной музей имени А.Н. Поля в 1906 г. по окончании XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе, а именно: поступили предметы старины каменного, бронзового и железного веков, древности греческих колоний, некоторая часть скифских древностей, все древности каменного периода, большая часть предметов запорожской и южнорусской старины и почти все предметы этнографии; поступила также часть картин и библиотека”* [1, с. 31].

Як зазначалося, на основі колекції О. Поля та матеріалів, віднайдених на цей час членами товариства, 6 травня 1902 році було відкрито обласний музей його імені.

Серед багатьох колекцій та експонатів, представлених у музеї, значне місце посідає колекція пам’яток козацької доби та живопис на козацьку тематику. Це одна з найдавніших колекцій музею, яка почала складатись О. Полем і формувалася протягом всього періоду існування музею.

Експонати музею, які висвітлюють історію козацтва, можна розділити на дві групи – артефакти, які безпосередньо належать до козацької доби, та живопис на козацьку тематику, який належить до різних, більш пізніх, періодів.

З живописного зібрання музею великий інтерес викликають народні картини “Козак Мамай”. Ця тематика була найпоширеніша в українському образотворчому мистецтві XVIII-XIX ст. Загалом у фондах Дніпропетровського музею зберігається 15 полотен із відомим зображенням козака. Перед початком археологічного з’їзду до музею надійшла також колекція сім’ї Родзянко, нащадків В.Родзянко, миргородського обозного у XVIII ст. Серед предметів даної колекції були чотири портрети українських

гетьманів – Богдана Хмельницького, Івана Скоропадського, Івана Мазепи та Павла Полуботка. Копія з портрета Івана Мазепи друкувалася у “Київській старовині” ще у 1887 році.

Потрапили до фондів музею з даною колекцією й портрети братів Шиянів, виконані невідомим художником наприкінці 1783-на початку 1784 років для іконостасу Нікопольської церкви. Через деякий час вони були перевезені М. Мурзакевичем до Одеського музею, а для Катеринославського музею було виготовлено копії цих експонатів.

Завдяки дружнім стосункам з І. Репіним фонди музею зміцнилися багатьма чудовими картинами на козацьку тематику. Д. Яворницький неодноразово звертався до митця з проханням написати чи надіслати картини для музею. Саме про це він пише у своєму листі до І. Репіна: *“Я все не перестаю лелеять себя мыслью, что авось Вы вспомните Ваше обещание и пришлете хотя один этюдик от Ваших ценных и навеки бессмертных картин для музея им. Поля, где я состою директором! ...В центре Запорожья наиболее подходящим был бы какой-нибудь этюд из жизни запорожцев”* [2, с. 199].

Результатом дружби та співпраці митця та історика-музеєзнавця стало те, одне з провідних місць в музеї посідає копія картини Іллі Репіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Прообразом писаря був сам Д. Яворницький. Учнем І. Репіна М. Струнниковим були написані для Д. Яворницького роботи, які також склали основу колекції козацької доби Катеринославського музею. Безпосередньо це такі роботи, як “Козак у бою”, “Запорожець”, “Тарас Бульба з синами”, “Козак з козю” [7, с. 87].

У колекції музею представлені також копії з живописних робіт іноземного митця француза Норблена-де-ла-Гурдене, виконані українським художником В. Хітьком. У них автор зобразив своє бачення образу українського козака.

Велике значення у розвитку науки та музейної справи мав XIII-й Археологічний з'їзд, проведений у Катеринославі у 1905 році.

Під час проведення з'їзду працювали такі його секції, як історико-географічні та етнографічні старожитності, господарський і домашній, юридичний, громадський та військовий побут; запорозька старовина [9, с. 55]. Вже сам цей тематичний поділ свідчить про те значення, яке відводили дослідники козацькому періоду історії України.

Значення Археологічного з'їзду полягало в тому, що він ввів до наукового обігу великий фактичний матеріал з історії краю. Він активізував розробку теоретичних питань етнографії та музейництва, посилив інтерес населення до історико-культурних пам'яток краю, стимулював значне зростання колекцій обласного історико-археологічного музею та сприяв становленню спеціального етнографічного відділу при ньому.

Каталог 1905 року, підготовлений до XIII Археологічного з'їзду в розділі “Древности запорожские” фіксує 44 предмети, які були передані до музею Олександром Полем та Дмитром Яворницьким, С. Родзянком, М. Миклашевським, П. Сочинським.

Під час підготовки до XIII Археологічного з'їзду, Д. Яворницьким були досліджені приватні колекції землевласників Катеринославської губернії. На його прохання місцеві поміщики презентували свої колекції на виставку, яка була проведена з нагоди XIII Археологічного з'їзду і на якій були представлені й пам'ятки козацтва. Завдяки клопотанню Д. Яворницького, багато предметів з приватних колекцій, які експонувалися на цій виставці, надійшли до фондів музею. Серед них були речі, зібрані подружжям Бабенків, колекції Родзянка, М. Миклашевського, П. Гана та інших збирачів давнини.

Загалом у Каталогі експонатів музею ім. О. Поля, 1905 року видання, зазначалося, що у збиранні пам'яток для музею взяли участь понад 170 осіб [9, с. 52]. У каталозі описується 518 пам'яток козацької старовини та близько 2 000 етнографічних [9, с. 53].

Пам'ятки козацької доби надходили до музею з різних джерел. Як зазначалося, одним з таких джерел було придбання експонатів за кошти. Серед таких експонатів були дві срібні козацькі чарки, придбані у 1904 році [10, с. 54].

Серед експонатів музею були також срібні запорозькі чарки, подаровані Г. Бакаловим та В. Радченком. М. Білий подарував музею шаблю свого прадіда у срібній оправі та інші речі, про що ми знаходимо свідчення у його листуванні з Д. Яворницьким. У своєму листі від 1 червня 1904 року М. Білий пише: *“У меня действительно хранятся три вещи покойного моего деда: деревянная ложиска (так как известно, что у казаков металлической посуды не было), сабля, ратище (копье). Эти вещи я желаю передать в дар музею”* [3, с. 81]. В іншому листі ми знаходимо підтвердження того, що дані предмети були передані до музею: *“б сего я вручил Вашему уполномоченному три вещи покойного моего деда: деревянную ложску, саблю, отделанную в серебре, и копье”* [4, с. 81]. Також у дар музею С. Тихомировою було передано люльку у срібній оправі, яка належала нащадку гетьмана Петра Дорошенка Федору Дорошенку [11, с. 100]. Знаходилась у музеї і патериця кошового Пилипа Лантуха, прикрашена перламутровим навершям із чотирма золотими купідонами, великими алмазами, сапфірами та рубінами [11, с. 100].

Зберігались у колекції Катеринославського музею й дві персональні запорозькі медалі XVIII ст. – осавула Євстафія Кобеляка та полковника Колінки. Також знаходилась у музеї срібна медаль “За оказанные в войске заслуги 1771 г.”, знайдена на місці колишньої Підпільнянської Січі. Зберігалась у зібранні люлька гетьмана Данила Апостола у срібній оправі, срібна ложка Івана Мазепи з його вензелем, шабля Івана Скоропадського та ятаган Павла Полуботка, оздоблені золотом та сріблом [11, с. 101].

Таким чином, можна говорити про те, що пам’ятки козацької доби займали одне з провідних місць у колекціях Катеринославського музею. Це було свідченням незгасаючої зацікавленості освічених людей того часу минулим України. Багато своїх зусиль та часу вони присвятили тому, щоб знайти та зберегти ті уламки минулого, які дійшли до нашого часу. Результатом їх копіткої праці стали чисельні експонати, які тепер знаходяться у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького і колекція предметів козацьких часів якого і тепер залишається однією з найбільш яскравих зібрань.

Джерела та література

1. *Вертоградов И. Ф.* Памяти А.Н. Поля // Памяти А.Н. Поля – Дніпропетровськ, 1997. – С. 3-16.
2. Лист Д. Яворницького до І. Репіна, від 27 вересня 1910 р. // Епістолярна спадщина академіка Яворницького. Вип. IV: листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 199.
3. Лист М. Білого до Д. Яворницького, від 1 червня 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Яворницького. Вип. III: листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 81.
4. Лист М. Білого до Д. Яворницького, від 9 червня 1904 р. // Епістолярна спадщина академіка Яворницького. Вип. III: листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – С. 81-82.
5. *Сиявський А. А.* Н. Поль // Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 73-83.
6. *Яворницький Д. И.* Музей А.Н. Поля // Памяти А.Н. Поля. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 40-44.
7. *Мірошниченко Н. М.* Козацька тематика у колекції живопису ДІМ // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи / Збірка тез доповідей та повідомлень міжнародної конференції, присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 85-87.
8. *Платонов В.* Человек-Легенда: Александр Поль. – Днепропетровск: Проспект, 2002. – 208 с.
9. *Скрипник Г. А.* Этнографические музеи Украины. – К., 1989. – 304 с.
10. *Степаненко Н. О.* До питання про історію формування збірки коштовних металів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького // Музей і майбутнє / Доповіді та повідомлення наукової конференції до Міжнародного дня музеїв, 17 травня 1997 р. - Дніпропетровськ, 1998. – С. 51-55.
11. *Степаненко Н. О.* Історія формування збірки коштовних металів Дніпропетровського історичного музею // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи / Збірка тез доповідей та повідомлень міжнародної конференції, присвяченої 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 100-102.
12. *Фоменко А.* Скарби “степоного Колумба” // Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 276-279.

В.М. Чоп

ГАЙДАМАКИ ГУЛЯЙПОЛЯ

Місто Гуляйполе є одним з найвідоміших історичних міст Подніпров’я. Вже більш як два століття розташовується воно по обидвох берегах р. Гайчур (Гайчул) на сьогоднішній день маючи статус міста районного підпорядкування, і, водночас, абсолютно незпівставиму з ним історичну відомість, навіть не всеукраїнського, а, без перебільшення, світового масштабу. Отримало воно її в 1917-1921 рр. в якості політичного та військового центру махновського руху. Та й до цих подій даний населений пункт задніх не пас. На початку XX ст. площа села була найбільшою з усіх населених пунктів Олександрівського повіту [9, с. 103]. В лютому 1921 р. Гуляйполе саме вже було проголошено центром однойменного повіту і отримало статус міста. З 1923 по 1938 р. знову мало статус села, з 1938 р. було знову поновлене в якості

© Чоп В.М.

міста. В 1923-1931, 1935-1962, 1965-2006 рр. було та є районним центром [6, с. 150].

В даній статті автор ставить перед собою завдання дослідити кілька проблемних питань в історії Гуляйполя. Зокрема, конкретизувати точну дату заснування міста, дати новий погляд на обставини цієї події та соціальний статус перших жителів краю. Крім цього вартою нашої уваги, є також проблема походження топоніму Гуляй-Поле і варіантів його написання і вимови у різні історичні часи. Подібна наукова розвідка є необхідною ланкою в загальному нарисі української урбаністики та мікроісторії Подніпров'я. Зроблені до сьогодні розвідки з даних проблем здебільшого відносяться ще до часів радянської історіографії, належать історикам-аматорам, а тому, в багатьох своїх аспектах є роботами поверхневими і політично заангажованими.

Офіційною позицією, в цьому питанні, слід вважати дані наведені в обох виданнях “Історії міст та сіл Української РСР”, яка попри свою заідеологізованість, до сьогоднішнього дня залишається унікальним виданням і довідником з історичного краєзнавства [4-5]. Відповідні статті писали і редагували троє гуляйпільських краєзнавців: В. Жилінський, Ф. Куш та П. Троян. Ось дослівна цитата: “Сучасне місто (Гуляйполе – В. Ч.) виникло після спорудження Дніпровської укріпленої лінії. Під захистом її фортець на річці Гайчур оселялися втікачі з кріпацької неволі та повстанці-гайдамаки. У 1785 р. на правому березі річки засновано військову слободу Гуляйполе...” [4, с. 273] Цілком прийнятне, для радянської історіографії повідомлення в наш час ніяк не може задовільнити допитливого історика, хоча б тому, що в нього відсутні посилання на джерела. До того ж, тепер добре відомо, що в головні завдання гарнізонів Дніпровської лінії, якраз і входила боротьба з гайдамаками та втікачами-кріпаками на території Запорожжя, яких замість захисту наказувалося ловити і використовувати на примусових роботах по спорудженню польових земляних укріплень. Та і точність датування заснування Гуляйполя викликає сумніви, незважаючи на те, що місцева влада відсвяткувала в 1985 р. його 200-річчя, а в 2005 – 220-річчя міста.

Уроджена в Гуляй-Полі письменниця Л.Верьовка, дещо незгодна з офіційною версією. Вона називає часом заснування Гуляйполя “першу чверть XVIII ст.”, тобто час ще до будівництва Дніпровської лінії. Серед перших поселенців Гуляйполя вона називає все тих же, запозичених з вищезгадуваних видань “втікачів з кріпацької неволі” та “гайдамаків”, додаючи “після вбивства Січі прийшли й козаки зі своїми родинами” [19, с. 25]. Останнє твердження взагалі видається дивним, адже січові козаки традиційно не заводили родин, і знову таки, на які джерела спираються краєзнавці висувуючи подібні тези?

Якщо віжмежуватися від суто етнографічного матеріалу, то виявляється що базових джерел з початків Гуляй-Поля лише два. По-перше, це видані в 1880 р. “Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії” Ф. Макарієвського. По-друге – розповіді гуляйпільського діда Євдокима Косяка, записані Д.І. Яворницьким у 1886 р. і наведені в другій частині книги “Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу” [3, с. 410-411]. Інформація, що наводиться в цих книгах, в сполученні з іншими історичними джерелами з історії Південної України даного періоду дозволяє змінити наші погляди на спільноту перших насельників Гуляйпілья.

За повідомленням Феодосія Макарієвського, починаючи з 1770 р., в конкретно визначеному місці, на місці центру нинішнього Гуляйполя, на березі р. Гайчур, біля балки Калмички організувався “притон різного роду негідників і розпусників, влаштувалося скопище гайдамак, харцизників і камишників” [15, с. 983]. Дід Є. Косяк не менш категоричний в своїй оцінці: “великі злочини та розбойники” [3, 410]. Відразу звернемо увагу, про “втікачів з кріпацької неволі” ні слова, а поняття “харцизник” та “камишник” є синонімами поняття “розбійника”. І ось існувала ця “кримінальна” спільнота, і не менш “кримінальне” поселення-притон, на піщаному підвищенні над річкою, близько 15 років. Жителі його за цей час показали спражний хист як у мистецтві залякування, так і у мистецтві виживання. Головним наслідком їх діяльності стало те, що протягом цього часу навколишні степи залишалися не колонізованими, “гулящими” землями, куди боялися заходити і заводити господарство як поміщики, так і селяни-поселенці з північних губерній України. Протягом 1775-1785 рр. пригайчурські “бандити” активно конфліктували з військовими командами російської регулярної армії, які за наказами командира Дніпровської лінії генерал-майора Миколи Ланова “переслідували цих негідників, і очищали від них розкішний і багатий, але порожній і безлюдний степ” [15, с. 983]. Генеральська резиденція розташовувалася в Олександрівській фортеці (нині – м. Запоріжжя). Раз на два роки він мав виїздити з ревізійною інспекцією по ввіреній йому лінії фортець, і, вірогідно, саме тоді й ганявся за гайдамаками. Природні умови гайчурської долини і добре знання місцевості допомагали останнім. Є. Косяк ще пам’ятав масштаби тогочасної рослинності: “... Тут були великі трави та комиші... Такі трави та бур’яни, що з них і не вилизеш було. Старі люди розказують за ті трави таке, що й вірити не можна...” [3, с. 410] Отже, високі трави, величезні зарості очерету, глибокі балки дозволяли “негідникам і розпусникам” досить тривалий час витримувати удари державної машини. Неважко порахувати, що до означеного місця від найближчої Кирилівської фортеці Дніпровської

лінії не менше тридцяти кілометрів по пересіченій місцевості. Так що особливо блискавичного нальоту російським військам вчинити, явно, не вдавалося.

Нарешті, аби остаточно закріпити за собою успіх по “очищенню територій” губернським правлінням було вирішено заснувати біля балки Калмички стаціонарне поселення, жителі якого самостійно могли б наглядати за околицями і підтримувати в них правопорядок. В 1785 р. указ Губернського Правління Катеринославського намісництва наказував Новомосковському земському суду заснувати і влаштувати на місці “бандитського кубла” військову слободу. Саме тому 1785 р. і вважався донедавна офіційною датою заснування міста. Проте прибули на поселення кілька родин українців лише на початку 1786 р., згодом до них підселили переселенців “волохів” (молдаван) [15, с. 983] та поляків. До того ж, схоже на те, що на місці пізнішої слободи вже були побудовані якісь житла, хоча б типу притаганих гайдамакам землянок чи бурдюгів. Адже першопоселенці прибули сюди на початку року, тобто в час коли побудова традиційного українського житла, та ще й в безлісній місцевості, досить проблематична. Скоріше за все вони вселилися в старе житло. І це теж була розповсюджена практика в переселенських справах, коли новоприбулих спочатку селили в полишені запорозькі зимовники, землянки ногайських аулів тощо. Офіційно становлення села закінчилося побудовою в 1797 р. Христо-Воздвиженської церкви і перетворення Гуляйполя на волосний центр.

Поставимо запитання. Настільки об'єктивні свідчення Ф. Макарієвського та Є. Косяка? Адже і по формі, і по змісту вони, кожне по своєму висвітлюють офіційну точку зору російських урядовців. Епітети, подібні до тих, що застосовуються Ф. Макарієвським у цей час застосовувалися до всього запорозького Коша в цілому з метою виправдання загарбницьких дій росіян. Так, у маніфесті від 3 серпня 1775 р. Катерина II називала Січ гніздом розбишак, що існували з грабунків, перебували “в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве”, не мали власності, перешкождали торгівлі та культурному життю сусідів [11, с. 138]. Селяни ж XIX ст. просто переповідали історика інформацію почуту від своїх предків-першопоселенців. З джерел виходить, що вони прибули до балки Калмички вже тоді, коли “розпусників”, в черговий раз розігнали, і слободу заснували лише б не дозволити зібратися їм на цьому місці знову. Останні, доречі, й справді, вже сюди не потикалися. Тобто, самих цих “зłodів” першопоселенці не бачили, а лише переказували почуте від властей.

Так хто тоді п'ятнадцять років жив на місці сучасного Гуляйполя? Класичні для радянської історіографії “втікачі від кріпацької неволі” це, скоріше, ідеологічний штамп, натяжка, стереотип не пов'язаний з реальними джерелами? Точка зору царської російської влади про те, що це були кримінальні злочинці загалом неприйнятна. Кримінальні спільноти завжди звивають свої кубла неподалік від вогнищ цивілізації, щоб, або паразитувати на їх мешканцях, або вдовольняти якісь їх малопривабливі в естетичному відношенні потреби. Тогочасне ж Пригайчурря було самим що не є медвежим, прикордонним степовим кутком, чумацькі шляхи через яких повноцінно проляжуть лише на початку XIX століття. До того ж звернемо увагу читача, на таку обставину. Якщо колишній насельник Вольностей Запорозьких визнавав над собою владу росіян то записувався в історико-статистичному огляді як “колишній запорожець”, але коли він її не визнавав, то враз автоматично перетворювався на “харцизника і камишника”, поставленого поза законом злочинця.

А тепер про “гайдамак”? Відразу зрозуміло, що тут ми маємо справу не з класичними гайдамаками коліївських часів, які з якихось причин переселилися на Лівобережний Південь. Також, на нашу думку, перші насельники Гуляйпілля, в своїй більшості не були й класичними розбійниками та втікачами-кріпаками. Тут ми зтикаємося з проявом того явища, яке узагальнено можна назвати “постзапорозьким гайдамацтвом”, неорганізованим стихійним опором російським окупантам залишків запорозького козацтва, взагалі населення запорозьких Вольностей. Адже після зруйнування Січі в 1775 р. в заслання, еміграцію та переселення подалися далеко не всі колишні запорожці. Аналогічних гуляйпільському випадків знайдеться при бажанні доволі.

Так, малобілозірський селянин В. Рубель у рукописі своєї “Історії” описує існування подібного гайдамацького коша в околицях сучасного с. Мала Білозірка Запорізької області. З оповідей старожилів це були колишні січовики (“запорожці-розбишаки”), що непокорилися росіянам. Ховаючись від очей російської влади вони продовжували займатися військовим здобичництвом, тільки вже перенесеним з підпольських та власне запорозькі терени, що виявилися захопленими неприятелем. Про рівень організації цієї спільноти, говорить хоча б той факт, що збираючись у похід гайдамаки використовували запорозький метод світло-димової сигналізації запалюючи “фігури” різного виду на вершинах двох велетенських курганів: Великої Цимбалки та Огузу, що знаходяться на відстані кількох десятків кілометрів один від одного. На верхівці Огузу (“Сірагозької могили”) ці гайдамаки збиралися на відпочинок та вечерю, а на верхівці Цимбалки на раду та в похід [12, с. 50].

Інший випадок довготривалого існування постзапорозької гайдамацької спільноти описаний Я. Новицьким [10, с. 40-43]. Його інформатор, Р. Булат, в 1875 р. описав життя гайдамаків під проводом Сагайдака побіля сучасного с. Григорівки Запорізького району Запорізької області навпроти о. Хортиця. Колишній запорожець Сагайдак, після зруйнування Нової Січі прожив кілька років “на Україні”, потім засумував за колишнім способом життя, зібрав ватагу охочих і повернувся “до Дніпра”. Гайдамаки побудували землянки в урочищі, що нині відоме, як “урочище Сагайдачного” і зайнялися риболовлю, дозором навколишньої місцевості, а також гайдамацькими наїздами. Дане поселення було знищене російськими військами, з початком російсько-турецької війни 1789-1791 рр. Сам Сагайдак загинув у бою з москалями, задихнувшись в диму підпаленої ворогами хати [10, с. 40-43].

Інтуїція підказує, що у випадку з пригайчурськими “розпусниками” ми, просто-напросто, зустрічаємося з ще одним випадком цього явища. Нагадаємо, що ці території знаходилися в межах “запорозьких вольностей”, тобто вважалися своїми. Принаймні з 1734 р., після повернення запорозького козацтва під протекцію російської імператриці долина р. Гайчул (Гайчур), де згодом було засноване Гуляй-Поле, офіційно вважалася територією, що входила до Кальміуської паланки Вольностей Війська Запорозького [18, 129]. Перші “харцизники” помічені були тут росіянами в 1770 р. тобто ще за існування Нової Січі. Чому саме в 1770? В 1769 році землі Кальміуської паланки зазнали спустошливого набігу кримського війська, яке зруйнувало більшість зимівників та укріплень. Залишки їх населення, що були розігнані й розпорошені по навколишнім степам, згуртувавшись почали або відновлювати старі поселення, або й засновувати нові, в придатних до цього місцях, що на нашу думку і сталося біля балки Калмички. В наступному 1770 р. російський уряд, не чекаючи закінчення війни з Туреччиною прийняв рішення про перенесення державного кордону на 200 кілометрів південніше, до р. Конка, так що території сучасного Гуляйпілля опинилися в складі Російської імперії одночасно перебуваючи і в складі січових Вольностей. Таким чином у цьому регіоні утворилася ситуація “двовладдя”, коли місцеве населення було поставлене у цікаву ситуацію. Воно було вимушене або коритися обом господарям, або прийняти чийсь бік, відмовивши в лояльності супернику. Спочатку, коли Військо Запорозьке Низове та російська армія офіційно вважалися союзниками в війні проти Туреччини та Криму перший варіант поведінки був, в принципі ще прийнятний. Але потім, коли Нова Січ була підступно зруйнована, треба було робити однозначний вибір. Так от, після ліквідації коша “негідники” залишилися на місці не бажаючи ні коритися новій владі, ні переселятися де інде. Обростаючи новоприбулими радикалами вони приступили фактично до партизанських дій проти російського окупаційного режиму та його прибічників. Зауважимо, також, що згін непростих поселенців з запорозьких земель, протягом XVIII ст., перетворився для козаків у досить буденний, хоча часом і жорстокий за своїм характером захід.

Не будемо ідеалізувати цю спільноту, цілком вірогідно, що перебуваючи в ізоляції, приймаючи до свого складу прибудних маргіналів, не маючи, ні політичного керівництва, ні зв'язків, ні, зрештою, історичної перспективи свого буття вона справді поступово деградувала, скочуючись до кримінальних дій, але при всьому цьому в її діях проглядається і певна правильність, потяг за будь-яку ціну захистити від колонізації шматок незораного запорозького степу, пов'язаний з ним спосіб життя, традиції, звичаї.

Головною трагедією цих постзапорозьких спільнот стало те, що розбійниками їх почали вважати українські переселенці, а гайдамаки стали вважати останніх колаборантами москалів і зросійщених поміщиків. Земельно-територіальні інтереси розсварили ці соціальні групи швидко і безповоротно. Традиційне козацьке військове здобичництво стало в очах українських селян розбоям, а право вільного поселення і займанщини посяганням на історичну традицію. Немаючи народної підтримки постзапорозьке гайдамацтво зникло досить скоро. Цілком можливо, що пригайчурська громада була одним з останніх його проявів.

Чим, власне кажучи, цей епізод привернув увагу автора? Він, якимось незрозумілим чином був провісником майбутніх подій. Через 150 років ситуація повторилася, щоправда в набагато більших розмірах. Але сутність подій, як на диво, та ж сама. Незалежна українська спільнота (постзапорозька / махновська), що збройно не пускає російські політичний режим (монархічний / більшовицький) у степи і живе за власними законами. Згодом вона отримує від своїх ворогів бандитського ярлика (харцизники / політичний бандитизм), який повторюється як заклинання пізнішим впокореним населенням регіону протягом десятиліть. Звісно ж, всі ми знаємо достеменно, що історія не має ні умовного нахилу, ні циклічного характеру, але подібні “співпадиння” просто не можуть не бентежити якщо не розум, то принаймні душу історика. Невже історія справді повторюється? І вчить лише тому, що нічому не вчить?

Ситуація з походженням назви міста не менш заплутана ніж з датою його заснування. На сьогодні мається дві гіпотези: 1) назва дана військовій слободі за назвою іншого населеного пункту; 2) назва дана населеному пункту з огляду на особливості навколишньої місцевості. Як перша так і друга гіпотези

мають свої варіанти. В радянські часи більшість краєзнавців та топонімістів (В. Жилінський, Ю. Кругляк [8, с. 39], Ф. Куш, В. Фоменко [16, с. 31]) зходилися на думці, що в даному випадку була повторно використана назва с. Гуляйполя, що зараз прозивається с. Златополем Кіровоградської області України. Проте, як неспростовно довів сучасний знавець запорізької топоніміки Юрій Князьков [6, с. 150] колишнє кіровоградське Гуляйполе це ніякий не Златополь, а сьгоднішнє с. Гулевичі. До того ж, виявляється, що старовинне Гуляйполе, справді історично відоме, як зручне місце для чумацького відпочинку, було досить невеликим населеним пунктом, а значить ніколи не мало надлишку людських ресурсів необхідних для виводу колонії. Та і серед перших насельників пригайчурської слободи незафіксовано прибульців з цих країв, наомність згадуються рідні для них Полтавська, Чернігівська і Київські губернії [19, с. 26]. Працівник гуляйпільського краєзнавчого музею С. Серьогін в свою чергу називає першопочатковим Гуляйполем якесь с. Гуляйполе Полтавської губернії, якого на сучаних картах взагалі немає і селян якого князь Потьомкін, буцімто, поселив у пригайчурських степах [13, с. 10-11]. На нашу думку, до цієї колекції гуляйполь треба додати ще одне с. Гуляйполе, Криничанського району Дніпропетровської області, а також с. Гуляйполе в сучасній Харківській області. Гіпотеза з прив'язкою до схожої назви себе, схоже, не виправдовує. На цьому фоні більш вірогідним вважаємо інший варіант. Тут теж є дві версії. Свідоким Косяк говорить, що прозвали слободу самі селяни побачивши, що “в той час, як вся “округа”... вже давно була зайнята поміщиками, це саме місце, або поле, що під слободою, давно лежало пустирем і тому прозвалося “Гуляй-Поле” [3, с. 410], тобто “гуляючим” (необробленим) полем. Л. Верьовка, в свою чергу, наводить інший переказ, буцімто назву слободі дав посадовець, який супроводжував першу партію поселенців. Огледівши навколишні степи він назвав слободу Гуляй-Поле [19, с. 25]. На нашу думку велика кількість гуляйполь на карті Південної України свідчить не про те, що одні з них є колоніями інших і названі в їх честь, а скоріше про традицію найменування новоствореного населеного пункту серед цілинних земель цим терміном, що був широковживаним синонімом поняття “незайманої землі”

Особливістю історії досліджуваного міста є й та обставина, що його найменування протягом історичного існування мало кілька варіантів написання і вимови, які до того ж протягом довгого часу використовувалися паралельно. А саме: Гуляй-Поле, Гуляйполь та Гуляйполе. Назва поселення Гуляйполь, яка нагадує традиційні для українського Півдня назви містечок (Мелітополь, Маріуполь, Нікополь) відмерла ще в другій половині XIX ст. [14, с. 20]. Назви Гуляй-Поле і Гуляйполе паралельно використовувалися навіть в офіційних випадках до 1920 р. Додамо, що місцеві жителі традиційно вимовляють назву свого міста з наголосом на першому складі слова. В суперництво двох варіантів написання назви несподівано втрутилася політика. Махновські повстанці вперто називали свою “столицю” Гуляй-Поле, що викликало відповідну реакцію у їхніх ворогів, що стали величати містечко не інакше як Гуляйполем. Це добре помітно як по “білогвардійській” [16], так і по “червоній” пресі [7]. Після придушення повстання репресіям були піддані не лише прихильники анархістської доктрини, але й “махновська” назва міста, яке з тих часів і до сьогодні офіційно величається Гуляйполем. Варто також згадати і про народну жартівливу назву цього населеного пункту – Махноград, що масово вживається і на початку XXI ст. Принаймні, якщо в якомусь навколишньому районному центрі ви просите в касі квиток до Махнограда, то в касирів не виникають жодні сумніви, щодо того, в який саме населений пункт ви збираєтесь. Київський історик В. Волковинський вважає, що назва “Махноград” була офіційно дана махновцями в жовтні 1919 р. після звільнення містечка від денікінців [1, с. 128]. Навряд, що подібний інцидент мав місце насправді. Історик, схоже, просто не помітив іронії з якою завжди вимовляється ця назва, а по-друге, подібна назва Гуляйполя почала зустрічатися ще в першій половині 1919 р., коли власне і виникла територія “вільного району”, чи то пак – “Гуляйпільської республіки”, яка, в свою чергу, потребувала такого свого атрибуту як “столиця”. В цій ситуації, доречі, можна побачити новітній прояв старої української традиції. Свого часу гетьманські резиденції, невеликі міста Чигирин, Батурин чи Глухів теж претендували на звання козацької столиці спираючись на фактор своєї близькості до глави держави. Так само і Гуляй-Поле, як Батьківщина Н. Махна претендувало на роль, принаймні, регіональної “столиці”, хоча в цей час махновці контролювали більші за розмірами міські центри, що мали залізничне сполучення, приазовські порти, врешті-решт губерньський Катеринослав.

З усього вищенаведеного можна зробити слідувачі висновки. Роком заснування міста, хоча б на альтернативній основі, з обмовками, можливо вважати не 1785 чи 1786, а 1770 рік. А першими його насельниками – козацьке населення Вольностей війська Запорозького. Першопочаткової назви даного населеного пункту на сьогодні не встановлено, а існуюча виникла як описова для місцевості вже згодом зі зміною населення і статусу пригайчурського поселення в 1786 р.

Література:

1. *Волковинский В.Н.* Махно и его крах. – М.: Изд. ВЗПИ, 1991.
2. Вся Екатеринославская губерния. 1913 г. / Ред.- издатель Н.Подковыров. – Екатеринослав, 1913.
3. *Еварницький Д.І. (Яворницький Д.І.)* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч.І; Ч.ІІ. – К.: Веселка, 1995.
4. История городов и сел Украинской ССР: Запорожская область. – К.: Изд-во АН УРСР, 1981.
5. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – К.: УРЕ, 1970.
6. *Князьков Ю.П.* Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Вип.І. (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаївський райони). – Запоріжжя: “Тандем-У”, 2004.
7. Коммунист. – 1920. – 15 ноября.
8. *Кругляк Ю.М.* Ім'я вашого міста. – К., 1978.
9. *Логвинов А.* Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде. – Александровск, 1905.
10. *Новицкий Я.П.* Народная память о Запорожье. – Екатеринослав, 1911.
11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1995.
12. *Рубель В.* Історія... (Старожитності Південної України. Вип.9). – Запоріжжя: Тандем-У, 2003.
13. *Серьогін С.* Третій шлях. – Гуляйполе: Гуляйпільська друкарня, 1998.
14. Списки населенных мест Российской империи. – Т.13. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. По сведениям 1859 г. – СПб, 1863.
15. *Макаревский Феодосий.* Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Днепропетровск, ВАТ “Дніпроніж”, 2000.
16. *Фоменко В.Г.* Звідки ця назва. – Дніпропетровськ: Промінь, 1989.
17. Южный край. – 1919. – 9 октября.
18. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. Т.1. – Львів: Світ, 1990.
19. *Яланський В., Верьовка Л.* Нестор і Галина: розповідають фотокартки. – Київ-Гуляйполе., 1999.

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Сучасні державотворчі процеси в Україні вимагають від істориків перегляду на засадах об'єктивності найбільш суперечливих питань української історії. Не останню роль в цьому процесі грає залучення якомога більшого кола історичних джерел та аналіз наукових здобутків представників української історичної науки минулого.

Вплив державотворення на сучасну українську історіографію відчувається в тому, що найбільшу кількість студій з вітчизняної історії вчені присвячують подіям козацької доби взагалі, і періоду Хмельниччини зокрема. Поясненням цьому можна вважати те, що процес витвору національної свідомості та національної ідентифікації, особливо у молоді, неможливий без вивчення славетних сторінок минулого держави. Саме тому, період козащини як час, коли в українських землях було зроблено спробу відтворення державності, привертає до себе посилену увагу дослідників.

Творчість відомого українського історика, суспільного діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841 – 1895) є доволі багатоаспектною, серед його наукових уподобань історія Стародавнього Риму, українська література та фольклористика, західноєвропейська медієвістика, історія релігії. Неабияку увагу вчений приділив також розгляду проблем української історії, зокрема проблемам козацтва. Їм присвячено дві окремі монографії: “Козаки” (написане істориком після 1883 р.) і “Про українських козаків, татар і турків” (1876 р.), також окремі аспекти козацької історії висвітлено в роботі “Пропавший час: Українці під Московським царством (1654-1876)” (1880 р.). Проте, він не обмежився суто історичними розвідками. В своїх етнографічних дослідженнях історик аналізує сутність козацтва та події козацької доби в українській історії на основі зібраних під час історико-етнографічних експедицій в різних регіонах України історичних пісень та дум, що дозволило йому зробити спробу реконструкції цих явищ такими, якими вони збереглися в народній пам'яті.

На жаль, саме розмаїття напрямків наукової та суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, а також протиріччів і невизначеність поглядів на питання козацької історії самого вченого зумовило в українській історіографії таку ситуацію, коли суто історичні роботи історика залишаються поза увагою дослідників його творчого спадку. Тому, на сьогодні не існує жодного дослідження саме сутності козацтва в інтерпретації М. Драгоманова. Це привело до дещо міфологізованого розуміння цієї інтерпретації сучасними істориками й робить вивчення зазначеного питання досить актуальним.

В сучасній українській історіографії склалися дві точки зору на розуміння М. Драгомановим сутності козацтва. Перша точка зору, якої дотримувалися представники дореволюційної, діаспорної та радянської історіографії (М.Павлик, Д.Дорошенко, Л.Мельник та інші.), стверджує, що відношення вченого до подій козацької доби було негативним внаслідок союзу Б.Хмельницького з Московією. Дореволюційні та діаспорні дослідники, дослівно трактують назву твору історика: “Пропавший час: Українці під Московським царством”. І хоча дослідження не було завершено М. Драгомановим, драгоманознавці вважають безсумнівною негативну трактовку вченим цього періоду через втрату Україною демократичних громадських традицій, притаманних її суспільному устрою [6, 9].

Радянські дослідники, спираючись на статті В.І.Леніна “Гонители земства и Аннибалы либерализма” та “Критические заметки по национальному вопросу”, в яких він був названий “націоналістичним міщанином” [7, с. 144], пояснювали його негативне ставлення до козацтва нерозумінням лібералом М. Драгомановим прогресивного для суспільно-політичного та культурного розвитку України акту “возз'єднання” 1654 р. [8, с. 62-65].

В сучасній українській історіографії переважає протилежна думка про те, що загальна оцінка вченим періоду козацької історії для українських земель є негативною. Свої висновки дослідники обґрунтовують історико-етнографічними розвідками М. Драгоманова „Исторические песни малорусского народа” (написаній у співавторстві з В.Антоновичем), „Малороссия в ее словесности” та інших. В них М. Драгомановим зібрано значний пісенний матеріал про героїчну боротьбу козаків проти татар, турків та поляків. Втім, таке обґрунтування не є достатньо переконливим, тому що сам Михайло Петрович уточнює, що політичної історії в етнографічних розвідках торкається лише в її зв'язку з історією літератури [2, с. 29].

Найбільш ґрунтовні та відомі роботи з історії козацтва були написані або задумані М. Драгомановим в до еміграційний період (до 1876 р.). В цих роботах ще не відчутний вплив драгоманівської теорії

„громадівського соціалізму”, яка остаточно була ним сформована вже в еміграції.

Ці роботи мають іншу спрямованість ніж дослідження з античної історії, що переважали в науковій творчості вченого до 1876 р. Всі праці з історії козацтва не є суто науковими. Вони мають популяризаторський характер, їх відмінність від робіт з історії Давнього Риму в розрахунку на пересічного читача. Звісно, досягненню цієї мети підпорядкована сама структура робіт, які не мають перевантаження глибоким науковим аналізом цього етапу української історії.

Досліджуючи козацьку історію, Михайло Драгоманів не ставить завдання реконструювати цілісний образ українського козацтва. Періодичні екскурси, не досить докладні, в історичне минуле козацтва стають лише доповненням до вміщених у всіх дослідженнях козацьких пісень та дум. Звертає на себе увагу той факт, що зміст розвідок „Козаки” та „Про українських козаків, татар та турків” є достатньо схожим як по структурі викладу матеріалу, так і по фактичному наповненню. „Козаки”, що були написані автором пізніше, містять певні доповнення, але в принципі є практично тотожними роботі „Про українських козаків, татар і турків”

Також, як в історичних, так і в історико-етнографічних дослідженнях висвітлення козацької історії є основним, та не єдиним завданням. Аналіз подій козацької доби української історії проводиться вченим в порівнянні з історією донського козацького війська. Таким чином, М. Драгомановим робиться спроба підкреслити безсумнівно більш прогресивне для історичного розвитку української держави існування на її території такого явища як козацтво.

М. Драгоманов на початку своїх досліджень визначає козацтво як „вільний люд ріжного заняття, ...людей рухливих, готових і здібних до війни, а в разі потреби то й до розбишацтва” [4, с. 4]. Він наголошує на тому, що як українське, так і російське козацтво формується, в принципі однаково, як соціальний прошарок із маргінальних елементів, які починають як „розбійники” і торговці.

Втім, досить усталений в тогочасній російській історіографії погляд на козацтво як антисупільне явище є вузьким, невиправданим та стосується тільки російського козацтва. На доказ цієї думки він наводить кілька аргументів. Хоча російське козацтво також, як і українське, є колонізуючим фактором, на офіційному рівні не ототожнюється з московськими землями. Тим більше, що на колонізованих козаками землях вони не несуть оборонної функції, а навпаки, своїми відкрито грабіжницькими нападами на середньоазійські країни погіршує дипломатичні відносини. В тодішньому російському суспільстві вважається одним з нижчих прошарків, на рівні з кріпаками, за полегшення життя яких вони боролися. Переважна частина козаків була слабкою в культурному відношенні. Тому, в цілому російське козацтво не могло сконструювати свідомі антивладні начала, особливо перед єдинонаціональною та єдиновірною владою [2, с. 27].

Зовсім іншою була історична доля українського козацтва. Починаючи фактично як зграя маргіналів на південних окраїнах українських степів, з часом козаки свою історію ототожнюють з історією української державності [4, с. 4]. Таку можливість надало козакам саме життя, обумовивши розвиток козацької історії кількома факторами.

Українське козацтво також стало колонізуючим елементом для Речі Посполитої. Йому також було притаманним прагнення до здійснення грабіжницьких набігів на сусідні території (особливо молдавські та татарські). Проте, одночасно козацтво набуває на цих територіях оборонної функції, тому що вони безпосередньо межували з кордонами Кримського ханства та Османської імперії. Оборонна боротьба проти близьких серйозних суперників в суспільній думці є „найменш несумісною з почуттям гуманності” Це, звичайно, додає їм героїчного ореолу борців проти іноземних поневолювачів, яскравим свідченням якого є народні та суто козацькі пісні XV – XVI ст. До того ж, на думку М. Драгоманова, ведення військових дій з Туреччиною є свідченням та проявом самостійної народної політики, що провадилася козаками та через козаків. Навіть називає Івана Свірговського зачинателем східної політики на руських землях (своє продовження і розвиток вона отримує в Російській імперії XVIII ст.) [2, с. 29].

В якості підтвердження своєї думки про національно-визвольний характер війни козаків з татарами та турками дослідник в усіх роботах з історії козацтва наводить два приклади: козацькі думи про Самійла Кішку та Марусю Богуславку. Зміст цих творів народного мистецтва, з його точки зору, доводить що козацько-турецька боротьба мала в своїй основі не прагнення до збагачення, а тодішнє життя викликало до життя людські натури, які не можуть не викликати подиву та поваги й у сучасної людини [2, с. 35]. Дослідження М. Драгомановим тогочасного народного фольклору переконувало його, що козакам був властивий притаманний всьому українському народу вільнолюбний дух. На доказ цього він наводить численні приклади народних пісень про перебування пересічних українських чоловіків, жінок, дітей у турецькому полоні; страшні випробування для збереження людяності, що випадали на них; їх стійкість у збереженні віри та звичаїв предків. Проте, історик завжди підкреслював, що випадки переходу українців в іслам для покращання своєї долі не були такими частими:

*„Волю схочу дома бідувати
Як в чужині панувати”*

Народ, що складає такі пісні, на думку Михайла Драгоманова, не може бути охочим до чужих багатств і розкоші на шкоду своїй історії [2, с. 31].

Така важлива для польської корони потреба в якісній обороні її південних кордонів змушувала польську офіційну владу з певною повагою відноситися до козацтва. Тому, воно не мало такого низького соціального статусу в своїй державі як російське козацтво.

Важливою умовою для перетворення козацтва на потужну соціальну та державотворчу силу була соціальна мобільність тогочасного українського суспільства. Активний перехід в козацькі ряди представників верхівки української шляхти та духовництва сприяв неабиякому збільшенню загального культурного рівня козацького стану.

Безсумнівним плюсом для певної реклами козацтва в суспільстві стало привнесення та засвоєння ним окремих ідеалів західноєвропейського середньовічного лицарства. Лицар хреста з таким життєвим кредо: "Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерті, - приставай у козацтво. Не треба смерті лякатися, бо від неї не встережешся. Таке життя козаچه!", не міг не викликати народного захоплення та підтримки [6, с. 20].

Ще більш відчутним лицарське розуміння ролі козацького воїна стало під час творення козацької держави в XVII ст., коли козаки перетворюються не просто на захисників держави і суспільства від іноземних поневолювачів, а також, майже єдиних носіїв коду національної самоідентифікації та християнської віри.

Національно-визвольні змагання українського козацтва не обмежувались лише Туреччиною, тому Михайло Петрович приділяє велику увагу також козацько-польським та українсько-єврейським взаємовідносинам. Втім, основа для цих відносин є тією ж, що і для козацько-турецьких – гроші. В історичних та історико-етнографічних розвідках, присвячених історії козацтва, вчений не ставив перед собою завдання докладно висвітлити сутність польсько-українських та українсько-єврейських взаємин, основну увагу зосереджуючи на українсько-турецьких зносинах. Аналіз історичних, економічних, культурних та релігійних аспектів протистояння польського, єврейського та українського народів на українських землях був ним зроблений в полемічній статті „Євреї и поляки в Юго-Западном крае”. (1875 р.)

Найбільшими проблемами в польсько-українських стосунках, на думку М. Драгоманова, є нерозуміння як пересічними українцями, так і деякими представниками інтелектуальної еліти, що ці стосунки не мають під собою етнічного або релігійного підґрунтя. Досить гостро стоїть проблема ототожнення в суспільній свідомості католицизму і “полонізму”, проявом чого є формула “католик = поляк”. Це є принципово невірним, бо, з його точки зору (висловлену ним в дослідженнях з історії релігії), релігія, і зокрема християнство, є результатом духовного розвитку всього людства. Таке ототожнення конфесійної та етнічної приналежності було проявом недостатнього культурного розвитку українського населення в цілому, внаслідок більшого наближення польського населення (як нижчих, так і вищих прошарків) до Європи та її суспільно-політичних цінностей. Тому, захисники православ'я, якими себе позиціонують козаки, вбачають в поляках загрозу для існування в недоторканому вигляді східної гілки християнства. Результатом такого поєднання національного та релігійного факторів є несприйняття українцями польського населення як такого, з яким можливе мирне співіснування в рамках однієї держави. Подолання цієї проблеми вчений бачить в інтеграції населення Західної України в загальноукраїнський простір, що передбачає зближення не тільки суто поляків, а й українців цих територій з населенням Лівобережжя [3, с. 143-157]. Ще однією проблемою польсько-українських стосунків була проблема відносин офіційної польської влади з козаками. Грунтувалася вона на тому, що з одного боку козаки формально були підданими польської корони, з іншого – контроль за віддаленими від Польщі козацькими осередками був фактично неможливим, внаслідок нестачі військового забезпечення Речі Посполитої. Звідси конфлікти між польськими монархами та козаками з приводу визначення офіційного статусу козацького прошарку, питання існування та відносин реєстрового та нижнього (вільного) запорізького козацтва [6, с. 30-32].

Зовсім іншим були козацько-єврейські взаємини. М. Драгоманов так визначає сутність єврейського питання: євреї виступають як консолідований прошарок, пов'язаний передусім релігійною приналежністю, при чому іудаїзм представляється як релігія відстала в порівнянні з християнством й є “нетерпимою”, що визначає правові обмеження євреїв. Тут немає місця для більшої чи меншої релігійної лояльності, на яку могли розраховувати християни-поляки.

Концентрація єврейського населення, що не являється виробником продукції, а займається лише постачанням послуг та перепродажем, є для означених територій завеликою. Результат – посилена експлуатація християн (явне перебільшення цін за надані послуги та товари). Водночас він закидає звинувачення сучасній йому ліберальній та прогресивній пресі, що її автори зупиняються лише на тих

утисках, які зазнають євреї від християн, забуваючи про “паразитичний спосіб життя”, який ведуть євреї, на нерозуміння ними сутності єврейського питання, і як наслідок – панування серед населення середньовічних забобонів щодо єврейства та засилля євреїв у комерції, банківській та адвокатській справах.

Співробітник М. Драгоманова по виданню „Громади” Бен-Амі, називаючи вченого гарячим патріотом українцем, вважає його водночас переконаним “юдофобом”, при чому постійно повторює, що антисемітизм є органічною часткою українського національного характеру. Саме це упереджене ставлення до євреїв, на думку Бен-Амі, заважало М. Драгоманову серйозно вивчати сутність єврейського питання. Саме тому вчений аналізує єврейську проблему в своїй публіцистиці керуючись лише “українською традиційною”, успадкованою антипатією, яку навіть сам М. Драгоманов не усвідомлював. І тому історика не тільки оточуючи не вважали антисемітом, але й рахували захисником євреїв, яких в своїх статтях він ототожнює з “патологічною функцією”. Проте, на мій погляд, не зрозумілою залишається природа “антисемітизму” М. Драгоманова, якщо так визначати ставлення історика до євреїв. Залишаючись у повсякденному спілкуванні досить стриманим й лояльним (не вважав негідним для себе залучати до співпраці євреїв), обираючи для своїх статей нейтральний стиль викладу, М. Драгоманов у своїх дослідженнях в якості аргументів на користь доведення шкоди, що наноситься євреями християнам, наводить приклади, притаманні побутовому, хибному і, навіть, міфологізованому сприйняттю – використання крові християн для приготування маці й т.п. – винесені ним з свого життя та зміцненні студіюванням української історичної літератури [1, с. 347-366].

В результаті наведеного аналізу розуміння Михайлом Драгомановим сутності польсько-українських (тобто польсько-козацьких) та українсько-єврейських (козацько-єврейських), вчений робить наступний висновок: „Ясное сознание права своего на свой труд, волю и землю и сознание права своего низвергать то, что их отнимает...” й сприйняття поляка та єврея як „...лицо, с которым связано понятие о заедании чужого труда, о насилии и развращении...”, що безсумнівно виправдовує всі єврейські погроми козацької доби та військові конфлікти козаків з польським населенням [2, с. 37; 4, с. 19].

Доволі прихильним до козацтва є опис М. Драгомановим тих порядків, які існували на Запоріжжі. Дотримуючись наведеного вище кодексу козацького лицарства, козаки залишали поза Січчю не тільки сім’ї, жінок, але й своє минуле. Не тільки походження, а й зроблені в минулому вчинки ставали неважливими для здобуття чоловіком слави й поваги в козацькому середовищі. А поступове зближення козацтва як з вищими прошарками українського суспільства, так і з селянством, що особливо відчутним стало в часи Петра Сагайдачного та Петра Могили, сприяло підняттю козацтвом прапору руської народності.

Безумовно позитивним був вплив такого поєднання українського суспільства в справі розвитку української культури. Так, Михайло Драгоманов пов’язує з козаками не тільки появу нових жанрів української літератури (козацькі думи та пісні), але й розвиток української історіографії (відомі козацькі літописи XVII ст.). Проте, цей вплив відчувається і в емоційному наповненні української літератури зокрема, й української духовної культури взагалі. Найбільш істотним внеском в українську духовність було привнесення яскравої життєвої сили та своєрідного героїчного естетизму, що зробило її життєздатною й дозволило зберегти її національну відмінність [2, с. 22-23].

Найбільш значним здобутком козацтва була еволюція його соціальної психології від відкритого розбою проти утисків та знищення станових прав і привілеїв (повстання Наливайка та Косинського) до формування в середині козацтва політичної свідомості, як результат об’єктивних обставин козацької історії, та поступове злиття суто станових прагнень з суспільними, особливо після Люблінської (1569 р.) та Брестської (1596 р.) уній (що підготували козацтву історичну роль знищення польської держави), в єдиному південноруському державотворчому русі (проявом якого стала діяльність Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького) [2, с. 28; 4, с. 10-11].

Втім, не дивлячись на прогресивну для української держави роль козацтва М. Драгоманов в своїй роботі “Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876)” стверджує вслід за Т. Шевченком, що потреба у пізнанні своєї історії, яка існувала в першій половині XIX ст. і викликала появу романтичного напрямку в українській історіографії, вже відійшла. Історична місія українського козацтва була ним безсумнівно виконана й потрібно перестати плакати за старою козащиною. Українське суспільство повинно пишатися своєю славою, яку йому здобули козаки, втім не забувати про творення нового майбутнього на основі європейських цінностей та ідеалів [5, с. 21-26].

Не можна стверджувати про відтворення в історичних та історико-етнографічних розвідках Михайла Драгоманова цілісного образу українського козацтва. Вчений мимохідь зупинявся лише на окремих аспектах козацької історії та “психології”. Проте, його висновки можуть додати яскравого акценту

комплексним монографіям, присвяченим козацькому періоду української історії, побудованим на здобутках сучасної історичної науки.

Джерела та література

1. Бен-Ами. Мои сношения съ М. Драгомановымъ и работа въ “Вольномъ Словѣ” // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. III-IV. – С.347-366.
2. Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 688с.
3. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – т.4. – кн.7. – С.133-179.
4. Драгоманов М. Козаки. – Львів, 1906. – 50с.
5. Драгоманов М. Пропавший час: Українці під Московським царством (1654-1876).- К., 1992.- 48с.
6. Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків. – К., 1991. – 42с.
7. Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу // Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Т. 24. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – С.113-150.
8. Мельник Л.Г Торжество історичної правди. – К., 1987. – 136с.
9. Doroshenko D. Drahomanov and ukrainian historiography // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S.Drahomanov. (comp. by); I.L.Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – p.23-35.

О. В. Кухарук

СПРОБИ ПОНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ. КОМПЛЕКТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧОЇ ДИВІЗІЇ В ВІЙНУ 1812-1814 РОКІВ.

Незважаючи на значні здобутки історичної науки в Україні останніх десятиріч, в першу чергу стосовно історії козацтва, все таки продовжує існувати певний розрив історичної традиції, як наслідок подій 1775 – 1787 років. Такий до певної міри штучний поділ призвів і до зрозумілого перерозподілу дослідницьких інтересів, котрий спостерігається до сьогодні. Ми маємо більш-менш цілісну історію козацтва до зламу 1775 р., по тому ж - відокремлені історії Чорноморських, Бузьких, Чугуївських, Азовських козаків і т.д. Козацтво центральної України практично зникає з історичного полотна, як і цілісна історія козацтва та близьких йому категорій населення, котрі відносились до «вільних сільських обивателів».

Відносно малодосліджені аспекти історії Української козачої дивізії в війну 1812 – 1814 рр., можуть розглядатись як показовий прояв козацької традиції, що дозволяє зробити певні уточнення в висвітленні політичних та соціальних процесів на Правобережжі, та в Україні загалом, виявити деякі цікаві тенденції імперської політики.

Напередодні війни 1812 року уряд Олександра І проявляв занепокоєння становищем в „колишній польській Україні”, і справді для цього існував ряд серйозних підстав, в тому числі соціальні заворушення, пожежі та природні катаклізми [1, с. 5-9]. Отже до початку відкритого конфлікту з Наполеоном розробляється, затверджене 5.06.1812 р. Олександром І «Попереднє розпорядження про утворення Українського козачого війська» [6, с. 12-14]. Дане розпорядження передбачало: «Військо це передбачається створити на Україні із людей до козачої служби здатних, і здавна навикі, і охоту до неї маючих» [6, с. 12].

Початково планувалось сформувати 4 полки з 12 повітів Київської губернії та 4-х Кам'янець-Подільської (Вінницького, Гайсинського, Брацлавського, Балтського), тобто 1 полк з 4-х повітів. Кожен повіт мав поставити по 2 ескадрони, чи відповідно 300 козаків. Загальна чисельність війська мала перевищувати 4800 осіб. Цікаво, що одяг відповідав козачій традиції: короткий сукняний напівкаптан, шаровари, чоботи, сорочка, шапка з смушковим околицем та волосяним султаном, епанча. [5, л. 6-7].

Для спрощення обмундирування дозволялось використовувати сукно найбільш поширеного кольору в даному регіоні, навіть сіре. Проте перевага надавалась синім кольором. Основу зброї складали козаче сидло та вуздечка, озброєння: піка, шабля, пістолет та 16 штуцерів чи рушниць на ескадрон.

Офіцери запрошувались з відставки тим же чином, а при необхідності чиновникам надавалось перше офіцерське звання. По службі офіцери прирівнювались до уланських полків. Початково, крім отримання

© Кухарук О.В.

чергових військових одиниць дане формування мало і далекоглядні соціально-політичні цілі, котрі можна простежити при аналізі наступних положень: «Нижчі чини, як в своєму утриманні, так і в обов'язках і в самому терміні служби, зрівнюються загалом з іншими службовими козаками.

По зникненні в українських полках потреби, всі вони розпускаються по домах своїх, але вже назавжди залишаються приналежними війську і по першій вимозі зобов'язані явитися на службу, і скласти знову свої полки, для чого вони мають мати завжди в належному стані зброю, одяг і коней, утримуючи все вже на своєму коштах і звільняючись за це від всяких інших по державі повинностей. Діти їх, народжені з часу вступу до війська, належать також до нього. Тим же з них, котрих би поміщики не знайшли вигідним для себе прийняти в поселення свої, відведуться для поселення землі казенні, - про що тоді буде зроблена окрема постанова» [6, с. 13-14].

Значення даних пунктів «Попереднього розпорядження...», котре ще до отримання відповідного Указу Сенату спрямовується до виконання, стає ще більш наочним, коли прийняти до уваги, що з 1810 року в Могилівській губернії, відомій антиросійським настроєм шляхти, створюється перше військове поселення Єлецького піхотного полку. Землі цілої волості вилучаються в казну, її населення переселяється, в тому числі в Новоросію [2, с. 106].

У відповідності до іменного указу імператора від 7.06.1812 р. Сенат 20 червня видає відповідний Указ про формування полків, хоч військове відомство цим вже давно займається. Тепер до процесу формування долучаються структури Міністерства внутрішніх справ, місцеві органи влади. Проте навіть в умовах розпочавшихся бойових дій місцеві представницькі шляхетські органи без особливого ентузіазму виконують даний Указ, посилаючись на зловживання прийомщиків від військ. Так зазначаючи заднім числом від 12.09.1812 р., що добровільно дворяни могли б виставити ще більше ратників, київський губернський маршал граф Потоцький скаржиться на дії військових структур по формуванню дивізії [3, с. 464-465]. Проте тяжкий початок кампанії, відступ армії на схід змушував військову бюрократію до рішучих дій, що робило прямий супротив, чи явну обструкцію надто небезпечними. Потрібно було враховувати ту обставину, що Указ Сенату вимагав, щоб збір козаків завершився не пізніше ніж через місяць після оголошення Указу в повіті, під особисту відповідальність військових губернаторів і губернських правлінь [6, с. 15]. А відповідальним за їх створення фактично став рішучий та впливовий генерал М.О.Милорадович.

Формування полків по рішенню київського генерал-губернатора Милорадовича мало відбуватись: № 1-го – в Махновці, № 2-го – в Білій Церкві, № 3 - Умані. Центром формування полку №4 визначався Кам'янець-Подільський. Але навіть М.О. Милорадович зазначав, що змушений особисто збирати повітових маршалів, оскільки вони затягували справу [6, с. 16-18].

Разом з дворянством розкладка на поставку козаків поширилась на існуючі магістрати, котрі на відміну від колишньої шляхти швидко виконали поставку [6, с. 22-24]. В принципі формування цих полків стало відносно вигідним в сенсі виконання повинностей поміщиками та громадами, оскільки поставка козака та його спорядження на суму в 75 крб. прирівнювалось до поставки двох рекрутів.

Надзвичайно швидко по формуванню дивізії, відповідно до іменного Указу від 15.08 полковнику графу І.О. Вітту, котрий став командувати дивізією, на правах бригадного командира, вже 6 вересня полки виступили на Луцьк в розпорядження 3-ї Західної армії. З осені її очолив П.В. Чичагов. Пізніше козака дивізія ввійшла в склад Окремого резервного корпусу генерал-лейтенанта М.Ф. Остен-Сакена, та прийняли активну участь в бойових діях. Показником активної участі в війні та високої репутації Українських козацьких полків стали як свідчення сучасників, так і нагородження срібними трубами та літаврами з зображенням св. Георгія, а також нагороди практично всьому командному складу, в першу чергу за 40 денний рейд по тилах противника на території Польщі [3, с. 466-467, 472; 6, с. 108-116].

Українські козацькі полки і далі зберігали високу бойову репутацію. Так для прикладу лише за бойові дії в складі вже корпусу Ф.Ф. Вінценгероде за бої 17-20 квітня 1813 р. - 20 унтер-офіцерів та козаків козацьких полків №1 та №3 отримали знаки відзнак Військового ордену (солдатські хрести) [3, с. 472]. Проте участь в бойових діях, постійні марші привели до значних втрат [1, с. 55-58].

До літа 1813 р. Українська козака дивізія мала значний некомплект, котрий виходячи з її особливого статусу, звичними способами ліквідувати не здавалось можливим. В той же час вона проявила себе цінним бойовим з'єднанням, доцільність укомплектування котрого напередодні вирішальних боїв з Наполеоном не викликала сумнівів, навіть не беручи до уваги довоєнних планів уряду Олександра І.

Головнокомандуючий М.Б. Барклай де Толлі 9 липня 1813 р. звертається в Головну квартиру імператора з відповідним запитом за № 690 про укомплектування Українських козацьких полків, некомплект котрих становить понад 1000 чоловік. В свою чергу від імені імператора граф Аракчєєв звернувся до управляючого Військовим міністерством князя О.І. Горчакова з пропозицією розглянути в Комітеті міністрів питання про комплектування українських козацьких полків [5, л. 1].

Пропозиція командування армії, на відміну від 1812 р., передбачала розширення зони комплектування козачої дивізії. Набір планувалось провадити вже не в 16 повітах Київської і Подільської губерній, а в більш ніж 30, тобто уже в усій Подільській губернії (раніше задіяно було 4 повіти з 12), та в частині повітів Волинської губернії, які межували з Київською та Подільською губерніями. Набір мав тривати 6 тижнів, при нормі 30 козаків в повному спорядженні з повіту. Мабуть з ініціативи графа Вітта, котрий добре знав ситуацію, в кожную губернію відряджався штаб-офіцер з посиленою командою. Спеціально передбачалось надання їм затверджених зразків козацького обмундирування та зброї, враховуючи ті проблеми, котрі виникли при спорядженні дивізії 1812 р. [3, л. 2-3].

Армійське командування очікувало, на комплектацію поповнення без особливих складнощів, і відправлення його до армії, котру чекали важкі бої, вже через 2 місяці, після початку набору.

Швидке поповнення полків стало нагальною проблемою. Про подальше ускладнення ситуації в Українській козачій дивізії можна судити по тому, що замість штатних більш ніж 2500 чоловік, в 2-х козачих полках, котрі під командуванням генерал-майора Вітта знаходились в складі корпусу Ф.Ф. Вінценгероде, на середину літа заледве нараховувалось 1250 чоловік [5, с. 144].

Враховуючи скарги на дії військових при комплектуванні дивізії в 1812 р, в тому числі і Подання від 12 вересня 1812 року, Кабінет Міністрів для пришвидшення збору козаків дозволив замінити поставку обмундирування та коней з повітів – грошами, у відповідності існуючим комісаріатським розцінкам. В такому випадку відповідальність за оснащення козаків необхідним спорядженням переходила до відкомандированих штаб-офіцерів. Згідно табелям вартість обмундирування, зброї, коня на одного козака оцінювалась в 415 крб. 65 коп [5, л. 10-12].

Рішенням 19 серпня Кабінет Міністрів затверджує пропозиції Головного командування армії, проте встановлює базову ціну в 400 карбованців на спорядження козака. Крім того визначається, що до виходу козаків з місця формування вони постачаються харчами, фуражем і здійснюють постій на рахунок колишніх власників, та відповідно магістратів і громад. Ця норма мала прискорити формування резервів.

Проте набір козаків, затягнувшись, почав проходити одночасно з 85 рекрутським набором. Якщо збір рекрут йшов відносно успішно, то в належний термін команда в 358 козаків, з відповідними коштами за непоставлене спорядження була скомплектована лише у Волинській губернії, котра і в 1813 р. знаходилась на військовому стані, як найближчий тил Резервної армії в бойових діях проти фортець на теренах Польщі [5, л. 31-34].

В інших губерніях, на відміну від 1812 року, коли дивізію сформували за 2 місяці, набір поповнення затягнувся до весни 1814 року. Командировані для формування резервних команд козаків підполковники Піхільштейн-1, Теміров, Міницький вступали в гострі конфлікти з місцевою цивільною владою, на яку впливали дворянські представницькі органи Київської та Подільської губерній. Так для прикладу, із 300 чоловік зібраних в Подільській губернії, підполковник Міницький - командир 4-го козачого полку, отримав для огляду 254. З них же, навіть за заниженими стандартами 1814 року, більш-менш здатними до служби виявилось 122!! Серед представлених в козаки 109 були старші 45 років, або з явними тілесними дефектами. При розслідування виявилось що серед пред'явлених до прийому знаходились схоплені на дорогах і поставлені до строю неправомірно, в тому числі жителі Бессарабії. Цивільний губернатор граф Сент-Прі та губернський маршал граф Грохольський, котрі відповідали за поставки спорядження та коней обвинувачувались підполковником Міницьким в поставці задорогих, проте бракованих коней, некондиційних сідел, малорозмірного, тісного, неякісного обмундирування [5, с. 54-56].

Багато в чому така ситуація в Подільській губернії склалась через те, що поставка коней зі зброєю та спорядження за традицією, контракувалась та передавалась єврейським підрядникам з отриманням відсотків [5, л. 71-73].

Приблизно така, а може ще складніша ситуація склалась в Київській губернії. Так підполковник Теміров визнав доцільним замовити сідла для свого полку в Москві, як більш дешеві. Це зламало змову підрядників, проте вони відповіли черговими скаргами.

Потурання зловживанням місцевою адміністрацією стали відомими в центрі внаслідок міжвідомчих протиріч. Сприяла цьому і та обставина, що добре обізнаний з традиціями Правобережжя, граф Вітт направив для прийому поповнення, замість звичайних штаб-офіцерів - командирів козачих полків. Вони мали особисту зацікавленість в дотриманні вимог до комплектування, оскільки за неповністю обмундированого чи нездорового козака, прийнятого до полку, вже відповідали особисто вони, в тому числі матеріально. В першій половині XIX ст. призначений імператорським указом полковий командир являв собою значну постать в військовій ієрархії, і з успіхом міг протистояти тиску місцевої влади, особливо за умови законності дій. Тому Кабінет Міністрів затвердив вимоги підполковника Міницького [5; л. 82 об].

Схожі проблеми мав командир 1-го українського козачого полку підполковник Піхельштейн. Він відмовився отримати неякісну кінську зброю в Київському повіті. Право на постачання зброї, котра мала поставлятися від дворянства, було отримано трьома підрядчиками – євреями з містечка Сквири, зі знижкою (відкатом) в 25 карбованців за комплект. Як наслідок зброя виявилась зовсім некондиційною [5, л. 85-91 об]. Коли підполковник Піхельштейн виявив готовність сам організувати поставку зброї, представники постачальників Юхель Канторщик та Шльома Сабеелович, заручившись підтримкою губернського маршала графа Потоцького, заявили про готовність виконувати контракт, проте при умові прийому вже виготовленої без зразка зброї [5, л. 91 об.-92 об]. І знову, вже 1 лютого 1814 року, в черговий раз губернське правління та губернський маршал отримали вказівки дотримуватись встановлених зразків та відповідної якості спорядження, а в разі відмови відповідні кошти передати полковим командирам чи в Казенну палату. Адже мова йшла про регулярні частини [5, л. 93-97].

Оскільки графи Сент-Прі і Грохольський, тим паче граф Потоцький належали до аристократичних кіл імперії та входили до зміцнілого в 1814 р. пропольського лоббі, вони разом з ним використовували свої зв'язки в Петербурзі та Відні. Справа вийшла на новий рівень. Для ревізії ситуації та розв'язання конфлікту на Правобережжя від МВС направлявся начальник 4-ї округи Внутрішньої стражі генерал-майор фон Дістерло [5, л. 115-119].

З великими труднощами збір поповнення завершився до літа 1814 року, на більш-менш компромісній основі. Військові пом'якшили свої вимоги, оскільки бойові дії вже закінчились. Проте розпочата справа привела до відсторонення ряду службових осіб. В тому числі в відставку відправився і генерал-майор Дістерло, котрий не зміг, чи не схотів добитись виконання рішень уряду. [5, л. 186-190]

Апогеем історії з комплектуванням козачих полків стали спроби невдалих поставщиків спорядження, заручившись підтримкою губернських маршалів цього разу отримати компенсацію з Військового міністерства за втрачену вигоду. Як наслідок відповідним губернаторам аргументовано пояснили та рекомендували довести до відома дворянських зібрань і скаржників, що за невиконані підряди в Російській імперії, на відміну від колишньої Речі Посполитої не платять. [5, л. 220-229]

Проте програючи в дрібницях колишнє польське дворянство, через свої представницькі органи опираючись комплектації Української козачої дивізії змогло перемогти в головному. Ідея військового поселення українських козаків в 3-х українських губерніях Правобережжя, або принаймі в 16 повітах Київщини та Поділля так і неореалізувалась.

В переможному 1814 році уряд Олександра I починає активно заgravати з польськими спільнотами, маючи на увазі створення Польського королівства на більшій частині території Варшавського герцогства, з можливим долученням до нього Литви. Тому Українська козача дивізія спочатку отримує статус уланської. З часом їй визначається для поселення територія Бузького козачого війська.

Досить нетривала історія Української козачої дивізії, дає можливість поставити цілий ряд досить перспективних проблем, і є певним свідченням про зміну підходів імперського уряду до козацтва, котрі простежуються на рубежі XVIII-XIX ст.. Ці зміни ймовірно пов'язані з переходом від станової монархії до абсолютизму в Росії. Можливо саме ці фактори, в контексті інших реформ уряду Олександра I, часів його „молодих друзів”, вплинули на прийняття нової „Постанови про Чорноморське козаче військо 18.10.1802 р.”, рішення „Про відновлення знову війська Бузьких козаків 26 вересня 1806 року” та введення „Нового устрою Чугуївського війська 18 серпня 1808 року”. Здається варто саме в такому контексті, враховуючи початкову ідею створення військових поселень в Білорусії, розглядати прийняття рішення від 5 червня 1812 про створення Українського козачого війська на Правобережжі. В такому разі ми маємо справу з імперською політикою стримування та протидії (розділяй та володарюй), в умовах підготовки до конфлікту з імперією Наполеона I. Проте реалізація такого плану в повному обсязі не могла не зіграти позитивної ролі для збереження козацької традиції на Правобережжі України, та відкривала певні перспективи для консолідації українських спільнот.

Джерела та література:

1. *Абаліхін Б.* Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1963. – 63 с.
2. *Корішлов А.А.* Курс истории России XIX в. – М. 1991. – 446 с.
3. Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года. Сборник документов. – М., 1962. – 547 с.
4. Поход русской армии против Наполеона в 1813 г. и освобождении Германии. Сборник документов. – М., 1964. – 539 с.
5. Российский государственный военно-исторический архив. Ф.1. Оп. 1. Т.2 Д. 2898. – О укомплектовании Украинских казачьих полков. Начало 19 июля 1813 г.
6. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Збірник документів. – К., 1948. – 145 с.

ПОШТОВА СЛУЖБА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Як відомо становлення поштової служби на Півдні України було пов'язано з запорозьким козацтвом. Ще Д.І. Яворницький звернув на це увагу на сторінках своєї найвідомішої праці – “Історії запорозьких козаків”. Зокрема дослідник описує історію виникнення поштової служби на землях Війська Низового та доводить свою розповідь до 1775 року, року ліквідації Запорозької Січі. А саме до 28 квітня 1775 року, коли було відкрито останній четвертий гін для з'єднання Полтави та відвойованих у турок фортець – Керч та Єнікале [1; 460]. Цей новий гін йшов якраз по фортецям Нової Дніпровської лінії. Тому постає питання, хто далі опікувався поштовою службою. Дана публікація це спроба дати відповідь на це питання.

Поштова служба на Запоріжжі почала формуватись ще в кінці XVII ст. тому в останню чверть XVIII ст. мала цілком сталий, випробуваний на практиці, устрій. Станції та сам шлях розташовувались по козацьким зимівникам, у середньому на відстані 20 верст одна від одної. Ця система була відпрацьована вже до автоматизму і була дуже важливою ланкою яка з'єднувала російські війська на Півдні України, і не лише, з командуванням. Однак, як зазначалось вище, в 1775 році після ліквідації Запорозької Січі та взагалі адміністративної системи Запоріжжя, ліквідується і козацька поштова система. Але катастрофи не відбувається пошта працює як і раніше.

Працюючи з документами з Російського державного архіву давніх актів нами було віднайдено цікавий документ. Це рапорт В.А. Черткова до князя Г.О. Потьомкіна, в якому зазначалось, що станом на 1786 рік поштову службу на Півдні України несуть колишні малоросійські козаки. Сам документ нам не пояснює, але зробимо спробу самі розібратися як відбулась ця заміна запорожців на малоросіян.

Справа в тім, що після ліквідації Запорозької Січі російський уряд зіштовхнувся з рядом проблем пов'язаних з руйнацією декількох служб, функціонування яких було дуже потрібно уряду. Перш за все це стосувалось дніпровських лоцманів та поштової служби. Як відомо дніпровські лоцмани після руйнації Січі розійшлися по домах і російському уряду довелося створювати лоцманську службу майже з нуля [2; 34-35]. З поштою справа була дещо іншою. Поштова служба не потребувала якихось особливих навичок які б могли передаватися від отця до сина або від вчителя до учня. Потрібна була лише спритність, витривалість, знання місцевості та гарні коні. Тому російський уряд нічим не ризикував коли замість запорожців поставив на ті ж самі станції малоросійських козаків, а подекуди і донських. Нові станції дійсно були розташовані по колишніх козацьких зимівниках та фортецях Нової Дніпровської лінії., що значно пришвидшило та полегшило доставку пошти. Так в документах знаходимо перерахування цих станцій “Лычково”, “Губиниха” (у Д.І. Яворницького – “зимівник Губи”), Кирилівська фортеця, Новогригор'ївська, Олександрівська, Петровська [3; арк. 177-178]. Таким чином, малоросійські козаки і несли службу до 1786 року, коли їх остаточно було замінено на донських. Це було пов'язано з тим, що 1784 року козацький устрій було скасовано і малоросійські козаки стали карабінерами.

Публікацію здійснено популярним способом, із збереженням граматичних та орфографічних особливостей документа. Твердий знак наприкінці слів опущено. Літери “і” та “Ѣ” передані, відповідно, як “и” та “е”.

Джерела та література

1. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1./Редкол.: П.С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.
2. *Бойко А.В.* До історії Дніпровських лоцманів // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1996. – С. 34 – 40.
3. Російський державний архів давніх актів, Ф. 16, Оп. 1, Спр. 787, Ч. 8.

№ 1.

28 февраля 1786.

Его СВЕТЛОСТИ

Высокопovelительному господину генерал фелдмаршалу, государственной военной коллегии президенту, Сентору Екатеринославскому и Таврическому генерал губернатору и разных ординов кавалеру князю Григорию Александровичу Потемкину.

Правителя Екатеринославского
наместничества и кавалера.

Рaпорт.

По предписанию вашей светлости в прошлом году ко мне последовавшему, дав я знать в тоже время г-ну генерал маиору и крепости Александровской обер каменданту Ланову, об отпуске всех находящихся в команде Его наднепровской линии малороссийских козаков в дома к их команде, и от него господина генерал маиора получил в ответ сообщение, что оные, малоросейские козаки почти все занимаются в содержании почт, которых от Новомосковска до Кальмиуса состоит пятнадцать станций для возки ординарной почты, и следующих в Таганрог и в Кавказское наместничество куреров, почему и помянутых козаков отпустить нет возможности; а как почта в Таганрог и Кавказское наместничество учреждена, от Новомосковска чрез // Павлоград до Мариуполя, а для коммуникации с Днепровскою линию имеются таковые ж почтовые станции от Новомосковска до Александровской крепости, потому и остается устроить почту от крепости до крепости, начиная от Александровской до крепости Петровской, для чего и сообщил я к помянутому господину генерал маиору Ланову, дабы он оставя на время из тех бывших козаков, на каждой станции по шести человек, отпустил протчих всех в их дома, о чем вашей светлости сим донося, покорнейше прошу, на смену и сим остающимся по прописанной необходимой надобности, бывшим козакам, повелеть господину генерал порутчику и кавалеру Текелии, отрядить к господину генерал маиору Ланову пятьдесят человек донских козаков, как для сообщения крепостей на Днепровской линии, так и для других нужных употреблений.

[Підпис]

№ 297
февраля. 15го.
1786 года
Кременчуг

РДАДА, Ф. 16, Он. 1, Спр. 693, Ч. 5, Арк. 74 – 74 зв.

№ 2.

Расписание о состоящих а Азовской губернии почтовых станциях с показанием от одной додругой верст ипоскольку накаждой лошадей содержат.				
декабря [] дня 1776 года				
от крепости Белевской чрез Новосклицу нановую линию докрепости Петровской.	в каких местах расположены станции	Число верст	Число лошадей	где донскими лошадьми станции содержатца
	Крепости Белевской Докрепости Козловской Долычкова	24 13	20 16 6	

ДОКУМЕНТИ З АРХІВУ КОША ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО. ПРОЇЗДЖІ ЛИСТИ, РАПОРТИ, АТЕСТАТИ

Невід'ємною складовою нормального існування будь-якого соціального утворення є документальна система. Саме в пам'ятках писемності з найбільшою повнотою висвітлюються різні аспекти життєдіяльності Запорозької козацької держави. Документи, що належать до найбільш інформативних джерел, обслуговували певні соціальні функції запорозького співтовариства, його внутрішнє життя і стосунки із зовнішнім світом. У військовій канцелярії зберігався архів Коша Запорозького. Звідси документи відправлялися і сюди надходили з інших канцелярій. На жаль, значна частина документального масиву Січового архіву, передусім XVI-XVII ст., загинула внаслідок бурхливих подій козацької історії, пожеж, навмисного знищення, людської байдужості тощо. Багато документів розпорошені по архівах інших країн: Польщі, Росії, Туреччині, Швеції та ін. До нашого часу компактно і найбільш повно зберігся лише архів Коша Нової Січі (1734-1775), але й він зазнав значних втрат. Цей оригінальний документальний комплекс зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (ф. 229) [1] і активно вводиться до наукового обігу вітчизняними істориками та археографами [2].

Архів Коша має тривалу "одісею". Після скасування Запорозької Січі у 1775 р. він зберігався в Покровському, Катеринославі, Одесі, Харкові й, нарешті опинився у Києві. Вперше звернув увагу на цей архів катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов; 1781-1858), який очолював місцеву єпархію у 1828-1836 рр., і якого академік Дмитро Яворницький вважав першим істориком краю [3]. Січовий архів зберігався в катеринославській губернській канцелярії, куди він потрапив у складі архіву канцелярії Слов'янської провінції [4]. Окрім того, певну кількість запорозьких документів Гавриїл розшукав в Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі – цій святині запорозького козацтва [5]. Проте пріоритет у дослідженні й введенні до наукового обігу документів цього архіву належить історикові Полудневої України Аполлону Скальковському (1808-1898) [6]. В евристичній роботі, що її провадив у 1830-х роках в катеринославських архівах А. Скальковський, йому вельми прислужилися архієпископ Гавриїл та голова місцевої казенної палати І. Гладкий [7]. Результатом плідної роботи А. Скальковського з документами архіву Коша, який він вивіз з Катеринослава до Одеси, стала монографія "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького" (Одеса, 1841) [8]. Вивезений до Одеси архів опинився у монопольному використанні А. Скальковського котрий іноді надавав деякі документи для дослідження іншим історикам [9].

Однак А. Скальковський вивіз до Одеси не усі запорозькі документи. Дещо залишилось у катеринославській губернській канцелярії та в архіві консисторії й досліджувалось наступними істориками як-от М. Терновський [10], В. Біднов [11], Н. Полонська-Василенко [12], І. Степанів [13] та ін.

Значних втрат зазнали місцеві архіви під час громадянської війни та фашистської окупації Дніпропетровська (1941-1943). Але й сьогодні у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького зберігаються оригінальні запорозькі документи, в тому числі й з архіву Коша Нової Січі [14]. Ці документи опинилися в музеї не випадково. Розташований в стародавньому запорозькому краї, де й досі живуть нащадки славетних запорозьких козаків і зберігаються козацькі традиції, Дніпропетровський історичний музей став справжньою скарбницею запорозьких реліквій, серед яких чільне місце посідає колекція документів з архіву війська Запорозького низового. Ця колекція склалася завдяки подвижницькій праці й авторитетові неперевершеного знавця історії запорозького козацтва і фундатора Дніпропетровського музею академіка Дмитра Яворницького (1855-1840), який очолював музей понад 30 років (1902-1933) [15].

Оригінальні запорозькі документи були подаровані музею істориком і археографом О. Андрієвським (1845-1902) та архівістом і колекціонером С. Дроздовим (1863-?). Документи січового архіву надішли від С. Дроздова, який у 1920-х роках обіймав посаду завідувача архівного управління на Білоцерківщині [16]. В 1927 р., подорожуючи запорозькими землями, він відвідав Дніпропетровський історичний музей, був вражений його скарбами і велетенською працею Д. Яворницького, котрому писав: "Я спромігся оглянути той дорогоцінний музейний скарб, що Ви скупчили з присутньою Вам енергією на протязі довгих років Вашої корисної для української людності праці. Ще раз надсилаю вам свою щиру подяку. Разом з цим надсилаю до вашого музею деякі архівні матеріали [17].

Хронологічно музейна колекція документів січового архіву охоплює період 1728-1771 рр., а за

різновидом містить, головним чином, такі оригінальні документи, як-от: проїжджі (“кошовські листи”), рапорти, атестати, універсали та ін. Документи створювалися у Військовій канцелярії, що становила центральну установу управління Коша Запорозького війська і перебувала під керівництвом військового писаря. Документообіг військової канцелярії, за визначенням дослідників, був досить інтенсивним і складав у середньому щорічно понад 4 тис. документів, що виходили з Коша, і таку ж кількість, що надходила до Коша [18].

Військова канцелярія Коша Нової Січі зазнала певного впливу з боку російської системи діловодства. Особливо цей вплив посилювався в останні роки існування Запорозької Січі. Того часу фактична влада над Запорожжям поділялася між гетьманом і російським генерал-губернатором, що керував з Києва. Внаслідок спорудження у 1720-30-х роках Української лінії були загарбані північні частини Запорозьких вольностей. У 1750-х роках увесь північний край запорозьких земель відійшов до так званої Нової Сербії, території, яку уряд заселяв сербами, котрі виїжджали з південних провінцій Австро-Угорщини. Окрім Нової Сербії була створена ще й Слово-яно-Сербія. З півдня постійним був тиск кримських татар. Від верховної влади, центральних установ Російської імперії, Генеральної військової канцелярії у Кіш надходили грамоти, маніфести, укази, ордери, універсали, інструкції тощо. У відповідь Кіш направляв чолобитні, донесення, прохання, рапорти. Окрім того, у військовій канцелярії оформлювалися паспорти (проїжджі, кошовські листи), білети, атестати, квити, ухвали, реєстри, списки та ін. Кожен різновид документів обслуговував певну соціальну функцію і мав більш-менш усталений формуляр – мовне оформлення основних складових клаузул документа, їх послідовне розташування, виокремлення певних формул [19]. Архітектоніка кожного документа складається, як правило, з трьох частин: початкового протоколу, основної частини і кінцевого протоколу (кінцівки). До реквізитів документів Коша належать гриф та печатка.

Значне розповсюдження на Запорожжі у XVIII ст. мали проїжджі листи (самоназва “кошовські листи”) – своєрідні охоронні грамоти, паспорти, що видавалися козакам на вільне перебування у військових вольностях, на рибну ловлю та інші промисли, на проїзд, зокрема до Києва на поклін святим мощам, та в інших справах. З проїжджими листами запорожці їздили для торгівлі в Умань, Смілу та інші міста. Цей різновид документів не мав усталеної самоназви. Наприкінці 1720-х – на початку 1730-х років (за даними музейної збірки) цей різновид мав самоназву “лист”, “кошовський лист”, а у 1760-х роках – “пашпорт” [20]. Усі проїжджі листи розпочинаються інскрипцією – вказівкою на адресата і засвідчуються підписом кошового отамана, або особи, яка тимчасово заступала його. Так, “кошовський лист”, виданий 17 травня 1728 р. козакові Кушівського куреня Микиті на проїзд до Києва, був засвідчений суддею війська Запорозького Низового Карпом Сидоренком [21].

Обов'язковим й усталеним елементом в документації, що виходила з канцелярії Коша Запорозького, був підпис кошового із супроводжувальним записом у формулі: “[...] отаман кошовий війська Запорозького Низового з товариством”. Ця “дія миром” (з товариством), як зазначив ще свого часу А. Скальковський, була необхідною умовою у формах письмових зносин на Січі й свідчила, на думку того ж Скальковського, про орденську рівність запорозького товариства [22]. В кошовському листі від 17 серпня 1732 р. козакові Дерев'янківського куреня Опанасу Волошину на вільний проїзд до Києва підпис має таку формулу: “Іван Малашевич, отаман кошовий Войска Запорожского Низового з товариством” [23]. Аналогічне кліше спостерігаємо також у підписах осіб, що тимчасово заступали посаду кошового отамана. Проїжджий лист з Коша товаришеві Кушівського куреня Микиті від 17 травня 1728 р. має підпис військового судді: “Вашим панским милостям всех благ доброжелатель Карп Сидоренко, судія Войска Запорожского Низового з товариством” [24]. Ще один кошовський лист, що зберігається в музейній колекції, виданий за підписом кошового Івана Малашевича козакові Платнерівського куреня Матвію Чорному на вільний проїзд до Києва [25].

Серед автентичних документів архіву Коша значний масив складають рапорти. Рапорт (“репорт” – від франц. “rapporter”, тобто приносити, повідомляти) – виконавчий документ, що мав широке розповсюдження у XVIII ст. Рапорт становив собою звіт, відповідь кошового отамана на ордер київського генерал-губернатора, якому підпорядковувалася Нова Січ (Останній Кіш Запорозький). Формуляр рапортів, як і розглянуті вище “кошовські листи”, складається також з трьох частин. Початковий протокол обов'язково містить інскрипцію у формулі: “Високородний господин, высокопревосходительнейший господин генерал-аншеф й кавалер і Киевской губернии генерал губернатор Михайло Иванович Леонтьев, всемилостивейший наш добродей”; чи в іншому варіанті: “В Киевскую губернскую канцелярию”. В тексті рапортів зафіксована самоназва документа, причому в різних структурах формуляра, зокрема в інскрипції та в наративі (оповідній частині основного протоколу). У 40-50-ті роки XVIII ст. рапорти містили значну за обсягом оповідну частину. Визначальними рисами рапортів цього періоду були одноплановість, доповідний характер інформації, відсутність елементів прохання у викладі. З часом

формуляр рапортів стає чіткішим, виклад конкретішим і стислим [26]. Оповідна частина основного протоколу рапортів містить інформацію про зміст указів, ордерів, листів, отриманих з вищої інстанції, а також детальний опис здійснених заходів стосовно їх виконання.

Рапорти засвідчувалися підписом кошового отамана у формулі, аналогічний підпису на розглянутих раніше проїжджих листах. Серед елементів реквізиту даного різновиду документів найбільше розповсюдження мали грифи: “покорний рапорт”, “по секрету” (у верхньому куті аркуша).

Рапорти містять різну інформацію, зокрема про щорічні взаємні суперечки козаків зі своїми сусідами з приводу викрадення худоби, коней, вбивства і взяття у полон, скарги до двору Російської імперії й Оттоманської Порти. Обоюбі претензії запорожців і татар містяться в рапорті кошового Костянтина Малашевича до київського генерал-губернатора І. Леонтьєва (23.06.1743 р.) [27]. 27 квітня 1753 р. до київської губернської канцелярії був надісланий покірний рапорт кошового Павла Івановича стосовно справи про утиски, що їх зазнали запорожці з боку татар в урочищі Мертві Води [28]. Рапорт “по секрету” до київського генерал-губернатора І. Глебова відправив 22 серпня 1762 р. кошовий отаман Петро Калнишевський. У цьому рапорті йдеться про таємне донесення коменданта містечка Торговиці Якова Квяткевича стосовно руху польських військ під орудою графа Потоцького до турецьких кордонів [29].

У музейній колекції зберігається ще один рапорт кошового П. Калнишевського від 5 грудня 1768 р. кременчуцькому обер-комендантові стосовно заборони проїзду запорожців через форпости в Україну. [30]. Рапорти за підписом кошових отаманів надсилалися й командуючим російської армії. Так, 2 квітня 1772 р. кошовий отаман Петро Калнишевський надіслав рапорт командуючому 2-ої армії генерал-аншефу В. Долгорукому з проханням припинити загарбання запорозьких земель поселенцями Катериненської провінції. Ці поселенці переходили за Українську лінію й оселялися на споконвічних землях війська Запорозького, осаджували слободки і села. Цей документ віддзеркалює процес енергійного просування Росії на південь й активного наступу російського царату на землі Запорозьких Вольностей, коли “годинник історії” вже почав відраховувати останні часи існування запорозької вольниці.

Облікові документи з архіву Коша Нової Січі в музейній збірці репрезентовані фрагментом машинописної копії перепису козаків і посполтих Протовчанської та Орільської паланок за 1770 р. (34 арк.) [31]. Перепис робився за наказом Коша. Формуляр документа має рубрики, що містять інформацію про козаків, їхню кількість, соціальний стан, худобу, коней тощо. Перепис висвітлює соціально-економічний стан Запорозжя напередодні скасування Січі й окрім того є важливим джерелом з української козацької антропоніміки.

Документи січового архіву зберігаються також у особових фондах музейного зібрання, зокрема, в особовому фонді полтавського бургомістра початку XIX ст. Павла Руденка – колишнього запорозького козака, товариша Корсунського куреня, який 17 листопада 1771 р. отримав з військової канцелярії атестат за підписом кошового отамана Петра Калнишевського. Оригінал цього документа, що зберігається в музеї [32], був знайдений у 1904 р. Д. Яворницьким у селі Січкарьовці, що на Катеринославщині, у маєтку В. Магденка – родича Руденків [33].

Атестат становить собою посвідчення, послужний список з біографічними даними. Атестат Павла Руденка містить інформацію про його родину, службу в Січі, участь у військових походах тощо. З цього документа дізнаємось, що дід Павла Руденка – Яків Рудий – мешкав у Чигирині. Коли місто підпало під владу Польщі, він пішов на Січ разом з двома небожами – Іваном та Костянтином, записався до Пашківського куреня, згодом одружився і оселився у Полтаві. Павло Руденко, також відслуживши на Січі 13 років, одружився й оселився у Полтаві, згодом став бургомістром цього міста.

Привертає увагу ще один атестат, виданий полковому старшині Василю Чернявському, який виховувався в Пашківському курені, служив у Військовій канцелярії, керував Перевізькою паланкою, виконував дипломатичні місії, брав участь у битвах під Дубоссарами, Очаковом та ін. Маючи намір одружитися, В. Чернявський звернувся до товариства з проханням звільнити його з Війська і отримав атестат [34].

Документи архіву Коша Запорозького засвідчувалися, окрім підпису кошового отамана, ще й печаткою. Печатки були вошані та сургучні, круглі, із зображенням козака з рушницею і літерним супровідом.

Багато різноманітної інформації містять документи архіву Коша Війська Запорозького. Вони становлять цінне джерело з історії запорозького козацтва, висвітлюють різні аспекти життя козацького соціуму, містять інформацію з козацької антропоніміки, сфрагістики, генеалогії. Ці пам’ятки писемності віддзеркалюють знакові події й повсякденне життя славних лицарів українського Степу.

Джерела та література:

1. Архів Запорозької Січі: Опис матеріалів. – К., 1931; 2-е вид. – К., 1994.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734-1775. – Т. 1. – К., 1998.
3. *Яворницький Д.И.* История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С. 72.
4. *Бедінов В.* Материалы для колонизации бывших запорожских владений // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (далі: ЛЕУАК). – Вып. 9. – Екатеринослав, 1914. – С. 172, 173, 186, 187; *Біднов В.* Аполон Скальковський як історик Степової України // *Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присв. ... проф. Т.Г. Масарикові.* – Прага, 1925. – С. 295, 311-314.
5. *Гавриш (Розанов).* Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. – Одесса, 1838. – С. 113, 114.
6. *Хмарський В.М.* З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998. – С. 126-145.
7. Там само. – С. 62-63, 76-79; *Скальковский А.А.* Очерки Запорожья // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1840. № 3. Отд. II. – С. 191; *Біднов В.* Аполон Скальковський як історик Степової України. – С. 295.
8. *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841; 2-е вид. – 1846; 3-є вид. – 1885; *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.* -Дніпропетровськ, 1994.
9. *Новицький Я.П.* Материалы для истории запорожских казаков // ЛЕУАК. – Вып. 5.-Екатеринослав, 1909. – С. 1-98.
10. Дніпропетровський історичний музей (далі – ДІМ). – ВР. Ф. 10. – Арх-20481, 20482.
11. *Бедінов В.* К истории бывших запорожских старшин й казаков // ЛЕУАК. – Вып. 10.-Екатеринослав, 1915. – С. 217-263.
12. *Полонська-Василенко Н.* Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // *Український історик.* – 1983. – № 2-4. – С. 49.
13. *Степанів І.С.* До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // *Записки Дніпропетровського інституту народної освіти.* – Т. 1. – Дніпропетровськ, 1927. – С. 374.
14. *Мицик Ю.А.* Документи Дніпропетровського історичного музею як джерело до вивчення історії Росії та України XVII-XVIII ст. // *Архіви України.* – 1985. – № 5. – С. 58-61; *Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: Каталог музейної колекції актових джерел XVII-XIX ст.* – Дніпропетровськ, 1993. – С. 7, 9-11, 15-20; *Абросимова С.В., Мицик Ю.А.* Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // *Південна Україна XVIII-XIX століття.* – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 7-29.
15. *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; *Абросимова С.* Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.
16. *Гептнер Л. С.Л.* Дроздов-Мишківський // *Бібліологічні вісті.* – 1928. – № 1. – С. 137-138.
17. ДІМ. – ВР. – Ф. 10.-Арх-17720.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. – С. 27.
19. *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 59-75.
20. ДІМ. – ВР. – Ф. 1. – Арх-39646.
21. Там само. – Арх-41135.
22. *Скальковский А.* Історія Нової Січі... – С. 82, 84.
23. ДІМ. – ВР. – Ф. 1. – Арх-41136.
24. Там само. – Арх-41135.
25. Там само. – АФД-49.
26. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 37.
27. ДІМ. – ВР. – Ф. 1. – Арх-633/1.
28. Там само. – Арх-640/4.
29. Там само. – Арх-39647.
30. Там само. – Арх-39646.
31. Там само. – Ф. 2.-Арх-316.
32. Там само. – Ф. 23.-АФД-46.
33. *Эварницкий Д.И. [Яворницький Д.І.].* Из истории нашего края // *Вестник Екатеринославского земства.* – 1904. – № 2-3. – С. 49.
34. ДІМ. – ВР. – Ф. 2.-Арх-639/4.

ХРЕСТ СІЧОВОЇ ЦЕРКВИ У КОЛЕКЦІЇ НІКОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Фонди Нікопольського державного краєзнавчого музею вважаються однією з кращих скарбниць козацьких старожитностей, що зберігаються в музеях України. 27 з них відносяться до державного реєстру національно- культурного надбання. Серед цих речей – хрест надбаневий, походження якого можна пов'язати з церквою на Микитинській Січі (1639-1652). Він цікавий для дослідників не тільки як вироб запорозького кустарного ковальства другої половини XVII – першої половини XVIII століття, але й у зв'язку з тими питаннями, які виникають з приводу самого хреста, його історії.

Надбаневий хрест (К-264) – залізний, кований. Висота – 240 см, ширина – 140 см. Перехрестя складається з двох парних рейок, між якими – хвилястий орнамент. На кінцях – оздоблення, що мають фігурну форму у вигляді трьох круглих пелюсток. На перехресті – зображення сонця у вигляді двох залізних смужок, зігнутих по колу і склепаних, які утримують 24 промені, довжиною 18, 5 см. У нижній частині хреста – зображення півмісяця, який розташований горизонтально; його довжина – 42 см, ширина – 8 см, склепаний з двох половинок. Нижче – куля (Ш – 20 см), склепана з двох напівсфер, приплюснутих по вертикальній вісі. Під нею – конусоподібна основа, виготовлена з двох половинок (Ш – 14 см, висота – 25 см). Цей надбаневий хрест був виготовлений невідомими запорозькими ковалями. Зберігався у Нікопольській Свято-Покровській церкві і в 1950-і роки був переданий на зберігання до Нікопольського державного краєзнавчого музею.

Поєднання символів хреста та півмісяця було типовим для бань козацьких церков. В умовах постійних воєн з Османською імперією та Кримським ханством, у середовищі православного духовенства була популярна думка, що хрест над півмісяцем символізує перемогу християн над бусурманами. Це трактування замінило більш ранні символи, що розміщувалися на банях церков, зокрема – символ чаші, в яку стікає кров, як означення перемоги над язичництвом. Проте, релігійний символ півмісяця існував за виникнення ісламу. Крім того, не слід забувати, що півмісяця на прапорах мусульманських держав, включно з турецьким були розташовані вертикально, а не горизонтально. Отже горизонтальне розташування півмісяця є має давню традицію, що походить, можливо, від прадавньої трипільської археологічної культури. Адже знак півмісяця прикрашав трипільські храми на теренах сучасної України з кінця V і до початку III тис. до н. е. Християнство значно розширила трактування цього символу, немов-би поділило світову історію на два періоди – до і після народження Христа. То ж хрест над півмісяцем поєднував в одне нерозривне й безперервне ціле дохристиянський час із сьогоденням та майбуттям. Останніми роками відновлено й збудовано багато нових церков. Але на банях ставлять звичайні хрести. Таким чином втрачається символ півмісяця як важлива складова християнської ідеї в історії козацтва.

Згідно з припущенням Д.І. Яворницького, єдиною пам'яткою XVII ст. що зберігається в Нікопольському краєзнавчому музеї і що дійшла до нашого часу, є залізний хрест з Микитинської Січової церкви, де за літописом С. Величка молився Б. Хмельницький. І тут виникає протиріччя – якою ж була Микитинська січова церква? Д.І. Яворницький в „Історії запорозького козацтва” пише, що Микитинській Січі була не стаціонарною, але будувалася як тимчасова: “Микитинська церква була другою після самарськомиколаївської у запорозькому краї; треба думати однак, що ця друга церква була не постійна, а тимчасова, рухома”. В іншій своїй праці, “Запорожжя в залишках старовини...” Дмитро Іванович висловився вже не так категорично з цього приводу. Він пише: “Внаслідок відсутності позитивних даних, не можна нічого сказати про те, чи була на Микитиному ще за часів існування там Січі постійна церква чи ні. Переказ, однак, вирішує це питання в позитивному сенсі”

На думку Олени Апанович, “була ще одна особливість на Січі – похідні церкви. Робились вони з грубого полотна та церати й нагадували намети. Запорожці возили їх з собою в походи, встановлювали поблизу сторожових постів – „бекетів” Саме в похідній церкві на Микитиному Розі, між іншим, відслужили молебні, коли Богдана Хмельницького обрали гетьманом на раді в Січі і коли він на чолі загону вийшов на першу визвольну битву українського народу під Жовтими Водами. Після перемоги Хмельницький надіслав у січову церкву 300 талерів”. Іван Карелін, священник і краєзнавець, що жив у Нікополі в XIX ст., вагається щось стверджувати напевне, але каже, що в Микитиному “...постройки церкви не было. Хотя нельзя предположить, что запорожские казаки не имели походной войсковой церкви с достаточным числом духовенства, – что было всегда православно-христианским их долгом”

Але ці висновки можна поставити під сумнів. Нам здається, що в Микитиному все ж була стаціонарна церква. Звернімось до Самійла Величка, який у своєму літописі пише: "...друга частина з Хмельницьким та кошовим пішла в церкву, до якої задзвонили" (т.1, с.59). Заснована в 1639 році Микитинська Січ мала велике значення для запорозького товариства, яке, звісно, не могло проіснувати 13 років без стаціонарної церкви, враховуючи ще й традиційно високу релігійність козацтва, а також те, що першою будівлею на новозведеній Січі завжди була церква. У Чортомлицькій Січі на нараді козаки вирішили побудувати церкву на честь Покрови, вона була закінчена до храмового свята – 1 жовтня" Таким чином, не минуло й року, як запорожці возвели храм, перш ніж будувати інші, навіть життєво необхідні будівлі. І хіба б Хмельницький дав 300 талерів, величезну на той час суму, для тимчасової церкви? Мабуть, останнім аргументом на користь існування стаціонарної дерев'яної церкви Покрови Пресвятої Богородиці на Микитинській Січі є вищезгаданий хрест, що зберігся до нашого часу. Але з перенесенням Січі і заснування Чортомлицької у 1652 році, після 1654 р. прийшла у занепад і церква Покрови на Микитиному Розі. А бурхливі події визвольної війни завершили свою справу.

Таким чином, у зв'язку з відсутністю документальних джерел про існування стаціонарної церкви на Микитинській Січі, ми не можемо стверджувати напевне, що така дійсно діяла, але й заперечувати її існування немає підстав. Вирішення цього питання за подальшим вивченням нових архівних документів, а також за археологічними дослідженнями місця розташування Січі.

І. І. Лиман

ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЧАСІВ КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

До червня 1775 р. основною перешкодою для поширення уніфікаційних тенденцій на південноукраїнські землі залишалось існування тут Вольностей Війська Запорозького. Адже вони в адміністративно-територіальному, військовому, господарському, релігійному та цілому ряді інших аспектів зберігали свою окремішність і, м'яко кажучи, не зовсім вписувались у загальноімперську систему.

Разом з тим, впродовж періоду Нової Січі ця окремішність не залишалась незмінною і в умовах тиску з боку імперської влади, який значно посилювався зі сходженням на престол Катерини II, кошовому отаману та підпорядкованому йому козацтву довелося докладати все більше зусиль для її збереження.

Ті зміни, які відбувались на півдні України після ліквідації Нової Січі, вимагали, з точки зору Петербурга, трансформації церковно-адміністративної системи регіону. Поширена довгий час версія стосовно причин заснування Слов'янської та Херсонської єпархії досить точно відбита в такому формулюванні: "Після завоювання цього краю честь російської зброї вимагала, щоб у завойованому кров'ю російських воїнів Новоросійському краї все було російське: населення, правління, судочинство, мова, освіта, промисловий і торговельний рух. А з російським життям повинна була встановитись тут віра православна" [4, с. 18]. Як це не здається нелогічним, але вагомий раціональний елемент у цій сентенції є. Де ж ця логіка? Адже як можна казати про прагнення все зробити російським, коли влада доклала чималих зусиль для колонізації краю іноземцями, представниками яких, між іншим, були і перші південноукраїнські єпархіальні архієреї? Логіка саме в тім, що російською, імперською була церковно-адміністративна система, що тут розвивалась. Російською як у плані чіткого прямого підпорядкування Синоду, явно вираженої спрямованості на обслуговування інтересів імперської влади, так і в методах, які нею використовувались, серед яких одним із провідних залишався метод уніфікації.

Що ж стосується того, що регіон потребував "установлення" православної віри, то тут, звичайно, автор наведеної цитати чи свідомо, чи не усвідомлено, але вдається до практики замовчування, пересмикування та певного перекручення відомих уже на той час фактів. Православна церква станом на 1775 р. мала на півдні України не лише давні традиції, але і досить розгалужену мережу церковно-адміністративних одиниць. Але ці одиниці не були зосереджені під юрисдикцією одного єпархіального архієрея.

© Лиман І.І.

Запорожжя, яке до переходу козаків на початку XVIII ст. під протекцію кримського хана в духовній сфері підпорядковувалось безпосередньо лише ставропігійному Києво-Межигірському монастирю, а через нього — Московському патріарху, після повернення і заснування Нової Січі у вирішенні низки релігійних питань стало залежати від київських єпархіальних архієреїв (в цьому плані помиляється О. Тригуб, пишучи, що Запорожжя “завжди” відносилось до київської митрополії [13, с. 107]).

Київські владики не мали змоги плідно контролювати територію Запорозьких Вольностей, бо якщо в інших частинах Київської єпархії діяли протопопії та намісні правління, які і служили проміжною ланкою між парафіяльним духовенством і єпархіальним керівництвом, то на Запорожжі тривалий час таких установ не існувало. Тільки на початку 60-х рр. було влаштоване Старокодацьке духовне намісне правління, яке деякою мірою і стало посередником у взаєминах Коша і київських архієреїв у питаннях управління частиною запорозьких церков [7, с. 467]. Саме запровадження правління було викликане спробою запорожців влаштувати в себе власну архієрейську кафедру, незалежну від київського владики [6, с. 312; 8, с. 34 – 36]. Втім, ні київські митрополити, ні Києво-Межигірський монастир, ані Старокодацьке духовне намісне правління не лише не стали фактичними керівниками церковною справою на Запорожжі, але не могли навіть ефективно контролювати її, не маючи докладних відомостей про релігійні споруди і духовенство на території Вольностей. Як зазначив Ю. Мицик, лише з ліквідацією Січі Російською імперією була “вирішена” проблема церковної автономії Вольностей [10, с. 73].

З утворенням Нової Сербії частина церков Запорозьких Вольностей, яка опинилась на її території, вийшла із залежності від Коша, але кілька років релігійні споруди Нової Сербії, як і раніше, ще знаходились під юрисдикцією київського єпархіального архієрея. У 1756 р. Нова Сербія з Єлизаветградом відійшла до складу Переяславської та Бориспільської єпархії. На цей час там діяло три протопопії: Новомиргородська, Криловська та Єлизаветградська [11, с. 494; 3, с. 87]. 31 травня 1756 р. частина церков Єлизаветградської протопопії була перепідпорядкована спеціально запровадженому Кам'янському намісному правлінню з хрестовим намісником Артемієм Зосимовичем, який з 1758 р. перейшов у безпосередню юрисдикцію консисторії, відтепер не залежачи від Єлизаветграда. Така конфігурація проіснувала в цій частині регіону до середини 70-х рр. Хоча у 1758 р. І. Хорват намагався отримати дозвіл Синоду на влаштування в Новій Сербії самостійної єпархії, цей проект реалізований не був [12, с. 51].

Чергові зміни відбулись лише після того, як у 1773 р. протопоп Єлизаветградської провінції П. Базилевич, посилаючись на відповідний указ Синоду, звернувся до Переяславського єпископа Іова стосовно залишення в Єлизаветградській провінції лише одного протопопського правління. Єпархіальний архієрей з цього приводу 29 травня того ж року виніс резолюцію, якою інші, крім Єлизаветградського, протопопські правління мали бути ліквідовані, а замість них сформовані намісні правління, прямо підпорядковані правлінню Єлизаветградському. У результаті П. Базилевич отримав під свою юрисдикцію призначеного 7 травня 1775 р. для Жовтого гусарського полку намісника В. Скібінського, який став порядкувати справами колишнього Криловського правління, призначеного 30 червня (липня?) того ж року для Молдавського гусарського полку намісника А. Зеньковського, а також намісника В. Росінського, якому 1 вересня 1775 р. було доручено вести духовні справи Чорного гусарського полку, раніше залежного від Новомиргородської протопопії [9, с. 115, 1025 – 1031].

До речі, рішення Синоду стосовно залишення в Єлизаветградській провінції лише одного протопопу, на яке посилався П. Базилевич, було прийняте ще в червні 1766 р. Робилось це з огляду на конфірмовані Катериною II у 1765 р. штати Новоросійської губернії, якими і передбачалась наявність саме одного протопопу. Переяславська єпархіальна влада тоді просила Синод залишити існуючу мережу протопопських правлінь, які могли продовжити діяти без фінансування з казни і в яких була потреба з огляду на велику відстань від консисторії. Втім, Синод не став іти всупереч штатам, і підтвердив обов'язковість змін, наполягаючи на затвердженні на протопопській посаді кандидатури С. Сулими. Оскільки ж останній не з'явився до Єлизаветграда, справа зупинилась аж до 1 січня 1773 р., коли замість Сулими був призначений Базилевич. І саме його бажання розширити свою компетенцію стало причиною того, що єпархіальне керівництво все ж розглянуло питання про скасування інших протопопій. До цього Переяславська духовна консисторія не була зацікавлена форсувати виконання рішення Синоду, відсутність же С. Сулими була досить зручним приводом для цього.

І П. Базилевич, і керівництво єпархією чудово усвідомлювали, що без проміжних ланок у системі управління контроль за багатьма віддаленими парафіями ставав проблематичним. Тому і відбулася разом із знищенням протопопських правлінь передача залежних від них парафій під нагляд намісників [9, с. 1025 – 1031]. Незручність же, пов'язана з відсутністю протягом кількох років у Єлизаветграді протопопу, пом'якшувалась тим, що відповідні обов'язки виконували інші присутні правління. Та й церков у їхньому

безпосередньому підпорядкуванні було небагато: після відокремлення Кам'янського намісного правління їх залишилось лише тринадцять.

Збереження довгий час протопопій у Новомиргороді та Крилові а також наявність протопопів у Водолагах та Кобеляках дало головному командирі Новоросійської губернії Ф. Воєйкову підстави звернутись у 1773 р. до Київського митрополита Гавриїла з пропозицією влаштувати протопопію в губернському місті Кременчуці, де на той час уже діяло намісне правління. У травні 1774 р. протопопське місце в Кременчуці отримав Є. Савурський, переведений з посади намісника при Покровській церкві Олександрівської фортеці [9, с. 1031 – 1033].

Частина церков, які колись залежали від Київського єпархіального архієрея, змінила підпорядкування через переведення у 1756 р. Слов'яносербії під юрисдикцію Білгородського єпископа і залишалась залежною від останнього до 1776 р. [1, арк. 358 – 362; 12, с. 52; 5, с. 26] (О. Тригуб помилково вважає, що Слов'яносербія залежала від Воронежського архієрея) [13, с. 107].

Коли на запорозьких землях почали будувати фортеці Нової Дніпровської лінії, за відношенням Військової колегії розпорядженням Синоду керівництво церквами та духовенством цих укріплень також було доручено Білгородському єпископу [9, с. 929 – 930]. Йому ж, між іншим, підпорядковувались і церкви фортець Української лінії.

Бахмутські та деякі інші церкви регіону залежали від іншого єпархіального архієрея — Воронежського та Єлецького [1, арк. 342 – 352].

Таким чином, з ліквідацією Вольностей Війська Запорозького землі Новоросійської та Азовської губерній, перебуваючи під єдиним світським керівництвом в особі генерал-губернатора Г. Потьомкіна, у духовних питаннях продовжували залежати від чотирьох єпархіальних архієреїв російської православної церкви: Київського, Переяславського, Білгородського та Воронежського. Це створювало низку незручностей для світської влади, змушеної зноситись із питань, які стосувались церковного життя регіону в цілому, одразу з чотирма преосвященними. Для повноти картини додамо, що церкви Керчі та Сникале не підпорядковувались жодному з цих архієреїв: для заохочення грецьких переселенців останнім було дозволено обрати свого архієпископа, який мав отримувати жалування з російської казни і перебувати в безпосередньому підпорядкуванні Синоду [11, с. 496].

Місце регіону, територіально розширеного в результаті підписання Кючук-Кайнарджийського договору, в геополітичних планах Петербурга вимагало створення тут окремої церковно-територіальної одиниці, яка могла б ефективно допомагати інтеграції краю в загальноімперський простір.

За таких умов і було вирішене питання про заснування Слов'янської та Херсонської єпархії. В іменному указі від 9 вересня 1775 р. зазначалось, що її утворення має знаменувати розширення кордонів російської держави, яке відбулося в результаті “щасливої війни і славного миру”. Визначався досить високий статус єпархії — вона була піднесена до ступеня першого під Тверською. Указ мав ще одне дуже важливе положення: ним визначалась особа, яка посідатиме місце Слов'янського та Херсонського архієпископа. Нею мав стати ієромонах Євгеній (Булгаріс) [2, с. 206 – 207].

Втім, реальні заходи по облаштуванню нової єпархії розпочались не одразу. Можна припустити, що активна розбудова церковного устрою негайно після проголошення створення Слов'янської та Херсонської єпархії і не входила до планів Катерини II. В умовах ламки структури, що склалась тут за часів Нової Січі, і поширення загальноімперського устрою збереження деякий час церковної організації могло стати заспокійливим фактором для незадоволених вчорашніх запорозьких козаків, створивши ілюзію збереження певних традицій.

Джерела та література:

1. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436.
2. ПСЗРИ. — Собр. I. — Т. XX.
3. Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 год // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. III.
4. Е. К. Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельности (по поводу его пятидесятилетия). 1853 – 1903. — Одесса: “Славянская” типография Е. Хрисогелос, 1905.
5. Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. – 1887. — Екатеринослав: тип. Н. Я. Павловскаго.
6. Лиман І. Мелес Анатолій // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.

7. Лиман І.І. Старокодацьке духовне намісне правління // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
8. Лыман И.И. Запорожский иерей Анатолий Мелес // Культурная жизнь Юга России. — 2003. — № 1 (3). — С. 34 – 36.
9. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2000.
10. Мицик Ю. До питання про особливості церковного устрою Запорозької Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: “Тандем-У”, 1999.
11. Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т.2. (XVIII-й век). — Казань: Центральная типография, 1913.
12. Посушко О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. — Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 1998.
13. Тригуб О.П. Історія заснування Катеринославської та Херсонської єпархії (1775 – 1837) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: “Тандем-У”, 1999.

М.І. Закревський

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “НІКОПОЛЬСЬКИЙ РЕГІОН – ЦЕНТР ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У XVII-XVIII СТОЛІТТЯХ”

Проблема відродження історичної спадщини набула в наш час особливої актуальності, оскільки на сучасному етапі державотворення надзвичайно важливим завданням є повернення до історичних традицій українського народу, використання багатовікового досвіду існування козацького самоврядування, пробудження національної пам'яті та гордості за своє минуле. У цьому контексті неабияке значення має вивчення, наукове осмислення та популяризація історії українського козацтва, увічнення імен його славних гетьманів та кошових отаманів – Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Петра Калнишевського.

На науковців покладено відповідальну місію – на основі неупереджених методологічних підходів дослідити проблеми історії українського козацтва не лише як історичного явища, а й як фактора сьогодення України з тим, щоб відродження козацтва стало не лише гаслом, а і головною домінантою духовного, політичного й ментального рівнів буття кожного громадянина держави, основою і надійною запорукою її майбутнього існування.

Важливим кроком на шляху популяризації історичної спадщини Нікопольського регіону стала Всеукраїнська наукова конференція “Нікопольський регіон – центр запорозького козацтва в XVII – XVIII ст.” 20-21 жовтня 2005 року, її ініціатором та організатором виступила Нікопольська філія МАУП. Конференція зібрала відомих у місті Нікополі краєзнавців, істориків, викладачів Нікопольської філії МАУП та інших регіонів України. Головною метою конференції було привернути увагу громадськості до тих проблем, які існують у вивченні історії українського козацтва, його відродження та розвитку на сучасному етапі, місця козацьких організацій в складних умовах державотворення.

Роботу конференції відкрив директор Нікопольської філії МАУП В.І. Чепінога. Він привітав її учасників та підкреслив, що організований науковий форум, попри свої конкретні завдання, відіграє також важливу роль щодо об'єднання зусиль науковців міста та району, викладачів вищої школи, аматорів для спільного вивчення історії українського козацтва, збереження історичної спадщини Нікопольського регіону.

Жвавий інтерес викликала доповідь відомого дослідника історії козацтва директора Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України В.В. Грибовського. У своєму виступі доповідач висвітлював появу на степових просторах Півдня України кочових орд ногайців та складний характер взаємин між ними та запорозькими козаками. Матеріал виступу переконливо показує, що відносини між ногайцями та козаками далеко не завжди мали характер ворожнечі, а більше

нагадували відносини між сусідами. Зокрема, відомо, що гетьман Лівобережної України І.Самойлович був дуже здивований, коли довідався, що І. Сірко дозволив ногайцям випасати табуни на землях Запорозької Січі. На що той відповів, що у ногайців трава посохла в степу і він дозволив їм, по-сусідськи, перегнати худобу на козацькі землі, а коли ж із запорожцями трапляється це лихо, тоді й вони від татар “равномерным снисхождением пользуются”. Найбільш показовим для розуміння життя степового порубіжжя було закінчення листа: “Когда бы и черт, пане гетмане, помогал людям в крайней их нужді, то брезговати тим негодится; бо кажутъ люде: нужда і закон змѣняе. А когда мы, живя с татарами по сосѣдски, помогаем один одному, то сіе умному ни мало не удивительно...”. Як видно із виступу В. Грибовського, Запорозькі Вольності (землі запорозького козацтва) до початку XVIII ст. не відокремлювалися певною лінією кордону від володінь Кримського ханства. Традиційні межі розселення мешканців степового порубіжжя визначалися тим, що запорожці тримали зимівники поблизу степових річок, балок та луків, тоді як у степу пасли худобу ногайці. Близькі сусіди, запорожці і ногайці, виключали ворожнечу із взаємних стосунків, уникали сварок між собою і допомагали одне одному в разі потреби. Ситуація різко змінилася зі встановленням фіксованої лінії кордону і початком землеробської експансії на причорноморські степи. Одночасно змінюється і характер відносин між ногайцями і запорожцями. Припинення землеробської колонізації Півдня стає для ногайців питанням виживання, збереження традиційного способу ведення господарства і пов'язаної з ним культури.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Нікопольської філії МАУП, доцент М.І. Закревський у своєму виступі зупинився на сучасних проблемах відродження та розвитку українського козацтва, його місця в суспільно-політичному житті України та правовій регламентації історико-культурної діяльності козацьких товариств. Було відмічено, що з боку держави існує певна недооцінка ролі та значення козацтва, відсутня і дієва підтримка козацьких організацій. Нагадав доповідач і про те, що у відповідності з вимогами статті 20-ї Конституції України (28 червня 1996 року) було передбачено створення Великого Державного Герба України “з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького” – козак з мушкетом. Герб Війська Запорозького (Низового та Гетьманської України), усвідомлений за козацької доби як державний та національний, має посісти гідне, історично обумовлене місце у Великому Державному Гербі України. Вказана конституційна норма слугує не тільки відображенням складного історичного шляху розвитку нашої держави, а й належним цінуванням символу найдемократичнішої та найгероїчнішої доби вітчизняної історії, що вивершує у свідомості пересічного українця ідеали свободи, повновладдя народу, спадкоємність державотворчих традицій, є своєрідним свідченням прерогативи для Української держави духовних цінностей козацтва.

Відсутність зацікавленої підтримки з боку держави, прагнення на словах, а не ділом сприяти відродженню українського козацтва і призвели до невиконання деяких важливих положень Національної програми відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 рр. Як зазначалося у “Рішенні” спільного засідання Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва, Ради Генеральної старшини та крайових отаманів Українського козацтва (2004 рік), не всі питання можна вирішити на громадських засадах, необхідна активна допомога державних органів. Як наслідок у складі Збройних сил України не створено жодної окремої козацької частини, жодному формуванню не присвоєно почесних звань, пов'язаних з іменами видатних українських гетьманів, козацьких полковників та отаманів; не встановлені стипендії Українського козацтва для слухачів і курсантів вищих навчальних закладів Збройних Сил України та інших військових формувань; не розроблена комплексна програма господарської діяльності Українського козацтва та ціла низка інших питань які так і залишилися лише “гарними намірами”

Викладач Нікопольського інституту ЗНУ А.І. Клос привернув увагу учасників конференції до своєрідного розуміння концепту (істинного значення) терміну “козак”, який на його думку має багатотисячолітню історію і своїми витокami сягає доарійських часів формування сучасних народів.

Своєрідною “родзинкою”, справжній сюрпризом в роботі конференції стала презентація російської військової мапи, складеної у 1775 році. Ця карта охоплює землі Півдня України (в тому числі і землі запорозьких козаків), які після укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору переходили до Росії від Османської імперії. Примірник цієї карти вважався втраченим і лише спільними зусиллями депутата міськради В.А. Сандула та заступника директора Нікопольського державного краєзнавчого музею з наукової роботи М.П. Жуковського був віднайдений.

З інтересом було сприйнято доповіді головного зберігача Нікопольського державного краєзнавчого музею І.В. Анцишкіна “Сучасна Нікопольщина та історія українського козацтва” та заввідділом Нікопольського краєзнавчого музею Л.П. Вариводи “Культура та освіта запорозьких козаків у XVII-XVIII ст.”

Історичну паралель між традиціями козацького самоврядування та сучасними проблемами регіону провів у своєму виступі депутат Нікопольської міськради В.А. Сандул. Внесок Війська Запорозького Низового у розвиток мореплавства на Україні висвітлив дійсний член секції пам'ятникознавства Головної Ради Української спілки охорони пам'ятників історії і культури, журналіст П.С. Макаров.

У ході роботи конференції відбулася екскурсія до місця розташування Микитинської Січі та могили Івана Сірка, де пройшла коротка панахида, а учасники конференції поклали квіти до пам'ятника кошовому отаману.

Підбиваючи підсумки, учасники конференції одноставно відзначили необхідність подальшого вивчення та популяризації історії українського козацтва, важливість розширення джерельної бази досліджень, залучення студентської молоді до науково-пошукової роботи. Закриваючи конференцію, заступник директора з наукової роботи Нікопольської філії МАУП професор В.М. Штанько відзначив високий науковий рівень доповідей і повідомлень, широкий спектр питань, винесених на розгляд конференції, а також зачитав рішення конференції в якому міститься прохання до міського голови С.В. Старуна сприяти перейменуванню Нікопольського державного краєзнавчого музею ім. М. Ломоносова в музей ім. Війська Запорозького Низового. Прийняли учасники конференції і звернення до Президента МАУП Г.В. Щокіна з пропозицією присвоїти НФ МАУП ім'я кошового отамана Івана Дмитровича Сірка.

Ченцова Н. В.

МАЛОВІДОМИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ

Пов'язані з ім'ям Петра Калнишевського документи і факти інтерпретуються вже понад півтора століття. Неоднозначну постать останнього кошового отамана Запорозжя не обминули увагою у своїх наукових студіях кілька поколінь українських істориків. Та не дивлячись на великий набір фактів, вони містять уривчастий характер через брак джерел. Безперечно, найповнішу картину життєвого шляху П. Калнишевського, пов'язану із Запорозькою Січчю, подають документи із архівного зібрання останньої Запорозької Січі, та дослідникам були відомі і свого часу вивчені документи втрачені на сьогоднішній день. Серед маловідомих дослідників джерел з історії запорозького краю збереглося ім'я Миколи Миколайовича Терновського.

У травні 1904 року за дорученням Київського відділення Комітету підготовки до проведення XIII Археологічного з'їзду (що відбувся, як відомо, у серпні 1905 році) в місто Катеринослав приїхав для опрацювання місцевих архівних матеріалів студент Київського університету ім. св. Володимира М. Терновський. Працювати в Катеринослав молодий дослідник приїхав за сприянням діячів Катеринославської вченої архівної комісії – фактично місцевим історичним товариством. Одним з найактивніших його діячів був історик і краєзнавець Василь Олексійович Біднов, який працював у цей час помічником інспектора і викладачем у місті [9, 45]. Тут у „Літописі Катеринославської вченої архівної комісії“ була надрукована в 1904 році його стаття „Последний кошевой Запорожья Петр Иванович Калнышевский“ [2, 45]. В. О. Біднов займався опрацюванням Катеринославських архівів і знаходив у цій справі велику підтримку з боку Д. І. Яворницького. Спільні наукові уподобання і життєві обставини поєднали долі цих людей.

М. Терновський, працюючи в архіві Катеринославського губернського правління, знайшов кілька тек різnorідних матеріалів за період з 1751 по 1769 рік, що складали колись фонд канцелярії Новоросійської губернії. З опублікованого листування Д. І. Яворницького з'ясувалося, що Микола Миколайович Терновський був двоюрідним братом Д. І. Яворницького з боку матері, а його батько Микола Матвійович Терновський працював викладачем близько 1883 року у першій київській гімназії [4, 391, 407].

В архіві Катеринославського губернського правління М. Терновський виявив документи про події в грудні 1768 року в Запорозькій Січі, які набули резонансу як „бунт“ козацької сіроми і були пов'язані з ім'ям кошового отамана Петра Івановича Калнишевського. Молодий дослідник зрозумів значення знайдених документів для історії запорозького козацтва, і це спонукало його, очевидно, не без підтримки старших колег надрукувати їх у місцевому виданні – „Вестнике Екатеринославского земства“ за 1904 р. [7]. Надалі у тому ж році працю „студента Н. Н. Терновского“ (як зазначено на титульній сторінці) видали окремим примірником [8, 1-101]. Невелика за обсягом книжечка має передмову і подану автором наприкінці збірки загальну змістовну характеристику документів. Хоча вони і не являли собою цілісного джерельного комплексу, проте М. Терновський, знаючи про існування Січового архіву останньої

© Ченцова Н.В.

(Підпільненської) Січі, вважав, що віднайдені ним матеріали містять деякі подробиці і уточнення про відомі історикам Запорозжя факти. Документальні матеріали, надруковані вперше молодим вченим, з часом, набули ваги першоджерела.

Опускаючи загальну характеристику усього наведеного М. Терновським матеріалу, зупинимось на подіях грудня 1768 року, які дослідники Запорозжя називали „бунтом запорозької сіроми“. Цю подію описували історики, починаючи від А. Скальковського, який не виділяючи її особливо серед буденних подій у Січі, називав заколотом, одним із чисельних проявів непокори запорозької черні. Описуючи події грудня 1768 року („на другий день свята Різдва Христового“), він вважав причиною її невдоволення сіроми повідомленням про підготовку до війни з Турецькою державою. Після проголошеної промови кошового отамана натовп козаків озброївся, вигнав старшину, звільнив із в'язниці гайдамаків і пограбував оселі отаманів і значних козаків. Кошовому отаману Петру Калнишевському довелося, як писав А. Скальковський, перевдягнувшись у чернечу рясу, ховатися аж у Кодаку [6, 443]. Приблизно так само описували обурення частини запорозького козацтва П. С. Єфименко та Д. І. Яворницький. Останній до причин виступу додавав небажання січовиків визнавати результати виборів старшини [11, 135].

Н. Василенко-Полонська висловила спостереження, що заколоти на Запорозжі по паланкам і козацьким селам не припинялися від 1754 року до кінця існування Січі, але „найбільшим щодо сили і кількості учасників“ вона називала повстання в Січі на Різдво 1768 року під час перевиборів старшини [5, 132-133]. Н. Василенко-Полонська пов'язувала цей виступ із Коліївщиною, підкреслюючи наявність серед козацької маси учасників повстання, особливо детально характеризуючи дії бунтівників які змусили втікати кошового і старшину, здобули архів, два дні утримували Січ під своїм контролем, і, навіть, встигли обрати нового кошового отамана.

М. Терновський першим надрукував рапорт про події у Січі, складений 29 грудня 1768 року Костянтином Марковичем – капітаном фортеці святої Єлизавети, який виконуючи таємне доручення Київського генерал-губернатора і керівника Новоросійської губернії Федора Матвійовича Воєнкова, спостерігав за подіями в Січі та прибуваючими туди перед початком військових дій особами [8, 25-27]. Як очевидець і учасник подій, капітан детально звітував про побачене командирі Новосербського корпусу генерал-майору О. С. Ісакову. Цій же особі, яка із заснуванням в 1764 році Новоросійської губернії на запорозьких землях, виконувала функції віце-губернатора, адресовані ще два документи, складені виконуючим обов'язки коменданта Новосіченського ретраншементу секунд-майором Лаврентієм Мікульшиним та кошовим отаманом Петром Калнишевським, датовані відповідно 28-м і 30-м грудня 1768 року [8, 28-30, 32-33]. Викладена різними свідками інформація про події двох днів: 26 та 27 грудня 1768 року є цікавою для порівняння, враховуючи належність їх авторів до різних станів тогочасного суспільства, ставлення до причин збурення та обставин, за яких їм довелося діяти, і кінцеву оцінку.

Надалі ці матеріали прокоментував Василь (Володимир) Греков у статті „Бунт сіроми на Запорозжі 1768 року“, додавши до матеріалів, опублікованих М. Терновським, ще 8 документів, які торкалися даної справи і зберігалися в Катеринославському окружному архіві в 20-х рр. ХХ ст. у фонді колишньої Новоросійської губернії [3, 209-242]. Автор цієї публікації особливий наголос зробив на соціальних причинах козацького бунту, підкреслюючи двоїсту політику Петра Калнишевського, втручання російських військових чиновників у справи Січі, готовність січової старшини розправитися з бунтівниками, використовуючи російські збройні сили. Проте, швидкий розвиток подій та їх перебіг, пов'язаний із руйнацією майна старшини, рішення фізичного знищення отамана, визволення в'язнів, захоплення Січі, а з нею і влади, „негайне і демонстративне обрання нового кошового й військової старшини, й нарешті, намір бунтарів піддатися турецькій державі, – як зауважував В. Греков, створювали враження не випадкового бешкету сіромах, а виразно виявленого „виношеного ідейного протесту проти своїх „верхів““ [3, 216].

М. Терновський зауважував, що безпосереднім поштовхом до рішучих дій козацької сіроми був арешт під час кулачного бою його найбільш заповзятливих учасників, яких кинули до в'язниці. Сам автор пише: „О причинах бунта, как нам думается, положительно ничего нельзя сказать...“ [8, 100] і далі вказує кілька ймовірних причин, серед яких у документах називаються і бажання запорозців змінити старшину (П. Калнишевський відчувуючи подібні настрої прохав про свою відставку наприкінці 1757 року), і незадоволення утриманням під арештом запорозців і гайдамаків. П. Калнишевський приписував козацьким низам бажання перейти під турецьке підданство, про що повідомляв у листі до Київського генерал-губернатора і командира Новоросійської губернії Ф. М. Воєйкову, вважав і шпигунство французів та поляків проти Російської держави, причинами збурення запорозців. М. Терновський відмітив, що документи правдиво відтворюють послідовність подій, хоча автори, які ними послуговувалися, не завжди були точними у деталях. Наприклад, К. Маркович, свідчить, що кошовий П. Калнишевський під час бунту вибрався через дах свого будинку у Січі і сховався у Новосіченському ретраншементі, де очікував отримати допомогу. Саме звідти, група курінних отаманів і старшини, заручившись підтримкою 5 канонірів і гарматою увійшовши в Січ, умовляннями і зброєю, вбивши близько п'яти десятків козаків, переламала хід подій. Кошовий отаман повернувся до своїх обов'язків, допомога чотирьох російських полків виявилася зайвою, вони були відкликані, не діставшись Січі. Але ще певний час П. Калнишевський доповідав російському військовому керівництву про організацію команд для пошуку бунтівників [8, 33].

Цінність наведених М. Терновським джерел зростає у зв'язку з тим, що в документах січового архіву коротка справа за номером 161 „О бунте в Корсунском курене и других внутренних смятениях в Запорозье“ містить поодинокі документи про події, а листи П. Калнишевського до Новоросійського обер-

коменданта В. О. Черткова з приводу бунту сіроми з архіву Новоросійської губернії взагалі втрачені [1, 111].

Примірник праці М. Терновського „К истории Запорожского края“, який зберігається в бібліотеці Академії наук України ім. В. Вернадського має дарчий напис: „Многоуважаемому Василию Алексеевичу Беднову на память автор студент Н. Н. Терновский. Екатеринослав 20-е ... 1904 г.“, належав, вірогідно, В. О. Біднову. Історик і архівіст, залишивши Катеринослав, з 1918 року працював на посаді професора у створеному Гетьманським урядом П. Скоропадського Українському державному університеті в Кам'янці-Подільському [10, 450]. Звідти у листопаді 1920 року В. О. Біднов виїхав у Польщу, залишивши частину рукописів і книг. У Київ книга потрапила із бібліотеки Кам'янець-Подільського університету, про що мається відповідний штамп. Про подальшу долю дослідника М. М. Терновського відомо, що, як історик і археограф він був членом Київської ученої архівної комісії. Надрукована ним збірка документів з історії останніх часів Запорозжя стала бібліографічною рідкістю, тому подані документи нададуть можливість скористатися ними широкому загалу дослідників.

Література:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. – К.: Наукова думка, 1994.
2. Беднов В. А. Последний кошевой Запорожья. П. Ив. Калнишевский // ЛЕУАК. – Вып. 1. – Екатеринослав, 1904.
3. Греков В. О. Бунт сіроми на Запорожжі 1768 р. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 11. – К., 1927.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н. Капустіної. – Дніпропетровськ: Арт-Пресс, 2005.
5. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995.
6. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994.
7. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края // Вестник Екатеринославского земства, 1904- № 25,26.
8. Терновский Н. Н. К истории Запорожского края. – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1904.
9. Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. - Вип. 2, частина 2. – К., 2004.
10. Ульяновський В. І. Історик церкви Василь Біднов // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1998.
11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990.

А.С. Салюк

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ (КОЗАЦЬКЕ ТОВАРИСТВО НІКОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ): ВІХИ НЕДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Наприкінці 80-х років ХХ ст. на хвилі перебудовних процесів в Україні стрімко розпочався процес національно-культурного відродження. У Нікополі в 1988 р. з кола виникла шанувальників української мови виникла ініціативна група, котра наступного року створила міськрайонний осередок Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (ТУМ) за головуванням вчителя української мови Героя Соціалістичної Праці Ніни Кириченко. У своїй діяльності активісти товариства широко пропагували історію рідного краю, зокрема часів запорозького козацтва; вони ж створювали перші на Січеславщині дитячі козацькі загони. Одними з перших сформувалися загін ім. Івана Сірка у с. Капулівка, під керівництвом історика і краєзнавця Л.Ф. Бурди, а також загін ім. Івана Богуна у м. Нікополі (керівник Т.Г. Жовніна).

У травні 1990 року під час проведення урочистей біля могили кошового отамана І.Д. Сірка актив товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка міста Нікополя і Нікопольського району подав звернення до Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР з пропозицією створити у Нікопольському районі історико-культурну заповідну територію у місцях, пов'язаних з історією запорозького козацтва.

На початку серпня 1990 року біля могили кошового отамана Івана Сірка відбулися масові заходи (зарєєстровано 127 тисяч гостей з різних куточків України та закордону), присвячені 500-річчю українського козацтва. В їх організації та проведенні взяли участь активісти Нікопольського міськрайонного ТУМу, зокрема у проведенні Всеукраїнської наукової конференції, присвяченної вивченню історії запорозького козацтва. Ці знаменні дні стали поштовхом для утворення громадських козацьких організацій, що згодом об'єдналися у Всеукраїнську організацію “Українське козацтво”

© Салюк А.С.

1 червня 1991 року за ініціативи актива ТУМу, депутатів міської ради М.П. Жуковського, Б.Ф. Бабенка, відомого кобзаря Миколи Топчія була створена Нікопольська міська організація “Микитинська Січ”, що увійшла до складу міжобласного об’єднання “Військо Запорозьке”. Першим отаманом “Микитинської Січі” обрано Віктора Дейнеку.

Але особливе значення набув козацький громадсько-патріотичний рух у Нікопольському регіоні після виходу у січні 1995 року Указу Президента України “Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва”. Вже починаючи з квітня 1995 року, в Нікопольський край стали прибувати представники дитячих та молодіжних організацій з Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернігівської, Херсонської та інших областей за досвідом створення дитячо-юнацьких козацьких загонів та організації роботи літкових дитячо-юнацьких козацьких таборів. Такі табори традиційно створювалися на узбережжі Олексіївської затоки (історична річка Чортомлик).

Про це докладно писали не тільки місцеві засоби масової інформації, а й всеукраїнські видання, зокрема часопис “За вільну Україну” розмістив на своїх шпальтах наступні публікації: “Традиції козацькі живі!” (20 травня 1995 р.), “Козацький табір на Нікопольщині” (липень 1995 р.), “Нумо, джури!” (липень 1996 р.), “Там, де була Січ” та інші. І все ж, найбільш широкого визнання в Україні наш козацький край набув, починаючи з 1998 року, коли до керівництва Нікопольським районом прийшов В.О. Євтушенко. Другим документом, підписаним ним з початку роботи як голови райдержадміністрації стало розпорядження “Про відродження історико-культурної заповідної та ландшафтної території Нікопольського району”. І незабаром воно дало свої плоди. У серпні 2000 року збулася багаторічна мрія нікопольських патріотів: завдяки зусиллям В.О. Євтушенка та громадськості міста та району було здійснено повне поховання останків кошового отамана Війська Запорозького І.Д. Сірка та завершено реконструкцію меморіального комплексу біля його могили.

Хронометраж наступних подій в житті козацького товариства району сам по собі свідчить про їх значимість:

7 січня 2001 року в святковий День Різдва Христового біля меморіалу Івана Сірка відбулася Велика козацька Рада за участі чотирьох козацьких громадських організацій – Запорозьких Січей Нікопольського краю. У результаті їх об’єднання було створено “Військо Запорозьке Низове”, до якого 15 квітня 2001 року приєдналась і громадська організація “Микитинська Січ”. Кошовим отаманом “Війська” обрано голову Нікопольської райдержадміністрації Володимира Євтушенка.

Жовтень 2001 року: Проведено Всеукраїнську наукову конференцію “Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва”, за участі провідних наукових установ нашої держави: Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (м. Київ) і його Запорізького відділення, Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького, Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Запорізького, Херсонського, Одеського і Бердянського державних університетів та інших установ.

Липень 2002р.: За ініціативи В. Євтушенка Військом Запорозьким Низовим при сприянні голови правління НВО “Трубосталь” О.І. Фельдмана було відряджено наукову експедицію на Соловецькі острови з метою вивчення останнього періоду життя славного кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського, який 25 років провів в ув’язненні в Соловецькому монастирі (з 1776 по 1801 рр.) і у віці 112 років закінчив там свої дні. У складі експедиції були директор Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України В. Грибовський, заступник директора Нікопольського державного краєзнавчого музею, писар Війська Запорозького Низового М. Жуковський і провідний методист відділу культури Нікопольської райдержадміністрації, отаман “Микитинської Січі” А. Салюк.

Серпень 2002 р.: На всеукраїнському рівні Військом Запорозьким Низовим (козацьким товариством Нікопольського району) відзначено 350-річчя від заснування Чортомлицької Запорозької Січі. Урочистості відбулися на могилі Івана Сірка у с. Капулівка.

Жовтень 2002р.: Здійснюється серія заходів з нагоди свята Покрови Божої Матері та Всеукраїнських Днів козацької Слави під загальною назвою “Звідси воля розлилася”. Вдруге у Нікопольському районі відбулася всеукраїнська наукова конференція, присвячена дослідженню історії запорозького козацтва за темою “Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. Урочисто проведено біля меморіалу І. Сірка Велике козацьке Коло, в якому взяли участь підрозділи Січеславського крайового товариства Українського козацтва. Відбувся Всеукраїнський Фестиваль козацької пісні “Козацькому роду нема переводу”. В цей же час було публічно оголошено про відкриття Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.

Серпень 2003 р.: проведена друга наукова експедиція у складі представника козацької старшини “Війська Запорозького Низового” В. Грибовського до Соловецьких островів; ним укладено угоду з Соловецьким історико-архітектурним і природним музеєм-заповідником про музеєфікацію келії в комплексі Сушило Соловецького кремля, можливого місці ув’язнення П. Калнишевського.

Серпень 2005 р.: До 400-х роковин народження славного і нескореного кошового отамана Війська Запорозького І.Д. Сірка поблизу його могили відбулося велике театралізоване свято, під час якого проходили зйомки художнього фільму кіностудії ім. Довженка за романом Віктора Веретенникова “Запороги”

Листопад 2005 р. Проведення Всеукраїнської наукової конференції: “Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI-XVIII століття”

За 5 років свого існування Військом Запорозьким Низовим (козацьким товариством Нікопольського району) власним коштом здійснено публікації наступних книг з козацької тематики:

1. Матеріали Всеукраїнських наукових конференцій, що проходили в Нікопольському районі.
2. Колективна монографія “Нариси з історії Нікопольського району” (від найдавніших часів до початку ХХ ст.). – Київ – Нікополь – Запоріжжя : РА Тандем-У, 2002.
3. Грибовський Владислав “Неопалима купина козацька”. Нікополь: Видавничий центр газети „Південна зоря”, 2002.
4. Грибовський Владислав. „Кошовий отаман Петро Калнишевський” Дніпропетровськ: Вид.-во “Пороги”, 2004.
5. Альманах „Козацька спадщина” (два випуски, видані у Запоріжжі та Дніпропетровську в 2004-2005 роках).
6. Великий Олександр. “Козацький словник школяра”, Дніпропетровськ: вид.-во ”Пороги”, 2001.
7. Салюк Анатолій. “Знай, люби, вивчай наш козацький край”. – Дніпропетровськ: Вид.-во “Пороги”, 2002.

То ж козацькі ідеї і нині живуть і розвиваються, виконують свою корисну суспільно значиму справу. Вони є тим осердям, на якому тримається українська національна свідомість, вони – відроджена душа нашої нації.

Наші автори:

1. *Анцишикін І. В.* – головний зберігач фондів Нікопольського державного краєзнавчого музею.
2. *Андрєєва С. С.* – старший викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.
3. *Бачинська О. А.* – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. Мечнікова, директор Одеського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.
4. *Варивода Л. П.* – завідувач відділу історії запорозького козацтва Нікопольського державного краєзнавчого музею.
5. *Галь Б. О.* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.
6. *Грибовський В. В.* – директор Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.
7. *Дідик С. С.* – аспірант кафедри історії України Запорізького національного університету
8. *Журба А. С.* – кандидат історичних наук, заступник директора Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
9. *Жуковський М. П.* – заступник директора Нікопольського державного краєзнавчого музею, заступник директора Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.
10. *Закревський М. І.* – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Нікопольської філії МАУП, доцент.
11. *Іващенко О. В.* – старший науковий співробітник Роменського державного краєзнавчого музею, отаман Роменської козацької сотні.
12. *Коцюбинська Л. В.* – співробітник Нікопольського державного краєзнавчого музею.
13. *Кухарук О. В.* – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці.
14. *Куценко Ю. Ю.* – викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.
15. *Лиман І. І.* – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.
16. *Ликова В. В.* – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Запорізького національного університету.
17. *Молдавський Р. Л.* – науковий співробітник Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
18. *Мільчев В. І.*, кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету.
19. *Недоскільна Т. В.* – вчитель-методист, методист управління освіти і науки Дніпропетровської міської ради.
20. *Папченко В. В.* – директор Роменського державного краєзнавчого музею.
21. *Полторак В.* – аспірант Одеського національного університету ім. І. Мечнікова.
22. *Посунько О. М.* – к. і. н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.
23. *П'ятигорець С. О.* – завідувач науково-інформаційного відділу Нікопольського державного краєзнавчого музею
24. *Репан О. А.* – к. і. н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету.
25. *Сашок А. С.* – методист Нікопольського районного організаційно-методичного центру при відділі культури Нікопольської райдержадміністрації, голова громадської організації “Микитинська Січ”
26. *Сокульський А. Л.* – кандидат історичних наук, доцент Запорізького національного університету.
27. *Стороженко І. С.* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник історичного факультету Дніпропетровського національного університету, воєнний історик.
28. *Ситяк І. Л.* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу Історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
29. *Ченцова Н. В.* – кандидат історичних наук, доцент Національної гірничої академії, м. Дніпропетровськ.
29. *Чермошенцева Н. М.* – аспірантка кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.
30. *Чоп В. М.*, к. і. н., доцент Національного технічного університету, м. Запоріжжя.
31. *Швайба Н. І.* – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, науковий співробітник Запорізького регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України.
32. *Швидко Г. К.* – заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

КОЗАЦЬКА СПАДЩИНА

Альманах Нікопольського регіонального відділення
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України

Випуск 3

Українською та російською мовами

Відповідальна за випуск *Р. О. Лазарева*
Художній редактор *В. В. Якименко*
Технічний редактор *В. В. Якименко*
Коректор *В. М. Орищій*
Комп'ютерний набір *В. В. Грибовського*
Комп'ютерна верстка та макет *О. В. Новак*

Здано на складання 15. 09. 06. Підписано до друку 02. 10. 06.
Формат 84 x 108/16. Папір офсетний. Гарнітура літературна.
Друк офсетний. Умовн. друк арк. – 30, 9
Обл.-видавн. арк. – 35, 91. Тираж 300 прим. Зам. № 2445

Видавництво “Пороги”
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія ДК № 7 від 21. 02.2000

Комунальне підприємство “Нікопольська міська друкарня”
53219, м. Нікополь, вул. Електрометалургів, 21
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія ДП № 21 від 25. 07. 2000